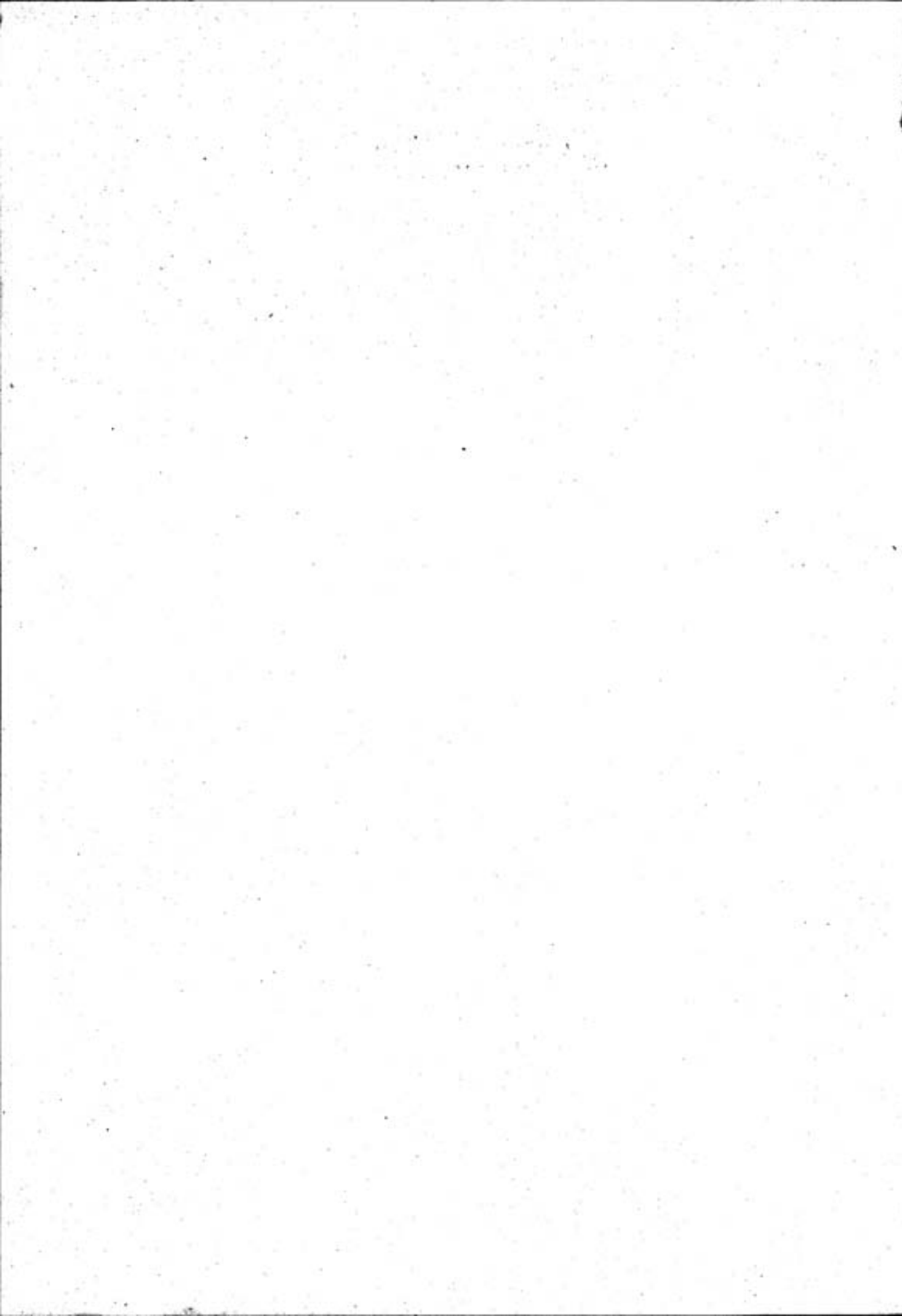

A
GÖCSEJI
MŰZEUM
JUBILEUMI
EMLEKKÖNYVE
1950 – 1960

A GÖCSEJI MŰZEUM
JUBILEUMI EMLÉKKÖNYVE

A GÖCSEJI MÚZEUM
JUBILEUMI EMLÉKKÖNYVE

1950—1960

Neuere

ZALAEGERSZEG, 1960

Szerkesztette:
SZENTMIHÁLYI IMRE

A borítólap
KORDOVÁNER JÁNOS
munkája

Megjelent 1500 példányban az MSZ 5601-59 és 5602-55 Á szabványok szerint

Kiadó: Zala megye Tanácsa V. B. Művelődésügyi Osztálya

Felelős kiadó: Szentmihályi Imre

Műszaki szerkesztő: Borsy Károly

60-5163 Pécsi Szikra Nyomda

F. v.: Melles Rezső

TARTALOM

<i>Darabos Iván: Előszó</i> — — — — —	9
---------------------------------------	---

MÚZEUMTÖRTÉNET

<i>Szentmihályi Imre: A Göcseji Múzeum története</i> — — — — —	15
--	----

LEGŰJABBEKORI TÖRTÉNET

<i>L. Nagy Zsuzsa: A Tanácsköztársaság Zala megyei történetéről</i> — — — — —	35
---	----

GEOLOGIA

<i>Dedinszky János: Göcsej geológiai fejlődése az olajkutatások alapján</i> — — — — —	58
---	----

REGESZET

<i>Kerek József: Adatok Zala megye őskorához</i> — — — — —	67
<i>Bóna István: A becsvölgyi női idol</i> — — — — —	33
<i>Nováki Gyula: A kemendi vár</i> — — — — —	97
<i>Dienes István: X. századi magyar temető Zalaszentgróton</i> — — — — —	107
<i>Nemeskéri János: Előzetes jelentés a zalaszentgróti X. századi magyar temető csontvázleteiről</i> — — — — —	127
<i>Sági Károly: A zalacsányi törökkori várak</i> — — — — —	131
<i>Csalog József: Híd- és dorongutak Zalavár környékén</i> — — — — —	134
<i>Gedai István: A zalavári bécsi dénárlelet</i> — — — — —	151

HELYTÖRTÉNET

<i>Iványi Béla: Zalavár és a balatonhídvégi átkelő a török időkben</i> — — — — —	161
<i>Holub József: A bortermelés Zala megyében 1526 előtt</i> — — — — —	181
<i>Holub József: Zalaegerszeg régi pecsétai</i> — — — — —	205
<i>Jakab Géza: Zalai kódexeink</i> — — — — —	215
<i>Degré Alajos: Boszorkányperek Zala megyében</i> — — — — —	227
<i>Tilkovszky Lóránt: A tagosítás és legelőelkülönözés Széchenyi István pölöskei uradalmában</i> — — — — —	239

NÉPRAJZ

<i>Dömötör Sándor: Göcsej és Girgácia</i> — — — — —	259
<i>Dömötör Sándor: A göcseji lakodalom néhány mozzanatáról</i> — — — — —	263
<i>Barabás Jenő: Zalai pajták</i> — — — — —	277
<i>Tóth János: A magyar skanzen és a göcseji szabadtéri múzeum</i> — — — — —	289
<i>H. Kerecsényi Edit: Fehérhímzéses viseleti darabok Nagykanizsa környékéről</i> — — — — —	303
<i>Szentmihályi Imre: A Göcseji Múzeum mángorlógyűjteménye</i> — — — — —	331

JUBILEUMSGEDENKSCHRIFT DES GÖCSEJI MUSEUMS, 1950—1960.

INHALT

<i>Ivan Darabos:</i> Geleitwort	9
---------------------------------	---

GESCHICHTE DES MUSEUMS

<i>Imre Szentmihályi:</i> Geschichte des Göcseji Museums	15
--	----

GESCHICHTE DER GEGENWART

<i>Zsuzsa L. Nagy:</i> Aus der Geschichte der Räterepublik im Komitat Zala	35
--	----

GEOLOGIE

<i>János Dedinszky:</i> Die geologische Entwicklung der Landschaft Göcsej und die Olforschung	53
---	----

ARCHÄOLOGIE

<i>József Korek:</i> Angaben zu der Urzeit des Komitates Zala	67
<i>István Bóna:</i> Das weibliche Idol von Becsvölgye	83
<i>Gyula Nováki:</i> Die Burg von Kemend	97
<i>István Dienes:</i> Ein ungarisches Gräberfeld aus dem 10. Jahrhundert in Zalaszentgrót	107
<i>János Nemeskéri:</i> Vorbericht über die Skelettfunde aus dem Gräberfeld des 10. Jhs in Zalaszentgrót	127
<i>Károly Sági:</i> Türkenzeitliche Burgen in Zalacsány	131
<i>József Csalog:</i> Brücken- und Knüppelwege in der Umgegend von Zalavár	137
<i>István Gedai:</i> Der Wiener Denarfund von Zalavár	151

LOKALGESCHICHTE

<i>Béla Iványi:</i> Zalavár und die Furt bei Balatonhidvég in der Türkenzeit	161
<i>József Holub:</i> Weinbau im Komitat Zala vor 1526	181
<i>József Holub:</i> Alte Siegel von Zalaegerszeg	205
<i>Géza Jakab:</i> Kodexe des Komitates Zala	215
<i>Alajos Degré:</i> Hexenprozesse in Zala	227
<i>Lóránt Tilkovszky:</i> Flurbereinigung und Absorderung des Weidelandes im Herrschaftsgut von István Széchenyi in Pölöske	239

ETHNOGRAPHIE

<i>Sándor Dömötör:</i> Göcsej und Gírgacia	259
<i>Sándor Dömötör:</i> Zu einigen Hochzeitsbräuchen von Göcsej	263
<i>Jenő Barabás:</i> Scheunen in Zala	277
<i>János Tóth:</i> Der ungarische Skansen und das Freilichtmuseum der Landschaft Göcsej	289
<i>Edith H. Kerecsényi:</i> Weissgestickte Trachtenstücke aus der Umgegend von Nagykamizsa	303
<i>Imre Szentmihályi:</i> Die Mangelsammlung im Göcseji Museum	331

ЮБИЛЕЙНЫЙ СБОРНИК К 10-ЛЕТИЮ ГЭЧЕЙСКОГО МУЗЕЯ 1950-1960 гг.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Иван Парабаш:</i> Предисловие	9
--	---

ИСТОРИЯ МУЗЕЯ

<i>Имре Сентмихали:</i> История Гэчейского Музея	15
--	----

НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

<i>Жужа Л. Надь:</i> Из истории республики советов комита Зала	35
--	----

ГЕОЛОГИЯ

<i>Янош Дедински:</i> Геологическое развитие Гэчей в свете нефтеразис- каний	53
---	----

АРХЕОЛОГИЯ

<i>Йозеф Корек:</i> Материалы к древней истории комитата Зала	67
<i>Иштван Бона:</i> Женский идол из местности Бечвелде	83
<i>Дюла Новаки:</i> Кемендский замок	97
<i>Иштван Диэнзи:</i> Венгерское кладбище из X. века в Заласентгрот	107
<i>Янош Немешкери:</i> Предварительное сообщение о скелетных наход- ках венгерского кладбища X. века в Заласентгрот	127
<i>Кароль Шаги:</i> Замки турецких времен в Залачань	131
<i>Йозеф Чалог:</i> Мосты и бревенчатые дороги в окрестности Залавар	137
<i>Иштван Гедан:</i> Находка венских динарий в Залавар	151

КРАЕВЕДЕНИЯ

<i>Бела Ивани:</i> Залавар и балатонхидвегский брод в турецкое время	161
<i>Йозеф Холуб:</i> Виноградарство в ком. Зала до 1526 г	181
<i>Йозеф Холуб:</i> Старые печати города Залаэгерсег	205
<i>Гэза Якаб:</i> Рукописные кодексы комитата Зала	215
<i>Алайош Дэгре:</i> Процессы по обвинению колдовстве в комитате Зала	225
<i>Лорант Тильковский:</i> Размежевка земли и разобшение пастбищ в усадь- бе Пелешке, Иштвана Сечени	239

ЭТНОГРАФИЯ

<i>Шандор Деметер:</i> Гэчей и Гыргация	159
<i>Шандор Деметер:</i> О некоторых моментах гэчейской свадьбы	263
<i>Ене Барабаш:</i> Залайские саран	277
<i>Янош Тот:</i> Венгерский сканзен и открытый музей Гэчей	289
<i>Эдит Х. Керечени:</i> Беловышивные уборы из окрестности Надьканижа	303
<i>Имре Сентмихали:</i> Коллекция бельевого валик Гэчейского Музея	331

ELŐSZÓ

A zalaegerszegi Göcseji Múzeum 10 éves működése évfordulójára jelenik meg e jubileumi kiadványunk. Tíz esztendő még az ember életében sem sok, egy tudományos intézmény hosszú távra tervezett feladatai megoldásához pedig igazán csak szemvillanásnyi idő. Mégis érdemes egy pillanatra megállni és számvetést készíteni.

Ezt a 10 esztendőt ugyanis nem lehet egyszerűen a hónapok és évek egységével mérni, hiszen egy nép történelmi átformálódásának küzdelmes és győzelmes periódusa ez, évszázados álmoknak céltudatos megvalósulása, tájnak, földnek, munkának, emberi életnek, kultúrának átalakulása.

Történelmi lett ez a 10 esztendő, melyben új üzemek, tízezerrel fel-növő új munkásnemzedék, termelőszövetkezetek és kombájnok, új kórházak és művelődési otthonok, villany a göcseji falvakban és múzeum, — szorosan összetartoznak. Egy az egész, új, születő, szocialista életünk hajtása. Tíz éves munkánkat, eredményeinket, tanulságainkat ezért sokszor összegezzük, hiszen okosan, reálisan, tapasztalataink jó felhasználásával akarunk tovább menni.

Ez a kötet is ilyen összegezés, teljesség nélküli, még a kezdeti indulás jeleivel, de tele jószándékkal, azzal az igényességgel, mely népünk, önmagunk közös ügyei iránt eltölt bennünket.

Összegezés és figyelmeztetés ez a kötet. Összegezése annak az egyre céltudatosabbá váló törekvésnek, hogy megyénk fiatal tudományos munkásságát dolgozó népünk érdekében felhasználjuk, figyelmeztetés, hogy a népert való tudományos munka kibontakoztatásában nagyok még a feladataink. Mindezt a Göcseji Múzeum fennállásának 10 éves évfordulójához kötjük, hiszen ez a fiatal kulturális intézményünk a tudományos ismeretterjesztés és kutatás egészséges központjává vált.

Az érdektelenség, közöny a felszabadulás előtt többször meddőségbe fullasztotta a megye néhány lelkes tudományos munkását, s nem tette lehetővé azt sem, hogy a megyeszékhelyen múzeum, vagy kisebb tudományos gyűjtemény létesülhessen. Csak a felszabadulás, csak a kultúra megváltozott szerepe és helye, csak a kommunisták következetes művelődési politikája teremthetett sok más kulturális intézmény mellett Zalaegerszegen múzeumot. Csak a művelődés új céljait, mély humanizmusát, a párt

politikáját megértő, lelkes értelmiségiek tölthették meg gazdag tartalommal, anyaggal e keretet, s indulhatott meg ennek nyomán a tudományos, az igazi népművelő munka. Az állam jelentős támogatása párosult dolgozó népünk egyre fokozódó érdeklődésével, tudományos gyűjtők és népművelők lelkesedésével.

A Göcseji Múzeum 10 éves munkája arról tanúskodik, hogy jól élt a kapott támogatással. Jóformán a semmiből indulva — megyénk dolgozói részéről a gyűjtőmunkához adott támogatással — gazdag gyűjteményt hozott létre, s egyre színvonalasabb kiállítások keretében ismerteti meg anyagát megyénk dolgozóival, segítve műveltségük emelését, egészséges lokálpatriotizmus kialakulását, a múlt és a jövő összefüggéseiben való eligazodásukat.

Ez az emlékkönyv — színes anyagával — bepillantást nyit a múzeum eddigi munkájába, a múzeum munkájára épülő, vagy a múzeum köré csoportosított tudományos munkálkodásba, egyúttal felhívja a figyelmet megyénk további kutatásra érdemes adottságaira is. A régészeti és helytörténeti tanulmányok Zala népének múltját ismertetik, azt a múltat, melyből és mellyel szemben a jelen született és a jövő alakul. Más tanulmányok mai életünk, munkánk, fejlődésünk, megyénk adottságai gazdag tényeit és lehetőségeit mutatják meg.

Az emlékkönyv arra utal, hogy megyénk múzeális értékekben gazdag terület, gazdag a népművészete, gazdag régészeti anyaga. Gazdag néprajzi, népművészeti kincsünk, múlt, vesző anyag, sietni kell a felgyűjtésével is, feldolgozásával is. A folytonos változás törvénye népünk történelmi életére is vonatkozott, ez a változás, fejlődés most pedig hallatlanul meggyorsult. Sok jelenség, forma hal el szükségszerűen, a szocializmus építése, magasabb kultúra, jobb élet következményeként. A múltat feltárni és a fejlődést, a mával való összefüggéseket megmutatni fontos tudományos és népművelő kötelesség. E kötet pótol itt bizonyos hiányokat, ugyanakkor szándékával sürget, még szélesebb gyűjtő és feldolgozó munkára ösztönöz. S ez ma már nem néhány tudományos gyűjtő túlfeszített munkája csupán, hanem — mint a példák hosszú sora bizonyítja — egyre szélesedő társadalmi gyűjtőmunka, melyben munkások, termelőszövetkezeti parasztok, lelkes falusi pedagógusok vesznek részt. Szeretnénk, ha a kötet is segítene még szélesíteni, számában és lelkesedésében is még növelni a gyűjtőmunkában résztvevők tábort.

Népünk múltjának, életének, művészetének feltárása gazdag bizonyítékát adja népünk tehetségének is. Az elnyomás, a kilátástalanság, a nincstelenség, a tuberkulózis népe míg tehetségével urai hasznát gyarapította, művészetével szépségesen gazdag világot teremtett magának. Ma már más nép él a Zala, a Cserta partján, tehetsége, szorgalma a maga hasznára, a maga boldogságára teremt új világot. Ennek az új, szocialista világnak

megteremtéséhez a múlt mellett a mával, megyénk adottságainak feltárásával, kialakuló új életünk perspektíváival tudományos alapossággal kell foglalkoznunk. Megyénk ipari fejlődése, olajbányászatunk, termelészövetkezeti parasztságunk alakuló új élete, megyénk mezőgazdasági jövője egyre inkább várja, igényli a tudományos, kutató, rendszerező munkát, azt az alkotó tevékenységet, mely közvetlen részt vállal a megye szocialista hónapjának alakításában. Szeretnénk, ha e jubileumi gyűjtemény ehhez is indítást, ösztönzést jelentene.

Talán egyetértenek velem e kötet olvasói, ha azt mondom, hogy ez a kiadvány jó szolgálatot nyújt mindezekhez a feladatokhoz. Megismerteti a megye tudományos kutatásának eredményeit, és felhívja a figyelmet nagyszerű lehetőségeinkre. Mindazokra, melyek Zala földjében, természeti adottságaiban, tehetséges népünkben és szocializmust építő munkánkban rejlenek.

Zalaegerszeg, 1960.

DARABOS IVÁN,
az MSZMP Zala megyei Bizottsága
első titkára.

MÚZEUMTÖRTÉNET

A GÖCSEJI MÚZEUM TÖRTÉNETE

A múlt század végén és a századforduló idején jelentősebb néprajzi és helytörténeti kutatások indultak meg Zala megyében. Elég itt hivatkoznunk *Gönczi Ferenc* néprajzkutató Göcsejben 1895-ben megkezdett nagyarányú gyűjtőmunkájára, melynek eredményét később Göcsej és Hetés c. hatalmas művében tette közzé, vagy *Sebők Samu* Göcsejt és Zalaegerszeg történetét ismertető tanulmányaira, de más művekre is utalhatunk, — mindez a helytörténeti és néprajzi érdeklődés fokozódására vall.¹

Az előfeltételek egy része tehát adva volt, már csak a megfelelő személy hiányzott, aki mozgalmat indítson egy Zalaegerszegen létesítendő múzeum érdekében. Erre a kulturális kérdések iránt egyébként is rendkívül fogékony és sokoldalú *Borbély György* gimnáziumi tanár Zalaegerszegre helyezésével rövidesen lehetőség is nyílt.

Zalaegerszegen néprajzi múzeum létesítését szorgalmazó első kezdeményezésnek *Borbély György* 1898-ban megjelent „Állítsunk néprajzi múzeumot” c. cikkét tekinthetjük.²

Borbély cikkében megemlíti, hogy „Zalamegyében a kutató ethnografus sok becses portékára találhat”, főként Göcsejben. „Mentsük meg, a mit meg lehet menteni — egy megyei néprajzi múzeum felállításával” Zalaegerszegen. Össze kell gyűjteni a népművészeti és népviseleti anyagot, de — korai helyes meglátás! — nemcsak azt: „a néprajzi múzeum nem arra való, hogy csak remek példányokat foglaljon magában. Nem szemképrázató kiállítás lenne ez, hanem egy képe, hű tükre a jelen s a jövőbeli népleletnek.” *Borbély* életrevaló és haladó gondolatokat tükröző cikke gyakorlatilag még nem érte el célját. Látszólag „senkit sem izgatott fel akkor még”³ — magát *Borbélyt* is a Csány-szobor tervének valóraváltása kötötte le —, de a gondolat felröppent és néhány év múlva a megvalósulás stádiumába kezdett lépni.

Kilenc évvel később, 1907 első napjaiban — látszólag minden előzmény nélkül — nagyszerű múzeumalapítási mozgalom bontakozott ki Zalaegerszegen. E mozgalom lelke szintén *Borbély György* volt. A főgimnázium néhány lelkes tanárát a gondolatnak megnyerve, mozgalmat indított egy Zalaegerszegen létesítendő megyei múzeum (és könyvtár) érdekében. Indítványukat a tanári kar magáévá téve, a kivitelezés érdeké-

¹ *L. Bodor Antal*: Magyarország helyismereti könyvészete, 1527—1940. (Bp. 1940.) c. művében Zala vármegye, Göcsej, Hetés, Zalaegerszeg és Nagykanizsa címszók alatt!

² Zalamegye, 1898. július 31.

³ Magyar Paizs, 1907. február 14.

ben Zala vármegye törvényhatóságához folyamodott. A múzeumalapítás szükségességét elvileg megokoló cikk⁴ közli a javaslat szövegét:

„Mondja ki Zalavármegye törvényhatósági bizottsága, hogy a vármegye székhelyén közkönyvtárat és *múzeumot* létesít, saját kebeléből a gyűjtés megkezdésére és vezetésére bizottságot küld ki s az ügy érdekében a vármegye közönségéhez felhívást intéz.” A keszthelyi és a sümegi múzeum távol van, már csak ezért is szükséges, hogy a megyeszékhelynek legyen saját múzeuma. Gyűjtőterülete és gyűjtőköre önálló lenne: „különösen a göcseji nép jelenébe és múltjába igyekeznék bevilágítani.” Részletezi, hogy mit kell gyűjteni: „Össze kell tehát hordanunk mindent, aminek helye lehet egy vidéki múzeumban... Mindazt, ami jellegzetes a göcseji nép életére.” A néprajzi anyagon kívül gyűjtenének régészeti és természettudományi tárgyakat, továbbá iratokat is. Anyagi áldozatok helyett inkább érdeklődést, ajándékozást kérnek. Az anyag elhelyezésére ideiglenes jelleggel felajánlják a gimnázium üres termeit. Megállapítják, hogy „nincs hatalmasabb eszközünk a haladás útján, nincs kiválóbb fegyverünk, mellyel ismereteink terjesztéséért harcolnunk kell, mintha első-sorban ismerjük, szeretjük és megbecsülni tudjuk, ami a mienk, ... ennek a földnek szellemi és anyagi kincseit. Mert bizonyos az, hogy múzeum nélkül olyanok vagyunk, mint akinek minden értéke, kincse szanaszét, rendezetlenül, gondozás nélkül hever. Elvesz, kárba megy...”

A memorandumot a törvényhatósági bizottság a február 11-i közgyűlésen tárgyalta. A javaslatot elvileg elfogadta, és az előkészületek megtételére egy héttagú bizottságot jelölt ki.

Sajnos, a vármegye erejéből többre nem is telt. A bizottság az 1908. évi május havi közgyűlésen előterjesztett véleményes jelentésében azt javasolta, hogy anyagi eszközök hiányában a kérdést tartsák függőben.⁵

Annak ellenére, hogy a vármegye érdemileg nem támogatta a nagyjelentőségű kezdeményezést, a tanári kar haladéktalanul hozzákezdett a gyűjtőmunka megszervezéséhez. Az első cikk után egymást követték az elvi kérdéseket tisztázó, a gyűjtési útmutatásokat közlő és az anyaggyarapodásról tudósító cikkek a Magyar Paizs c. helyi lapban, melyben 1907-től „Zalavármegyei múzeum” címmel állandó rovat nyílt. A mozgalmat a szomszédos múzeumok részéről *Darnay* Kálmán (Sümeg) támogatta, *Sági* János (Keszthely) viszont akadályozni igyekezett. Az első hosszabb cikket már az 1907. évtől kezdve kizárólag az anyaggyarapodást ismertető — sorszámmal ellátott — rövid közlemények követték. Már az 1907. február 7-i cikk beszámol az első adományozásokról. A gyűjtemény később is csak adományozás révén, — főleg a gimnáziumi tanulók által — de gyors ütemben gyarapodott.

A gyűjtés lelkesen folyt. Az 1907. február 28-i számból értesülünk, hogy a gimnáziumi tanulók lelkesedése áttért a felnőttekre is. „A vármegye központjában felállítandó, speciálisan *göcseji múzeum* ügye min-

⁴ Ua., 1907. január 31.

⁵ Dr. Fára József volt zalaegerszegi főlevéltáros jegyzetei alapján. A jegyzetek másolata a Göcseji Múzeum régi (a Göcseji Egyesület, vagy Gyűjtemény) irattárában (továbbiakban GI.) van. Azok az adatok, melyekre külön nem hivatkozunk, szintén itt találhatók.

denkinek szívéhez nőtt ügy lesz." A gimnázium egy szobájában helyezték el a diákok által gyűjtött és egyre gyarapodó anyagot.

Március 7-én arról olvasunk, hogy „Az anyag rohamosan gyűl... (az ifjúságról) átragadt a lelkes érdeklődés a közönség soraira is... Mindenki lelkesül a múzeumalapításért... Lassanként köztudattá válik a jel-szó: összehordani, megmentetni az enyészettől, ami még megmenthető.” A március 21-i lelkeshangú cikk magabiztosan közli: „Múzeumunk meg-lesz, mert meg kell lennie”, de a cikk címe mást sejtet: „Ne legyen szalma-láng!”

Az április 18-i számban *Czikker* Ferenc „A zalavármegyei múzeum néprajzi csoportja” címmel írt cikket. Utal a népeletben lezajló nagy változásokra, melyek a gyűjtés sürgősségét indokolják és jó meglátással részletezi a gyűjtőfeladatokat. A lelkes közhangulatra jellemzőek alábbi sorai: „Nagy munka ez, azért segítőtársakat hívunk. Hisszük, segítségünkre jönnek sokan... mindenki, aki hazáját, népét csak egy kicsit is szereti, s ha a szeretet vezet bennünket munkánkban, naggyá lesz múzeumunk...”

Április 25-én *Laux* Rezső a „Régiség-történeti csoport” kutatási feladatait taglalja.

Ezzel aztán meg is szűnik az útmutatást nyújtó cikkek sora, de évenként át fel-felbukkannak az anyagyarapodásról értesítő közlemények. Az adományozók változatlanul zömében diákok, de időnként mások is értékes tárgyakkal gyarapítják a gyűjteményt. Utóbbiak közül említést érdemel *Gózon* Imre ny. szentgyörgyvölgyi tanító, aki több ízben gazdag anyagot juttatott a születő múzeumba.

Az 1911. március 9-i cikkből megtudjuk, hogy az összegyűjtött anyag a gimnázium egyik termét teljesen megtöltötte. Ekkor már tárlókat kívántak beszerezni és kiállítás megnyitását tervezték.

A Magyar Paizsban megjelent cikkeket *Borbély* György, majd *Haerter* Ádám, végül *Pásztor* Imre szignálta. Tisztelettel emlékezünk reájuk, tanártársaikra, a zalaegerszegi múzeumalapítás érdekében végzett úttörőjellegű munkájukra és mindazokra, akik adományukkal gyarapították a kis múzeumot.

A cikkeknek, — és ami fájóbb — az egész mozgalomnak végét szakította az első világháború. Az utolsó, anyagyarapodásról értesítő cikk (161. sz.) az 1914. április 23-i számban jelent meg. Ezután nem hallunk többet a zsenge múzeumról. A gimnáziumban hadikórházat rendeztek be, a múzeális anyag a folyosókra, innen pedig — biztonsági okokból — a megyei levéltárba került. Itt is maradt egészen 1927-ig, amikor is egy építkezéssel járó pillanatnyi helyiséghiány miatt a vármegye a két teherautónyi anyagot átadta a keszthelyi Balatoni Múzeumnak.⁶ Zöme és java elpusztult a II. világháborúban, megmaradt részét 1954-ben visszaszereztük a Göcseji Múzeumnak.

1914 után két évtizeden át mi sem történt a korábbi mozgalom folytatása, a zalaegerszegi múzeum létesítése érdekében. Az 1930-as években „göcseji kultusz” kezdett kibontakozni. Ekkor néhányan ismét felvetették egy zalaegerszegi múzeum alapításának szükségességét. A város polgármestere elhatározta egy — elsősorban idegenforgalmi és propagandisztikus

⁶ Keszthelyi Hírek, 1927. július 24. és 31. („Keszthelyre hozzák az egerszegi múzeum-anyagot” és „Meghozták az egerszegi múzeum-anyagot.”)

célokot szolgáló — Göcseji Hét rendezését, mely 1935-ben, majd 1936-ban meg is történt. Mivel a Göcseji Hétben Göcsej sajátos anyagi kultúráját is be kívánták mutatni, szükségessé vált a kiállítási tárgyak összegyűjtése. Már ekkor felmerült a gondolat, hogy az összegyűlő anyagból később néprajzi gyűjteményt hozzanak létre. Itt kapcsolódott be a munkába dr. Fára József, volt zalaegerszegi főlevéltáros, aki 1934 őszén, a vármegye és a város csekély anyagi támogatásával, Göcsejben és Hetésben gazdag néprajzi — elsősorban népművészeti és népviseleti — anyagot gyűjtött össze. Ez az anyag — melyről sajnos, csak hiányos feljegyzések készültek, és amelyet nem is leltároztak be — képezte az alapját a későbbi Göcseji Gyűjteménynek.

A gyűjtésen túlmenően Fára sokat tett a Göcseji Múzeum megalapításáért. Jegyzéket készített a levéltárban lévő múzeális értékű tárgyakról; az Iskolánkívüli Népművelési Bizottsághoz beadvánnyal fordult, és ebben részletesen vázolta a göcseji népművészet megmentésének és életben tartásának feladatait; végül — az 1907-es mozgalom hatására — javaslatot készített a Zalaegerszegen létesítendő megyei múzeum alapítása érdekében. Indítványában kéri: „Határozza el a Megyei Közgyűlés, hogy a megye történetére vonatkozó tárgyak elhelyezésére a megye székházában múzeum létesíttessék s ezen határozat végrehajtására felhatalmazást ad az alispánnak s az ehhez szükséges költségeket megszavazza. Egyben felhatalmazza az alispánt arra is, hogy a múzeum felállítása után intézzen felhívást a vármegye közönségéhez, hogy történelmi emlékek adományozásával járuljon hozzá a gyűjtemény gyarapításához.”

Ugy látszik, ez a kezdeményezés sem járt megfelelő eredménnyel, legalábbis ami a vármegyétől várt támogatást illeti. A két Göcseji Hét azonban oly nagy mértékben hívta fel a figyelmet Göcsejre, Göcsej sajátosságaira, néprajzi értékeire, hogy az újabb múzeumalapítási mozgalmat nem lehetett már megakadályozni. Bár Fára Józsefet 1938-ban elhelyezték Zalaegerszegről, de az általa elvetett mag jó talajra hullott, és akadt néhány lelkes egyén, aki távozása után helyére állott. Egyesek jó szándéka azonban — a hivatalos szervek szükséges támogatása nélkül — önmagában véve nem sokat ért.

A második Göcseji Hét programjában szerepelt — Göcsej kutatásának és széleskörű propagálásának célzatával — a *Göcseji Egyesület* megalakítása. Erre — bár nem jogilag, de gyakorlatilag — 1936. július 3-án került sor. Az egyesület megalakulásáról tudósító újságcikkben⁷ felmerül már a múzeumalapítás szükségessége: „A néprajzi elemek gyűjtése fontos. Valami múzeum kellene Göcsejből.” A később az egyesület keretében működött Göcseji Gyűjtemény megalakítása azonban még évekig nem történt meg. Maga az egyesület nem bizonyult életképesnek. Megalakulása után alig másfél évvel éles kritika jelent meg a helyi sajtó hasábjain⁸ a csak papíron működő egyesületről, amely megalakult ugyan, „Sajnos azonban másfél év óta más nem is történt. A Göcsej Egyesület még mielőtt megkezdte volna munkáját, jobblétre szenderült. Ezt kell mondanunk, ha nem ad életjelt magáról... A helyzet tehát az, — amit szegyenkezve kell

⁷ „A Göcseji Egyesület bölcsőjébe.” — Zalaegerszegi Újság (továbbiakban Z. Ú.), 1936. július 8.

⁸ „Hol van a Göcsej Egyesület?” — Z. Ú., 1937. december 12.

bevallanunk —, hogy a Göcsej Egyesület senkinek sem kell... Maga az Egyesület nem mozdult... tiszavirágéletet szántak ennek az egész egyesületnek... próbálják életre kelteni a születése után nyomban kriptába zárt Göcsej Egyesületet (vagy) ... mondják ki nyíltan: nincs, aki Göcsejért dolgozni akar."

Bár 1942 február 17-én jogilag is megalakult a Göcseji Egyesület, 1943-ban szintén ezt olvashatjuk róla: „a zászló összefonnyadt, mint a kukacrágta levélbimbó, mielőtt kibontakozhatott volna.”⁹ A közöny és a hivatalos szervek támogatásának hiánya megfojtotta a jobb sorsra érdemes egyesületet, melynek 1946. évi feloszlata a tárgyalat előzményekből szinte szükségszerűen következett.

Az egyesület és a keretében múzeumi feladattal megalakult *Göcseji Gyűjtemény* rövid életét a részben megmaradt irattári anyagból és az egykorú sajtócikkekből jól nyomon kísérhetjük.

Az egyesület és a gyűjtemény lelkes gyervezője volt *dr. Nagy Károly* járásbíró, aki az egyesületnél az ügyvezető elnöki, a gyűjteménynél pedig a vezetői tiszteket töltötte be.

Nagy Károly már 1939 elején felveti a múzeumalapítás gondolatát: „... létre kellene hozni egy Göcseji Házat, amely ... múzeum is lenne...” Javaslatot tesz a múzeumépületre nézve, és körvonalazza a gyűjtőfeladatokat. Jellemző a korra, és a szükséges anyagiak előteremtésével kapcsolatos hallatlan nehézségekre az alábbi javaslata: Az anyagi fedezetet gyűjtés útján is elő lehetne teremteni, de „legolcsóbb megoldás az volna, hogy a város tartson »légvédelmi gyakorlatot.« Csak ha két napra nem világítanak ki az utcákat, azon a pénzen, amit így megtakarít, meg lehetne vetni a Göcseji Háznak az alapját.”¹⁰

A következő lépést az jelentette, hogy a vármegyei Népművelési Bizottság 1940 júniusában nyomdai uton sokszorosított felhívást bocsátott ki néprajzi tárgyak gyűjtésére, hogy így megalapozható legyen egy műzeális gyűjtemény. A gyűjtemény tényleges alapját azonban a Fára József által 1934-ben összegyűjtött népviseleti és népművészeti anyag képezte.

A komolyabb gyűjtőmunka 1941-ben kezdődött meg. Az Iskolánkí-vüli Népművelési Bizottság keretében, Nagy Károly irányításával megalakult egy kisebb bizottság, mely a gyűjtést szervezte. A gyűjtemény — annak ellenére, hogy a vármegye és a város anyagi támogatásban nem részesítette —, a jelentős mérvű adományozások folytán rohamosan gyarapodott. A kiutalt szűk helyiségek egy-kettőre megteltek, és a gyűjtemény többszöri átköltöztetése sem oldotta meg a problémát. A gyűjtemény 1941 márciusban kb. 250, májusban már közel 400, 1942 februárban közel 1000, 1943 februárban 1800, egy évvel később 3000, és 1945 tavaszán — az egykorú feljegyzések szerint — közel 5000 darabból állott. Az igazság kedvéért azonban meg kell jegyeznünk, hogy e számadatokban egyrészt a tárgyakon kívül a könyvek, stb. is bent foglaltatnak, másrészt az anyag meglehetősen vegyes értékű volt. A gyűjtemény vezetőjének elvi álláspontja ez volt: „minél többet, minél gyorsabban gyűjteni, hogy a közönség lássa a munkát és a célt. Minőségi kiválogatást akkorra hagyjuk, amikor már lesz

⁹ „A Zalaegerszegen vajúdó Göcseji Egyesület jövője.” — Zalai Magyar Élet (továbbiakban Z. M. É.), 1943. február 16.

¹⁰ „Göcseji Házat!” — Z. Ü., 1939. február 5.

miből válogatni.”¹¹ Így — értékes anyag mellett — a gyűjteménybe ilyen és hasonló tárgyak is kerültek: „ügyes fonatú szalmabuzogány; irredenta cserépgyertyatartó; vasból készült rózsacsokor; harci kés, krokodil lábfejből készült tűszőben”. A válogatás nélküli gyűjtés nem is lett volna oly nagy baj, hiszen szakember utólag valóban rostálhatta volna az anyagot. Sajnálatosabbnak tartjuk, hogy az egyébként élettelen tárgyak megszólaltatásához szükséges részletes adatgyűjtés — ilyen túlfokozott ütemű gyűjtőmunka mellett — eleve nem volt megvalósítható, Gönczi Ferenc többszöri, szakszerű gyűjtési tájékoztatása ellenére sem.

Megyénk dolgozó népe és tanulóifjúsága — hasonlóan a századeleji nagy megmozduláshoz — szívvel-lélekkel támogatta, adományozásaival elősegítette egy zalaegerszegi megyei múzeum kiépítését. Csupán az önzetlen támogatás, a közadakozás azonban még nem elegendő a múzeumalapításhoz. Szükség lett volna a város és a vármegye rendszeres és hathatós anyagi támogatására, megfelelő helyiségek kiutalására, szakember beállítására, egyszóval a gyűjtemény fenntartásának intézményes biztosítására, annak közgyűjteménnyé nyilvánítására. A helyi szervek azonban — tartva a csekély anyagi terhektől — húzódoztak ettől a megoldástól. Nagy eredménynek számított már az is, amikor végre a város — 1943-tól — évi 200 pengő könyöradományt biztosított az egyesület számára, melyhez a gyűjtemény is tartozott.

A felszabadulás előtt már csak vegetált a gyűjtemény. 1943 tavaszán ezt olvassuk: „Most... a gyűjtemény képe olyan, mint amikor összekeveri a gazda a babot meg a kukoricát, a mákot meg a hagymamagot.”¹² Ennek az állapotnak főoka nyilván helyhiányban keresendő. Rendkívül jellemző az az 1944. évi újságcikk is, melynek már a címe is elgondolkodtató: „Álmodozás a Göcseji Múzeumról, mely nagyobb megértést érdemelne. (Látogatás az ország legkoldusabb múzeumában.)”¹³ A cikkből megtudjuk, hogy a gyűjteménybe lépve „megtorpan az ember és önkéntelenül is körülnéz: vajon hol van itt az a valami, amit lelkiismeretfurdalás nélkül helyiségnek is mondhatnánk. Mintha orronvágtnak az embert, amikor belép ebbe a szűk helyiségbe... A gyűjtemény csak (könyör)adományokból tartja fenn magát... Helyiség, pénz, megértés” kellene. Kevéssel később keserűen állapítja meg a gyűjtemény vezetője a mozgalomról: „szalmaláng volt. Voltak, akik tüzeskedtek a gondolat mellett, de kevés, aki kitart mellette és dolgozott is fáradtságot nem kímélve... szomorú tapasztalással abban (összegezem) munkám eredményét, hogy a Göcseji Gyűjtemény én magam vagyok.”¹⁴ A gyűjtemény vezetője — a múlt rendszer kulturális ügyek iránti nemtörődősége, a szükséges támogatás hiánya miatt — célkitűzéseit nem érte el, és kiábrándultan tekintett saját munkájára és a korábban általa oly lelkesen hirdetett zalaegerszegi múzeumalapítás ügyére.

Az életképtelen gyűjtemény végső pusztulása a felszabadulás: küszöbén következett be, amikor is háborús cselekmények következtében elpusztult, vagy elkallódott a gyűjtemény anyagának túlnyomó része; és mindössze 400 — zömében adatok nélküli — tárgy maradt meg abból.

¹¹ Nagy Károly, Gönczi Ferencnek, 1942. február 20. (G. I. 22. sz.)

¹² Z. M. É., 1943. március 5.

¹³ Z. Ü., 1944. január 29.

¹⁴ Nagy Károly, Fára Józsefnek, 1944. február 23. (G. I. 104. sz.)

A múlt rendszer kedvezőtlen körülményei között tehát a második múzeumalapítási kísérlet is eredménytelen maradt. Ettől függetlenül elismeréssel gondolunk elődeinkre, és munkájukra, hiszen mindent — gyakran erejükön felül is — elkövettek annak érdekében, hogy megyénk székhelyén végre múzeum létesüljön.

A felszabadulással — bár a korábbi anyag szinte teljesen megsemmisült a háborúban — minden eddiginél komolyabb lehetőség nyílt a zalaegerszegi múzeum megalakítására, mely a kultúrforradalom egyik helyi

I. kép. A Göcseji Múzeum épülete

eredménye volt. Ennek első lépéseként a Göcseji Gyűjtemény 1947 nyarán a város tulajdonába került, 1949-ben pedig megtörtént az anyag közgyűjteménnyé nyilvánítása, majd az államosítása.

A múzeumi munka a Göcseji Múzeumnál rendszeresített néprajzos múzeológusi (egyben múzeumvezetői) munkakör betöltésével, 1950. július 1-én kezdődött meg. A rendszeres múzeumi munka megindulása új korszakot jelent a Göcseji Múzeum történetében. Röviddel később megtörtént a hivatalsegédi munkakör betöltése is.

Ma a múzeumnak öt dolgozója van,¹⁵ ebből két személy főfoglalkozású. Tudományos kutató csak a múzeum vezetője.

A Göcseji Múzeum 10 éves történetét, eredményeit csak adatszerűen kívánom vázolni, munkánk részletes értékelését az utókorra bízva, amire teljes irattári, tárgyi és egyéb anyagunk birtokában meglesz majd a lehetőség.

A saját kezelésünkben lévő múzeumépület a város főterén (Marx tér 1. sz.) áll. (I. kép.)

¹⁵ Dr. Szentmihályi Imre, néprajzos, múzeumigazgató, 1950. július 1-től; Jaross György hivatalsegéd, 1954. március 16-tól; Bertalan Róza adminisztrátor, 1958. február 1-től; Pál Kálmánné, 1956. május 1-től és Horváth Ferencné, 1960. április 16-tól, teremőrök.

1950-ben szerény körülmények között, anyag és a szükséges helyiségek hiányában indult meg a munkánk. A múzeum törzsanyaga az a 400 — zömében közelebbi adatok nélküli — tárgy volt, melyet a háborúban elpusztult Göcseji Gyűjteménytől örököltünk. Ebből 313 volt a néprajzi, 81 a régészeti tárgyak száma, 6 db pedig egyéb szakcsoportok között oszlott meg. Helyiségekkel még rosszabbul álltunk. Kezdetben csupán két, össze-

2. kép. A Göcseji Múzeum gyűjtőterülete.

... = Göcsej és Hetés határa (Gönczi Ferenc után); --- = járáshatárok

sen 50 m² alapterületű szobánk volt, így már munkánk megindulásakor helyiséghiánnyal küzdöttünk. Az egyik helyiséget irodának, a másikat raktárnak használtuk. Viszont a múzeum folyamatos működése intézményesen biztosítva volt, idővel kezdeti helyiségproblémánk is javult, így tehát lehetővé vált a múzeum további fejlesztése, a gyűjtemény folyamatos gyarapítása.

A múzeum gyűjtőterülete (2. kép) Zalaegerszeg város és Zala megye három északi — zalaegerszegi, lenti, és zalaszentgróti — járása. Ez a terület magában foglalja a néprajzi értékekben gazdag Göcsej és Hetés túlnyomó

részét, így múzeumunk profilja — adottságainknak megfelelően — elsősorban néprajzi, kutató hiánya miatt kisebb mértékben régészeti, emellett azonban más gyűjteménycsoportokhoz tartozó tárgyakat, fényképeket és adatokat is gyűjtünk.

Az volt a célkitűzésünk, hogy a szerény gyűjteményt mielőbb gazdag anyaggal, megfelelő épülettel és állandó kiállítással rendelkező, a szó szoros értelmében vett *múzeummá fejlesszük*. A kiállítás előfeltétele a hitelesen gyűjtött bőséges anyag és az elegendő helyiség, a kezdeti időszakban tehát ezek biztosítását tekintettük legfontosabb feladatunknak.

A rendszeres és fokozott *gyűjtőmunka* eredményeként gyűjtemény-anyagunk tíz év alatt 5001 tárggyal gyarapodott,¹⁶ ebből 3001 a néprajzi, 1541 a régészeti tárgyak száma, a többi tárgy pedig különböző szakcsoportok között oszlik meg. Gyűjteményünk teljes darabszáma — a Göcseji Gyűjteménytől örökölt 400 tárggyal együtt — 1960. június 30-án 5401 darab, ebből 3314 a néprajzi, 1622 a régészeti tárgy, a többi pedig egyéb szakcsoportokhoz tartozik. Tárgyi anyagunk 61%-a tehát néprajzi, 30%-a pedig régészeti tárgy. Vonatkozó anyagunk gyarapodásáról és megoszlásáról az alábbi kimutatás tájékoztat:

Szakcsoport	1950 VII. 1-én	10 évi (1950—1960) gyarapodás	1960. VI. 30-án	%
Néprajz	313	3001	3314	61
Régészet	81	1541	1622	30
Numizmatika	—	60	60	1
Helytörténet	3	164	167	3
Föld- és őslénytan	2	146	148	3
Iparművészet	1	48	49	1
Képzőművészet	—	41	41	1
Összesen	400	5001	5401	100

A néprajzi anyag — melynek túlnyomó része a múzeum gyűjtőmunkájának az eredménye — kiterjed a népi élet egészére, azon belül főleg a gazdálkodás, táplálkozás és a pásztorelet (pásztorművészet) tárgyai számosságát. Anyagunk értékes: válogatott és jól feldolgozott.

Régészeti gyűjteményünk különböző korú szórványleletek mellett néhány ásatás (pókaszepetki bronzkori település és népvándorláskori temető, egervári törökkori temető, zalaegerszegi középkori település, stb.) anyagát tartalmazza.

A helytörténeti anyagnál megjegyzendő, hogy néprajzi jellegű részét (kisipari- és céh-anyag) a néprajzi anyagnál tartjuk nyilván.

Az őslénytani anyag zöme zalaegerszegi: a téglagyári agyag- és a homokbányákból származik.

A képzőművészeti anyagot (festmények) a megyei- és a városi tanács juttatta a Göcseji Múzeumnak. A műalkotások között *Barabás* Miklós, *Balló* Ede, *Györgyi* és *Paczka* remekeit is megtaláljuk.

¹⁶ Ebbe és a teljes darabszámba nem vettük bele a még restaurálatlan régészeti anyagunkat — ennek pontos számát csak a restaurálás után lehet megállapítani —, továbbá a Múzeumi Osztály rendeletére a szombathelyi Savaria Múzeumnak átadott több, mint 100 — gyűjtőkörünkbe nem tartozó — növénykövületet.

Csekély iparművészeti és numizmatikai anyagunk nem egységes jellegű.

A tárgyak gyűjtése mellett rendszeresen folyik néprajzi témakutatás is, eddig főleg a gazdálkodás, az építkezés és a népköltészet (mondák, és egyéb hagyományok) köréből. Gyűjtéseink során egyaránt ügyelünk a régi, hagyományos népelet eltűnő és népünk életének most formálódó új jelenségeire.

A tárgyi anyag növekedése egy-egy múzeum fejlődésének legfőbb mutatója, hiszen bőséges anyag nélkül sem tudományos feldolgozás, sem kiállításrendezés nem lehetséges. A tárgyak számának alakulása mellett azonban nem hanyagolhatjuk el a múzeum másirányú fejlődését sem.

Adattári anyagunk 1950-ben nem volt. Ma kéziratárunk 122 tételből (2821 oldalból) áll. Zömében a néprajzi gyűjtések gépelt jegyzetanyaga, de itt találjuk Gönczi Ferenc Göcsej népköltészetéről, Holub József a Zala megyei községek középkori történetéről szóló, kézzel írt, vagy gépelt műveit és az ásatási naplókat is.

Kezdetben egyetlen fényképfelvételünk sem volt. *Fényképtárunk* ma 2725 leltározott és kartonozott fényképfelvételből áll: nagyjából néprajzi jellegű, főleg a népi építkezést ábrázoló anyag.

Gazdag tárgyi gyűjteményünk, adattárunk és fényképtárunk jó lehetőségeket biztosít a kutatáshoz.

1950-ben egyetlen kötet könyvünk sem volt. Ma *könyvtárunk* 1510 kötetből áll, melyből 1137 kötet kézikönyvtári anyag, 373 kötet pedig külföldi szakfolyóiratok évfolyamait tartalmazza.

Az adattár, fényképtár és könyvtár fejlődését az alábbi tábla szemlélteti:

Gyűjteményág:	1950. VII. 1-én	1980. VI. 30-án
Adattár (kéziratár)	—	122 tét. = 2821 lap
Fényképtár (db)	—	2725
Kézikönyvtár (kötet)	—	1137
Folyóirattár (évfolyam)	—	373
Könyvtár (összesen)	—	1510

A *nyilvántartás* terén meglehetősen jól állunk. Teljes tárgyi, adattári, fénykép- és könyvtári anyagunk leltározott. A néprajzi, fénykép és könyvtári anyag teljes egészében leírókartonokkal ellátott. Az egyéb szakanyag kartonozása — mely nem saját feladatunk — időnként, központi támogatással történik. Anyagunk jobb használhatósága érdekében a tárgyakról és fényképekről folyamatosan készítünk szak- és földrajzi mutatókartonokat. (Utóbbi munkát évenként egyszer végezzük el, így e kimutatásunk jelenleg 1959 végéig teljes.)

Műhelyekkel (restaurátor-, fotólaboratórium) — helyiséghiány folytán — még nem rendelkezünk, így csak a kiállított anyag restaurált (konzervált), a többi anyagmegővésre csupán előkészített, megtisztított.

Raktározás terén jelenleg minden igyekezetünk arra irányul, hogy pillanatnyi helyiséghiányunk ellenére is lehetőséget találjunk gyűjteményünk gyarapítására, a gyűjtött tárgyak elhelyezésére. Bízunk benne, hogy

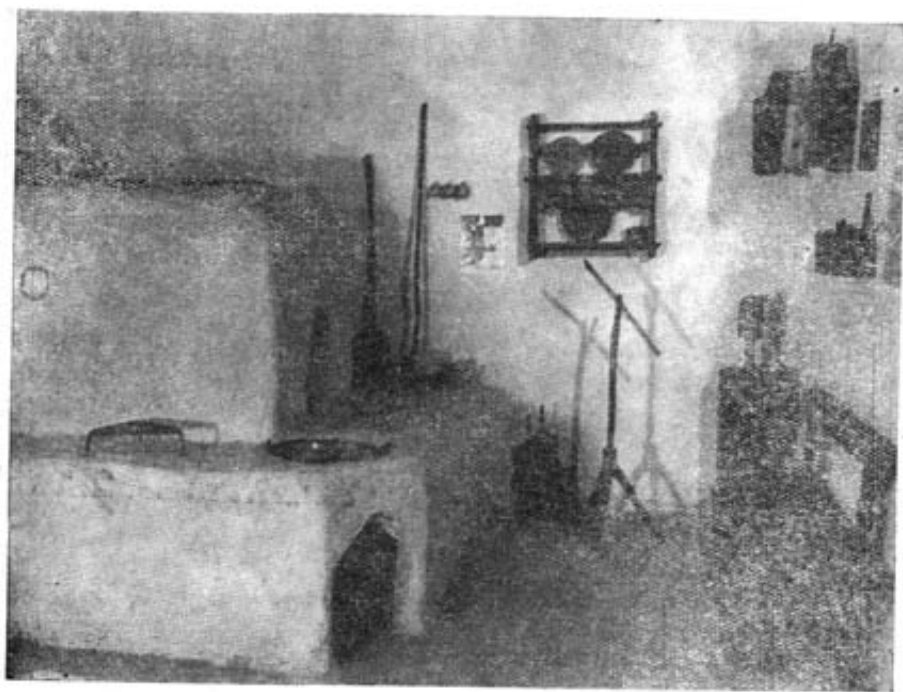
3. kép. Régészeti kiállítás: a rézkortól a késői vaskorig

4. kép. Várostörténeti kiállítás: Zalaegerszeg a XVI. századtól 1848-ig

5. kép. Néprajzi kiállítás: göcseji szobabelső

6. kép. Néprajzi kiállítás: füstökonyha

jelenlegi helyiséghiányunk az illetékes helyi szervek megértő támogatásával rövidesen kedvezően megoldódik.

Tudományos munka: dolgozatok. — A múzeumalapítás kezdeti, tárgyalat időszakában a publikálás szükségszerűen szűkebb térre korlátozódott az egyéb, alapvető fontosságú munkák mellett. Sorrendben első e téren **Szentmihályi Imre: A göcseji nép eredethagyománya c.** (Bp. 1958.) munkája, melyen kívül több kisebb, adatközlő jellegű dolgozat is megjelent.

Népművelő munka. — Kiállítások. — Az anyag folyamatos gyarapodása és a tanács támogatásával kapott újabb kiállítási helyiségek lehetővé tették első állandó kiállításunk — kőtár, régészeti bemutató és három teremben néprajzi kiállítás megnyitását 1953. november 29-én. A régészeti és a várostörténeti kiállítás — újabb helyiségjuttatás után — 1957 tavaszán nyílt meg. Ugyanezen év őszén nyitottuk meg hosszabb időszaki képzőművészeti kiállításunkat. Gyakran mutatunk be időszaki- és vándorkiállításokat is, így 1960 első félévben hat ilyen kiállítást rendeztünk. Több, munkásmozgalmi témájú kiállítás megrendezésére is sor került, egyéb kiállítások mellett.

A hosszabb időre készült, ún. *állandó kiállítások* jelenleg is rendszeresen megtekinthetők. Az épületünk lépcsőházában elhelyezett kőtár római és középkori kőfaragványokat foglal magában. Az egy teremben megrendezett *régészeti kiállítás* a Zalaegerszeg környékén élt ember életét szemlélteti az őskőkortól a török hódoltság végéig. (3. kép.) A Zalaegerszeg történetét bemutató várostörténeti kiállítás két terméből az első a város régi történetét (4. kép), a második pedig a megyeszékhely felszabadulás utáni 10 éves fejlődését mutatja be. A *néprajzi kiállítás* három termében a sajátos göcseji és hetési népi kultúra néhány kiemelkedő ága látható, eredeti tárgyakkal. Az 1. teremben általános tájékozódást nyerünk a tájról és a népről, Gönczi Ferenc kiváló — egyben a Göcseji Múzeum megalakulását is elősegítő — néprajzi munkásságáról, és Göcsej gazdálkodásáról. A 2. terem bemutatja a hagyományos göcseji szobabelsőt (5. kép) és a füstökonyhát. (6. kép.) A 3. teremben Göcsej és Hetés gazdag népművészetében, és — már kiveszett — népviseletében gyönyörködhetünk.

Kiállításaink közkedveltek, látogatottságuk jó. Jellemző erre, hogy a kb. 20 000 lakosú városunkban első állandó kiállításunk megnyitása, 1953. november 29. óta 85 448-an tekintették meg kiállításainkat, évente tehát átlagosan közel 13 000 fő.

Kiállításaink látogatottságát — az új kiállításokon kívül — előmozdítja a helyi sajtó hasábjain gyakran megjelenő sok múzeumi vonatkozású hír is. Eddig több, mint 250 — zömében a múzeumvezető által írt — rövidebb-hosszabb cikk jelent meg a múzeumból, a múzeumi munkáról a helyi sajtóban.

Az esetenként — többnyire a TIT keretében — megtartott *előadásokon* kívül 1953 óta minden év őszén megrendezzük a múzeumban nagysikerű előadássorozatot, a *múzeumi hetet*, helyi és vendég előadók közreműködésével.

1954-től kezdve *tanulmányi kirándulásokat* vezetünk megyénk történelmi emlékekben és néprajzi sajtóságokban gazdag községeibe. A tanulmányi kirándulások iránt széleskörű érdeklődés tapasztalható.

Fontos feladatunknak tartjuk a *műemlékek védelmét*. A múzeum vezetője tagja az 1959-ben megalakult Megyei Műemléki Albizottságnak, szorgalmazza egyetlen törökkori várunk, az egervári várkastély és más fontos objektumok helyreállítását, valamint szakmai segítséget nyújt a zalaegerszegi szabadtéri néprajzi múzeum létesítéséhez.

Felteszt szervünkön, a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Osztályán kívül az illetékes *helyi párt- és tanácsszervek* is jelentősen támogatják munkánkat. A városi tanács 1953-ban és 1954-ben helyiségeket utalt ki a múzeumnak — ezzel helyiségeink száma 2-ről 12-re, a múzeum alapterülete 50-ről 500 m²-re emelkedett — és 10 000 forinttal támogatta első állandó kiállításunk megrendezését; a megyei és a városi tanács közösen fedezi az évente megrendezésre kerülő múzeumi hét költségeit; a megyei tanács nagyértékű festményjuttatásban részesítette a Göcseji Múzeumot; a pártbizottság pedig hathatós elvi támogatást nyújt kultúrpolitikai célkitűzéseink megvalósításához. A *Zalai Hírlap* készséggel ad teret múzeummal kapcsolatos cikkeinknek, de szerkesztőségi cikkekben is foglalkozik a múzeum eredményeivel és problémáival.

Külön is köszönetünket nyilvánítjuk Zala megye Tanácsa Végrehajtó Bizottságának azért a jelentős támogatásért és áldozatvállalásért, mellyel lehetővé tette a Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyvének megjelenését. Az *emlékkönyv* szerkesztésénél arra törekedtünk, hogy tartalma gazdag, sokrétű legyen és jól tükrözze megyénk értékeit, a helyi vonatkozású tudományos kutatás legújabb eredményeit. Az emlékkönyv minden cikke múzeumi és zalai vonatkozású. Mivel a Göcseji Múzeum csak egy kutatóval rendelkezik, természetes, hogy a cikkek túlnyomó részét múzeumunkon kívüli szakemberek írták. Emlékkönyvünk lesz az első, közös munkával készült modern múzeumi kiadvány az e téren mindeddig meglehetősen ismeretlen Zalából. Reméljük, hogy tartalma a tudományos kutatás, és népünk műveltségének további emelése szempontjából egyaránt hasznos lesz. Hiányait majd az újabb, hasonló kiadványok lesznek hivatva pótolni. Fájdalommal emlékezünk itt meg *Háromfai Sándor* szerzőtársunkról, zalaegerszegi iskolaigazgatóról, akit váratlan halála akadályozott meg abban, hogy Göcsej felszabadulás utáni kulturális fejlődéséről szóló tanulmányát befejezhesse és emlékkönyvünkben közreadhassa.

A Göcseji Múzeum küzdelmes múltját és eredményekben nem jelentéktelen 10 esztendejét áttekintve, úgy véljük: munkánk nem volt eredménytelen. Jóformán semmiből, a háborús romokból indulva, megfelelően támogatott munkával sikerült a Göcseji Múzeumot valóban múzeumná: megyénk tudományos és népművelő munkát végző jelentős kulturális intézményévé fejleszteni.

Hálásan gondolunk mindazokra — személyekre és intézményekre —, akik segítettek bennünket egy korszerű zalaegerszegi múzeum létrehozásában: elődeinkre éppúgy, mint kortársainkra, nagy dolgokat cselekvőkre, és egy-egy tárgyat jó szívvél adományozókra. Szeretnők mindannyiuk nevét felsorolni, de csupán ehhez külön kötetre lenne szükségünk. Sok-sok ember közös jóakarata segítette és segíti előbbre a Göcseji Múzeumot.

A jubileum alkalmából áttekintettük a Göcseji Múzeum történetét. Munkánk azonban folyamatos, az ünnepi megemlékezés sem szakítja meg azt. Holnap már megkezdődik a *második 10 év*: új feladatokkal, erőfeszítésekkel és bizonyára újabb eredményekkel is.

Vannak természetesen megoldásra váró problémáink is. Ilyen jelenleg a múzeum helyiséghiánya, mely fokozódó mértékben akadályozza munkánkat. Azonban bizalommal fordulunk az illetékes helyi szervekhez, hiszen eddig is, folyamatosan megoldották a múzeum erőteljes fejlődésével járó hasonló problémáinkat.

Egy-egy helyiség juttatása azonban csak rövidtávú segítséget jelent, miután a múzeum jelenlegi épületéből már kinőtt. Az ismétlődő helyiség-probléma véglegesen csak új, korszerű, a múzeum fejlődését hosszú időszakra biztosító múzeumépület létesítésével lenne megoldható. A kiemelkedő értékű göcseji néprajzi anyag megmentésének, múzeumunk további fejlődésének ez egyik előfeltétele. Ismerve e kérdésben az illetékes szervek megértő támogatását, bízunk benne, hogy a második 10 év egyik jelentős eredménye a zalaegerszegi új múzeumépület létesítése lesz.

Mindent elkövetünk, hogy a Göcseji Múzeum jövője még szebb, eredményekben még gazdagabb legyen, mint amilyen volt az a múzeumalapítás utáni első tíz esztendőben.

Szentmihályi Imre

GESCHICHTE DES GÖCSEJI MUSEUMS

Eingangs berichtet Verfasser in seiner Studie über die vielen, vergeblichen Versuche der Errichtung des Museums in der Zeit vor 1945. Dann kommt er auf die Gründung, die Geschichte und auf die immer erfolgreichere Arbeit des seit zehn Jahre bestehender Museums, das sozusagen aus dem Nichts entstand, zu sprechen. Eigentlich ist es ein Landschaftsmuseum, das im nördlichen Teil des Komitates Zala vorwiegend ethnographische Forschungen vornimmt. Zu dem Sammelbereich des Museums gehören die an ethnographischen Eigenheiten ungemein reichen Landschaften von Göcsej und Hetés. Während der vergangenen zehn Jahre erfuhr der Sachbestand des Museums einen Zuwachs von 5001 Stücken. Davon gehören 3001 Stück der Ethnographie an, während 1541 archäologische Funde sind. Da 61% des Gesamtbefundes (5401 Stück) der Ethnographie angehören und nur 30% der Archäologie, ist das ethnologische Gepräge des Museums unverkennbar. Das Archiv des Museums — im Jahre 1950 hatte das Museum noch keines — umfasst 122 Posten, die 2821 Karten entsprechen. In der Bibliothek sind 1510 Bände, die Photographische Sammlung besteht aus 2725 Aufnahmen. Die ständige archäologische, ethnographische und lokalhistorische Schau ist stark besucht. Abschliessend macht uns Verfasser mit den Plänen bekannt, die eine weitere Förderung und Erweiterung des Museums vorsehen.

Detailangaben der Studie sind im russischen Auszug enthalten.

Imre Szentmihályi

ИСТОРИЯ ГЭЧЕСКОГО МУЗЕЯ

В главной городе Залагерсег, комитат Зала, первые попытки обоснования музея попадают на начало XX. столетия. В 1898 году лишь возникает идея, но от 1907. года — организованно коллективом преподавателей местной гимназии и под руководством Борбель Дердь — развернулась серьезная движения. Эта движения продолжалась до первой мировой войны (1914 г.), когда и прекратилась.

Организованная работа обновлялась в 1934 году, по инициативу Фара Йожефа и продолжалась Надь Каролом. В 1934 году фара собрал ценный материал по народной искусстве и народной одежде по всей этнографическо богатой, прилегающей к музею территории Гэчя Хетеша. Из собранного материала, служивший основой настоящего музея, — в 1935 и 1936 годах устроили выставку и организовали „Гэчейские недели“. В 1936 году учредился (юридический: в 1942 году): „Гэчейское Общество“ и от 1940. года его музейный орган: „Гэчейский Сборник“. Началась вдохновенная и обширная собирательская работа, однако она внезапно остановилась, ибо компетентные власти материално не заботились о Сборнике, не обеспечивали специалистом, помещением и в 1944 году как „самый нищенский музей страны“ был известен. В следующем (1945) году многотысячный по числу материал музея погиб при военных операциях и остался только часть его, (100 шт.).

Освобождения страны открыла путь к основанию давножеланного музея. Сборника в 1949 году декламировали общенародным достоянием и в 1950 году автора настоящей статьи назначили заведующим музеем. (В маленьком краеведческом музее и ныне не работает кроме его другой научный сотрудник). Работа началась 1. Июля 1950 года. В то время в двух, по одному 50 кв. м. комнатах помещался четырех сотный материал музея. В дальнейшем мы продолжали свои полевые работы исследования, — в первый очередь этнографических, — в северной части (Гэчей и Хетеш) комитата Зала.

В настоящее время, — после 10 летнего развития (30. Июня, 1960. г.), Гэчейский Музей имеет 12: — всего навсего 500 кв. м. площадью помещения, в том числе 7 зала для минералогического, археологического по истории города, этнографического и изобразительного искусства выставки.

Музей наш собрал за минувшее 10 лет 5000 объектов, из этого 3000 этнографические и 1541 археологические. В итоге наш предметный материал 5401 шт, из этого 3314 шт (61%) этнографические, 1622 шт (30%) археологические, — остальное (9%) разделится по другим специальным группам.

В 1950 году не имели архива, библиотеку и сборника фотоснимков. Теперь мы имеем в архиве 122 номера (2821 лист), в сборнике фотоснимков 2725 номера и в библиотеке 1510-т. книг.

Весь материал каталогизирован. этнографические предметы, фотоснимки и книги снабжены описательными картами, кроме того весь предметный материал и фотоснимки снабжены указательными картами.

Музей организует научных экскурсии и ежегодно „Музейных недель“ (цикл лекций), с работе регулярно выходят на свет сообщения в местной печати. Выставки посещают ежегодно примерно 13 тысяч лиц, чего — смотря малочисленности города: — свидетельствует о большой интересе рабочих к работе музея.

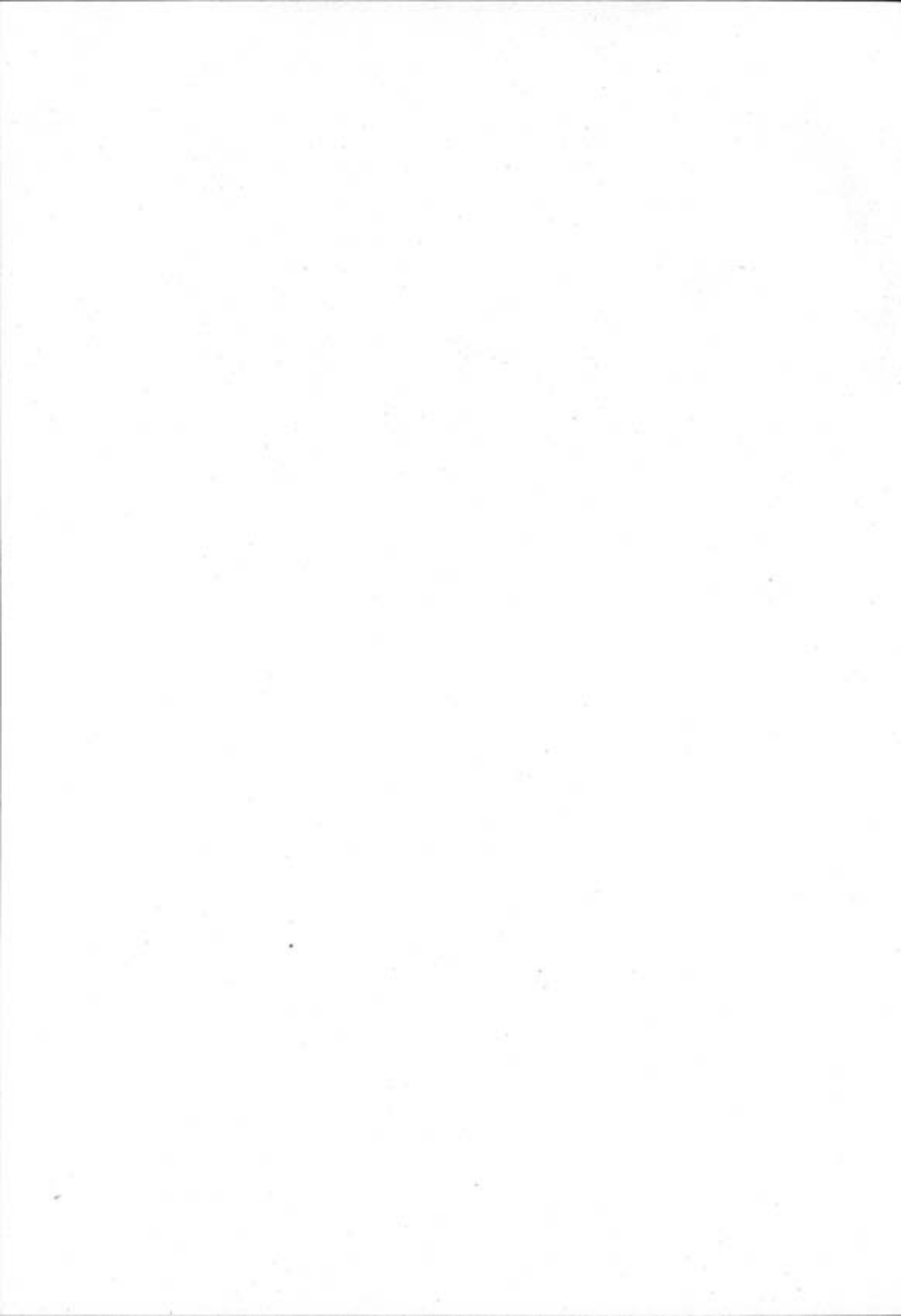
Музей оказывает активную помощь местным функционерам в осуществлении задач по сохранении художественных памятников.

Выход на свет настоящего Юбилейного Сборника Гэчейского Музея делал возможным ИСПОЛКОМ ком. Зала.

В заключении статьи автор рассматривает основные задачи работ для дальнейшего развития Гэчейского музея. Из этих задач, — кроме по повышению этнографической и археологической деятельности, — в первом ряду стоят проблемы по насыщению музея помещением.

Имре Сентмихали

LEGŰJABBKORI TÖRTÉNET

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG ZALA MEGYEI TÖRTÉNETÉRŐL

Előzmények

Az 1914/18-as világháború második felében az egész országban, így a Dunántúlon is nagyarányú háborúellenes mozgalom bontakozott ki, amelyet a Nagy Októberi Szocialista Forradalom ösztönzött. Ebben a mozgalomban ott találjuk Zala megye népét is. A megye gazdasági, társadalmi viszonyai különösképpen indokolták, hogy az itt élő tömegek is felemeljék szavukat a háború, az úri Magyarország rendje ellen. A csaknem fél millió lakosú megyében a mezőgazdaságilag művelt földterületnek több mint 40%-át foglalták el az ezer holdnál nagyobb birtokok. Az 5—20 kat. holdas paraszti birtokokra a földterületnek csupán 25%-a jutott. Ebből természetesen következett, hogy a megye életét a nagybirtok uralta. A lakosságnak több mint egyötöde földtelen gazdasági cselédekből és gazdasági munkásokból állt. Iparilag Zala — a Dunántúlhoz hasonlítva — fejletlen volt. Mindössze 37 olyan ipari üzemmel rendelkezett, amelyben húsz segédnél többet foglalkoztattak. Nagyipara a megyének egyáltalán nem volt. A meglévő ipari üzemek túlnyomó része Nagykanizsán koncentráldott. Míg az összlakosság 70%-a a mezőgazdaságból élt, addig az ipar csupán 12%-nak nyújtott kenyeret.

Néhány további adat jellemzően mutatja a megyei közállapotokat, s fényt vet a tömegek műveltségi, bizonyos értelemben politikai helyzetére is. Zalában minden harmadik lakos írástudatlan, analfabéta volt. Ez az arány az egész Dunántúlon a legrosszabbnak számított. E mellett a megye nemcsak az egész Dunántúlon, de az egész országban is a „legkatolikusabb”: a lakosság 92,9%-a tartozott a rk. egyházhoz. (Magyarországon csupán 52,1%, a Dunántúlon pedig 77,4%).¹ Ha figyelembe is vesszük, hogy az 1917/19-es időszakban az egyház tekintélye és befolyása a korábbiakhoz képest lényegesen meggyengült, ezek a számok mégis arra intenek, hogy itt még a túlnyomó többségű falusi lakossággal szemben ez a befolyás érvényesülhetett.

Az ipar gyengeségéből természetesen következett, hogy az ipari munkások száma is csekély volt. Így — más megyékhez, pl. Győr, Baranya, stb. képest — kisebb volt a hatóereje is a földnélküli, vagy paraszti tömegekre. Az ipari üzemek területi elhelyezkedésével együtt járt, hogy a munkásmozgalom megyei központja Nagykanizsa lett. Hogy ez a központ a háború utolsó éveiben baloldali politikát folytatott, majd a két forradalom

¹ A megye gazdasági, társadalmi helyzetére vonatkozó adatok a következő forrásokból származnak: 1895-ös mezőgazdasági üzemi statisztika XXIV. k., Statisztikai Közlemények, 1910. 42., 48., 56. k.

idején is jól megállta a helyét, az a helyi munkásságon túl annak volt köszönhető, hogy a szociáldemokrata szervezet vezetője dr. Hamburger Jenő orvos, a magyarországi munkásmozgalom egyik kiváló alakja volt.

Mindezekből, valamint a háború idején megnőtt gazdasági és politikai kiszolgáltatottságból következett, hogy a zalai tömegek lelkesen fogadták a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hírét, majd részt vettek az 1918-as esztendő nagy sztrájkharcaiban is.²

Az 1918-as januári sztrájkban a zalai munkásokat már *munkástanács* vezette, a forradalmi mozgalom új, a feladatokhoz méltó vezérkara, amely szemben a Szociáldemokrata Párt országos vezetőségével, vállalta a tömegek vezetését. Hamburger Jenő fogalmazásában ez a munkástanács felhívást adott ki, s ebben a Dunántúlon először, s a leghatározottabban mondták ki, hogy jönnie kell a forradalomnak: „Munkások, elvtársak, asszonyok! Verjétek félre a harangokat. A háború utolsó, végső vonaglása elkövetkezett... Az életünk nem ér fabatkát. Veszíteni valónk sincs. Vagy lesz azonnali béke, vagy jöjjön a mindenkit elsöprő nagy áradat.” E sztrájk után Hamburgert és másokat a katonai törvényszék elé állították és börtönbüntetésre ítélték, nem utolsó sorban e felhívás miatt.³ A magyar kommunisták, az egykori oroszországi hadifoglyok Oroszországban megjelenő lapja is megemlékezett e sztrájkokról, és Szamuely Tibor cikkben méltatta Hamburger Jenő, Sneff József és mások tevékenységét.⁴

E sztrájkot követően az egész Dunántúlon egymást érték a tiltakozó gyűlések, békét, kenyeret, politikai jogokat követelő akciók. Ezekben a megmozdulásokban Zala már kevésbé aktív, mint januárban: érezteti hatását a hatóságok megtorlása a januári akció miatt, és Hamburger Jenő távolléte.

*

A polgári demokratikus forradalom újabb lendületet adott a megyei munkásmozgalomnak.

Zalában a forradalom győzelmét nagy lelkesedéssel fogadták. Ebben közrejátszott az is, hogy a polgári demokratikus forradalom kiszabadította a börtönből a januári sztrájk során elítélteket, s így visszatért Nagykanizsára Hamburger Jenő is.

Nagykanizsán november első napján „röplőcédulák is megjelentek, amelyek délelőtt 11 órára általános munkabeszüntetésre szolgáltatták fel a munkásokat, hogy ekkor dr. Hamburgert üdvözlhessék. Mintegy tízezer főnyi tömeg lepte el a Deák teret, ahol dr. Hamburger érkezését várták. Virágözönben, leírhatatlan lelkesedéssel fogadták őt és vállakra emelve vitték fel a felsőtemplom előtti teraszra...” Az itt tartott beszédben Hamburger rámutatott arra, hogy a munkásságnak továbbra is ébernek kell lennie, mert „fenyeget a hatalom régi urainak ellenforradalma”.⁵

² A megyei munkásmozgalom 1917/19-es fejezetéből itt csupán töredékeket adhatunk. Számos kérdést egyáltalán nem, vagy csak futólag érint a dolgozat. Bővebb tárgyalásukra nagyobb terjedelmű feldolgozás hivatott.

³ MSZMP Párttörténeti Intézetének Archivuma (a továbbiakban PI. Arch.) A. XV. 1/1918. Hamburger per. A kiemelés tőlem. L. N. Zs.

⁴ Szociális Forradalom, 1918. szeptember 24.

⁵ Zalai Hírlap, 1918. november 2.

Az ünneplő tömeggyűlés azonnal leváltotta Deák Péter rendőrfőkapitányt, majd felesküdt a köztársaságra.⁶ Ebben az aktusban már megnyilvánult az a később erőteljessé váló ellentét, amely a kormány és a tömegek szándékai között kezdettől fogva megvolt. A tömegek a magyar forradalmat az orosz proletárforradalomhoz mérték, míg a kormány éppen a tömegmozgalom ilyen irányú fejlődését akarta megállítani.

A forradalom első napjaiban a népharag természetesen fordult szembe azokkal a közigazgatási vezetőkkel, akik helyileg a legközvetlenebbül képviselték a háborús rendszert, a kapitalista elnyomást. A megye legkülönbözőbb pontjairól (Lesencetomaj, Alsónagymihályfa, Belezna, stb.) jelentik a közigazgatási hatóságok, hogy a tömegek elkergetik a jegyzőket, megrohanják a nagyúri kastélyokat.⁷ Gelse község vezetőinek jelentése szerint „a körjegyző lakását kifosztották, a körjegyzői irodát feltörték, s a hivatalos működést folytatni nem lehet.”⁸ Kővágóórs képviselőtestülete azt jelenti, hogy „polgárőségünket lefegyverezték. Kérjük statárium azonnali elrendelését.”⁹ A letenyei főszolgabíró szintén statáriumot kér, hozzátéve, hogy „polgári elem a tömeggel szemben fellépni nem mer.”¹⁰

Ezekben az akciókban nemcsak a tömegek spontán akarata nyilvánult meg, hanem azok a tapasztalatok is, amelyeket az Oroszországban járt, és 1918 őszén egyre nagyobb tömegben hazatért egykori hadifoglyok és frontkatonák szereztek. E tapasztalatok és tanulságok a Nagy Októberi Szocialista Forradalomból fakadtak, amelyeket az oroszországi magyar kommunista csoportok mélyítettek, tudatosítottak. A közigazgatási hatóságok is világosan felismerték, hogy a nép forradalmi megmozdulásaiban rendkívül nagy szerepük van a hazatért hadifoglyoknak, de az orosz nemzetiségű, Magyarországra került hadifoglyoknak is. A becsehelyi körjegyző egy később keletkezett jelentésében rámutat, hogy a megyei orosz hadifoglyok „érintkeztek az elégedetlenségre hajló elemekkel, kezdték a bolsevizmus magvát hinteni... Az 1918 második felében a harcterekről haza szabadságolt legénység már meg volt tökéletesen fertőzve a bolsevizmus tanival...”¹¹

A kormány iránti türelmetlenség, elégedetlenség az esztendő végétől kezdve egyre nagyobb mértékben növekedett. A munkás, földtelen és szegényparaszti tömegeket nem elégíthette ki a polgári demokratikus rendszer, követeléseik előremutattak a proletárforradalom felé. Az imperializmus korszakában, amikor a polgári demokratikus forradalom vezetőereje a munkásosztály, a forradalom már nem rekedhetett meg a polgári demokratikus követeléseknél, eredményeknél. A kormány néhány fontos intézkedés életbeléptetésével ugyan megkísérelte leszerelni a tömegmozgalmat: biztosította a nyolc órás munkanapot, a politikai szabadságjogokat, stb. Ugyanakkor azonban nem váltotta le a háborús rendszer kiszolgálóit, nem került sor azonnali földosztásra, az ipari munkások anyagi helyzetének megjavítására, s eltűrte az ellenforradalom mind nagyobb méreteket

⁶ Uo. A kormány a köztársaság kikáltását — főként a tömegnyomás hatására — végül is a hónap közepén határozta el.

⁷ PI. Arch. A. XVI. 7/52.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

¹¹ Országos Levéltár (a továbbiakban OL.) Kommun alatti ir. 1919.

ben kibontakozó szervezkedését. Mindez nem javított, hanem rontott a kormány helyzetén. Hozzájárult még ehhez a kormány külpolitikai kudarc is.¹² Így megérlelődött a Károlyi-kormány s az egész polgári demokratikus rendszer válsága.

1919-től kezdve a forradalom új szakaszába lépett, amikor a tömegek minden akciója, s a kormány bármelyik intézkedése is alapjában véve a proletárforradalmat készítette elő. 1919 elején a kormánnyal szembeni harc két nagy kérdés körül bontakozott ki a Dunántúlon: a hatalom helyi szerveinek meghódítása és a földosztás körül. E két nagy probléma egyúttal magában foglalta az ellenforradalom elleni harcot is.

Hogy a tömegek e kérdések megoldásáért eredményesen küzdhettek, az elsősorban az 1918 novemberében megalakult Kommunisták Magyarországi Pártjának volt köszönhető, amely szemben a Szociáldemokrata Párt országos vezetésével, harcot hirdetett a forradalom továbbfejlesztéséért, következetesen vállalta a tömegek érdekeinek képviselését s ezen túlmenően szervezését és harcbavitelét is. Rövid néhány hét alatt, nem utolsósorban a párt lapjának, a Vörös Újságnak tevékenysége nyomán, a tömegek nagy része megismerte a kommunisták programját és magáévá tette azt. Zalában különösen nagy visszhangra talált a nagybirtokrendszer felszámolásának, az ellenforradalom elleni harcnak, a munkáshatalom megteremtésének kommunista programja.

A Kommunisták Magyarországi Pártja népszerűsítésében rendkívül nagy szerepet játszottak az Oroszországot megjárt katonák és hadifoglyok. A párt tekintélye, befolyása és népszerűsége gyors tempóban növekedett. Ennek a növekedésnek azonban néhány helyen nem volt szervezeti következménye: önálló kommunista pártszervezetek számos helyen, és így Zalában sen alakultak. A szervezeti fejlődés sok esetben elmaradt a munkások tudati, politikai fejlődése mögött. De maguk a konkrét tömegakciók, amelyek 1919 január–márciusban kibontakoztak, és megteremtették a proletárdiktatúra létrejöttének belső feltételeit, valamennyien magukon viselték a kommunisták tanításainak nyomát.

1918 végén, s főként 1919 elején a kormány főispán-kormánybiztosokat állított a megyék élére. Feladatuk abban állt, hogy a tömegmozgalmaikat leszerelve biztosítsák a kormány tekintélyének, helyzetének megszilárdítását, az általuk annyira áhított konszolidációt. Ekkor Dunántúlon nagyarányú mozgalom bontakozott ki, amelynek célja az volt, hogy olyan főispán-kormánybiztosok kerüljenek a megyék élére, akikben a tömegek megbíznak, sőt, hogy a tömegek magukhoz ragadják a megyei vezetést.¹³

Szenvedélyes harc indult meg Zalában is. Ebbe a megyébe a kormány dr. Briglevics Károlyt, a Károlyi-párt emberét nevezte ki főispán-kormánybiztosnak. A munkások ezt a kinevezést provokációnak tekintették, s azt tartották, hogy ezzel csak az ellenforradalom erői gyarapodnak. A megyei konzervatív polgárság azonban örömmel vette a történeteket: „a szabadság eszményének kosztümjébe öltözött romboló áradatot kell megállítani, amely felfordította a megye rendjét, veszélyeztetni közbiztonsá-

¹² Az 1918 végén sorra került belgrádi fegyverszüneti tárgyalásról van szó.

¹³ Erre nézve l.: L. Nagy Zsuzsa: A Tanácsköztársaság dunántúli előzményeiről. (1919. január–március.) Történeti Szemle, 1958. 1–2. sz.

gát", — s ezt várták Briglevicstől.¹⁴ Ez a hang legerősebben Zalaegersze-
gen hallatszott. Nagykanizsán ezzel szemben nőtt a tiltakozás Briglevics
ellen, s követelték, hogy Sneff József, a szociáldemokrata szervezet titkára
nyerjen főispán-kormánybiztosi kinevezést.¹⁵ Február 23-án népgyűlést
hívtak össze. „A népgyűlés kimondotta, hogy a nagykanizsai szervezett
munkásság az ellenforradalmi mozgalmat élete árán is meg fogja akadá-
lyozni, és hogy ugyanezen szempontból egész Zalavármegye területére
szociáldemokrata kormánybiztos kinevezését tartják szükségesnek.” Ilyen
értelmű táviratot küldtek Nagy Vince belügyminiszternek is.¹⁶

Abban, hogy a megye székhelyén, Zalaegerszegen nem került sor
Briglevics elleni tiltakozásra, nemcsak az játszott szerepet, hogy helyileg
itt gyengébb volt a munkásmozgalom, hanem az is, hogy a főispán-kor-
mánybiztos elfogadta a zalaegerszegi munkástanácsnak nem a hatalomra
vonatkozó követeléseit, s így harci erejüket csökkentette.¹⁷ De a kétféle
magatartásban benne érődik az a szüntelen rivalizálás is, amely a megye
két városát jellemezte. Feltétlenül gyengítette a megyei munkásmozgalom
követeléseinek érvényesítését az a tény, hogy a két legjelentősebb centrum
nem egységesen lépett fel.

A kormány mégis arra kényszerült, hogy bizonyos mértékig akcep-
tálja a munkások követelését. Így Zala egész területére Briglevicset, viszont
Nagykanizsára Sneff Józsefet nevezte ki főispán-kormánybiztosnak. Ez
a kormány részéről ügyes taktikának bizonyult: a két kormánybiztos tevé-
kenysége állandó surlódásokra adott okot, ugyanakkor a felelősség egy
részét átháríthatták a szociáldemokraták bizalmi emberére. A munkásság
ezt a megoldást nem is tekintette véglegesnek. A két kormánybiztos már-
cius eleji közös nyilatkozata többek között meg is állapítja, hogy „mind
hangosabban követelik a gyökeres rendszerváltozást”, amely most már
többet jelent, mint közigazgatási rendszert.¹⁸

A megyei ellenforradalom erői, elsősorban a rk. papság, valamint
a régi rendszernek a közigazgatásban meghúzódott hívei állandó propa-
gandát folytattak a polgári demokratikus rendszer ellen. Sneff József sok-
szor kormánybiztos-társa tudta nélkül volt kénytelen intézkedni, mert
Briglevics nem lépett fel az ellenforradalmi erőkkel szemben.¹⁹

Az a kettősség, mely Zalában megvolt a hatalmi viszonyokban, sok
megyében még erőteljesebben érvényesült, s az ország egészét jellemezte.
A kormány hasztalanul kísérletezett helyzetének megszilárdításával. A tö-
megek, ha mindenütt nem is fogalmazták meg, tetteikben a munkáshata-
lomért szálltak síkra. Ebben az időben már nyíltan folyt a szó arról, hogy
a kormánynak át kell alakulnia, hogy a munkáshatalmat kell képviselnie.²⁰
A megoldást meggyorsította az antant hatalmak jegyzéke március 20-án,

¹⁴ Zalai Közlöny, 1919. január 27.

¹⁵ PI. Arch. A. II. 13/14. Az itt jelzett iratokat a továbbiakban is felhasználom,
de ismételt feltüntetésüket szükségtelennek tartom.

¹⁶ Zalai Hírlap, 1919. február 24.

¹⁷ A munkások ezért szinte állandóan követelték Sneff hatáskörének kiterjesz-
tését az egész megyére. L. Zalai Közlöny, 1919. március 10.

¹⁸ Népakarat, Nagykanizsa, 1919. március 15.

¹⁹ PI. Arch. BM. Eln. 1920—36—453/2882. A magyar munkásmozgalom válogatott
dokumentumai, 5. k. Bp. 1956.

²⁰ L. pl. Zalai Hírlap, 1919. március 21. Lásd még a 13. sz. jegyzetet.

amely a pogári demokratikus kormány lemondásával, s a hatalom átadásával járt együtt.

A munkáshatalom időszaka

1919 március 21-én megalakult a Forradalmi Kormányzótanács és a munkásosztály nevében átvette a hatalmat. A Tanácsköztársaság elsőnek követte Szovjet-Oroszország példáját, s egyben Kelet-Európa többi népeinek is utat mutatott. Történelmünkben addig a legnagyobb mértékben kapcsolta össze a nemzetet és a nemzetközit, egyszerre vállalta az ország védelmét és a szocialista rend kialakításának megkezdését.

Március 21-ét a Dunántúlon és Zala megyében is úgy köszöntötték, mint a hatalom megszerzéséért folytatott harc végső betetőzését, törvényesítését. A megye városaiban, falvaiban (Zalaegerszegen, Nagykanizsán, Sümegen, stb.) március 22-én népgyűléseket hívtak össze, s itt jelentették be a Tanácsköztársaság megalakulását.²¹

Hogy a munkáshatalom létrejötté nem volt előkészítetlen, váratlan esemény, hogy a helyi munkások, agrárproletárok tudták, mi a legfontosabb teendő, hogy a munkáshatalomnak csupán létrejötté is milyen nagy kezdeményezőkédvet, lendületet szabadított fel, azt ezek az első, sebtében összehívott gyűlések is bizonyítják. Ezeken ugyanis nemcsak egyszerűen tudomásul vették, hogy létrejött a Tanácsköztársaság, hanem azonnal megkezdtek a hatalom tényleges átvételét. Ott, ahol még nem volt, megválasztották a direktóriumokat, így Sümegen, Keszthelyen, a tapolcai járás községeiben.²² A megyeszékhelyen a legfontosabb hivatalokba a vezető tisztviselők mellé azonnal proletár biztosokat állítottak.²³ A nagykanizsai direktórium letartóztatta a letenyei járásbíró, mert korábban a szocialistákat üldözte s az ellenforradalomhoz húzott.²⁴ A falvakba, kisebb városokba politikai biztosokat küldtek ki, akiknek nagy része ipari munkás volt, és segítséget nyújthattak a falusi lakosságnak.²⁵

A Forradalmi Kormányzótanács a hatalom átvételének pillanatában megkezdte a régi rendszer felszámolását, a burzsoázia és a földbirtokosok gazdasági, politikai hatalmának megszüntetését. A gyors egymásutánban megjelent rendeletek a hatalmat ténylegesen a munkásosztály kezébe adták. Intézkedés történt a munkásság gazdasági, ellátási helyzetének megjavítására, a lakásínség enyhítésére; szociális és kulturális rendelkezések tömege került megvalósításra, s a Tanácsköztársaság gondoskodott arról is, hogy ellenségei meg ne zavarhassák alkotó munkáját.

A végrehajtott gazdasági intézkedések közül e helyen hadd emeljük ki a nagybirtokrendszer felszámolását. A Forradalmi Kormányzótanács április 3-i földről szóló rendelete nem csupán befejezését jelentette annak

²¹ PI. Arch. A. II. 13/49., Tagyob, 4/3, Zalai Közlöny, 1919. március 26, Sümeg és Vidéke, 1919. március 30.

²² PI. Arch. A. II. 13/49, Tagyob 4/3.

²³ Zalai Hírlap, 1919. április 5.

²⁴ Vörös Újság, 1919. március 27.

²⁵ Ugyanakkor a kormányzótanács intézkedésére a megyék élére kormányzótanács-biztosokat állítottak. Zalába Erdős Márkust (egyes forrásokban Erdős Arnold szerepel), és Lukács Gyulát nevezték ki, mivel a megye jórészt Nagykanizsa korábbi követelésére is — kettévált. L. Tanácsköztársasági Törvénytár, 1919. III. k.

a munkának, amelyet a polgári demokratikus forradalomtól befejezetlenül örökölt. A Tanácsköztársaság földtörvénye lényegesen tovább is ment, mert váltság nélkül sajátította ki a 100 holdon felüli földbirtokot és azonnal, minden halogatás nélkül, termelőszövetkezetek formájában, a földtelenek kezébe juttatta.²⁶ Ez a rendelet évszázados paraszti harcok betetőzése volt, s egyben annak a lehetőségét is magában rejthette, hogy a proletariátus szilárd szövetségeseiket állít maga mellé a földnélküli, paraszti tömegekben. De mint ismeretes, a nagybirtokok kisajátítása nem járt együtt földosztással, s ez meggyengítette a munkásosztály és a parasztság szövetségét.

A földosztás elmaradásának felhozható okai közül itt csupán egyre szeretném felhívni a figyelmet. Ez nemcsak területünkkel, a Dunántúllal van elsőrendű kapcsolatban, hanem amellelt olyan is, amelyről alig-alig szokott szó esni. A Forradalmi Kormányzótanács tagjait, a Kommunisták Magyarországi Pártjának tagjait és vezetőit éppen úgy, mint ahogyan a szociáldemokratákat, nyilvánvalóan befolyásolta az a március 21-e előtt kibontakozott igen nagyerejű földfoglaló és szövetkezet alakító mozgalom, amelynek kiindulópontja és bázisa a Dunántúl volt. Ez az önkéntes szövetkezet alakító mozgalom ereje mellett kifejezte a földtelenek gyengeségét is —, hogy ti. nem tudták még széjjelosztani a nagybirtokosoktól elhódított földet —, mégis, március 21-e után a Kormányzótanács tagjai úgy ítélték meg a helyzetet, hogy e mozgalom is a szövetkezetalakítás mellett szól.

Eppen azért, mert a szövetkezetalakítás a földteleneknek csupán egy részét, a mezőgazdasági, uradalmi cselédekét érintette, (hiszen a szövetkezet akkor lényegében véve a mai állami gazdaság szervezetének felelt meg), szinte kezdettől fogva hallatszott a földosztás követelése. Különösen azokban a megyékben vagy falvakban, amelyekben a polgári demokratikus forradalom hónapjaiban a földosztás erős ígéretésével igyekeztek megnyugtani, leszerelni az egyre öntevékenyebbé váló tömegeket. A Földművelésügyi Népbiztosság egy bizalmas rendelete ezért lehetővé tette, hogy ha a lakosság megnyugtatólása másképp nem történhetik meg, bizonyos mennyiségű házhelyet, kertet, sőt földet kiösszonak a földtelenek között.²⁷ Ennek a rendeletnek az alapján május 7-én jóváhagyta a Földművelésügyi Népbiztosság, hogy „a sümegi járási direktórium 103 magyarhold szántóföldet a veszprémi püspöki uradalom sümegi gazdaságából az ottani földnélküli proletárok részére kertészkedés céljaira kihasítson.” A föld használatáért földhaszonbért fizetni nem kellett.²⁸ Lesencetomajon szintén engedélyezték, hogy „a szövetkezeti birtok egy részét a proletár munkásság átvehesse és azon saját szükségletére termelhesse.”²⁹

Mindez természetesen nem jelentette azt, mintha a Tanácsköztársaság számára nem a termelőszövetkezetek megtartása és termelékenységének emelése lett volna a legfőbb cél. Erre utalnak Hamburger Jenőnek a Tanácsok Országos Gyűlésén mondott szavai, vagy az olyan intézkedések, mint

²⁶ Uo. I. k.

²⁷ PI. Arch. A. II. 4/20.

²⁸ PI. Arch. Zala m. 1919-es ir. rendezetlen.

²⁹ OL. FN. VII. o. 1919—11.

amikor például nem engedélyeznek további földosztást.³⁰ De a szegény-paraszttság igényei, a munkás-paraszt szövetség érdeke miatt júliusban a Kormányzótanács ismét vizsgálat alá vette a helyzetet, és azzal foglalkozott, hogy földosztással kielégítse a szegényparaszttság földigényét. Meg volt tehát a törekvés és a kezdeményezés a hibák felszámolására, s ezt az intervenciós fegyveres túlerő akasztotta meg.

A szövetkezetalkítások, ipari üzemek államosítása mellett természetesen azonnal gondoskodni kellett arról is, hogy a termelőmunkában se legyen fennakadás. Ez Zalában elsősorban a mezőgazdaságot érintette. A cél az volt, hogy ne maradjon bevetetlen, megműveletlen föld. Zalában ezért „a tanácsok és direktóriumok a gazdagok heverő állatfőlöslégének munkáját igénybe veszik az állaterővel nem rendelkező elvtársak földcsekjének megmivelésére és ennek tulajdonítható, hogy öt év óta az idén lesz először minden talpalatnyi föld bevetve Zalában.”³¹

A termelő, alkotómunkában is megnyilvánuló nagy lelkesedésre jellemző volt az a terv, amely a Zala folyó szabályozási munkáinak megkezdését és végrehajtását írta elő, több millió koronás befektetéssel.³² Ugyanakkor, „Az Országos Munkaügyi Tanács vasútépítési hivatala a munkahiány enyhítésére a gazdasági tevékenység megindítása végett elrendelte a pápa—devecser—sümei gőzüzemű vasútvonal megépítését. Az építési munkálatok a legrövidebb időn belül megindulnak.”³³

A gazdasági természetű intézkedéseket sok más egészítette ki. Ezek között Zalában különösen nagy jelentőségű volt az iskolák államosítása, az ingyenes oktatás bevezetése, hiszen a dunántúli megyék között itt volt a legtöbb analfabéta. Ez a munka a rendelet megjelenéséhez képest bizonyos késéssel indult meg a megyében, s még június közepén is folyt.³⁴

A munkáshatalomnak gondoskodnia kellett védelméről a külső támadókkal szemben, s a belső rend fenntartásáról is. Ezért már április elején, sőt március végén megkezdődött a Vörös Hadsereg szervezése, vörös őrségek felállítása. A vidéki sajtódirektórium március 30-i jelentése szerint „Zalaegerszegen eddig 280 szervezett munkás jelentkezett a Vörös Hadseregbe. Köztük húsz orosz. Az oroszok kijelentették, hogy kötelességüknek tartják a szovjetköztársaság támogatását.”³⁵ Ezek az oroszok nyilvánvalóan egykori hadifoglyok voltak, akik azután a Vörös Hadsereg nemzetközi ezredének lettek tagjai. Április folyamán felállították a Vörös Őrség megyei alakulatait is, amelyeknek székhelye Zalaegerszeg volt, s négy százada részben a megyeszékhelyen, részben Zalalövön és Zalaszentgróton helyezkedett el.³⁶

Április elején, mindezek következtében, a megye hangulata jó volt, pezsgett a munka: „Zala megyében nyugalom van. A Belügyi Népbiztóságnak az a kijelentése, hogy a kisgazdaságokat és kisipart nemcsak fönn akarják tartani, hanem a jövőben is támogatni kívánják, az egész megyében

³⁰ Uo. 1919—1943. Tanácsok Országos Gyűlésének jegyzőkönyve. Bp. 1919.

³¹ Népszava, 1919. április 25.

³² Zalai Hírlap, 1919. április 18.

³³ Uo.

³⁴ Zalamegye, 1919. május 18.

³⁵ PI Arch. Vidéki sajtódir. jel. A magyar munkásmozgalom válogatott dokumentumai. 1919. 6/a. k. Bp. 1959. 81. l.

³⁶ Zalamegye, 1919. május 18.

mély és lelkes benyomást keltett. A mezei munka serényen folyik. A direktórium és a munkástanácsok rendelkezéseit a legteljesebb készséggel hajtják végre.”³⁷

A Tanácsköztársaság politikai hatalmának megalapozásában mintegy a zárókövet jelentette az április 7-re kiírt tanácsválasztás. Ez alkalommal a falusi tanácsok tagjaitól a Tanácsok Országos Gyűlésének küldötteiig választották meg a nép tényleges képviselőit. De a választás több is volt ennél: állásfoglalásra is készítette az ország népét, vajon támogatja-e a munkáshatalmat.

A választás előkészítésével kapcsolatban megjelent a Tanácsköztársaság ideiglenes alkotmánya, amely a polgári demokratikus választójogi törvényhez képest is tovább szélesítette a választásra jogosultak számát: választó és választható lett minden 18. életévét betöltött nő és férfi, aki nem mások munkájából élt.³⁸ Ez ténylegesen az egész dolgozó nép számára biztosította a munkásmozgalom évtizedeken át folytatott harcának egyik fő követelését: a választójogot.

Ezek az előkészületek megmozgatták szerte a Dunántúlon — így Zalában is — az ellenforradalom erőit. Papok, régi katonatisztek, kulákok agitáltak a választás ellen, vagy kísérelték meg, hogy a saját embereiket juttassák be az új tanácsokba. Szepetneken, Felsőpáhokon — mint a korabeli jelentés mondja — „a kisgazdák” szervezkedtek, Zalaegerszegen az egykori tisztikar tagjai agitáltak, míg le nem tartóztatták őket.³⁹ Zala-baksán szintén kísérletet tettek arra, hogy „a régi emberek”, a képviselőtestület tagjai kiszorítsák a tanácsokból a munkás, szegényparaszt elemeket.⁴⁰

Az ellenforradalmi mesterkedések ellenére sikeres, ünnepélyes volt a választás. „Zalaegerszegen szerdán tartották meg a választásokat — írja a korabeli riporter. — A választás a Vörös Hadsereg, a Vörös Őrség és a szervezett munkásság fölvonulásával kezdődött, akik a Fő-téren gyülekeztek. Innen indultak a kerületi szavazatszedő bizottságokhoz. Háromezer-nyolcszáztizzenegy szavazatot adtak le. A hivatalos listát úgyszólván egyhangúlag fogadták el. Este a színházban vöröskatona-ünnepség volt, ahol elvtársaink lelkesítő beszédeket tartottak. A választás eredményét csütörtökön hirdették ki, a proletárság nagy lelkesedése mellett.”⁴¹ Nagykanizsán 10 280 választópolgár, köztük mintegy 500 asszony és leány adta le szavazatát a munkáshatalom helyi képviselőire.⁴²

Az újonnan megválasztott tanácsok egy részének összetétele megfelelő volt.⁴³ De a megye lakosságának összetételéből természetesen következett, hogy számos tanácsban kevés volt az ipari munkás, s a szegényparasztok mellett sok középparaszt, vagy régi képviselőtestületi tag, stb. is bekerült a tanácsokba, s ez a tanácsok forradalmi szellemét felettébb gyengítette. A sójtöri körjegyzőség egy 1920-as jelentése szerint például

³⁷ Népszava, 1919. április 3.

³⁸ Tanácsköztársasági Törvénytar, 1919. I. k.

³⁹ PI Arch. BM. Eln. 1642/1920.

⁴⁰ PI Arch. A. II. 14/10.

⁴¹ Népszava, 1919. április 11.

⁴² Vörös Újság, 1919. április 9.

⁴³ Uo.

„A községek helyi tanácsai inkább a módosabb gazdák, iparosok sorából rekrutálódtak. Mintegy folytatásai voltak a képviselőtestületeknek.”⁴⁴

A szilárd vezetésre, a Tanácsköztársaság iránti hűségre április közepétől kezdve különösen nagy szükség volt. Április 16-án, mint ismeretes, a román, majd néhány nap múlva a csehszlovák kormányok csapatai indítottak fegyveres támadást a Tanácsköztársaság ellen. A fegyveres intervenciót — azok katonai támogatásán túl — kiegészítette még a nemzetközi ellenforradalom diplomáciai tevékenysége, a belső ellenforradalmi csoportok suttogó propagandája, majd fegyveres felkelése, sztrájkszervezése, amelyek támogatást nemcsak az antant-misszióktól, a Bécsben és Szegeden létrejött magyar ellenforradalmi központoktól, hanem egyes jobboldali szociáldemokrata vezetőktől is kaptak. A nemzetközi ellenforradalom összefogott a Magyar Tanácsköztársaság elfojtására, és célja érdekében minden eszközt felhasználott.

A Dunántúl jelentősége lényegesen megnőtt a háború idején: a Tanácsköztársaság éléskamrája, utánpótlási bázisa lett. Elsőrendű érdek volt tehát itt a belső rend megőrzése, a termelés folyamatosságának, produktivitásának biztosítása, a Vörös Hadsereg kiegészítése. A munkások, agrárproletárok tudták, mit kell tenniük. Azonnal gyűléseket hívtak össze, önkéntesen jelentkeztek a Vörös Hadseregbe. A Nagykanizsán megtartott népgyűlésen Hamburger Jenő mondott beszédet: „Abban a meggyőződésben vagyok itt — mondta — hogy itt a demarkációs vonal közelében a proletárdiktatúra mindenkor erős bástyára fog találni. Nem elég fölfegyverezni és harcba küldeni a katonákat, föl kell fegyvereznünk a gyári munkásokat is, mert az ellenség nemcsak a fronton van, hanem egy ellenség mindenhol bujkál: ez a kapitalizmus és a burzsoázia.” Részt vett és felszólalt a gyűlésen Rákosi Mátyás is.⁴⁵

Nehéz körülmények között köszöntött be az első szabad május elseje, amelynek megünneplését törvénybe iktatták. Az ünnepségek mégis pompások voltak. Sümegen hajnali ágyúlövés köszöntötte a város lakóit, majd zenés ébresztő következett, délelőtti nagygyűlést tartottak, este pedig majálist. A nagykanizsai gyűlésen Vántus Károly mondott beszédet, hangoztatta: „Azok ellen, akik a régi uralmat kívánják vissza, akik a nemzetközi kapitalizmussal szövetkeztek, akik rémhíreket terjesztenek és veszélyeztetik a proletárdiktatúrát, azok ellen hatalmunk minden eszközével fogunk föllépni. Viszont testvéri jobbunkat nyújtjuk azoknak, akik támogatják a diktatúrát.”⁴⁶ A megye kisebb városaiban, falvaiban is színpompás ünnepségeket, felvonulásokat rendeztek, s ezeken a munkásság öntudatosan vett részt. Gutorföldén a helyi szónok helyesen mutatott rá beszédében, hogy „május 1-e nemzeti ünnep lett.”⁴⁷

Épp a májusi ünnep idejére kedvezőtlen fordulat állt be a fronton: a Vörös Hadsereg egységei — nagyrészt a Székely Hadosztály tisztikarának árulása miatt — nem voltak képesek megállítani a román előnyomulást s így Budapest és az egész munkásmozgalom veszélybe került. Ezért a budapesti munkások harcba hívtak mindenkit a proletárdiktatúra védel-

⁴⁴ PI. Arch. Zala m. 1919-es ir. rendezetlen.

⁴⁵ Népszava, 1919. április 22.

⁴⁶ Uo. május 4.

⁴⁷ Zalamegye, 1919. május 11. A kiemelés tőlem, L. N. Zs.

méért. A Dunántúlhoz a Forradalmi Kormányzótanács külön felhívással fordult: nemcsak katonát, hanem fegyvelmezett munkát, a fővárosnak és a hadseregnek élelmiszert kért.

A Tanácsköztársaság súlyos katonai helyzetét az ellenforradalom nyílt támadásra használta föl. Ennek során Zala megye néhány községében is, többek között Csabrendeken, fegyveres akciókat robbantottak ki a munkáshatalom felszámolására. Hangadó a csabrendeki káplán volt, aki a módosabb gazdák segítségével azt a hazug hírt terjesztette el, hogy a Tanácsköztársaság megbukott. A Vörös Ország kivonult egysége néhány óra alatt rendet teremtett ezekben a községekben, és így jelentősebb megmozdulással nem is fejlődhetek ezek a kísérletek.⁴⁸

Míg a belső ellenforradalom az intervenció malmára hajtotta a vizet, addig a munkások példamutatóan foglaltak állást a Tanácsköztársaság mellett. Zalaegerszegen a május elején megtartott népgyűlésen Vigh párttitkár a jelenlevők nevében kijelentette: „a zalaegerszegi és vidéki proletárság: földmunkások, kis- és törpebirtokosok szükségesnek tartják a proletárdiktatúrát. A Magyar Tanácsköztársaságot úgy külső, mint belső ellenségei ellen készek életük árán is megvédeni.”⁴⁹ Majd a szakszervezetek értekezlete elhatározta, hogy minden szakszervezeti tag megjelenik a sorozóbizottság előtt, mert „a Dunántúl szervezett munkássága nem maradhat a budapesti proletártestvérek mögött s az ő diadalmas példájukon felbuzdulva Zalaegerszeg dolgozó népének is fegyverbe kell állnia.”⁵⁰

Ugyanakkor változatlan gonddal végezték a mezőgazdasági munkákat is. A megyei direktórium és az egész közvélemény szigorúan őrködött azon, hogy az ellátás is lehetőleg zavartalan legyen. Felléptek a feketézők, árurejtegetők, batyúzők ellen.⁵¹

A Dunántúlon mozgalom indult meg Budapest ellátásának biztosításaért. Ebben részt vett Zala is, főként a termelőszövetkezetek, ha nem is olyan mértékben, mint például a somogyiak. A szövetkezetek mellett sokszor egyéni gazdák is, mint például a tapolcaiak, hozzájárultak Budapest élelmiszerellátásához.⁵²

Júniusban országos értekezletek egész sorára került sor Budapesten. A nőmunkások kongresszusán Sássné zalai küldött beszámolt arról, hogy szervezetüknek több mint háromezer tagja van, s hogy igen jól dolgoznak.⁵³ A Tanácsok Országos Gyűlésén ott voltak Sneff József, Holló János, Schneider Ernő, Gróf János, stb. Részt vettek a tanácskozásokban, s közülük többet a különféle bizottságokba is beválasztottak. Holló János és Schneider Ernő tagjai lettek a Központi Intézőbizottságnak is.⁵⁴

Ebben az időszakban az ellenforradalom ismét több sikertelen kísérletet tett, hogy a Tanácsköztársaságot belülről buktassa meg. A nyílt felkelések előkészítéseként papi, tisztii agitáció folyt. „A nagykanizsai jezsuiták a szabadságvágyó lelkek főinkvizitorával, Bangha páterrel összefűjták az ellenforradalmi kigyókövet. Régi, jezsuita recepttel fogtak hozzá a mun-

⁴⁸ Sümeg és Vidéke, 1919. május 11, Zalamegye, 1919. május 11.

⁴⁹ Zalamegye, 1919. május 15.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo. június 22

⁵² Pápai Lapok, 1919. május 25, Népszava, 1919. május 18.

⁵³ Nőmunkás, 1919. július 5.

⁵⁴ Tanácsok Országos Gyűlésének Jegyzőkönyve

kához. Bejárták a falvak plébánosait, és a krisztusi emberszeretet nevében lázítottak az emberszeretet ellen.” De a helyi direktórium rövidesen véget vetett az agitációnak, bár a főszervező, Bangha páter, megszökött.⁵⁵ Júniusban azonban nemcsak agitáltak már az ellenforradalmárok. A vend vidéken, a tisztek izgatására, fegyveres felkelést robbantottak ki, amelynek célja a helyi munkáshatalom megdöntése volt. Majd Szombathelyről vasutas sztrájk indult ki, amelyet rövidesen fegyveres felkelések követtek, és június 20—24-e között fegyveres puccskísérletre került sor. Ezek az akciók azonban Zala megyét szinte egyáltalában nem érintették, csupán a vend megmozdulásnak és a vasutassztrájknak volt némi hatása.⁵⁶

A nyár derekán a vidék figyelmét az aratás kötötte le, az új termés betakarítása. Sőt, nemcsak a vidékét, a fővárosét is, mert a termés betakarítása most nemcsak gazdasági, de politikai kérdés is volt. A betakarítási munkák a megyében általában jól haladtak. A Földművelésügyi Népbiztossághoz érkezett jelentések szerint mintegy 6 millió mázsa búza és csaknem 5 millió mázsa rozs termésre volt kilátás. E jelentések szerint a legjobb rozstermést Zalában várták.⁵⁷ A nehéz üzemanyag helyzet miatt elrendelték, hogy a cséplést községenként egy helyen végezzék el, mert a gépek járatását másként biztosítani aligha tudták volna. Ezt az ellenforradalom a parasztok közötti izgatásra használta fel, azt terjesztve, hogy az egy helyen történő cséplés ürügy a termés elkobzására. Ilyen hazug propaganda hatására néhány községben felgyújtották a gabonát.⁵⁸

A határmenti vármegyék ellátásának megszervezésével, az együttműködés kialakításával foglalkozott az a júliusi értekezlet, amelyen Somogy, Sopron, Vas és Zala küldöttei vettek részt.⁵⁹ Ennek eredményei azonban már nem érvényesülhettek. Júliusban Zalaegerszegen előadás-sorozatot indítottak, amelynek „célja a szocializmus minden másnál idősebb tudományába bevezetni a tanítókat és tanárokat, tehát mindazokat, akiknek feladata a jövő nemzedék szellemi és erkölcsi nevelése.” Az egyes előadásokat mintegy százötven érdekelt hallgatta meg.⁶⁰ E két adat egymás mellé állítása szemlélteti, hogy a munkáshatalom milyen eltérő feladatok végrehajtásával foglalkozott egyidejűleg, s egyben fényt vet arra is, hogy a tevékeny munka még teljében volt.

A hónap közepén július 21-ével, a tervezett világsztrájk napjával kapcsolatban meggyeszte több értekezletet, népgyűlést is tartottak. Ezek egyikén Lohász János, a Forradalmi Törvényszék zalaegerszegi elnöke a munkáshatalom tevékenységének egészét értékelve rendkívül találóan fejezte ki magát: „nekünk is sok hibánk van, de akinek a nyakát fojtogatják, az nem ér rá észrevenni, hogy félrecsúszott a nyakkendője.”⁶¹ Ehhez hozzátehetjük, hogy nagyon sokszor még a súlyos helyzetben is észrevették a hibákat, de a hibák kijavítására, a munkáshatalom teljes kibontakoztatására már nem kerülhetett sor.

⁵⁵ Somogyi Vörös Újság, 1919 április 19.

⁵⁶ Zalamegye, 1919. június 8.

⁵⁷ Szociális Termelés, 1919. július 13.

⁵⁸ Hadtörténelmi Intézet Levéltára (a továbbiakban HL) Hírszerző osztály jelentése. 1919—100.

⁵⁹ Zalamegye, 1919. július 20.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo.

Július végén a fegyveres intervenció túlereje felmorzsolta a Vörös Hadsereget, ami egyet jelentett a Tanácsköztársaság felszámolásával. A Forradalmi Kormányzótanács lemondott, helyét az ún. szakszervezeti kormány foglalta el Peidl Gyula vezetésével.

*

A Peidl-kormány rendeleteivel megindította a Tanácsköztársaság eredményeinek felszámolását; majd rövidesen Horthy Miklós vezetésével Dunántúlra vonult át a Szegeden megszervezett ún. nemzeti hadsereg, s kezdetét vette a fehérterror. Az ellenforradalom megkezdte az ország birtokbavételét, s azt remélte, hogy vélt bázisán, a Dunántúlon kedvező fogadtatásra talál. E helyett azonban a munkások, agrárproletárok sokféleképpen megnyilatkozó ellenállása fogadta a tiszti különítményeket.

Augusztus első napjaiban Sümegen és Tapolcán fegyveres harccal védték a vörös katonák és munkások a tanácsok hatalmát a tiszti különítményekkel szemben. A fehér csapatok csak nehézségek árán tudták megtörni a helyi munkások ellenállását.⁶²

A lakosság nagy része változatlanul ragaszkodott a Tanácsköztársaság törvényeihez, rendeleteihez, és így ezekre hivatkozva tagadta meg például a papi párber fizetését is, bár számtalan újabb rendelet, leirat mondta ki, hogy a proletárdiktatúra intézkedései nem érvényesek.⁶³

Horthyék a Dunántúlon akarták megerősíteni hadseregüket, de ez jórészt csak szándék maradt. A zalai alispán augusztus második felében megállapította: „a Zala vármegyei katonai parancsnokság elismerésre méltó ügybuzgósága és lankadatlan szorgalom dacára sem járt és nem is fog járni eredménnyel a karhatalom kiegészítése.”⁶⁴ Ennek az oka az volt, hogy megyeszerte agítottak a bevonulás ellen, olyannyira, hogy a katonai parancsnokság fejenként ezer korona jutalmat tűzött ki az ilyen „bujtógatók” elfogására.⁶⁵ Az eredményre jellemző, hogy 1920. elején (!) Sümegen a besorozottak nem tették le az esküt, hanem az Internacionálét énekelve kivonultak a sorozóhelyiségből.⁶⁶ A lakosság nem volt hajlandó beszolgáltatni a fegyvereket, de az egyéb katonai felszerelési tárgyakat sem, annak ellenére, hogy több alkalommal is szigorú felszólításokat tettek közzé. Végül is házkutatásokkal, fegyveres erőszakkal igyekeztek érvényt szerezni a hatóságok rendelkezéseinek.⁶⁷

A munkások ellenállását végül is a tiszti különítmények kegyetlenkedései, a kivégzések, internálások törték meg.⁶⁸ A felhozott tények két-

⁶² PI. Arch. HM. Helyzetjelentések. 1919. aug. 8.

⁶³ PI. Arch. Zala m. alisp. ir. 1919. rendezetlen.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ HL. Zalaegerszegi kat. áll. parság. 1919—1.

⁶⁶ PI. Arch. Zala m. főisp. ir. biz. 1920—9.

⁶⁷ HL. Zalaegerszegi kat. áll. parság. 1919—1.

⁶⁸ Ezek a kegyetlenségek egyes antant-tisztek jelentéseiben is szerepelnek, sokszor elítélőleg. OL. KUM. 1919—77-Bt. vegyes. Közl.: Az ellenforradalom hatalomra jutása és rémuralma Magyarországon. 1919—21. Szerk. és bev. Nemes Dezső. Budapest, 1953. 188—189. l.

ségtelenné teszik, hogy az ellenforradalom csak harcban, erőszakkal volt képes megszerezni a hatalmat, mert a munkások ragaszkodtak a Tanácsköztársasághoz.

Zala munkássága nemcsak a Tanácsköztársaság megteremtéséért folytatott harcból, a proletárdiktatúra építéséből, de a további küzdelmekből is kivette részét; kitűnő helyi és országos vezetőket adott a magyar munkásmozgalomnak, olyan harcosokat, kiknek emlékét ma is kegyelettel őrzi.

L. Nagy Zsuzsa

ИЗ ИСТОРИИ РЕСПУБЛИКИ СОВЕТОВ В КОМИТЕТА ЗАЛА

Рабочее движение в Зала в 1918 году и во время буржуазной демократической революций стало передовой линией отечественного движения. В забастовочной борьбе 1918 года — в отношении всей территории Дунаутуля, — здесь потарапливали революцию самым решительным тоном. При буржуазной демократической революций боролись здесь в авангарде за управления комитатом, напротив буржуазного демократического правительства.

Период республики советов не застал рабочих комитата в расп্লох, наоборот: оно подняло большие творческие силы. Настоящая статья ознакомит нас с деятельностью в хозяйстве, в просвещении, и т. д., и с борьбой против контрреволюции.

Наконец значительными событиями развернутого народного сопротивления против контрреволюционной системы указывает, что грудящиеся массы комитата были привязанными к рабочей власти и контрреволюция могла сгнать их сопротивления только с вооруженной борьбой.

Статья постарается дифференциально ознакомит нас хозяйственно-социальным положением комитата, которое послужило основой развертыванию метсного движения.

Жужа Л. Надь

GEOLÓGIA

GÖCSEJ GEOLÓGIAI FEJLŐDÉSE AZ OLAJKUTATÁSOK ALAPJÁN

Göcsej geológiai felépítését a triász kortól, sőt — egyes bizonytalan feltételezések szerint — már a paleozoikumtól napjainkig tudjuk követni, illetve vizsgálni. E terület részletes geológiai felépítésének és fejlődésének megismerését az olajkutatás tette lehetővé. Göcsej adja ugyanis ma az ország olajtermelésének zömét és jelenleg Göcsej és környéke az a terület, ahol dunántúli viszonylatban a legreményteljesebb olajkutatás folyik. A kutatásnak Göcsejben mind nagyobb területre való kiszélesítése természetesen bővíteni fogja erről a vidékről geológiai ismereteinket.

Göcsejben a paleozoikumot határozottan nem ismerjük. Gombosszeg határában mélyített fúrásnál 3855 m mélységből világosszürke, sárgásfehér, kristályos dolomittal együtt került a felszínre egy olyan mikroszkópi-kus ősmaradvány (*Tetrataxis*), amely már a paleozoikumra jellemző. Így elképzelhető esetleg az is — bár egy bizonytalan megtartású ősmaradvány alapján még nem lehet eldönteni —, hogy a fenti mélységben már a paleozoikumban jártunk. Ebben a dolomitban haladt tovább a fúrás 4 409,5 m-ig. A dolomit teljes egészében homogén volt. Benne rétegzettséget, sem közet-tani elváltozást nem lehetett észlelni, és nem volt hasonló a környéken található paleozós korú kőzetekhez sem. Azoktól erősen eltért.

A következő legidősebb kőzet, amit Göcsejben eddig megtaláltunk a felső triász összlet. Két főtípusa van: a szürke kristályos dolomit, és a változatos felépítésű tömött, sötétszürke dolomit — mészkő — agyagmárga összlet. A két főtípusú kőzetet egymásra települve eddig nem találtuk meg. Így korban pontos elhatárolás még nem lehetséges.

A kristályos dolomitot kőzetelemzések, és a bakonyi összehasonlítás alapján a nóri emeletbe lehet sorolni. $MgCO_3$ tartalma 44,66—44,56%, R_2O_3 0,15—0,48%. Általában világosszürke színű, finomszemcsés, cukroszövetű, szilánkostörésű. A törések mentén, de attól távolabb is gyakori a breccsiás szerkezet. Szemcsenagysága 0,15—0,03 mm között változik, apró dolomit kristályokkal bélelt üregek szórványosan fordulnak elő. Az egész tömeges megjelenésű dolomit erősen karsztosodott, benne kisebb-nagyobb barlang-rendszerek alakultak ki. Ezek nagyságáról és gyakoriságáról a fúrások tanúskodnak. Az elég nagy területen elhelyezkedő kutak közül átlagosan minden második ért el kisebb-nagyobb üreget, melyek mérete 10 cm-től 2,5 m-ig terjedhet. Az eddig vizsgált anyagból ősmaradványok nem kerültek elő.

A triász másik egysége igen változatos kifejlődésű. Jól rétegzett, dőlése átlagosan 30—36° körül változik. Eredeti teljes vastagságát nem ismerjük, eddig csak eróziós felszínnel határolva fordult elő. Nagylengyelben

észlelt maximális vastagsága 1 465 m körül van, ha az alsó bizonytalan korú dolomitot is hozzászámítjuk 2 050 m körüli vastagság adódik.

A triász korú rétegekre az alsó kréta mészkő települt. Alsó kréta előfordulást eddig csak egy kis foltban Gellénházán találtunk. Főleg ősmaradványok törmelékéből áll, leggyakoribb benne a durva, vastagtekőjű rudisták törmeléke.

A felső kréta szenon emelet három részre osztható fel, akárcsak a Bakonyban; gryphaeás márgára, hippuritás mészkőre és inocerámos-globotruncánás márgára.

A gryphaeás sorozat vastagsága az egyenetlen aljzat következtében 350—65 m között változik. A sorozat alsó részét márga és homokkő összeletek, felső részét márga és mészkő rétegek váltakozása jellemzi. Jellemző kövületei:

Nodosinella velascoensis (Cushman) *Gyroidina* cfr. *melchioriana* (d'Orb) *Globigerina* cfr. *cretacea* (d'Orb) *Bulimina* *murchinsonia* (d'Orb) *Anomalina* *clementina* (d'Orb) *Anomalina* cfr. *ammonoides* (Röss) *Pseudotextularia* cfr. *varians* (Röhrig) *Globigerina* *aspera* (Ehrbig) *Rudista* töredék, *Echinida* tüskék és váztöredék, *Inoceramus* héjprizmák, gömbalakú szerves maradványok, *Mollusca* héj, *Gastropoda* embrió, Korall töredék.

A szenon emelet következő tagja az un. hippuritás mészkő. Nagyrészt ősmaradvány törmelékéből épült fel. Világossárgás fehértől, a szürkéig minden árnyalatú színe van. Általában a talpi rész sötétebb, fölfelé világosodik. Repedésekkel átjárt, karsztosodott. Repedezettsége és karsztosodása szeszélyes, teljesen tömött és igen jó áteresztő képességű részek váltakoznak benne. Stylolitok az alsó szakaszában gyakoriak. A hippuritás mészkőben a triászhoz hasonlóan hasadék- és barlang rendszerek alakultak ki, ezek jórésze azonban kitöltődött. A mészkő vastagsága az eddig ismert területen 200—220 m.

A mészkő összetétele a talp felé haladva megváltozik, és az alsó 30—40 m-es szakaszban a $MgCO_3$ tartalom megnő. $CaCO_3$ tartalom 99,6—99,2% $MgCO_3$ tartalom 0,52—0,42% között van a felső részen. Az alsó szakaszban pedig a $CaCO_3$ tartalom 78,52—98,52%, $MgCO_3$ 6,30—1,42%.

A mészkőben leggyakrabban előforduló ősmaradványok a következők:

Bulimina *murchinsoniana* (d'Orb) *Rotalina* cfr. *cayeuxi* (Lapp) *Triloculina* sp, *Quinqueloculina* sp, *Textularia* sp, *Robulus* sp, *Gümbelina* sp, *Gyroidina* sp, *Anomalina* sp, *Alveolina* sp, *Spiroplectammina* sp, *Cyclommmina* sp, *Rotalina* sp, *Marginulina* sp, *Bulimina* sp, *Bryozoa* sp, *Gaudryina* sp, *Nonionella* sp, *Miliolidae* sp, *Globulina* sp, *Alveolinella* sp, *Numoloculina* sp, *Dicyclina* sp, *Peneroplidae* sp, *Globorotalia* sp, *Orbulina* sp, *Rudista* héjtöredék.

A felső kréta szenon emelet záró tagja a hippuritás mészkőre települő inocerámos, globotruncánás márga. A mészkő több helyen fokozatosan megy át mészmárgába, márgába. Ezeken a helyeken igen nehéz a pontos réteghatár megállapítása közettani alapon. Az inocerámos összeletem előforduló foraminiferák azonban élesen elkülönülnek a hippuritás mészkő faunájától. A kőzet jól rétegzett, világosszürke és kékeszürke, gyakoriak benne a fekete, sötétszürke színű csúszási lapok. Vastagsága a lepusztulás megkezdődése előtt a 340 m-t is meghaladta.

A foraminifera faunája gazdag:

Globigerina cretacea (d'Orb) *Gümbelina globulosa* (Ehrh) *Gümbelina pupa* (Ehrh) *Bulimina muchinsonia* (d'Orb) *Globotruncana arca* (Cushman) *Gyroidina nitida* (Rss) *Globotruncana* cfr. *spinea* (Kikoine) *Globotruncana stuarti* (Cushman) *Globotruncana conica* (d'Orb) stb. Halfog, *Echinoidea* töredék, *Gastropoda* embrió, *Inoceramus* héjprizma, *Mollusca* héj.

A krétára Göcsej egyes részein az eocén települt. Valószínűnek látszik az üledékfolytonosság. A szenon inocerámosos márga felső szakaszán fokozatosan veszít mésztartalmából, színe a világosszürkéből sötétszürkébe megy át. Megjelennek benne már homokszemcsék, majd homokos márgába folytatódik. (dániai emelet?) Az eocén rétegsor hasonlóan kezdődik, majd megy át a homokos részek kimaradásával, a mésztartalom növekedésével a nummulinás mészkőbe. Az eocén aljáról előkerült ősmaradványok, (kagylók, csigák) igen közel állanak a kréta ősmaradványokhoz. Az eocén összvastagsága oly nagy, hogy azt összehasonlítva a dunántúli ismert adatokkal szintén valószínűvé teszi a teljes eocén rétegsor jelenlétét.

Az alsó eocént sűrű kemény homokos agyagmárga és szilánkostórésű márga képviseli.

A középső eocén sárgásbarna színű mészkő. A mészkő nummulinából áll, szilánkostórésű rétegzetlen. A mészkőben papírvékonyágú agyaglemezek vannak szabálytalan elhelyezkedésben.

A felső eocén változatos kifejlődésű agyagmárga, mészmárga. Rétegsorában igen sokszor jelentkezik egy közeli vulkánosság anyaga: andezit tufa, andezit tufit, andezit agglomerátum. Faunája igen gazdag.

Kareriella hantkenina (Cushman) *Vulvulina subflabelliformis* (Hantk) *Anomalina dalmatina* (Van Bellen) *Bulimina pupoides* (d'Orb) *Marginulina gladius* (Hantk) *Anomalina affinis* (Hantk) *Uvigerina multistriata* (Hantk) *Eponides unbonatus* (Rss) *Globigerina conglomerata* (Schwag) *Globigerina triloba* (Rss) *Robulus inornatus* (d'Orb) *Dentalina consobrina* (d'Orb) *Globigerina eocéna* (Ehrh) *Pleurostomella acuta* (Schwag) *Globigerina bulboides* (d'Orb) *Rotalia umbilicata* (d'Orb) *Nodosaria exilis* (Neug) *Bolivina punctata* (d'Orb) *Globorotalia* cf. *crassa* (Cushman) *Cassidulina inextincta* (Frnd) stb.

A felső eocén után a terület kiemelkedett és a tenger a miocénkorú tortonai emeletben borította el újra. Göcsej jórészen tortonai emelet lithothamniumos mészkővel kezdődik. Ennek vastagsága az egykori térszín morfológiájától függően 0—60 m között változik, majd márgával folytatódik, és a terület nagy részén a márgára egy újabb partközeli üledék, az ún. zöld glaukonitos homokkő települ. A homokkővet ismét márga követi, amely már igyekszik eltüntetni a terület tortonai emelet előtti térszín egyenetlenségeit. Faunája igen gazdag:

Candorbulina universa (Jedl) *Candorbulina triloba* (Jedl) *Candorbulina biloba* (Jedl) *Textularia deperdita* (d'Orb) *Textularia mariae* (d'Orb) *Robulus inornatus* (d'Orb) *Cibicides dutemplei* (d'Orb) *Gyroidina soldanii* (d'Orb) *Nodosaria exilis* (Neug) *Dentalina consobrina* (d'Orb) *Nodosaria exilis* (Neug) *Nonion umbilicatum* (Montagu) *Vaginulina legumen* (L) *Chilostomella ovoidea* (Rss) *Uvigerina pigmaea* (d'Orb) *Uvigerina brunneensis* (Karr) *Nonion soldanii* (d'Orb) *Asterigerina rosacea* (Karr) *Martinottiella commis* (d'Orb) *Eponides haidingeri* (d'Orb) *Bulimina elongata* (d'Orb) *Cibicides* sp., *Vaginulina* sp., *Eponides* sp.

A tortonai márga fokozatosan megy át a szarmata emeletbe, amely márgából és mészmárgából áll. Kövületekben szegény:

Elphidium acoleátum (d'Orb) *Elphidium striatopunctatum* (F—M) *Triloculina consobrina* (d'Orb) *Cibicides lobatulus* (V—y) *Mollusca* héj, *Spatangida* túske.

A foraminifera fauna elegyes vízre utal. A szarmata üledéksor úgy szólván minden közettani változás nélkül megy át a pannonba.

Az alsó pannoniai alemelet alsó szakasza kemény márga, mely egész Göcsejben egységes kifejlődésű. Fölötte egy homokkő összlet helyezkedik el, ez vastag homokkő rétegekből áll, melyeket vékonyabb agyagmárva rétegek választanak el egymástól.

A felső pannoniai alemelet az alsó pannoniai alemeletből folyamatos üledékképződéssel fejlődött ki. Főleg homokkőből áll, melyet vékony, pár méteres agyagmárva rétegek választanak el egymástól. Felső 600 m—ében gyakoriak a lignitcsíkok. Alsó-felső pannoniai alemelet együttes vastagsága 1 700—2 000 m között változik.

A felső pannon üledékeken megtalálható a pleisztocén holocén kor anyaga is. Ny-i szélén pleisztocén kavics rétegek vannak gerinces ősmaradványokkal, máshol homok és agyag települt. Ezekben a fiatalabb rétegekben Göcsej egész területén előkerülnek az ősember nyomai.

Göcsejt a paleozoikumban tenger borította. Ennek üledéke lenne az említett bizonytalan paleozos kőzet.

A mezozoikumban már biztosan kimutatható a triász tenger. A változatos triász kifejlődés, a triászban talált sok szervesanyag maradvány, bitumen, bitumenes dolomit, bitumenes mészkő, pár centiméter vastag 80% éghető anyagot tartalmazó agyagmárva rétegek, partközeli sekély tengerre utalnak. A partvonal gyakran változtatta helyét, ami a különböző kőzetek képződésére vezetett. A sekély tenger mélyebb részein agyagos kőzetek ülepedtek le. A tenger rosszul szellőzött volt, ami olaj keletkezésére vezethetett. A triász tenger fokozatosan előrenyomult és Göcsejben ekkor képződött a triász dolomit. Ez az Alpok tengerének egy részét alkothatta. Hogy a triász végén a tenger Göcsejből elvonult-e avagy sem, biztosan nem tudjuk. Eddig jura korú kőzetek nem ismertek, ez azonban még nem bizonyíték, mert az erózió le is pusztíthatta. Göcsejtől nem messze Nagytilajban ugyanis találtak már jurát.

A jura után biztosan visszahúzódott a tenger, amit a kréta hiányos megjelenése bizonyít. Az alsó kréta időszakban a terület jórészt szárazföldi volt és nagyarányú volt a lepusztítás. A kréta kor derekán nyomult előre ismét a tenger, és minden valószínűség szerint Göcsej egész területét elöntötte. Az alsó kréta albai emeletében képződött a requeniás-orbitolinás mészkő. Ez zátony jellegű, sekély tengeri képződmény. A tenger uralma nem volt tartós, a terület azután újra szárazulat lett, és ismét megindult az erózió. Ez igen erőteljes lehetett, mert az orbitolinás-requeniás mészkövet majdnem az egész Göcsej területéről lepusztította, csupán azokon a helyeken maradt meg, ahol a törések következtében mélyebb helyzetbe került és a triász közé szorult. A felső kréta szenon emeletében ismét tenger előrenyomulása volt. Kialakult a hármas tagozású gryphaeás-hippuritász-inocerámusos rétegsor. A szenon alján a tenger sekély volt, váltakozó mélységgel. A tenger fenekét az előző eróziós időszak alakította ki. Kezdetben egyes részek, pl. Gellénháza falu területe szigetként emelkedett ki

a szenon tengerből. A sekélyebb részeken zátonyok alakultak ki, a mélyebb részeken márgás település található. A mélység változásait bizonyítják a zátonyok egymás feletti, egymás melletti kialakulásai. A tenger partja kezdetben igen közel lehetett Göcsejhez. A márgás, homokos részeken gyakoriak a növénymaradványok, különböző szenesedett levéltöredékek. A szenon emelet alsó tagjában megfigyelhető egy tenger alatti erózió is. A kiemelkedett szigetcské mellett a tenger áramlása a gryphaeás sorozat felső részét elhordta. A szenon emelet középső időszakában a hippuritás mészkő képződésekor a tengerfenék már nyugodtabb volt. Egységes partmenti zátony alakult ki, mely főleg biogén eredetű. Ez a parti zátony egész Göcsejben kialakult, valószínűleg követte a kréta tenger partját. Hosszúságban egészen a Bakonyig nyomozható, szélessége az eddigi megállapítások szerint több kilométernyi. A szenon emelet következő tagjában megszűnt a zátonyképződés. A tengerben most már mészmárga, márga ülepedett le, az ősmaradványok közül eltűntek a durvahéjú puhatestűek, és a tenger fenekén nyugodt csendes vízben a vékonyabb teknőjű inocerámusok éltek. A lebegő foraminiferák megszáporodtak, igen nagy faj és egyedszámban nyüszögtek.

A szenon tenger Göcsej DK-i részén megmaradt az eocénben is. A tenger valószínű a többi részéről elvonult. A középső eocénben ismét a foraminiferák uralják a tengert, kőzetalkotó mennyiségben éltek, mészvázukból vastag mészkőréteg keletkezett. A felső eocénben gyakoriak Göcsej közelében a vulkáni kitörések. Többször hatalmas mennyiségű kőzettörmelék, tufát szórtak az itteni tengerbe. A középső eocénbeli meleg éghajlat lehül a felső eocénre. A tenger megkezdte visszavonulását, és csak a mélyebb árkokban marad meg az eocén végéig.

A szárazföldi időszak most a miocén tortonai emeletéig tart. A lepusztulás igen erőteljes volt, hatalmas kőzettömeget hordott el az üledékgyűjtő medencébe. Göcsej egyes részein a térszíni helyzettől függően 800 m, vagy ennél vastagabb kőzettömeg is pusztult le. Az akkori szárazföld hasonlított a mostani Bakony környékéhez. A mészkő karsztosodott, barlang-rendszerek alakultak ki.

Nyugat felől Göcsejt a tenger a miocén tortonai emeletében érte el. Partmenti zátonyos rész jelzi annak a tengernek előrenyomulását, amiben még több helyen található a felszínen lévő mezozoikum törmeléke. A medence aljzat fokozatosan süllyedt, márga ülepedett le. A szarmatában ugyanez a helyzet, a tenger fenék változatlan volt. A pannoniai emeletben a víz sótartalma fokozatosan csökken, eltűnnek a foraminiferák. A feltöltődés következtében a tenger mind sekélyebb lett, majd a pleisztocénben szárazult Göcsej. Elkezdődik a mai térszint kialakító erők működése, ami még napjainkban is tart.

Az első tektonikai mozgás a kréta szenon-emelet előtt ment végbe, ez a triászban hozott létre töréseket. A vetőket bizonyítják, hogy a triász különböző szintjei itt egymás mellett találhatók. A vetők pontos magasságát adatok hiánya miatt még megadni nem lehet. A felső kréta szenon után már biztosan megállapítható, helyileg kimutatható törések vannak, sokszor igen nagy függőleges elmozdulásokkal. A fő vetők ÉNy—DK irányúak és erre merőlegesek. A törések igen nagy függőleges elmozdulásokat hoztak létre, 600—800 m-eseket is. A harmadik mozgási időszak a szarmata emelet után volt, amikor a mezozoikumban lévő vetők éledtek újra, vagy velük

párhuzamosan új törések jöttek létre. Ezeknek a vetőmagasságuk már jóval kisebb, 5–80 m.

Göcsej területén a vetők és az erozió, a mezozoikum felszínét igen változatosan alakította ki, Göcsej keleti részénél Andrásida, Kispáli, Nagypáli határában a mezozoikum viszonylag magasan helyezkedik el a terület többi részéhez viszonyítva. Tovább nyugat felé haladva Hottó környékén már igen nagy mélységben találjuk meg. Innen kezdve lépcsősen ismét emelkedni kezd a szerkezet Rám, Nagylengyel felé. A nagy emelkedést sok egymáshoz egészen közellevő vetők hozzák létre. Az emelkedés tovább folytatódik, most már kisebb mértéken Nagylengyel, Ormándlak, Gellénháza határában. Göcsejben a mezozoikum felszínét itt találjuk meg a legmagasabban. Lickóvadamos, Petrikeresztúr, Barabásszeg vonal felé lankásan süllyed a mezozoikum, és Szilvagy környékén találtuk meg eddig a legmélyebb helyzetben. A süllyedés nem egyenletes, Gellénházától Barabásszegig mélyül a szerkezet, míg Barabásszegtől Kustánszeg felé emelkedik.

Az olajkutatás Göcsejben még a felszabadulás előtt indult meg. Az 1944-ben lemélyített fúrások, az ún. Salomvári nagyszerkezeten, a geofizika által kimutatott legmagasabb ponton települtek. Olajat azonban nem találtak. A további kutatás 1950-ben kezdődött, a „Salomvári nagyszerkezet” keleti szárnyán lévő részmaximumon. A szerkezet legmagasabb pontján települő első fúrások már harántoltak olajat tartalmazó rétegeket. A fúrások során kialakult a nagylengyeli olajmező szerkezeti képe. Itt a Dunántúl eddig ismert mezőitől eltérően nem a harmadkori üledékekben, hanem a mezozoos kréta szenon hippuritás mészkőben és a triász dolomitban találtuk meg az olajat. A vetők az eredetileg vízszintesen települt mezozoos rétegeket nemcsak függőlegesen mozdították ki helyükből, hanem eredeti vízszintes településüket is megváltoztatták, déli 25°-os dőlést adtak. A helyzetükből kibillentett rétegeket az erozió a kréta után összegyálulta. Az olaj a kialakult lépcsők legmagasabb pontjain található, ha azok a vetők síkjában zárórétegeknek támaszkodnak. Egy lépcsőn belül a hippuritás mészkő és a triász dolomit is olajos lehet. A töréses szerkezet miatt a telepekben az olaj—víz határa nem egységes, tág határok között változik.

A mezőben a porozitás értéke igen változó: teljesen tömött részek mellett igen nagy porozitású, jó áteresztőképességű részek találhatók. A porozitás-permeabilitás nemcsak vízszintes irányban, hanem függőleges irányban is szeszélyesen változó. Egymás alatt több szintben is találunk elnyelő zónákat a mészkőben. A mészkő már keletkezése idejében sem volt homogén. A zátony jellegnek megfelelően tömöttebb, porozusabb részek váltakoztak benne. A továbbiakban még nagy változásokat idéztek elő a tárolóképességben a törések. A törési zónák keletkezésük idején minden esetben jó áteresztőképességű részeket hoztak létre. Ezek egy része azonban az idők folyamán még a felszínen eltömődött, a felszínről belekerülő törmelék anyaggal. A kisebb repedések, amelyek széles sávban helyezkednek el a nagy vetők mellett, kevésbé tömödtek el, valamint a mélységbe kerülésük alkalmával is jobban viselték el a nyomást, mint a nagyobb, tág repedések. A kisebb repedések ennek következtében sokkal nagyobb számban maradtak meg. Ma a mezőben a hasznos porozitásnak mintegy 90%-át ezek az apró, 0,1 mm-nél kisebb repedések adják.

A karsztosodás a kréta utáni szárazföldi időszakban indult meg. A felszínről leszivárgó vizek támadásukat azokon a helyeken indították meg, ahol a legkönnyebben tudtak a mélység felé haladni. Ezek a helyek a repedések voltak, valamint azok a részek, ahol rétegekben anyag változás van. A lefelé haladó vizek CO_2 tartalmuknál fogva oldották a mészkövet. A terület nem egyszerre süllyedt le, hanem fokozatosan, több fázisban. Ennek megfelelően a karsztvíz nívója a területen belül állandóan változásban volt. A lefelé haladó vizek legerőteljesebben a karsztvíz tükör közelében fejtették ki hatásukat, valamint a vizet záró rétegek határán. A több lépcsőben történő süllyedés így több egymás felett elhelyezkedő erősen kitágított járat-rendszert alakított ki, melyek közel függőleges járatokkal vannak egymással kapcsolatban. A rétegekben lévő karszt rendszer tehát függőleges, vízszintes, vagy közel vízszintes és a dőlt szerkezetnek megfelelően a réteghatárok mellett elhelyezkedő kb. 25%-os üregrendszerből áll. A mélységben ezek az üregek részben eltömődtek, jórészt azonban nagy áteresztőképességük maradtak.

Az olajos test vastagsága a triász dolomitban, az alsó krétában és a szenon mészkőben változó. A triászban az eddig megfigyelt olajjal átitatott dolomit 150 m, a szenon mészkőben pedig 300 m-nél is vastagabb. Ezek az értékek az egész területen természetesen nem érvényesek, mivel a rétegek dőltek, és erősen erodáltak.

Az olaj összetétele, minősége sem egyforma. Nemcsak Barabásszeg és Nagylengyel olaja különbözik egymástól, hanem a nagylengyeli mezőn belül is nagy különbségek vannak, genetikailag azonban hasonlóak.

A nagylengyeli produktív objektumban tárolt olajat magas fajsúly és magas vizkozitási érték jellemzi. Az olajnak magas az aszfalt tartalma 10–13 súly %/o. Az olaj parafin-intermedier jellegű, magas kén tartalma van, mely elérheti a 6%-ot is. Fajsúlya a mezőn belül termelési egységenként változik, 20°C -on 0,941–0,980, egyes esetekben eléri az 1-et is. Viskozitásban még nagyobbak a különbségek, 50°C -on mért adatok a következők: 130–140 cSt, 210 cSt, 800–1240 cSt.

Göcsejben eddig gázt nem találtunk. Az ismert mezőben gáz csak az olajban oldva található kis mennyiségben.

Az olaj felhajtó energiája a víz. Az olaj alatt a repedésekben, üregekben víz helyezkedik el, ami a kőolajtelep legnagyobb részén közvetlen kapcsolatban van a dunántúli karsztvíz rendszerrel. A víz utánpótlása a triász dolomitban, kivéve a márgás kifejlődésű dolomitos részeket, korlátlanul mondható. Ezen a részen a kőolajtelepen mindenhol talpvíz nyomás van. A szenon mészkőben a vetők már létrehoztak korlátolt utánpótlású helyeket is.

A nagylengyeli kőolajtelepen a szenon mészkőben mind talpi, mind peremi víz előfordul.

Az olaj vándorlása már valószínűleg a kréta időszakban megindult. A vándorlás először a triász korú dolomitban és az alsó krétában kezdődött. A törések létrejötte után a vetők már kedvező utat nyitottak a további vándorlásra. A vetők által kialakult lépcsők legmagasabb zónájában helyezkedett el az olaj. A torton előtti eróziós időszak módosította az eredeti elrendeződést. A lepusztítás elhordta a területről a fedő inocerámusos márgát, sőt sok helyen még a tároló mészkő nagy részét is. A felszínre került rétegekben az olaj azért maradhatott meg, mert a mozgás több fázisban ment

végbe, az olajnak volt ideje oxidálódni. Minden valószínűség szerint, a hidrológiai viszonyoknak olyannak kellett lenni, hogy az olajat nem tudta kiszorítani a víz a felszínre. E szerint a karsztvíz nível nem érte el a pre-torton eróziós felszínre. A torton transgressio folytán a már eddig kialakult domborzat elfedődött, és így a telep megőrződött. Erre utal az olaj nagy viszkozitása, magas fajsúlya és aszfalt tartalma. A levegővel való érintkezés időszakában az olajból a gáz és egyéb könnyű részek eltávoztak, kialakult egy erősen oxidált, aszfaltos kéreg a kőzetben az olaj felszínén. Ez az aszfalt kéreg azután a mélységbe kerülésekor a hőmérséklet hatására újra feloldódott.

Az olaj anyakőzete minden valószínűség szerint mezozoos. Két lehetőség van: vagy az agyagos változatos kifejlődésű triász, amelyben igen gyakoriak az olajnyomok, vagy a kréta gryphaeás összlet alja.

Az eddigi eredményes kutatások alapján Göcsej egész területén remény van az olaj találásra. Kutatása a töréses szerkezet miatt igen nehéz és költséges. Eredmény esetén azonban bőven visszafizeti a ráfordított költségeket.

Dedinszky János

IRODALOM

Vadász Elemér: Magyarország földtana, — valamint a Kőolajipari Tröszt nyomtatásban meg nem jelent, „Salomvári nagyszerkezet”-re vonatkozó jelentései.

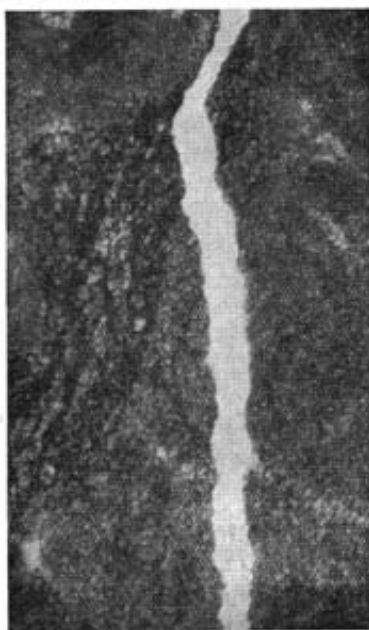
ГЕОЛОГИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ГЭЧЕЯ В СВЕТЕ НЕФТЕРАЗИСКАНИИ

Известный до сих пор старейшая осадочная порода в Гэчее есть палеозойский доломит и триас доломит. В структуре Гэчея помещаются кроме триаса нижний мел, трехслойный верхний мел, этаж сенона, эоцена, миоцена, тортона, сарматского и паннонского слоев. Структура мезозоя есть разломанная и в разломах образованных капканах находится нефть. Гэчийское нефтеносное поле является самой надежной территорией для нефтеносности в стране.

Янош Дедински

FÖLDTÖRTÉNETI KOROK.						
JÓÓ BEOSZTÁS						
VÉRTAN ÉV MILLIÉVEK	JÓÓ CSOPORT	JÓÓSZAK RENDSZER	KOR, SOR			GÖCSEJEN
			HELYEZ	PALEOTOCÉN	FELSŐ	
1	KAINOZIKUM	HARMAD		PLIOCÉN	FELSŐ ALSÓ	MELEG FÖLD KÉKESDŐ TENGERTENGER
12				MIOCÉN	FELSŐ ALSÓ	
15				OLIGOCÉN	FELSŐ ALSÓ	SZÁRAZFÖLD
25				EOCÉN	FELSŐ ALSÓ	TENGERTENGER
35	MEZOZOIKUM	KRÉTA		FELSŐ		TENGERTENGER
				ALSÓ		TENGERTENGER
40		JURA		FELSŐ VAGY MAM		SZÁRAZFÖLD ?
				KÖZÉPSŐ VAGY DOUGER		?
				ALSÓ VAGY LIASZ		
50		TRIÁSZ		FELSŐ		TENGERTENGER
				KÖZÉPSŐ		
				ALSÓ		
60	PALEOZOIKUM	PERM		FELSŐ		?
				KÖZÉPSŐ		
				ALSÓ		
50		KARBON		FELSŐ		?
				ALSÓ		
70		DEVON		FELSŐ		?
				KÖZÉPSŐ		
				ALSÓ		
65		SZILUR		FELSŐ VAGY GOTHARNDI		?
				ALSÓ VAGY ORDOVICI		
75		KAMBRIUM		FELSŐ		?
				KÖZÉPSŐ		
				ALSÓ		

I. tábla

1. kép. Szemcsés triász dolomit,
a repedések mentén olajjal

2. kép. Gryphaeás mészkő

3. kép. Hippuritás mészkő

4. kép. Hippuritás mészkő,
foraminiferával

RÉGÉSZET

ADATOK ZALA MEGYE ŐSKORÁHOZ

I.

Közel 100 esztendeje indult meg Zala megye régészeti topográfiai munkája, amelynek első lelkes úttörője Rómer Flóris volt. Érdeklődése elsősorban a földvárakra, halmokra irányult. Az 1876. évi budapesti ősrégészeti kongresszusra készített térképe¹ feltünteti az alsórajki, rigáci, lendvajakabfalvai, Ságod-bekeházi földvárakat, a mai Zala megye területéről és jóval többet az egykori Zala vármegyéből. Régészeti szempontból fehér folt volt az ország területén Zala megye és ez a helyzet lényegében véve máig sem sokat változott. A közelében megalakult múzeumok, a szombathelyi, Vas megyei múzeumok, a sümegi Darnay Múzeum, majd a keszthelyi múzeum látták el a megye régészeti feladatait. Ennek eredménye, hogy Darnay gyűjtőmunkája során a tapolcai, majd később a keszthelyi járás régészeti topográfiája kezdet kibontakozni, nemcsak a begyűjtött és vásárolt leletek, hanem kismértékben meginduló ásatások kapcsán is.

Zala megye központi területe továbbra is üres fehér folt maradt, mert hiányoztak a múzeumok, a kutatás és gyűjtés hivatott központjai. A szórványosan előkerült anyag a nagykanizsai, zalaegerszegi gimnáziumok szertárába került. Ezek a gyűjtemények nem válhattak alapjaivá a szervezendő új múzeumoknak. Csak a felszabadulás után elkezdett zalaegerszegi és nagykanizsai múzeum lehetett a terület múzeumi gazdájává. Az azóta folyt kisméretű gyűjtőmunka alapján összegezhető a jelenlegi Zala megye régészeti topográfiájának eredménye: irodalmi adatok, múzeumi anyag és adattári feljegyzések teszik ezt lehetővé.

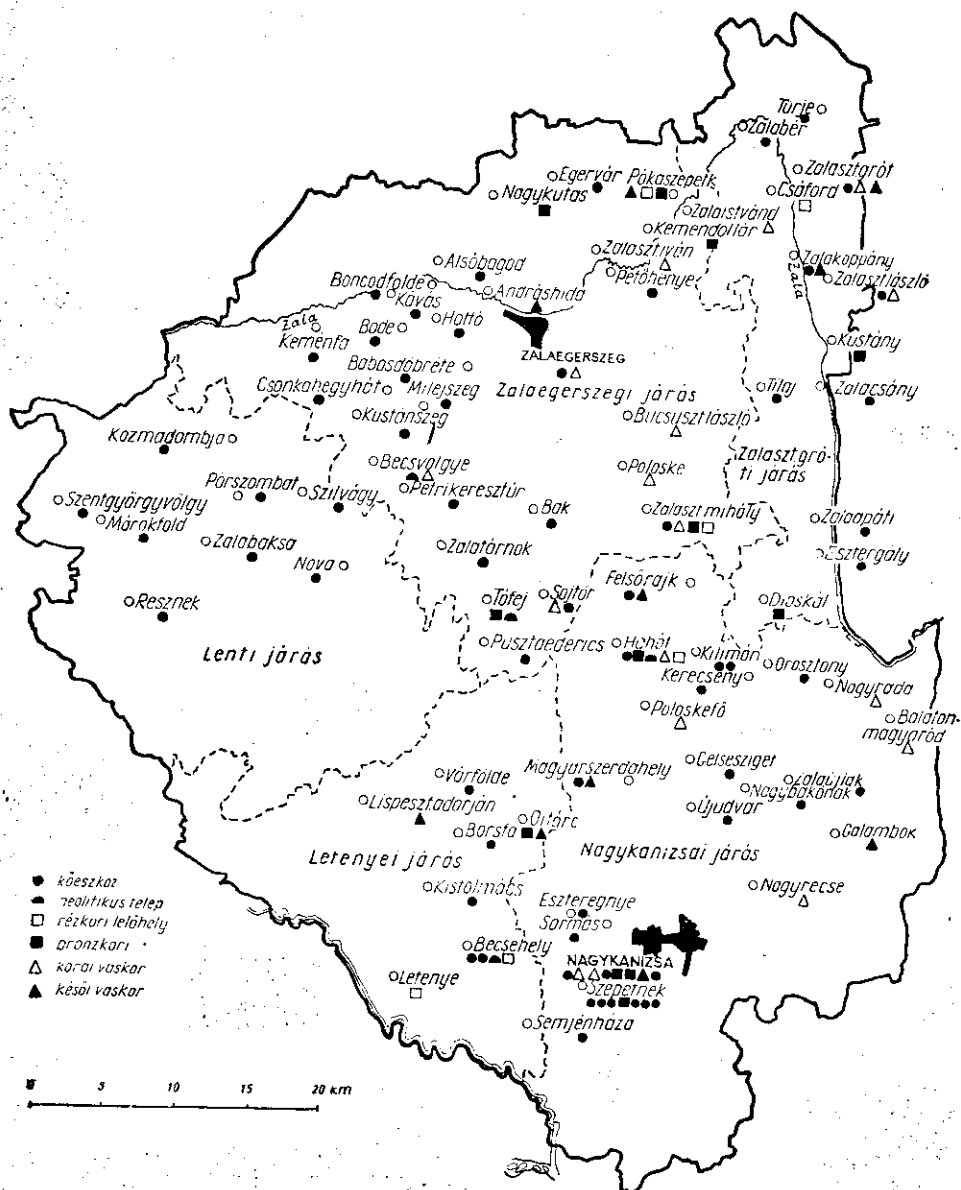
Zalaegerszegi járás

Zalaegerszeg II. Téglagyár. A megye két paleolitikus lelőhelye közül a korábban felfedezett lelőhely. A gravetti kultúrába tartozó lősztelepen tüzelési nyomok jelzik az ősember tanyahelyét. A rétegekből néhány kis méretű pengemaradvány került eddig elő. Z. M. 54. 2. 1—3.² E lelőhelyről csiszolt kőeszközök is napvilágra kerültek. Z. M. 54. 2. 4—5. Adattár 9. Z. I.

Zalaegerszeg—Aranyod. Felszíni gyűjtésből néhány koravaskori jellegű vastagfalú töredéket ismerünk. Z. M. leltározatlan.

¹ Rómer F.: Résultats généraux du mouvement Archeologique en Hongrie. Bp. 1878. 133, 159.

² Rövidítések: Z. M.: Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg; N. M.: Thury György Múzeum, Nagykanizsa; M. N. M.: Magyar Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum; Adattár: Magyar Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum Adattára; B. M.: Balatoni Múzeum, Keszthely. A számok a tárgyak leltári számát jelzik.

Közelebbi lelőhely megnevezése nélkül csiszolt kőbalta és lapos rézvéso ismert még Zalaegerszeg területéről. (B. M. 58. 185. 1. MNM. 18. 1892.)

Alsóbagod—Bagodvitnyéd. Kőbalta. Z. M. 51. 26. 1.

Andráshida. Szórványos leletként került be néhány kelta lelet, feltétlenül sírokból származnak. A leletben vaskard, antropomorph kardmarkolat, kardkötő lánc, bronzlánc, egy korongolt tál és szürke színű korsó van. Z. M. 55. 7. 1.—6. (Hunyadi I.: Diss. Pann. I. 18. XVIII. 4., XXIV. 6., XXIX. 11; Hunyadi I.: Régészeti Füzetek I., 2, 27.)

Babosdöbréte—Ujváspusztá. Kőbalta. Z. M. 53. 56. 1—2.

Bak. Kőbalta. Z. M. 52. 32. 1.

Becsvölgye—Barabásszeg. E lelőhelyről származik az ebben a kötetben közölt női agyagidol. Szentmihályi Imre terepbejárása során 3 csiszolt kőbaltát, állatfejes edényfedőt, kis méretű vonaldíszes edénykét és a már említett idolt találta. Z. M. 52. 5. 1—5, 52. 41. 2. A behozott cserépanyag között a jellegzetes vonaldíszes kerámiába sorolható anyagon kívül hallstatt-kori töredékek is jelentkeznek. Adattár 115.

B. III.

Boncodföldre. Kőbalta. Z. M. 50. 01. 3.

Böde. Kőbalták. Z. M. 51. 4. 1—3., 51. 24. 47., 53. 44. 1, 54. 7. 5, 20, 59. 3. 1—3.

Búcsúszentlászló. Bronz peremes véső, tokos vaslándzsa. MNM. 1 1879.

Csonkahegyhát—Pörzslőhegy. Kőbalta. Z. M. 56. 26. 3.

Egervár—Déneslak. Kőbalta. Z. M. 53. 2. 1—7. A Vas megyei egyleti jelentések Egervárt mint gazdag kőkorszakbeli lelőhelyet említik és egy serpentin kővésőt is felemlítenek. (Vasvármegye Egyleti Jelentések X—XI. 1884. 6. lap) A múzeumban lévő kőszekőket, amelyet a község határában szántás közben találtak, a déneslaki ált. iskola adta át a Göcseji Múzeumnak. Adattár 18. E. 1.

Hottó. Kőbalták. Z. M. 50. 1. 41, 60. 10. 1, 60. 12. 1—2.

Kávás. Kőbalta. Z. M. 51. 24. 46.

Kemendollár. Nováki Gyula földvár kutatásai során vált ismert lelőhellyé. Megfigyeléseit jelen kötetben közli. A bronzkori földvár anyagából a legszámottevőbb egy korsó és egy szűrőedény. Z. M. 54. 3. 1—3.

Keménfa. Kővéső. N. M. 60. 51. 1.

Kustánszeg. Kővéső. N. M. 60. 51. 1.

Milejszeg. Kőbalta. Z. M. 54. 7. 31.

Nagykutas—Kávai kut. Korai bronzkori jellegű edénytöredék. Z. M. 54. 42. 9.

Petrikeresztur. Kőbalták. Z. M. 59. 3. 1., N. M. 60. 16. 1—2.

Petőhenye. 3 db kőbalta. Z. M. 51. 30. 2—4.

Pókaszepetek. Csalog József, Sós Ágnes avar-szláv temető feltárása közben koraréz-kori és bronzkori telepet talált. Az anyag egyrésze a lengyeli kultúrához tartozik, a másik része vučedoli hatásokat mutató korai bronzkor. Z. M. 53. 18. 1—60. Adattár 241. P. IV. Pókaszepetkről ismerünk még egy késő La Tène bögrét, amelyet Havasi Mártonné birtokán találtak sírmellékletként. MNM. 6/1932. (Hunyadi I., Régészeti Füzetek 28. 1.)

Pölöske. Sági Károly kutatásai hívták fel a figyelmet a pölöskei, valószínűleg megerősített koravaskori telepre. Eddig két jellegzetes edény került be a múzeumba. Z. M. 56. 64. 1. E lelőhelyről bronztűt említ Darnay Kálmán (Magyarország őskora 76. 1.) Valószínű, hogy erről a lelőhelyről való az 1863-ban talált koravaskori raktárlelet. A raktárleletet Pölöske közelében a Szévíz csatorna mélyítésénél találták 75 cm mélyen egy fazékban. A leletek elkallódtak, csupán egy részüket sikerült összegyűjteni; amelyek részben a Darnay—részben a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe kerültek. (Lipp Vilmos keszthelyi levele Arch. Ért. 1887. 57—58. 1., Hampel: Bronzkor emlékei Magyarhonban CLIV, CLV. t.) Bronz öntörög. Szévíz. MNM. 18/1882.

Sőjtör. Kőbalták. B. M. 58. 146. 1., 58. 256. 1, 58. 401. 1. Bronz nyak- és karperec töredékek, valamint bronz öntési darabok kerültek elő, közelebbi lelőhely megnevezése nélkül. Koravaskoriak. MNM. 25/1941.

Pusztaderics—szőlőhegy. Kőbalták. Z. M. 56. 65. 1—3.

Tófej—téglagyár. Szentmihályi Imre terepbejárása során megállapította, hogy földmunka során 4—5 tűzhelyes putri maradványaira bukkantak a munkások. A gödörökben edénytöredékek, csiszolt kőszekők, őrlőkövek voltak elég nagy számban. A múzeumba bekerült cserépanyag kisebb része a neolitikum végére jellemző, másik része a korai vaskorba tartozik. Z. M. 54. 4. 1—10, Adattár 120. T. II. (Zala, 1952. III. 23.)

Zalaistvánd—Zala dűlő. Péter Jenő földjén a falu és a Zala folyó közötti kiemelkedő területen kavicsbányászás közben hallstatt-kori sír került elő, 1 m mélységben. A sírban két edény volt. A találó szerint az egyik darabokra tört, a másikat a múzeumnak ajándékozta. Az urnákban nem találtak égett csontokat. A meglévő urna

hordóalakú, a perem alatt 4 benyomott bütyökkel, közöttük lévő edényfelületen körömbenyomással. Magassága 20, száj átm.: 14, fenék átm.: 11 cm. Z. M. 59. 115. 1.

Közelebbi lelőhely nélkül egy kőbalta ismert még. Z. M. 57. 12. 3.

Zalaszentiván—Kisfaludi hegy. Koravaskori földvár, amelyet Nováki Gyula mért fel. 1920 körül múzeumba került a földvár DNY-i oldalánál talált bronz raktárlélet, amely négy karvédő tekercsből és egy tokos baltából állott. Z. M. 53. 40. 1—4. Terepbejárás során lelt, valamint a helyi tanító által gyűjtött anyagban nagy mennyiségben van jellegzetesen koravaskori cserépanyag. Az elszórtan előforduló kelta jellegű cserepek arra utalnak, hogy a földvárat még a kelták is használták. Z. M. 53. 39. 1—24. Adattár 460. Z. Közelebbi lelőhely nélkül két kőbalta ismert. B. M. 58. 267. 1. és 58. 341.

Zalaszentmihály. Sági Károly terepbejárásaiból és jelentéseiből szépszámu régészeti lelőhelyet ismerünk, a község területéről illetve közvetlen környékéről.

A téglagyárnál mintegy 15 m mélyen a löszfalban gravetti kultúras település van, tűzhelynyomokkal. Nagy mennyiségben kerültek elő állatcsontok, amelyek a leletek korát pontosan meghatározzák.

A déli tőzegmező feltárási munkálatainál Sági Károly 1958-ban korabronzkori urnasírt talált, amely egy díszített urnából, talpas tálból, mely tálból és füles bögréből állott. A tőzegből kiemelkedő egyik szigeten kisebb koravaskori település volt, amelynek anyagából nagy méretű urna, nagyobb szalagdiszes urnának szájrésze, kis méretű urna és bütykös edény került elő. Az anyag jelenleg a Balatoni Múzeumban van. E lelőhelyről került elő az a rézből készült vágóeszköz, amelynek formája megegyezik a Szentcsanak-tőzegetől talált idolon látható ábrázolással (Arch. Ért. 1958, 83.). A tőzegkitermelés közben rézbaltát és két hallstatti-kori bronztűt ismert elő. MNM. 24/1946. 1—3. Kelta anyag ismert innen. (Hunyadi I.: Régészeti Füzetek. 30. 1., Arch. Ért. 1958. 52; Arch. Ért. 1959. 199.)

Zalaszentmihály—Bebespusztáról kőbaltát ismerünk. N. M. 1960. 28. 1.

Zalatárnok. Kőfejsze. N. M. 60. 31. 1—2.

Nagykanizsai járás.

Nagykanizsa—Alsóerdő. Nádlevelű bronzkard. N. M. 60. 42. 6. E lelőhelyről származik még egy őrlőkőtöredék, koravaskori típusú orsógomb és két kőbalta. N. M. 60. 42. 3—5.

Nagykanizsa—Felsőnyíresi erdő. 2 db koravaskori bronzlándzsa. N. M. 60. 41. 8. Feltehetőleg innen származik a MNM-ban lévő 2 bronzfibula, borotva és bronzlemez. MNM. 10. 1894.

Nagykanizsa—Gimnáziumkert. Átfúrt kőbalta. N. M. 60. 42. 1.

Nagykanizsa—Szentgyörgyhegy. Kőbalta, apró kovaeszközök, jellegtelen edény-töredékek. N. M. 60. 44. 2. 5., 60. 48. 1—5.

Nagykanizsa—szeszgyár. Seprődiszes bronzkori edény. N. M. 60. 49. 1.

Nagykanizsa—Teleki u. Keltakori lapos vas karperec. N. M. 60. 42. 7.

Nagykanizsa—Zrínyi sporttelep. Kőbalta. N. M. 60. 42. 2.

Balatonmagyaród. Bronz tokosbalta. N. M. 60. 56. 1.

Eszteregnyei erdő. Kőbalta. N. M. 60. 39. 1.

Felsőrajk. H. Kerecsényi Edít a község belterületén földmunka során talált kelta sírleletet mentett meg. A sírlelet bronz nyaktorquesből, 3 karperecből, 3 bronzfibulából és 1 korongolt omphalosos aijú, szürke színű tálból állt. A csontváz sírban a mellékletek nagyságából ítélve serdülő lány feküdt. N. M. 60. 65. 1—8. Közelebbi lelőhely nélkül egy kőbalta ismert. N. M. 60. 36. 1.

Gálambok—Újtemető. Darnay Kálmán 1891-ben ásott a temetőben és vegyesen kelta csontváz és urnás sírok kerültek elő. A Darnay által feltárt sírban bronz nyaklanc és 3 karperec volt, és urnák, MNM. 27/1891. (Darnay Kálmán: Arch. Ért. 1893. 17—171. o.). (Hunyadi I.: Régészeti Füzetek. 27. 1.)

Gelsesziget-legelő. Kőbalták. N. M. 60. 22. 1—3.

Hahót—Alsófakos. Kőbalták. N. M. 60. 21. 1—4.

Hahót—Nagyerdő. Rézkorra jellemző kőfokos. N. M. 60. 25. 1.

Hahót—Hosszúvölgy. A lelőhely a nagykanizsa—hahóti állami útnak a hosszúvölgyi beágazásánál van a leágazástól 1 km-re. Mintegy 50 m-nyi szakaszon nagy mennyiségben kerülnek elő edénytöredékek és apró köpengék. A lelőhelyre *Gyutay István* és *Schmidt Miklós* hívták fel a figyelmet 1947-ben. Adattár 27. H. I.

Hahót. Közelebbi lelőhely nélkül, ellentett élű rézsáskány és bronz sarló töredékét ismerjük innen. N. M. 60. 53. 1. és 60. 20. 1.

Kerecseny. Kőbuzogány. N. M. 60. 38. 2.

Kilimán—Csudeli puszta. Nyéllýukas kőbalta. N. M. 60. 35. 1—2.

Kilimán—Vörösbokó puszta. Kőbalta. N. M. 60. 35. 3—4.

Magyarszerdahely—Istenhegy. 1937-ben közép La Tène sirt találtak, amelyben összehajlított vaskard, összehajlított vaslándzsa, kard vas akasztólánca, agyagtál és meghatározhatatlan vaslemez darabjai voltak. Korábban bronzfibulák, állatfej végződésű bronz karperecek is előkerültek. A leletek közül két karperec, vaslándzsa, hosszúnyakú edény és egy urnatöredék van a nagykanizsai múzeumban. Feltehetőleg innen származik egy díszített vaslándzsa is. Adattár 56. I. 47. M. I. (*Hunyadi I.*, Diss. Pann. XIV. t. 1—9, *Hunyadi I.*, Régészeti Füzetek, 28. 1.)

Magyarszerdahely—Hamuszinpuszta. Kőbalta. N. M. 63. 43. 1.

Nagybakónak—Pupi hegy alatt. Kőbalta. N. M. 60. 52. 1.

Nagyrada. Lelőhelye a falu E-i részén épült új utcáson, Iker Istvánné Kossuth Lajos u. 26. sz. háza. *Sági Károly* 1957-ben 260 cm átmérőjű szabálytalan kör alakú gödröt tárt fel, jellegzetes hallstattkori leletanyaggal. A K—Ny-i irányú domháton nagy kiterjedésű település van. Az anyagot a keszthelyi múzeumban őrzik. Adattár 203. N. II. Valószínűleg erről a lelőhelyről való egy kővéső. N. M. 60. 27. 1.

Nagyrecse—Pusztageyháza. Pinceásás közben zsugorított, melléklet nélküli csontvázak kerültek elő. Pusztageyházán földvár is ismert, lehetséges, hogy őskori. Adattár 42. P. II.

Orosztony—Aranyhegy. Kőbalták. N. M. 60. 12. 1—5. Adattár O. I. 15.

Pölöskefő. *Rómer Flóris* említi, hogy bronz leletek kerültek elő. (*Rómer Flóris* zalai levelei. Adatok Zala vármegye történetéhez. 1877. IV. k. 91. 1.)

Sormás—Fülpomajor, mántai erdő. Kőbalta. N. M. 60. 38. 1. Közelebbi lelőhelyét nem ismerjük egy másik kőbaltának. N. M. 60. 41. 1.

Szepetnek—Bajszai erdő. Nyéllýukas kőbalta. N. M. 60. 6. 1.

Szepetnek—Belmajor. Kőbalta. N. M. 60. 4. 1.

Szepetnek—dögtemető. Nyéllýukas kőbalták. N. M. 60. 5. 6—10.

Szepetnek—cseresi halastó. Csiszolókövek, kőbalták és bronzkorra utaló edénytöredékek. N. M. 60. 1. 1—10.

Szepetnek—Gyótapusztá. Örlőkő, kőbalták, pengetőredek és jellegtelen edénytöredékek ismertek. N. M. 60. 2. 1—7.

Szepetnek—Sormás utcai kertek. Kőbalták. N. M. 60. 3. 1—4.

Szepetnek—Teleki u. Kőeszközök. N. M. 60. 5. 1—5.

Ujudvar—Kerülő pusztá. Kővéső. N. M. 60. 26. 1., 60. 50. 1.

Zalaújfal—Bogárhegy. Kőbalták. N. M. 60. 32. 1., 60. 40. 1.

Zalaszentgróti járás.

Csáfordi hegy. Arany korongok és edénytöredékek. MNM. 38. 1958. 1—2.

Dióskál—Ungjakabfa-pusztá. Dióskál község határában az Ungjakab-pusztára vezető út bevágásának két oldalán agyagos partban átégett gödrök látszanak, amelyekből cserepek és eszközök kerülnek elő. E lelőhelyről származik 3 kőbalta. N. M. 60. 12. 3—7., valamint bronzkori edénytöredékek. N. M. 23. 1—4. Adattár O. I. 15.

Esztergály. Kőbalták. Z. M. 53. 46. 1., 55. 6. 1—2., B. M. 58. 356. 1.

Kustány. Elég jellegtelen, bronzkorinak látszó cseréptöredékek. Z. M. leltározatlan.

Tilaj. Kővésők. B. M. 58. 369. 1., 58. 418. 1.

Türje. Kőbalta. (Darnay Ingyenes Naptára. 1908. 46. 1.)

Zalaapáti. Kőbalta. Z. M. 54. 39. 1., B. M. 58. 190. 1., MNM. 141. 3. 1882 81—89.

Zalabér. Kőfejsze. (Darnay Ingyenes Naptára. 1914. 24. o.)

Zalacsány. Kőbalta. B. M. 58. 386. 1.

Zalakoppány. Kőbalta. Z. M. 52. 21., B. M. 58. 201. 1., 58. 272. 1. Fenőkö, valószínűleg keltakori. B. M. 58. 224. 1.

Zalaszentgrót—Polgárváros. A lelőhely Zalaszentgróttól K-re fekvő kavicsbányában van és vasútépítés során vált ismertté. A lelőhelyről őszáltsontokat és kőbaltát ismerünk (Arch. Ért. 1896. 129. 1.), továbbá koravaskori típusú bronz peremes vésőt. (Arch. Ért. 1904. 177. 1.) Egy nagyobb sírszámú keltakori temetőt ismerünk, amelyből Darnay 1906-ban 2 urnasírt közölt (Arch. Ért. 1896. 128. 1.), két újabb sírt pedig 1904-ben ismertet (Arch. Ért. 1904. 177. 1.). A leletanyagban több kőbalta van — Z. M. 54. 7, 8, 30. —, amelyekre Darnay Ingyenes Naptára hivatkozik (1910. 23. 1.). A kelta anyagból mindössze egy vaskard maradt meg. B. M. 58. 464. 1. A többi tárgy a Darnay gyűjteménnyel együtt elpusztult. Tudunk még 2 koravaskori bronztúról, amelyek a római temető ásátása során kerültek elő. MNM. 3. 1896. 17—18. (Hunyadi I., Régészeti Füzetek 30. 1.).

Zalaszentlászló. Kőbalta. Z. M. 57. 81. Koravaskori bronzkés. (Darnay: Magyarország őskora. 1900. 73. 1.)

Letenyei járás.

Becsehely—borsfai útelágazás. Kőeszközök és rézkorvégi edénytöredékek Szentmihályi Imre 1950. évi terepbejárásából. N. M. 60. 8. 1—5.

Becsehely—Imrehegy. Kőeszközök. N. M. 60. 7. 1—8.

Becsehely—Ventepuszt. Kőeszköz. N. M. 60. 18. 1—10.

Becsehely—Vérvölgymajor. A lelőhely a Kovács Sebestyén majortól D-re fekvő birtokán lévő E—D-i irányban húzódó domb alsó része. Az általa gyűjtött anyag a Nemzeti Múzeumba került. Az anyag a vonaldiszes kerámiához tartozik, íves vonaldiszsel; durva jellegű kerámián apró bütykök jelentkeznek, egyszínű vörös behuzattal. MNM. 7/1938. cserépleltár, 18/1938. 1—10. (Tompai F.: 25 Jahre Urgeschichtsvorschung in Ungarn. BRGK. 1934. 30. 1. Adattár 19. L. 1.)

Becsehely. Kőbalta. NM. 60. 9. 1—7.

Borsfa. Kőbalták. NM. 60. 15. 1.

Kistolmács—szőlőhegy. Kőbalta. NM. 60. 37. 1.

Letenye. Andrassy J. birtokán különböző korú edénytöredékek között néhány badeni kultúrába tartozó edénytöredék is előfordult. (Banner J.: Die Pécelér Kultur Arch. Hung. XXXV. [1956] 26. 1.)

Lispezsentadorján—Öreghegy. Kelta sírlelet, amely bronz övláncból és bronz karperecpárból áll. NM. 60. 54. 1—3.

Oltárc. Innen egy nyéllyukas kőbaltát, továbbá 2 bronzkori jellegű edénytöredéket és egy kelta edény töredékét ismerjük. NM. 60. 13. 1., 60. 14. 1—3. E lelőhelyről a Nemzeti Múzeum őriz egy kelta sírleletet, amely vaskardból, vaslándzsából és vaspajzs töredékéből áll. MNM. 35. 1928. (Hunyadi I.: Régészeti Füzetek 28. 1.).

Semjénháza—Kispéterház. Nyéllyukas kőbalta. NM. 60. 34. 1—4.

Várfölde. Kőbalta. NM. 60. 30. 1—3.

Lenti járás.

Kozmadombja. Atfűrt kőbalta. MNM. 1948/19.

Márokföld. Kőeszközök. MNM. 50. 1880. 22.

Nova. A község határában a Fényes dűlőben Milej Kálmán az egyik vízmosásban négyzetes átmetszetű nyéllyukas kőbaltát talált. NM. 60. 29. 1. Adattár 189. III. N.

Resznek. Kőbalta. Z. M. 54. 7. 18.

Szentgyörgyvölgy. Kőeszközök. MNM. 50. 1880. 23—36.

Szilvagy. Kőbalta. Z. M. 50. 3. 44.

Pórszombat. Kőbalták. Z. M. 55. 36. 7—8.

Zalabaksa. Kőbalta. Z. M. 54. 7. 13.

A fenti Zala megyei őskori kataszter közel száz lelőhelyével elég sűrű településre utal. A leletek forrásértékét csökkenti, hogy zömében szórvány leletekről van szó. A felszíni gyűjtések, a csupán köeszköz leletek nem mindig pontos korjelzők. A hiteles, összetartozó leletegyüttesek, kiemelkedő leletek, topográfiai adatfelvételek most meginduló közlésével az első lépéseket tesszük a mai Zala megye területén élt őskori népek történetének megismerése terén. A kutatás a helytörténeti eredményeken túl szűkebb szaktudományunk vonatkozásában is sokat ígérő, ugyanis e területen földrajzi helyzeténél fogva helyi színezetű kultúrák alakultak ki, és ezek a rézkor, valamint a bronzkor tekintetében sok szempontból eltérnek a környező megyék aránylag jól ismert leletanyagától.

A Csáfordon előkerült első hiteles magyarországi lelőhellyel bíró stollhofi típusú³ aranykorongok bemutatásával kívánom megkezdeni a sort, amelyet remélem egyre több hiteles ásatásból származó feldolgozás követ.

II.

Az ismertetendő aranykorongok lelőhelye Csáford (Zala m., zalaszentgróti járás) a csáfordi hegy D-i oldala. Korcsmáros Jenő zalaszentgróti lakos földje. A területeket a lakosság Bogotának nevezi. Korcsmáros Jenő a korongokat még 1952-ben találta, szőlőtelepítés céljából végzett földforgatás közben. Elmondása szerint a második ásónyom alján (50 cm) megkoccant az ásó, és 2 db kerek sárgalemezt fordított ki. Csontvázat, csontváztöredékeket nem észlelt, csupán égett apró rögöket hozott fel az ásó a korongok környékén. A korongokat hazavitte és egy ládikába tette. A sárga lemezek fia érdeklődését felkeltették, s mint a helyi szeszgyár dolgozója, sósavval próbálta megvizsgálni, hogy azok aranyból vannak-e. Kísérlete nem győzte meg teljesen feltételezéséről és kis darabkát kimetszve belőle, bevitte a zalaegerszegi ékszerboltba vizsgálatra. 1958-ban a zalaegerszegi Ora- és Ékszerértékesítő Vállalat a korongokat megvette, 140 g súlyban, á 25,— Ft értékben és a vállalat központja a kifizetett vételárért a MNM Történeti Múzeumnak átadta.

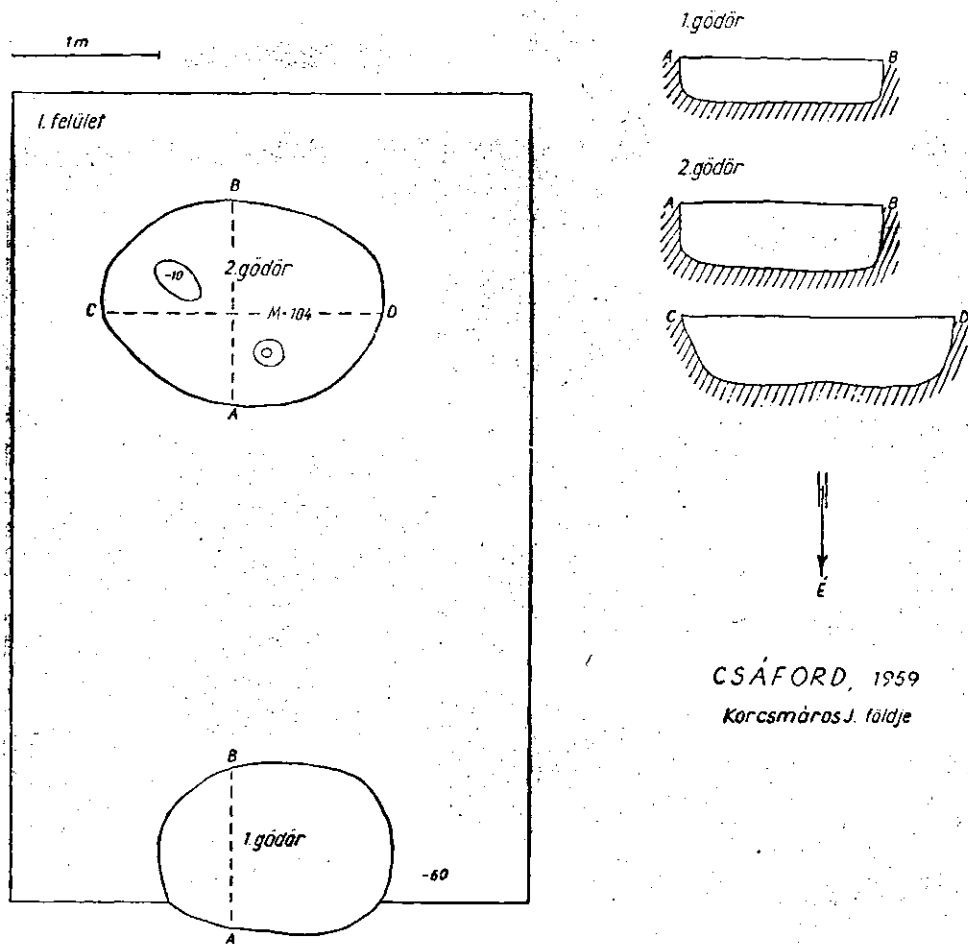
1. korong. 125 mm átmérőjű, 1 mm vastag kerek korong, közepén háromszögben elrendezett 42 mm átmérőjű kúpos dudorral. Szélét hármasan körbefutó trébelt pontsor díszíti. (I. 1.) A korong felső harmadában csúcsával középpont felé néző, alapjával a széldíszítmény belső pontsorára támaszkodó kettős trébelt pontsorból képzett ékalakú díszítés látható. Az ékalakban összefutó száraz közül a belső, a széldíszítményhez csatlakozik, a külső 6 cm hosszú kettős pontsorról képzett talpban végződik. A körcikket 2 egymást keresztező kettős pontsoros egyenes 4 mezőre osztja. 3 mezőben 4 pontból álló ferde négyszög látható. E díszek az ékalakú pontsor külső oldalán a talpak felett is megismétlődnek kisebb méretben. A felerősítő lyukpárt a trébelt részt metsző egyenesek végződésében helyezték el. A korong világossárga arany, jó megtartású, a dudorok az elvékonyodás miatt behorpadtak, az egyik pedig átllyukadt. Súly: 81,60 g.

2. korong. A kisebbik korong átmérője 105 mm, széles kissé hullámos, 3 soros körbe futó trébelt pontsorról. (II. t. 1.). A korongot díszítő 30 mm átmérőjű kúpos dudorok elhelyezése azonos az elsőével. A korong

³ Patay Pál: Arch. Ért. 86 (1958) 43—45. — Patay P.: Arch. Ért. 87 (1959) 94.

felső harmadában a széldíszítmény felező pontjából kiinduló, a középpont felé tartó ferde 4—4 trébelt, össze nem érő, ékalakú egyenesek láthatók. A két egymással szembenálló lyukpár a díszített rész alapján foglal helyet. Jó állapotú, sárga arany, széle helyenként hiányos. Súlya 59 g.

A korongok lelőhelyeül Korcsmáros Jenő a csáfordi hegy déli oldalán 5x5 m nagyságú, alig észrevehetően teknőalakú helyet jelölt meg. Az 1959. augusztus 4—6. között végzett hitelesítő ásatás során e helyen 5,5x3,5 m-es felületet nyitottam (1. kép).

1. kép

1. felület. A felület rétegződése igazolta Korcsmáros állítását, hogy szőlőtelepítés miatt a területet két ásónyom mélyen többször átforgatta. A forgatás csupán a felület K-i részében nem volt mintegy 150 cm szélességben, mert ez a terület közel esik a fasorhoz, így ezt a részt oltványozásra nem hasznosította. A terület többi részén a tarlóhántás mellett 53 cm-ig fordított a talaj és azután kövekezik az érintetlen vörös, vályogos agyagtalaj. A felületben két gödör feküdt.

CSÁFORD, 1959
Korcsmáros J. földje

1. gödör. A felület E-i részén a még nem fordított területen 30 cm mélyen jelentkezett feketés töltelékfölddel. Kibontva ovális alakú, 89 cm mély, E—D-i irányban 125 cm, K—Ny-i irányban 152 cm gödör került elő. Alja lapos, feltűnően kevés cserépanyag volt benne. Elég jellegtelen töredékek között szerepel a bütyökfül (III. t. 3) közepén enyhe bordával, átfúrás nélkül. A másik előkerült fültípus szalagfül (III. t. 1.). Legjellegzetesebb egy vöröses színű, szemcsés anyagú edényalj töredék (III. t. 4.), kissé homorú fenékrésszel, megvastagodó talppal. Funkciójában a legproblematisabb (III. t. 2.) egy vörösseszürke, szemcsés anyagú töredék, félkör-alakú végződésel. Ívelt, domború hátlapján kisnyílású szalagfül csomkja látszik. Meglévő hossza: 7,2, szélessége: 5 cm. Törött, egy oldal kivételével a szélek legömbölyítettek, befejezettek, egyenetlen vastagságúak. Formája után ítélve lehetne egy tál nyélfogantyúja, de a rajta lévő fülnyílás-szerű csomk a feltételezésnek gyakorlatilag ellentmond. A darab erősen megkopott állapotban van. A homorú forma, az alján lévő csomkok megengedik annak feltételezését, hogy a zóki kultúrában előforduló kis agyag-zsámolyok körében keressük a hasonmását. A gödör leletei közül egy cipó-alakú örlőkö apróbb darabjait említjük még meg.

2. gödör. Ovális alakú, laposaljú gödör, E—D-i átm. 132 cm, K—Ny-i 156 cm, mélysége: 104 cm. A gödör K-i felében 20x20 cm nagyságú mélyedés volt, amely 10 m-re nyúlt le a gödör aljába. A gödör tölteléke feketés agyag, vörös agyaggal keverve. E gödörből is alig kerültek elő leletek. A cserepek között van egy félgömbalakú gömbölyűaljú kis edényke feltöredéke (III. t. 6.), kiszélesedő, kisméretű edény talpa (III. t. 8.), oldaltöredék, lapos, mindkét végén megkezdett nyílású bütyökkel (III. t. 5.) és egy kihajló peremű csésze darabja, vállhajlason kis kerek bütyökkel (III. t. 7.). A szerszámanyag közül egy szerpentinkőből készült átfúrt kőbalta töredéke (III. t. 9.), lapos hegyesnyakú kőbalta (III. t. 10.) és két tűzkőből készített pengetőtöredék (III. t. 11, 12.) jött elő.

Az első felület közelében húzott kutatóárok üresnek bizonyult. A területen még XVI. sz.-i, igen elszórt település nyomait észleltem tűzhely-lyel és szórványosan előforduló cserepekkel.

Az előkerült leletanyag kultúrába sorolása a leletek atipikus volta, de főképpen annak csekélysege miatt elég bizonytalan. Az anyag a rézkor kései szakaszára, illetőleg a bronzkorba való átmenetre jellemző. A rézkor bodrogkeresztúri szakaszának lelőhelyei nincsenek e területen, bár az e kultúrához köthető fémtárgyak kisugárzása jelentős Dél-Dunántúl területén is. A bodrogkeresztúri kultúra a formakörébe tartozó kettős ellentett élű csákánnyal, Hahótról és a zalaegerszegi múzeumban lévő ismeretlen, de feltételezeten zalai lelőhelyű példányokkal van képviselve a megye területén, s a szakálhádi típusú rézbalták Sirmium, Szlavónia területén is megtalálhatók. Egyetértek Patay Pál azon véleményével, hogy a korongok nem tartoznak a bodrogkeresztúri kultúra sajátos formakészletébe, — ezt a csáfordi aranykorongok lelőhelye is alátámasztja, — ti. kívül esnek a kultúra elterjedési köréből. A rézkorvégi átmeneti időkből két kultúra jöhet számításba, a péceli és a vučedol—laibachi kultúra. A péceli kultúra az eddig ismert adatok alapján a területen otthonos, bár szóványos. De ha

Baranyában és Vas megyében sűrűn jelentkeznek, akkor csak a kutatás hiányával magyarázhatjuk a fehér foltot.⁶ A cseréptöredékek, — bár ismételt hangsúlyozom, — elég atipikusak, nem is a péceli kultúrához tartozók, bár a vízszintesen megkezdett nyílású büttyök e kultúrára jellemzők. Közelebb állanak a vučedol—laibachi csoporthoz. A kultúrára jellemző legfőbb ismertető jelek nincsenek az anyagban képviselve. A kultúra eléggé felkutatlan lelőhelyei még szórványosak,⁷ de területileg beleesik a Mozsolics által meghatározott dél-dunántúli elterjedési területbe.⁸ A zóki kultúrára utalnak a talpas edénytöredékek, amelyekre analógiát Kiskányásról említhetünk.⁹ A kiskányási anyagban is gyakori a behajló, élesprofilú tál.¹⁰ A vastagodó edénytálapak is a zóki kultúrához való kapcsolódását erősítik.

Az aranykorongokkal kapcsolatban felmerült kérdések közül koruk, kultúrához való köthetőségük játszottak eddig szerepet. A csáfordi hiteles lelőhely ezekre a kérdésekre nem ad lezártnak tekinthető választ. A hitelesítő ásatással kapcsolatban előkerült anyag azt a kérdést veti fel, hogy kapcsolatban áll-e egymással a telep és a talált korongok. Véleményem szerint igen. Az aranylelet nem volt edényben elrejtve, legfeljebb eldugva igen csekély mélységben. A területen a XV. sz.-ig más nép nem települt meg. E terület a Zala ártere fölötti, egykor cserjés terület lehetett, közel a nagy összefüggő erdők határán. A dombhát egyenletesen lejt a Zalamedre felé, ahol közelebb a parthoz, de az ártól védett területen azonoskorú, sűrű települési központ van. A felszínen látható és gyűjtött telepmaradványok erre vallanak.

A korongok és a telepjelenségek korban való összetartozóságát a többi lelőhellyel bíró aranykorongok is támogatják. Mind Stollhofon, mind Csepinben a környezet megengedi a réz- és bronzkor átmeneti szakaszára való keltezt. A stollhofi leletet DrieHaus a badeni kultúrába helyezi.¹¹ Ugy gondolom, hogy e véleményben túlzottnak kell tartani a badeni műveltségnek tulajdonított szerepet. Az utóbbi években tisztázódott a badeni kultúra hazai kronológiája és ennek alapján, korban lehetséges a párhuzam a kora bronzkor stollhofi leletekkel.¹² A csáfordi leletekkel azonos stollhofi típusú, eddig ismert és publikálatlan darabokat Patay közölte és megemlítette az óbébai (Beba Vechi) perjámosi kultúra temetőjéből ismert

⁶ J. Brunšmid: Nahodaji bakrenoga doba iz Hrvatske i Slavonije i susjedni zemalja Vjesnik Hrvatskoga Archeološkoga Društva NS VI. (1902) 32—65. — F. Mil-lecker: Starinar 19 (1939) 132. lap. — Roska M.: A rézcsákányok. Közlemények II. (1942) 15—68. — V. Garasanin: Schwaftlochäxte aus Kupfer in den Sammlungen Serbischer Museen BRKG. 34 (1954—57) 11—16.

⁷ Banner J.: Die Péceli Kultur. AH XXXV (1956) 136 elterjedési térkép.

⁸ Patay P.: A korabronzkori kultúrák Magyarországon. Diss. Pann. II. Ser. No 13.—23. Lásd még a lelőhelyekre Csalog J. Arch. Ért. (1941): Tolnamegyei lelőhelyek.

⁹ Mozsolics A.: FA V (1944) 46.

¹⁰ Csalog J.: i. m., V. t. 24.

¹¹ Csalog J.: i. m., V. t. 13.

¹² J. DrieHaus: Zur Datierung und Herkunft donauländischer Axttypen der frühen Kupferzeit. Arch. Geogr. 3. (1952) 5.

¹³ Kalicz N.: Arch. Ért. 85 (1958) 3—5. — Kutzián I.: AAH 11. (1959) 156. és hivatkozás Banner—Kutzián: Beiträge zur kupferzeitliche Chronologie des Karpatenbeckens Antoniewicz Festschrift-ben megjelenő tanulmánya.

aranyékszer kérdését is, mint olyan analógiát, amely funkciójában lényegében azonos és több egyező vonást is mutat. Bár korhatározó analógiát nem lát, mégis összefüggést vél felismerni és mint a dudoros korongok továbbfejlődését lehet az alábbiakat felfogni.¹³ A formai egyezések felvetik annak lehetőségét, hogy az óbébai aranyékszerek segítségével keltezzük a csáfordi lemezeket. Kalicz N. kimutatta, hogy az óbébai 49. sír edénye északi és zsinirdíszes kerámia hatását mutatja, amelyben az alsónémedi legkorábbi hazai bronzkor közvetítő hatását véli felismerni.¹⁴ Az óbébai sírok közel állnak az alsónémedi temetőhöz s így datálásuk teljesen összhangban van a csáfordi lelőhelyen talált cserépanyaggal. Más oldalról az óbébai temetőben olyan tárgyak is előfordulnak, amelyek D-i kapcsolatra utalnak, mint ezt a temetőben előforduló ciprusi türöl és kétfülű korsóról B. Kutzián Ida történeti tanulmányában kimutatta.¹⁵ E párhuzamosítási lehetőségek ellenére sem látok szilárd alapot a csáfordi aranylemezeknek az óbébai temető sírmellékleteivel való keltezésére. A korongok funkciója véleményem szerint összefügg a neolitikumban már használt kagylóékszerekkel. Spondylusból csiszolt fűzőlyukkal ellátott díszek nemcsak funkcióbeli, formai, de tartalmi egyezést is mutatnak. A legtöbbször két fűzőlyukkal ellátott példányok mellett a három átfúrással készített példányok is előfordulnak, sőt az átfúrással háromszög elrendezése is megtalálható.¹⁶ Az ovális alakú kagylócsüngők nem túl gyakori volta azt mutatja, hogy bennük nem a többség által viselt, mindenki által hordható ékszer típust kell látni, hanem olyant, amely inkább a közösségben elfoglalt, megkülönböztetett helyzetet jelez, mint erre már Sacken is utalt.¹⁷ Ebből kifolyólag nem tekinthető egy kultúra kizárólagos sajátosságának, találkozunk vele lineáris, bükki, tiszai környezetben éppen úgy, mint a kora rézkori kultúrákban.¹⁸ Nagy területeken való előfordulását természetesen a nyersanyaggal kapcsolatos cserekereskedelem is indokolja, de ugyanennek lehetősége még fokozottabban jelentkezik a rézkorvégi időszakban a nagyobb arányokban kibontakozó cserekereskedelem révén (obszidián, réz-raktárlelet). Az eddig előkerült korongok lelőhelyének nagyobb része ismeretlen. A stollhofi,¹⁹ a csepini,²⁰ a csáfordi, a bodrogkeresztúri kultúra formakészletével összefüggő, de a korongok felé is kapcsolatot mutató progari²¹ import idolszüngő lelőhelyei azt mutatják, hogy a bodrogkeresztúri kultúra elterjedési körén

¹³ Patay P.: Arch. Ert. 86 (1958) 44, XVII. t. 5, 6., XIX. t. 1, 5.

¹⁴ Kalicz N.: Arch. Ert. 84 (1957) 130—133.

¹⁵ B. Kutzián I.: AAH 11 (1959) 186.

¹⁶ Istállóskő; Korek, AAH 5 (1955) 143, Abb. 1. 27.

¹⁷ Sacken E.: Die Funde an der Langen Wand bei Wiener Neustadt. Sitzungsberichte der Phil. — Hist. Klasse der Kais. Akademie der Wissenschaften. 49 (1865) 21—22. L. Fettich, AAH. 9. (1959) 85.

¹⁸ S. Vencel: Spondylóvé šperky v. Podunajském neolitu. Arch. Roz. 11 (1959) 5. 699—738.

¹⁹ Sacken, E.: i. m. 16—17, 12—13. kép.

²⁰ „Csepin (Verőce m.) Aranykincs, aranylemezről vert korongos ékszerek pont- és körömdíszekkel, a M. N. Múzeumban 3 darab. MNM LVI 43—45; lerajzolva XLV 1. a bécsi cs. múzeumban 2. Trouvailles 67,” Hampel: A bronzkor emlékei Magyarhonban II. 21.

²¹ Vinski—Gasparini: Zlatni nalaz iz Progra u Sprijemu Vjesnik za Archeologiju i Historiju Dalmatinsku. Split LVI—LIX (1954—57) 6—10.

kívül esnek, és ott fordulnak elő, ahol a különböző rézkorvégi kultúrák fémanyaga együtt is megtalálható (Vučedol, Kosztolác).²² A stollhofi korongokkal kapcsolatos kérdések továbbra is nyitottak, korban a rézkor-bronzkor átmeneti idejére helyezem. Nem köthetők egyetlen műveltség jellegzetes fémművességéhez, inkább egy nagyobb fémműhely különleges használatra szánt termékének tekinthetők.

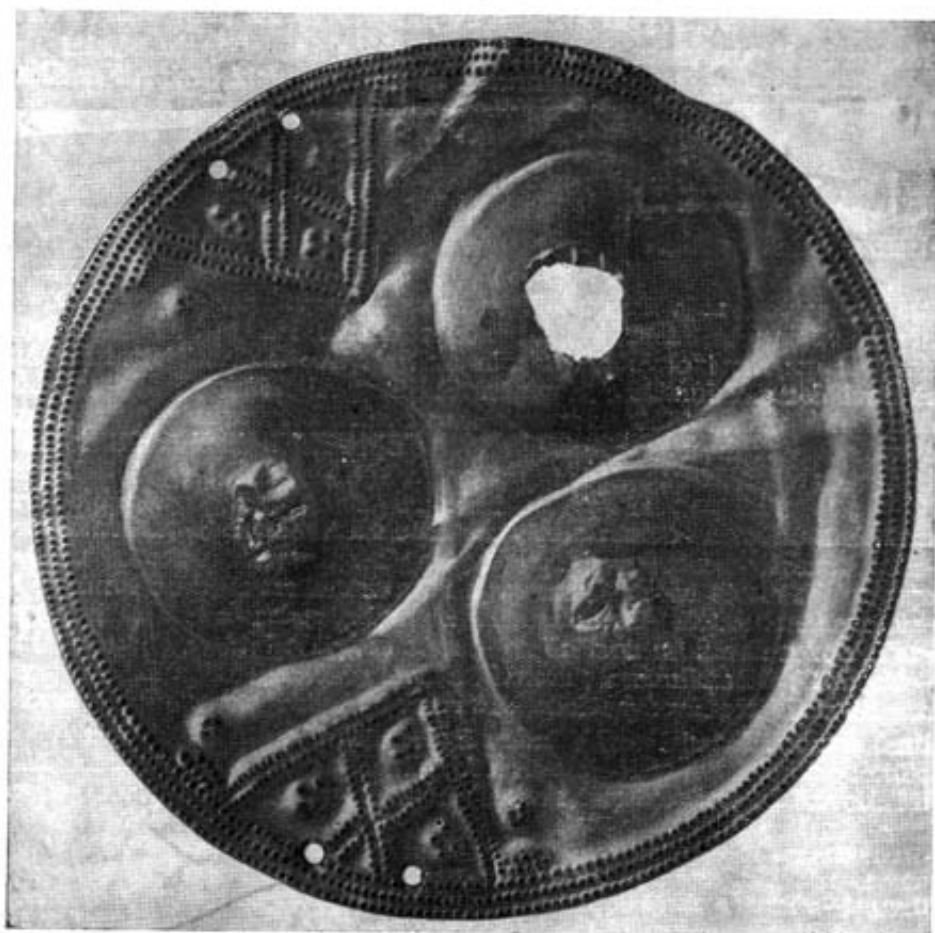
Korek József

²² M. V. Garasanin: i. m. 11—16.

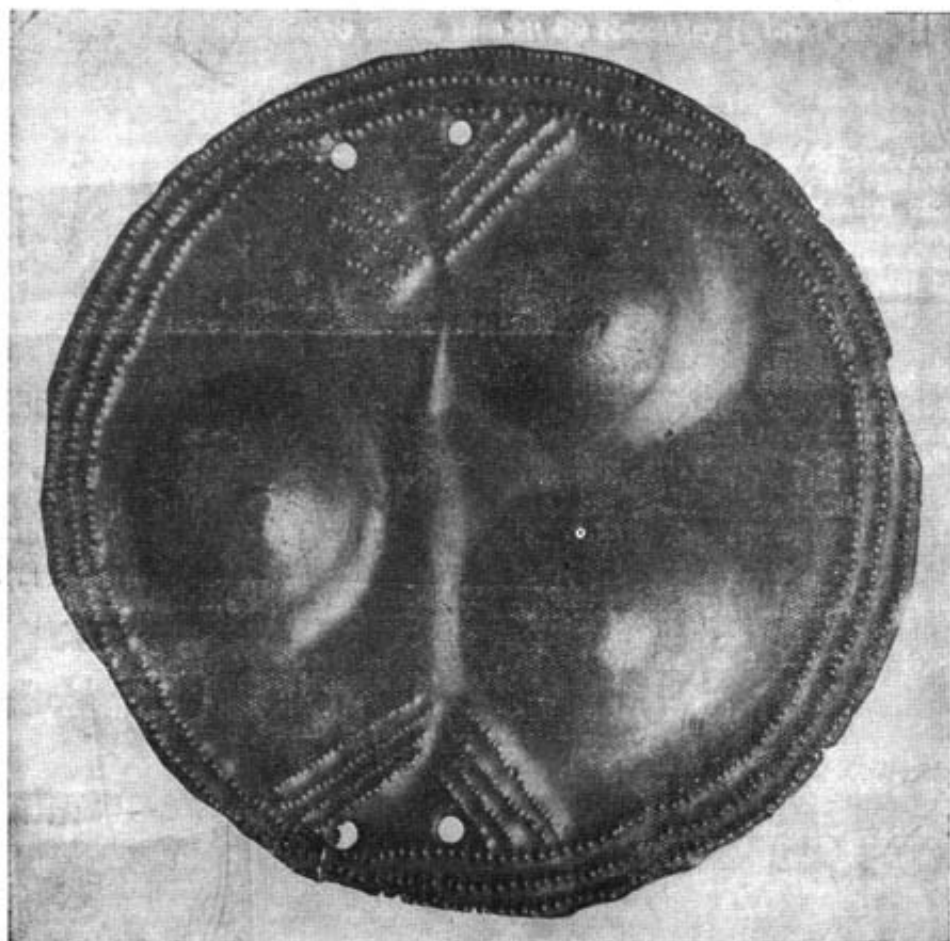
ANGABEN ZU DER URZEIT DES KOMITATES ZALA

Verfasser stellte auf Grund der Literatur, Urkundensammlung und des Fundmaterials die bereits von Fl. Römer angebahte urzeitliche Topographie des administrativen Gebietes des derzeitigen Komitates Zala zusammen, das das am wenigsten erforschte Gebiet Ungarns ist. Die Errichtung der Museen von Zalaegerszeg und Nagykanizsa nach der Befreiung des Landes ermöglichten die Zusammenstellung eines Fundortverzeichnisses. Die annähernd 100 Fundorte des Katasters weisen auf eine ziemlich dichte Besiedlung hin. Der Umstand aber, dass es sich überwiegend um Streufunde handelt, die aus den obersten Schichten stammen, dass ferner zeitbestimmende Steingegenstände fehlen, verringert den Quellenwert dieses Materials beträchtlich. Die archäologischen Studien dieses Bandes besprechen die Ergebnisse der neuen topographischen Aufnahmen, die Funde von hervorragender Bedeutung. Darüber hinausgehend publiziert Verf. auch den Goldschelbenfund von Csáford.

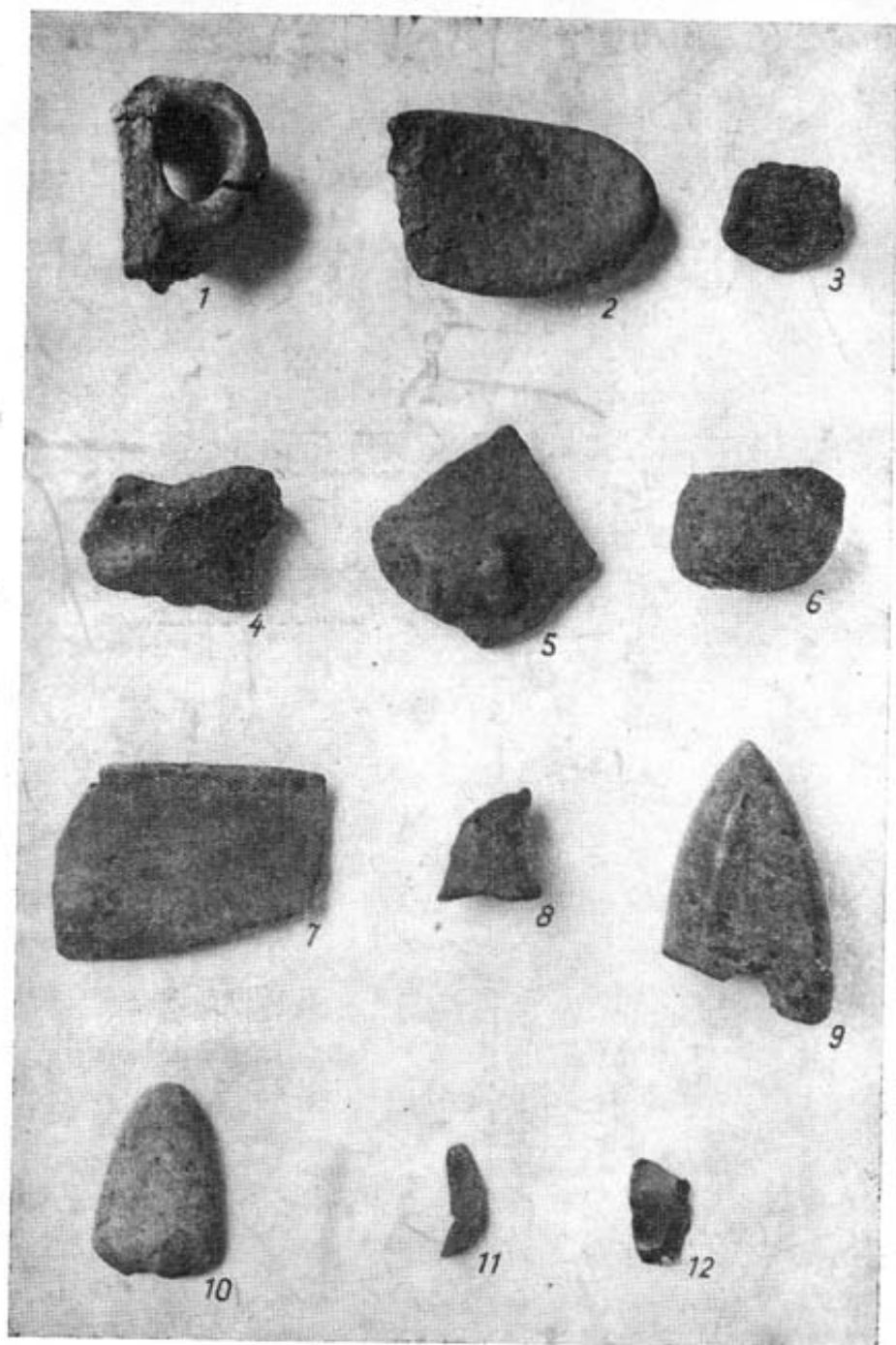
József Korek

I. tábla

II. tábla

III. tábla

A BECSVÖLGYI NŐI IDOL

Néhány évvel ezelőtt a Cserta patak mentén fekvő Becsvölgyéről, a barabásszegi őskori telepről érdekes szobortöredék került a zalaegerszegi Göcseji Múzeumba. Ez az idol, régészeti és művészeti jelentőségén túl, már csak azért is említésreméltó, mert az ország délnyugati sarkából származik, amely rikító ellentétben a középkortól napjainkig jellemző sűrű betelepültségével — régészeti kutatásunknak, a legtöbb korszakban fehér foltként szereplő, mostoha gyermeke.

A töredék egy nagyobb idolnak csupán negyedrésze, deréktól lefelé megmaradt bal fara és lába. Magassága még így is tekintélyes: 12,8 cm, szélessége a derekánál 3,6 cm. Lábfeje is csonka. Anyaga közepesen iszapolt és égetett barnásszürke cserép. Leltári száma: 52, 41, 2.

Az idol szemben nézve (I. t. 3.) egyenes, lábszárait csak közvetlenül a lábfej felett jelezte csekély behorpadás. A nemiszervet szokatlanul erősen hangsúlyozták, külön felerősített domborodása azonban letörött. Oldala (I. t. 1.) is lapos, csak az erősen kiszögelő far felé görbül enyhén. Hátulról (I. t. 4.) az egyenes derék alatt a far csúcsosodik ki, a lábszárait — különállásukat jobban hangsúlyozva — lekerekítve formálták meg.

Az eredeti idol szögletes hasábalakú volt, készítője az alsótestet négyszögletes agyag oszlopból alakította ki. Talpa sima.

Felülete mindenütt díszített. Még talpára is vonalakat véstek (I. t. 6.), ezekkel a lábujjakat jelezheték. A vésetekben néhol megmaradt a mészbetét. A díszítés a női alak ruháját ábrázolja. Mivel a szobor készítője ruhás alakot mintázott, érthető, hogy a test anatómiai részleteire nem fektetett súlyt.

A becsvölgyi töredék hazánk eddig legnagyobb méretű és legdíszesebb őskori álló szobrából maradt ránk. Eredetileg mintegy 24 cm magas és 7 cm széles lehetett. Ez a — sajnos csak töredékében ránk jutott — alkotás azonban még így is behatóbb tanulmányozást érdemel.

1.

A becsvölgyi idol a Kelet-Mediterraneum és Délkelet-Európa jól ismert művészeti csoportjába a steatopyg (zsírfarú) „Magna Mater” ábrázolások közé tartozik. Tipusa a Duna völgyében a Körös-kultúra déli eredetű népével tűnik fel, mégpedig rögtön viszonylag nagy számban.¹ Steatopy-

¹ A Körös-kultúra idoljairól: *Kutzián I., A Körös-Kultúra*. Diss. Pann. II, 23. (Bp. 1944), 78. — I. t. 6, VIII. t. 1—2, 7. XIII. t. 1, 5, XVIII. t. 12, XLIII—XLVI, déli párhuzamaik LXII—LXIII, LXX—LXXII. t. M. *Petrescu—Dimbovița*, *Mat. și Cerc. Arh.* 3 (1957) 75., 8. kép. 3.

giájuk azonban hangsúlyozottabb, mint a következő idők plasztikájában. A Körös-kultúra népe még ruhátlanul ábrázolta a termékenység „istennő-jét”.

A valószínűleg embertípust jelző steatopygia a hazai későbbi neolithikumban és rézkorban háttérbe szorul, nyilván összefüggésben azokkal az újonnan beköltöző népcsoportokkal, amelyek a tiszai kultúrától² a bodrogkeresztúriig az alföldi helyi fejlődés hordozói.

A környező újkőkori és rézkori csoportok (a Körös néppel valószínűleg rokon) emberénél azonban nagyobb részt továbbra is steatopyg idoloikat találunk. Általános a vincai művelődés tordosi és pločniki fázisában, a Vádastra, Gumelnița, Erősd—Cucuteni—Tripolje kultúrákban.

A java neolithikumtól a ruhátlan „istennők” mellett megjelennek a bekarcolt és festett ruhaábrázolások is az idoloikon. Mielőtt azonban idoloikat ezekkel összevetnénk, néhány szót szólunk azokról a motívumokról, amelyekkel készítője a ruhát jelezte.

A becsvölgyi idol díszítését három sajátssággal jellemezhetjük: 1. Alapmotívuma 3—5 párhuzamos vonalból mélyen bekarcolt vonalköteg. Szélső tagjait merőleges vonalakkal „tüskézve” hangsúlyozták. — 2. Az alapmotívumból álló, egymáshoz kapcsolódó ellentétes sávvezetésű háromszögletes minták. — 3. A bekarcolt díszítést mészbetéttel töltötték ki. — (A farmaeanderét, mint elsősorban az idolplasztikában általános motívumot, itt figyelmen kívül hagyjuk).

Ami az 1. pont alapmotívumát illeti ez az E—ÉNy-Balkán későrézkori — korai-bronzkori vučedoli³ és Schneckenberg⁴—Glina III. kultúráktól a csehszlovákiai és kelet-németországi késő-neolithikus-eneolithikus fazekasságig a Retz—Gajár,⁵ Walter-nienburg és Bernburg⁶ csoportokig s rajtuk keresztül a zsinédíszes edényekig⁷ elterjedt. A 2. sajátosság „tüskedísz” nélkül szintén általános a balkáni eredetű és hatású eneolithikus-rézkori körben (Cucuteni—Tripolje, Krivodol—Jordanov (Jordans-

² A jellemző tiszai és tiszai hatású bükki idoloik (vö. pl. Csalog J., FA 7(1955) IV. t. 2 (Borsod), IV. t. 5 (Hortobágy—Zámi rét), Korek J., FA 11 (1959) I. t. 1 a—b (Miskolc), I. t. 2 a—b (Polgár) a laposlemeztestű, háromszögletes „maszkos” fejű díszített (ruhás) idoloik csoportjába tartoznak.

³ Hoffiller, V., CVA. Yougoslavie, Fasc 1. Zagreb 1. 12. t. 8, 26. t. 27 (Vučedol), CVA. Youg. Fasc. 2. Zagreb 2. 10 t. 6 (Sarvaš). Schmidt, R. R., Die Burg Vučedol (Zagreb 1945) 44. t. 14 (Vučedol), 85. kép 5 (Ljubljana). Korošec, J., Pečina Hrustovača novi lokalitet slavonske kulture. Glasnik DM (Sarajevo) 1946, X. t. 4 a. Benac, A., Slavonska i ilirska kultura. GZMS 1959, 13—. V. t. 1 (Zecovi).

⁴ Prox, A., Die Schneckenbergkultur. (Kronstadt 1941) XVI—XVII. t.

⁵ Palliardi, J., Die relative Chronologie der jüngeren Steinzeit in Mähren. WPZ 1 (1914) 256—. 26. kép. Seewald, O., Die jungneolithische Siedlung in Retz (Leipzig 1940) 9. kép. Novotny, B., Slavonska kultura v Československo. Slov. Arch. 3 (1955) 2. kép. 3.

⁶ Schrickel, W., Westeuropäische Elemente im Neolithikum und in der frühen Bronzezeit Mitteldeutschlands I. (Leipzig 1957). Táblázat a 136. és 138. oldalon.

⁷ Loewe, G., Kataloge zur mitteldeutschen Schnurkeramik I. Thüringen. (Halle 1959) 4. t. 1; 19. t. 10; 28. t. 17; 30. t. 8; 57. t. 5; 70. t. 1, 5; 102. t. 6; 105. t. 8. Schráníl, J., Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens (Berlin und Leipzig 1928) 14. t. 32.

műh)⁸ kultúrák s az utóbbtól is befolyásolt zsinédíszes edényeken.⁹ Típusunkhoz közelebb álló „tűskés” zegzűg vonalkötegeket a vučedoli kultúrából¹⁰ ismerünk. Pontosan egyező háromszög mintákon egyedül a retz-gajári cserepeken¹¹ találjuk meg.

A motívumok és a díszítés-technika idolunkat általában a balkáni rézkorhoz, azon belül ahhoz a nagy nyugat-balkáni eredetű művelődéshez kötik, amelybe időrendben a retz-gajári, vučedoli és zóki csoportok tartoznak. Idolunk díszítése határozottan a legkorábbi retzi típushoz áll legközelebb.

2.

Anélkül, hogy a retzi, vučedoli és péceli (badeni) kultúrák kapcsolatát és időrendjét már itt megvizsgálnánk, díszítése alapján idolunk korát a Dunántúl késői eneolithikus lengyeli művelődése és első délről beköltözött bronzkori csoportja, a somogyvár-gönyői közé keltezhetjük. Ezek szerint egykorú lenne a péceli kultúra életével.

A becsvölgyi idolon azonban a péceli kultúrának még távoli hatásait sem lehet felfedezni. Az eddig ismert péceli idolplasztika más típusokból áll. Túlnyomó részük mértani idomná stilizált, szembenézetre alakított, lapos „delta” vagy téglalap alakú lemez.¹² Nem steatopygek, hanem a „kövér istennők” családjába tartoznak. Előlapjukon csak néhány vonás jelzi a ruhát, még a nemi jelleget is ritkán domborítják ki. Nyakuk többnyire csonk, fejük nincs, vagy cserélhető. — Néhány péceli idol, valószínűleg férfi ábrázolások, szoborszerű ugyan, de a becsvölgyitől különböző alakú.¹³

Nem kevésbé meglepő eredményt kapunk, ha töredékünket az eddig ismert vučedoli idollokkal vetjük össze. A ljubljana, hrustovači, apatovaci, vinčai, velemszentvidi és sághegyi vučedoli idolk¹⁴ ugyanis a Kelet-Mediterrán (anatoliai) plasztika

⁸ Mikov, V., Predisztoricseszkoto szeliscse do Krivodol. RP 1 (1948) 26—30. kép. Berciu, D., Arheologia preistorică a Olteniei, Craiova (1939) 52. kép 1, 19; 61. kép. Stocky, A., La Bèhème préhistorique I. L'âge de pierre. (Prague 1929) 57. kép 6. Schránil, J. i. m. 9. t. 15; 12. t. 26.

⁹ Loewe, G. i. m. 23. t. 14.

¹⁰ Id. 3. j.

¹¹ Seewald, O. i. m. I. t. 1—3, II. t. 3, 6, 9, III. t. 12. Novotný, B., Slovensko v mladšej dobe kamenej, (Bratislava 1958) 61. t. 5; 62. t. 3. Korošec P., Nekaj novih podatkov o slavonski kulturi. Arh. Vest. 7 (1956) 369—V. t. 2. — Id. még az 5. j.-t. 3. Végül a mészbetét szintén csak a retz-gajári és vučedoli edényművességre jellemző.

¹² Banner, J., Die Péceler Kultur. AH 35. (Bp. 1956) 58. t. 12 (Tápé—Malajdok), Novotný, B., Slovensko... i. m. 52. t. 1, 3—4 (Brancs), 52. t. 2 (Léva), 52. t. 5—6 (Nagysáró). A lévai idol mindkét oldalához vö. Novotný B., AR 6 (1954) 34., 10. kép.

¹³ Ilyen a gombosi (bogojevoi) pompás férfiszobor töredék (Czirák Gy., Arch. Ert. 18 (1898) 21., 9 a—b kép.), amelyhez hasonlóból származhat egy szentendrei lábtöredék is (Banner, J. i. m. 35. t. 10) végül az Ózd—Kőaljatetőn talált idolk (Banner J. i. m. 68. t. 1—2, 10), amelyek szoborszerűebbek ugyan, de ruha nélküliek, más alakúak és a kultúra késői retardáló fázisába tartoznak.

¹⁴ Schmidt, R. R. i. m. 76. kép. (Ljubljana); Hoernes, M.—Menghin, O., Ur-geschichte der Bildenden Kunst in Europa. (Wien 1925) 347. kép (Ljubljana idolok); Korošec, J. i. m. IX. t. 1 a—b (Hrustovač); Dimitrijević, S., Ein Beitrag zur weiteren Kenntnis der Vučedoler Kultur, Opusc. Arch. 1 (1956) 5—XII. t. 78 (Apatovce); Vasić, M. M., Preistoriska Vinča III, (Beograd 1936) 480. kép. Mozsolics A., FA 5 (1945) 1. kép (Velem szt. vid) a hasonló sághegyiről 44.

másik csoportjába az ún. „hegedű” idolk¹⁵ közé tartoznak. Valamennyi szembenézetre alakított agyaglap, sajátos ruhát utánozó díszítéssel vagy díszítetlen. Közvetlen mintájuk az anatóliai Antalya környékén¹⁶ előkerült mélyenvésett, mészbetétes díszítésű idolk típusa lehet. Ezekkel távolról sem hozható kapcsolatba a becsvölgyi szobor, bár megjegyzem, hogy az egyik lujblánain a mi motívumainkhoz hasonló mészbetétes díszítés jelzi a ruhát. A vučedoli kultúra egyik telepén Mitrovacon díszítetlen „pecsétlős” talpú tuskólábú töredék¹⁷ is ismeretes, de típusunkkal nem lehet részletesen összehasonlítani.

A péceli és vučedoli idolk vizsgálatából azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy a becsvölgyi idolk hasábfarmájú steatopyg típusa a későrézkorban és a bronzkor elején már a múlté, ilyeneket többé nem készítettek és használtak. Hasonló álló idolkkal a korabeli távolabbi csoportokban (pl. az erdélyi „Furchenstich” és „Linsen” kerámikában) sem találkozunk, még kevésbé a korai bronzkor alapjain: Bubanj II—III. rétegében, Pločnik egykorú rétegében, Junacitén, Svilendgradban, Sveti Kirillovban avagy a Coțofeni kultúrában. Idolkunk alakja tehát csak korábbi hagyományból származhat. Ez pedig pontosabb kormeghatározásának is döntő alapja lehet.

A Dunántúlon a késői eneolithikumot a csőtálpas festett edényekkel jellemezhető, és a Balkántól a Morva síkságig húzódó Bapska—Lengyel—Morva festett edények művelődése képviseli. A korai rézkorban (tehát a bodrogkeresztúri kultúrával egyidőben) ehhez a bulgáriai krivodoli és olteniai Salcuța művelődésből¹⁸ Bubanj¹⁹ keresztül kétfülű edényekkel jellemezhető népcsoportok szivárognak,²⁰ kiterjesztve a balkáni művelődési kör határait a Duna mentén a münchsöfeni csoportig, északabbra a Jordánov-jordansmühli csoportig. Ez az átalakulás (amely hatásaiban a bodrogkeresztúri kultúrában is megfigyelhető) a lengyeli csoport Tolna—Baranya—Somogy megyei központját alig érinthette, a Dunántúl Ny-i és É-i felét annál inkább, mint kerámikai leletekből és az ehhez a népességhez köthető Stollhof—Eszéki típusú aranykorongok²¹ elterjedéséből lemérhető. Az utóbbi kincs-csoportból egy legutóbb éppen Zala megye területén látott napvilágot.

Az eneolithikum és korai rézkor Lengyel—Bapska csoportjainak idolkplasztikájáról sajnos rosszul tájékozottak vagyunk, számos példány közöletlen. Az eddig bemutatott töredékekből is megállapítható azonban, hogy lényegében azonosak az egész művelődés területén. Világosan megismerhetők tehát a művelődés morvaországi és szlovákiai telepein viszonylag na-

¹⁵ Ez a típus már a Körös-Kultúrában fellép (vö. *Kutzián I.* i. m. 44. t. 5) majd délkelet-európai neolithikus és rézkori művelődés legtöbb csoportjában megtalálható. Végső kifejlődését a korai bronzkori hatvani kultúrában éri el (*Hájek, L.*, *Slov. Arch.* 5 (1957) 323—324, 10—11. kép. Bárca, Gánóc, Felsővadász. *Balázs B.*, *Arch. Ért.* 27 (1907) 247—248. kép. (Tibolddaróc).

¹⁶ *Bossert, H. Th.*, *Altanatolien* (Berlin 1942) 420—421. kép.

¹⁷ *Dimitrijević, S.* i. m. IX. t. 57.

¹⁸ *Mikov, V.* i. m. 30—31 d. kép.; *Berciu, D.* i. m. 49—46—52. kép.

¹⁹ *Orsich de Slavetich, A.*, Bubanj, eine vorgeschichtliche Ansiedlung bei Niš, *MPKAW* 4 (1943) 3—4. II. t. *Garžanin, M. V.*, Ausgrabungen in Bubanj bei Niš, *Germ.* 35 (1957) 205—207. *Uő.* Kontrollgrabung in Bubanj bei Niš, *PZ* 35 (1953) 223—244.

²⁰ *Kutzián, L.*, *Acta Arch. Hung.* 9 (1958) 155—156. I—II. t.

²¹ *Much, M.*, *Kunsthistorischer Atlas* (Wien 1889) XVIII. t. (Stollhof) *Putay P.*, *Arch. Ért.* 85 (1958) 37—38. XVII. t. 5—6. XIX. t. 1—6. (a hazai leletekről)

gyobb számban talált idoloiból.²² Valamennyi steatopyg női szobor, rövid karokkal, hosszú nyakkal és kis fejjel. Felépítésük s altestük rokona a becsvölgyi idolnak. Megjegyzem azonban, hogy a művelődésből eddig bemutatott valamennyi álló és ülő szobor ruhátlan, tehát e téren lényegesen különböznek is.

Ez a steatopyg álló idoltípus a korai rézkor előbb említett új déli népcsoportjainak megjelenésével csupán annyiban változik, hogy „felöltöztetik”, mint ez a krivodoli és salcutai telepeken²³ előkerült lényegében ugyanilyen, de sokszor díszített női szobrocskákból kiderül. Idoltípusunk fejlődése tehát a korai neolithikumtól a későrézkor határáig kísérhető figyelemmel.

Láttuk, hogy a bodrogkeresztúri kultúrát az Alföldön, majd a lengyelit a Kelet-Dunántúlon felváltó későrézkori péceli kultúrában ez az idoltípus nem jellemző többé.

S. Dimitrijević legutóbb nagyobb tanulmányban meggyőzően bizonyította, hogy a hosszúéletű vučedoli kultúra edénytípusainak tekintélyes része bapska—lengyeli formákat másol, illetve közvetlenül abból vezethető le.²⁴ Bár a vučedoli kultúra kialakító tényezőjét újabb anatóliai műveltségű²⁵ népcsoportban látom, az mégis kétségtelen, hogy helyi népi és művelődési alapja a festett kerámika Dráva—Száva vidéki csoportja volt.

Ebből viszont, mint már Dimitrijević megállapította, az következik, hogy a vučedoli kultúra sokkal korábban alakult ki, mint azt eddig a kutatás gondolta és keletkezése vidékén a péceli kultúra életével egyidőben a legkésőbbi bapska—lengyeli fázisból nő ki.

3.

A Bapska—Lengyel—Morva művelődés plasztikája lényegében azonos keleti és déli rokonainak a Tripolje—Cucuteni—Gumelnita stb. csoportok sokkal jobban ismert plasztikájával. Nincs tehát akadálya, hogy a becsvölgyi idolt részleteiben ezekkel vessük össze.

Az oszlopszerűen jelzett lábszárak, hasábalakú alsótest és a „pecsétlős” lábak az anatómiát mindig jobban követő ruhátlan női idoloinknál ritkák. Ezzel szemben steatopyg ruhás oszloplábú idolt oly nagy számmal ismeretes,²⁶ hogy e primitív, szkématisztikus ábrázolásmód késői fennmaradását éppen a hosszú szoknyák jelzése biztosíthatta.

²² Hoernes, M.—Menghin, O. i. m. 267., 11. kép (Znojmo), 303, 21—22 kép (Boskovský). Filip, J., Pravěké Československo, (Praha 1948) 24. kép (Hluboké Mašůvky), 7. t. 17 (Střelice). Schráníl, J. i. m. 7. t. 1, 3 (Střelice). Vildomec, F., O moravské neolitické keramice malovane OP 8 (1934) V. t. 21, 23, 25, VIII. t. 20 (Střelice). Pittioni, R., Urgeschichte der österreichischen Raumes (Wien 1954) 102. kép. 1. (Untermixnitz); Novotný, B. Slovensko... 18. t. 3, 6 (Bohdanovice), 31. t. 2 (Kisvárad—Nitriansky Hradok).

²³ Mikov, V. i. m. 38—39. kép; Berciu, D. i. m. 71—73. kép.

²⁴ Dimitrijević, S. i. m. 37 (táblázat) és 50—56.

²⁵ Új déli elemei: fülkesírok, amphorák, „alagút” és szalagfülek, mélyen vésett és mészbetétes díszítés, rézeszközök, madár és askos-madár plasztika, kocsi és kocsi-modell stb.

²⁶ Pl. Rosetti, D., Săpăturile dela Vidra (București 1934) 28—29. kép. Dumitrescu, V., Hăbășești, (București 1954) 32. kép 14, 16; 33. kép 7; 34. kép 1—2, 9—10; 35. kép 2; Vulpe, R. Izvoare, (București 1957) 79. kép 3—4; 82. kép a—b; 225. kép 3—4; Cehak, H.

A becsvölgyi tuskólábakat kétségtelenül szoknya fedi, tehát a ruhás női szobrocskák csoportjába tartozik. Ezek között két nagy változatot különböztetünk meg:

1. A Cucuteni—Tripolje kultúrában a ruha alatt az esetek túlnyomó többségében feltűntetik a test és a lábak anatómiáját, a lábfejek pedig általában elcsenevészsedve, hegyes csúcs alakjában jelentkeznek (Izvoare, Hăbășești, Ruginoasa, Luka—Vrubleveckája stb.).²⁷

2. Ez a változat az Észak-Balkánon honos. Az ábrázolás hangsúlya a szoknyára esik, a lábak eltűnnek az oszlopszerűen leomló ruházat alatt, a lábfejek pedig alig látszanak ki a hosszú szoknya alól. Erre a típusra sok példát idézhetünk Vinča pločniki fázisából, (de megvan Tordoson is), klaszszikus példányát ismerjük Vădastra II. rétegéből és Ostrovul Corbuluiból,²⁸ tipikus a bulgáriai tell kultúrában is (Sultán, Viddin, Kodzsa Dermen stb.).²⁹ A Cucuteni—Tripolje kultúrában Hăbășeștin, Stoicanin, Erösdön, Szabatinovkán, Vladimirovkán, Luka Vrubleveckáján,³⁰ lapos szembenéző alakban pedig Horodnicán³¹ ismerünk, többnyire kivételesen, ilyen idolkat. Ebből a változathoz nő ki a becsvölgyi idol is.

Idolunk művelődését és korát díszítőmotívumai határozzák meg, viszont a díszítés szerkezeti összetartozását korántsem. Mivel a díszítés ruhát jelképez, felépítésében, a mintafüzésben valóságos ruhákat kell követnie, érzékeltetnie. Világosan kiderül ez, ha azokkal a rokon ruhás idollokkal vetjük össze, amelyekeken sokszáz kilométernyi területi és százados időbeli távolság ellenére is meglepő párhuzamait találjuk. Ezek az összefüggések származzanak akár a lassan változó délkelet-európai női viseletből, akár a Magna Mater öltözetének hagyományos művészi továbbéléséből, mindenképpen figyelemreméltók.

Idolunk bokájának táján párhuzamos szaggatott vonalak haladnak körben. Valószínűleg a szoknya szegélyét jelzik (esetleg az alsószoknyát).

L'art plastique dans la culture énéolithique de la céramique peinte en Pologne. Swiatowit 14 (1930—31) I. t. 1—2, II. t. 4—5, VII. t. 6; Bibikov, Sz. N. Poszelenije Luka—Vrubleveckája, MIA 38. (Moszkva—Leningrad 1953) 82 t.; 84. t. a—b; 87. t. a—b stb.

²⁷ Vulpe, R. i. m. 288. kép 1—5; Bibikov, Sz. N., i. m. 93—94, 102—111 t. Dumitrescu, V. i. m. 32. kép 5, 7, 10—11; Dumitrescu, H., Dacia 3—4 (1927—32) 80. 27. kép 4; 29. kép a 4, 11—14 (Ruginoasa).

²⁸ Vasić, M. M. i. m. 187, 201, 271, 286, 297, 298, 311, 329, 347, 357, 370, 371, 387, 405, 419, 464, 466 kép; Roska M., A Torma Zsófia Gyűjtemény, (Kolozsvár 1941) 139. kép 4 (Tordos), Christescu, V., Les stations préhistoriques de Vădastra, Dacia 3—4 (1927—32) 202., 45. kép 1, 2; Mateescu, C., Mat. și Cerc. Arh. 5 (1959) 65., 3. kép 2 (Vădastra II); Berciu, D. i. m. 72. kép (Ostr. Corbului); Ștefan, Gh., Les fouilles de Căscioarele, Dacia 2 (1925) 182—42. kép 3—4, 12.

²⁹ Gaul, J. H. The Neolithic Period in Bulgaria, BASPR 16 (1948) 58. t. (Sultán és Kodzsa Dermen), Hoernes, M.—Menghin, O. i. m. 377. kép 4 (Vidin).

³⁰ Dumitrescu, V. i. m. 32. kép 14 (Hăbășești); Petrescu—Dimbovița, M., Cetățuia dela Stoicanin, Mat. și Cerc. Arh. 1 (1953) 13—41. kép 7; László F., Dolg. 1 (1911) 84. kép (Erösd); Passzek, T. Sz., Periodizácia tripolszkih poszelenij, MIA 10 (Moszkva—Leningrad 1949) 19. kép 1 (Szabatinovka), 49. kép 2 (Vladimirovka); Bibikov, Sz. N., i. m. 87. t. b (Luka—Vrubleveckája).

³¹ Čehak, H., i. m. III. t. 1, 2.

Hasonló jellegű díszítést találunk több vincai³² és vadastrai³³ idolon, egy szabatinovkai³⁴ és egy festett vladimirovkai³⁵ idolon.

Elöl hegyesen vagy félkörívben végződő kötényszerű, díszes ruhadarab takarja a szoknyát. Ugyanígyeneket látunk vincai³⁶ idolon. Gyakori, hogy a ruha elülső kötényszerű részét és hátsó felét különválasztva ábrázolják. A hátsórész mindig rövidebb. Ilyen öltözetet Vincáról,³⁷ Erősd-ről³⁸ és Vadastráról³⁹ említhetünk. Az elöl lecsüngő kötény és a hátsó (a fartső és a combok felső részét takaró) ruharész vagy közvetlenül kapcsolódik egymáshoz, vagy, mint esetünkben különálló és szalagok (?) fogják össze. Ezt a megoldást is ismerjük Vincán.

A ruha (felsőruha? palást?) anyagát, szövését, szövésmintáit ellentétesen sávozott három vagy négyszögekkel, csíkozással stb. érzékeltetik. Ez a megoldás olyan általános (Vince, Erősd, Izvoare, Ruginoasa, Luka Vrubleveckája⁴⁰ stb. — sőt még a gumelnița csont idolon⁴¹ is), hogy egy-szersmindenkorra figyelmeztet, az idolkok ruhamintáit nem lehet pusztán „motivumnak” tekinteni.

Általános jelenség az is, hogy a farokat borító ruharészt a többlettől elütő, kiemelt motívumokkal többnyire spirálissal, ritkábban maeanderrel vagy koncentrikus körökkel „ülőke szerűen” kihangsúlyozzák (Vince, Szabatinovka, Vladimirovka, Kodzsa Dermen, Vadastra, Izvoare, Ruginoasa, Hăbășești, Stoicani, Banjata, Szultan, Ruse stb.).⁴²

Végül szintén gyakori, hogy a mintát (a ruhát) derékban kettéosztják, vagy megszakítják (szoknya, illetve kötény és blúz), majd fentebb hasonló, esetleg más mintával folytatják (Vince, Vadastra, Izvoare, Banjata, Luka—Vrubleveckája stb.).⁴³ A vince-pločniki korszak idolkjai deréktól felfelé gyakran ruhátlanok. Nincs kizárva ez esetünkben sem.

³² Vasić, M. M., i. m. 298, 311, 357, 371, 446, 448 képeken egybefüggő vonallal a 38. t. 187. képen szaggatottal.

³³ Christescu, V., i. m. 45. kép 1; Mateescu, C., i. m. 3. kép 2 sávozott kockás változatok.

³⁴ Passzek, T. Sz., i. m. 19. kép 1.

³⁵ Uo. 49. kép 2.

³⁶ Vasić, M. M., i. m. 286, 329, 370, 371. kép.

³⁷ Uo. 187, 329, 347, 371, 405, 419. kép.

³⁸ László F., i. m. 84. kép. Csupán a kétfelé tagolásra példa.

³⁹ Christescu, V., i. m. 45. kép 2.

⁴⁰ Vasić, M. M., i. m. 370, 286, 271, 297, 405, 419. képek (Vince); László F., i. m. 84. kép (Erősd); Vulpe, R. i. m. 225. kép 1, 3; 288. kép 5 (Izvoare); Dumitrescu, H., La station préhistorique de Ruginoasa, Dacia 3—4 (1927—32) 56—27. kép 11, 14; Hoernes, M.—Menghin, O. i. m. 299. kép 1 (Cucuteni); Bibikov, Sz. N. i. m. 105—108. t.

⁴¹ Petkov, N., Classification des idoles plates en os... GNAM Plovdiv, 2 (1950) 25—3. kép.

⁴² Vasić, M. M. i. m. 329, 370, 405, 464, 506. kép (Vince); Passzek, T. Sz. i. m. 19. kép 1 (Szabatinovka), 49. kép 2 (Vladimirovka); Popov, R., Kodzsa—Dermenszkata mogila IBAD 5 (1915) 136., 141a kép; Christescu, V. i. m. 45. kép 1—2; Mateescu, C. i. m. 3. kép 2 (Vadastra); Vulpe, R. i. m. 288. kép 4 (Izvoare); Dumitrescu, H. i. m. 29. kép 14 (Ruginoasa); Dumitrescu, V. i. m. 32. kép 7, 14 (Hăbășești); Petrescu—Dimbovița, M. i. m. 41. kép 11; 42. kép 4 (Stoicani); Detev, P., Szeliscsnata mogila Banjata, GNAM Plovdiv 2 (1950) 23 és 25. kép; Gaul, J. H. i. m. 58. t. (Sultan); Georgiev, G.—Angelov, N., Raszkopki do Rusze, IAI 18 (1952) 119—166. kép a—b.

⁴³ Vö. 40, 42 j.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a becsvölgyi idol ruhát ábrázoló díszítése mind szerkezetét, mind részleteit tekintve a délkelet-európai idol-plasztika ruhás idolkjainak díszítményeivel azonos elemekből áll. A díszítés tehát a művelődési kör előkelő női viseletének függvénye.

Mielőtt vizsgálataink eredményét összefoglalnánk, megkísérlem pontosabban tisztázni idolkunk korát és a kultúrát, amelyben tartozott.

4.

A jugoszláv és magyar kutatás *Dimitrijević* tanulmányáig Pécel és Vučedol közt időbeli egymásutániségot állapított meg.⁴⁴

Viszont, hogy a retz-gajári típus Vučedollal összefügg, ahhoz a díszítés szoros rokonsága alapján aligha férhet kétség.

Csak hogy a retzi típusú cserepeket *J. Palliardi* a Jevišovice melletti Starý Zameken badeni rétegben, részben alatta találta somogyvár-gönyűi hatású színttel borítva.⁴⁵ *A. Točík* a nitriansky hradoki telepen lengyeli gödörbe beásva (tehát a lengyeli kultúrához közvetlenül kapcsolódva!) és szintén péceli réteg alatt találta a retzi anyagot.⁴⁶ *A. Benesova* is legutóbb az árkolt díszű kerámika rétege alatt találta meg típusunkat.⁴⁷ A névadó Retzen is Trichterbecher és Baalberg további lengyeli anyaggal együtt került elő.⁴⁸ A pécsváradi Aranyhegyen *Dombay* János az 1942. évi 46—47. gödörben lengyeli anyag feletti rétegben találta a szerinte zóki, valójában tipikus retzi cserepeket, mégpedig trójai—anatoliai arcábrázolásos töredékekkel együtt. Az ásatás területén szórványosan talált retzi töredékek anyaga megfigyelése szerint rokon a lengyeli kerámiával.⁴⁹ Közvetlen kapcsolatuk itt is nyilvánvaló. Erdélyben a retz—gajári típusal közeli rokon „Furchenstich” kerámika korábbi annál a „Linsen” kerámiánál⁵⁰ (Coțofeni—Koloszkorpádi kultúra), amely részben Pécellel egykorú, sőt túl is éli azt.

A retzi típust a vučedolitól elválasztani aligha lehet. Viszont a fenti példákból láttuk, de a becsvölgyi szobor típusából is azt következtettük, hogy a morva festett, lengyeli és erdélyi festett csoportokat követi. Mi

⁴⁴ A klasszikus péceli kultúra esetében, nyilván a vučedoli és sarvaši stratigráfia alapján a beosztást *Dimitrijević* is megtartotta. A párhuzamosítást csupán a kostoláci fokozattal kezdi. Nem látszik azonban indokoltnak a babska—lengyeli csoport életét egészen a péceli kultúra végéig meghosszabbítani.

⁴⁵ *Palliardi, J.* i. m. C. réteg. A somogyvár—gönyűi hatású a B.

⁴⁶ *Točík, A.*, szíves szóbeli felvilágosítása.

⁴⁷ *Benesova, A.* (Brno) szíves szóbeli közlése.

⁴⁸ *Seewald, O.* i. m. 11—, különösen 15., I. t. 4—7, II. t. 4—5. A többi esetben említett münchsöfeni későlengyeli telepen is kerültek elő jellegzetes retzi cserepek (*Reinecke, P.*, *Der Münchsöfener Typus*, Bayer. Vorgesch. Fr. 7 (1927—28) 8—). A péceli kultúrával és a retzi teleppel egyidős altheimi kultúrában is megtaláljuk (*Reinecke, P.*, *Der spätneolithische Altheimer Kulturkreis*, Bayer. Vorgesch. Fr. 4 (1924) 13—). Mindkettőhöz vö. még *Birkner, F.*, *Ur- und Vorzeit Bayerns* (München 1936) III—IV. t.; és *Buttler, W.*, *Der donauländische und der westische Kulturkreis der Jüngerer Steinzeit* (Berlin und Leipzig 1938) 41—42., 9. t.).

⁴⁹ *Dombay J.*, *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1958, 71., XVIII. t. 8, XX. t. 1, 3—5, az arcábrázolás XX. t. 6.

⁵⁰ *Schroller, H.*, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens* (Berlin 1933) 30—26—31. t. Természetesen figyelembe kell venni a további kutatás helyesbítéseit a két típus időrendi besorolásával kapcsolatban, tehát a festett kerámika után következnek.

ennek a látszólag megoldhatatlan időrendi és művelődési helyzetnek a nyitja?

Ha jól megfigyeljük a retzi—gajári típus vezető edényformáját, látjuk, hogy az péceli bögrékre⁵¹ nagyon emlékeztető magasfülű csésze. Mélyen vésett (vučedoli szerű) mintái gyakran csillag alakban vannak az edény fenekére komponálva. Ugyanezt a mintát, szintén mésszel kitöltve találjuk a hasonló péceli csészéken⁵² is. A retzi bögrék tehát afféle „pécelesedett” vučedoli, vagy vučedoli hatású péceli típusok.

A péceli kultúra belső időrendi tagozódásáról még keveset tudunk. A déli eredetű kultúra magját alkotó csontvázas temetők az Alföldről csak a Dunántúl keleti felére terjednek át. A csontvázas temetkezés tömbjét körülölelő hamvasztásos csoportjai később kezdődnek (és végződnek),⁵³ mint az anyaterület művelődése. Az is egyre inkább kibontakozik, hogy a kultúra E—ÉNy-i expansiója, szlovákiai, ausztriai és morvaországi telepei a legkésőbbiek és a korai bronzkort kialakító déli törzsek nyomására észak felé húzódó péceli nép hagyatékai.⁵⁴

E harmas időrendi tagozódással megmagyarázható a fenti látszólagos ellentmondás. Szlovéniából és a DNY-Dunántúlról (Zala m., Vas m. nyugati fele, Dél-Burgenland) eddig nem ismerünk péceli leletet.⁵⁵ Viszont Becsvölgyétől egészen az Adria partjáig (Predjama)⁵⁶ megtaláljuk a retzi típust. Ezen a területen jelentkezik először és tisztán a vučedoli kultúra is.

Azok az elemek, amelyek a Retz—Gajár—Furchenstich kerámika képében a késői bapska—lengyeli kultúrához, Erdélyben a festett kerámikás csoportokhoz csatlakoznak, körülbelül egy időben érkezhettek a péceli kultúrát kialakító népcsoportokkal. Egymásba ütközve kitértek kelet felé Erdélybe, nyugaton pedig a Dráva—Száva között az Alpok peremén a Nyugat-Dunántúlon és a Duna északi folyása mentén helyezkedtek el. Münchsöfentől Alsó-Ausztrián, Dél-Morvaországon és Szlovákián át húzódnak leleteik a péceli tömbtől északra egészen Budapest környékéig (Koroncó, Süttő, Zebegény, Tabán).⁵⁷ Ők honosítják meg ezen a területen először a hamvasztásos temetkezés szokását.

A péceli nép terjeszkedésével azonban a Duna mellékéről kiszorultak vagy mint a hamvasztás átvétele mutatja, összekeveredtek velük a retzi elemek. Ezalatt Szlovéniában zavartalanul alakult ki retzi hatásra a vučedoli kultúra legkorábbi fázisa. Amikor azután a somogyvár—gönyői csoport embere a bronzkor elején a Dunántúlra nyomulva elfoglalja a péceli telepeket, ugyanezt teszik a „vučedoliak” a Szerémségben pl. Sarvašon és Vučedolon. A somogyvár—gönyűiek a Balatontól DNY-ra is benyo-

⁵¹ Banner, J. i. m. 14. t. 6; 7. t. 6; 25. t. 5; 42. t. 10; 52. t. 22; 53. t. 55; 58. t. 4—5; 113. típusábla 25—31 változatok, 114. t. 41.

⁵² Banner, J. i. m. 119. típusábla alul.

⁵³ Banner, J. i. m. 186—187.

⁵⁴ Kalicz, N., Annales Univ. Sect. Hist. 1958. s. a.

⁵⁵ Banner, J. i. m. térkép.

⁵⁶ Korošec, P. i. m. 377., V. t.

⁵⁷ Gallus, S., Győr története a kőkortól a bronzkorig (Győr története, Győr 1942) XIX. t. (Koroncó). Zebegény: MNM 20, 1936, közöletlen, Süttő: Makkay János szíves közlése, állítólag hamvasztásos sírlelet. Tabán: Tompa F. Budapest története I. Őskor, (Bp. 1942) VIII. t. 17—19. A Duna-könyöktől Erdélyig természetesen még számos szórványos retz—gajári típusú edényt ismerünk, de ezek felsorolása itt nem feladatunk.

mulnak (Fenékpuszta, Kemendollár)⁵⁸ sőt erős hatásaik egészen Ljubljanáig kimutathatók. A vučedoli művelődés tehát a korai bronzkor elején teljesen kiszorul a Dunántúlról.

A kifejtett vučedoli, illetve zóki művelődés második hazai terjeszkedése csak a Korai BK. 2-ben kezdődik meg ismét a Dunántúlon (területünkön Pókaszepetken), míg Szlovákiába csak a Korai BK. 3 idejére jut el.

Az itt vázolt mozgalmas történeti folyamat alapján a becsvölgyi idol kialakulása a következő lehetett: Steatopyg, tuskószerű alakja, díszítése és viselete balkáni, illetve általános délkelet-európai eneolithikus és korai rézkori eredetű. Egyes motívumait és a mészbetétet pedig attól a népcsoporttól kapja, amely a péceli néppel egy időben költözik be — a kutatásunkban eddig alig figyelembevett Alpok-menti Dráva-völgyi úton — a Nyugat-Dunántúlra és az északi Duna-völgybe, s amelyet egyelőre retz-gajári csoportnak nevezünk. Készülésének és használatának kora a tárgyalt történeti eseményeket figyelembevéve, hozzávetőlegesen 2200—2000 közé eshet.

Bóna István

⁵⁸ Közöletlen leletek a zalaegerszegi és keszthelyi múzeumban.

DAS WEIBLICHE IDOL VON BECSVÖLGYE

Vorliegende Studie befasst sich mit der archäologischen, kunst- und trachten-geschichtlichen Rolle des in Becsvölgye (Komitat Zala) geborgenen Idolbruchstückes.

Das Bruchstück — die linke Körperhälfte von der Hüfte bis zum Fuss — ist 12,8 cm gross (Taf. I). Ursprünglich mag demnach das Idol 24 cm hoch und 7 cm breit gewesen sein. Tief geschnittene, inkrustierte Verzierung bedeckte die Oberfläche.

Das Idol von Becsvölgye gehört der Gruppe der Fruchtbarkeits-Darstellungen (Magna Mater) des südosteuropäischen Neolithikums und der Kupferzeit an. Infolge des langen, bis zum Fuss reichenden Gewandes und der mässigen Steatopygie der Plastik wird ihre Zugehörigkeit zu dem „säulenartigen“ Typ deutlich.

Die Grundelemente der Verzierung — sind unseres Erachtens — typisch kupferzeitliche Motive, wie sie in Südosteuropa überall geläufig waren. Die eigenartige „gezähnte“ abschliessende Linie, die gegensätzliche Strichlierung der durch das Zickzackband gebildeten Flächen ist ebenfalls dem Musterschatz der Vučedoler Kultur verwandt, stimmt aber eigentlich mit dem Retz-Gajáry-Typ überein. Kennzeichnend für die letztgenannte Gruppe ist auch das inkrustierte Tiefschnittornament. Somit lässt sich das Idol seiner Ornamentik nach dem Retz-Gajáry-Typ zuordnen. Da aber dieser Typ einer kupferzeitlichen Gruppe angehört, erfolgt nun die Betrachtung der möglichen Beziehungen zu der Spätkupferzeit im mittleren Donauraum.

Die stehende Idolplastik von Becsvölgye ist aber weder der delta- oder ziegel-förmigen flachen Idolplastik der Pécéler (Badener) Kultur, noch der violinförmigen, flachen Idoldarstellung der Vučedoler Kultur verwandt. Daraus ergibt sich, dass bei den Völkern der Pécéler und Vučedoler Kulturen solche steatopyge Standidole grösseren Ausmasses nicht mehr gebräuchlich waren.

Eine viel nähere Verwandtschaft besteht jedoch zu den bemalten, unbekleideten Idolen der kupferzeitlichen Bapska-Lengyel und der mährischen bemalten Keramik. Auf den neuen, vom Balkan ausgehenden ethnischen und kulturellen Einfluss, der von Krivodol-Salcuța bis Jordansmühl-Münchsöfen nachweisbar ist, lässt sich dann die Verzierung, die „Bekleidung“ des Idols zurückführen.

Nun erfolgt auch ein eingehender Vergleich des Idols mit ähnlichen Skulpturen der südöstlichen Tripolje-Cucuteni-Gumelnița-Kulturen, beziehungsweise mit der reichen Idolplastik der Vinča-Kultur. Auch hier ist der mit einem langen Gewand bekleidete, daher säulenartig winkende, steatopyge Typ ziemlich häufig.

Es lässt sich eine ganze Reihe von Analogien der das Gewand darstellenden Ornamentik feststellen. Die Verbreitung des Idols mit einem ähnlich langen Kleid und einem vorne spitz herabhängenden, schürzenartigen Gewandteil ist ziemlich gross. Rückwärts ist das verzierte Gewand kürzer und weist auf der Sitzfläche Meander- oder Spiralenverzierung auf. Häufig bestehen Vorder- und Rückenteil des Gewandes für sich allein, zuweilen aber werden sie durch Bänder zusammengehalten. Die Ornamentik ahmt die Struktur oder aber das Gewebemuster nach.

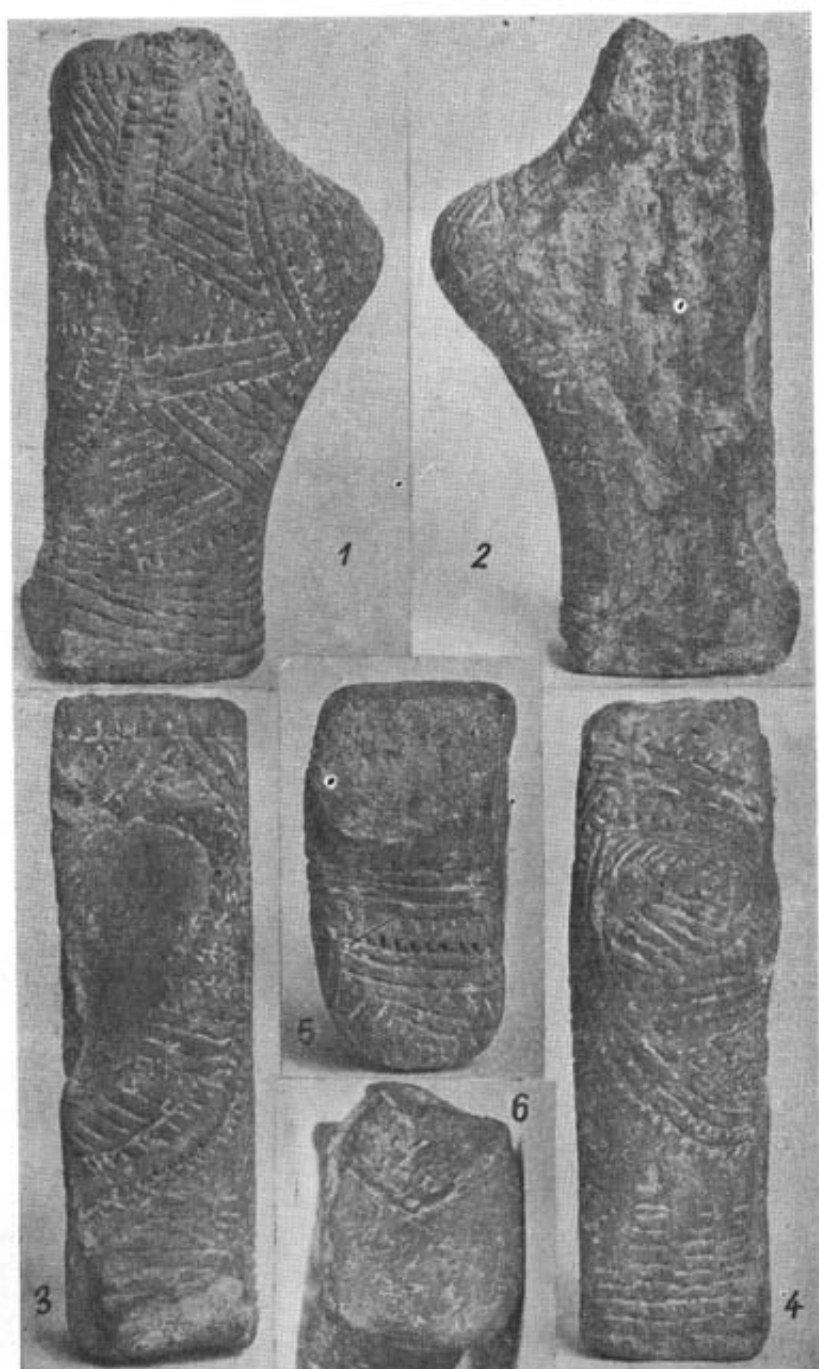
Im abschliessenden Teil bespricht Verfasser die Zeitordnung jenes Kreises, dem das Idol von Becsvölgye, bzw. der Retz-Gajáry-Typ angehört. Die Stratigraphie lässt erkennen, dass er manchenortes der späten Phase der Lengyeler Kultur und der „bemalten“ mährischen Keramik folgt. In West- und Nordungarn, in der Slowakei, also im Bereich längs des west-östlichen Donauabschnittes aber besteht

diese Gruppe gleichzeitig mit der frühen Phase der Péceler Kultur in der Grossen Ungarischen Tiefebene. Zwischen diesen beiden Keramiken lassen sich mehrere, Form und Ornamentik betreffende Beziehungen feststellen. Durch die Expansion des Péceler Volkes wird die Retzer Gruppe in die südwestlichen Teile Transdanubiens und nach Slowenien verdrängt. Südlich von der Drau erfährt dann die auf Grundlagen der Bapska—Lengyeller Elemente beruhende früheste Phase der Vučedoler Kultur, beeinflusst durch die Retzer Gruppe ihre Ausgestaltung.

Um die Zeit, da die ersten Gruppen der Frühbronzezeit, das Volk von Somogyvár—Gönyű die Péceler- und Retzer Siedlungsstätten Transdanubiens erobern, gelangen auch die ersten „Vučedol“-Gruppen längs der Drau nach Vučedol und Sarvaš.

Dem oben erörterten historischen Bild entsprechend lässt sich das Idol von Becsvölgye und der Retzer Zeitabschnitt in Transdanubien ungefähr auf die Jahre 2200—2000 v. u. Z. datieren.

István Bóna

I. tábla

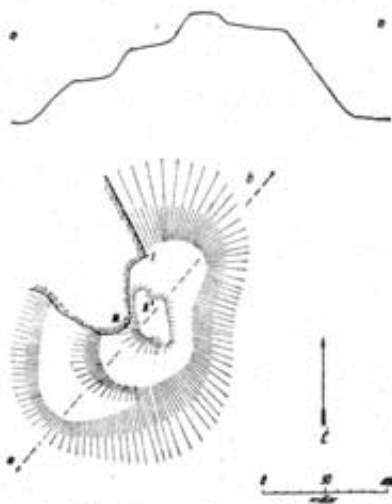

A KEMENDI VÁR

Kemendollár község kemendi részén fekszik a Várdomb, a község házai teljesen körülveszik. Az egész domb teljesen kopár, füves, legelőnek használják. Alakja ovális, köröskörül meredek. Régészeti szempontból három részt lehet megkülönböztetni: a tetejét, az e körül húzódó középső teraszt és a DNY-i oldalon egy alsó teraszt. Mindhárom rész nagyjából vízszintes, de a középső terasznak az É-ra eső része jóval magasabban van, mint a déli, a két rész között egyenletes átmenet van. (1. kép.)

A kemendi Várdomb

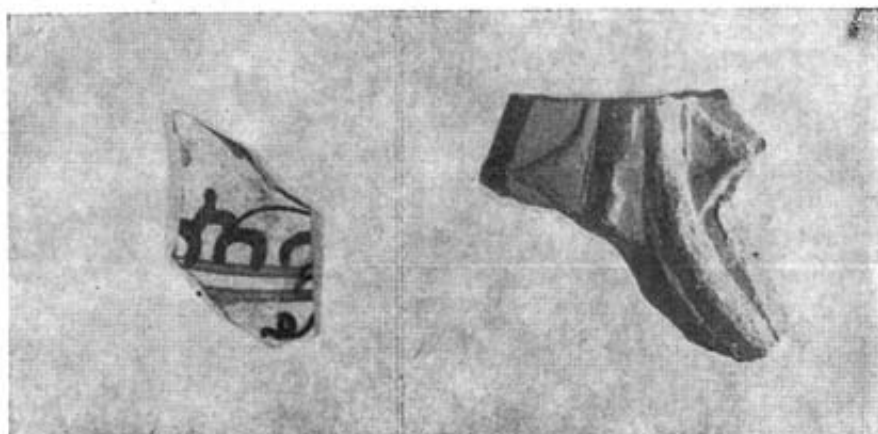
1. kép. Kemend — Várdomb

A domb felső részén mindenütt nagy gödrök vannak, amelyek nyilván a középkori vár építkezési anyagának szétszedése alkalmával keletkeztek. A felszínen ma már nyoma sincsen falnak. A domb Ny-i és ENy-i oldala erősen pusztul, homokot és követ bányásznak belőle, egy negyedét már el is pusztították. A felszabadulás óta nem művelik a bányát, de most is állandóan omladozik.

1952. áprilisában rövid próbaásatást végeztünk a Várdombon. Az I. kutatóárkot a Várdomb ENy-i oldalában, a középső terasz szélén húztuk meg, hossza 2,30, szélessége 2 m volt.

A felső 60 cm vastag réteg barnás föld volt, igen kevés jellegtelen korongolt cseréppel, 0,60—1,55 m között sötét, fekete föld volt, égésnyo-

mokkal és a következő töredékekkel: halványzöld, majdnem fehér üvegből ún. kotyogós üveg nyaktöredéke, mely négy vékony cső összecsavarásával kialakított. Az öblös része sűrűn elhelyezett kis dudorokkal díszített. Előfordulásuk országszerte elég gyakori, a 16—17. századba keltezhető (I. 1.). Különböző vastöredékek, köztük egy horog (I. 2—4.), egy kis bronzrugó (I. 5.), szögletes vörös és szürke, tálalakú kályhaszemtöredékek származnak még a 15—16. századból.¹ (I. 6.)

2. kép. Kemend — Várdomb

Edénytöredékek: jellemzőek a kihajló és szorosan visszahajlított peremek, vagy az ezekből származó változatok. Színük vörös vagy szürke, némelyik belseje zöld vagy barna mázas (I. 7—15.). Az oldaltöredékek külső oldalán a korongolásnál önként adódó körbefutó vonalakat találjuk, belül itt is gyakori a zöld vagy barna máz (I. 16—22.). A réteg alján nagyobb terméskövek, valószínűleg falomladék feküdt.

1,55—1,70 m között sárga, helyenként hamus réteg következett, benne kevés edénytöredék és vasszeg, az előző réteg anyagával lényegében egyező (I. 23—27.).

1,70—2,20 m között agyagos törmelékréteget találtunk, ennek alján 2—3 cm vastagon faszén, lelet itt nem volt.

2,20—2,85 m között ugyancsak agyagos, leletek nélküli törmelék feküdt, majd a termett talaj, a homok következett.

Az ismertetett edénytöredékekre vonatkozó irodalom jóformán nincsen, kb. a 17—18. századba helyezhetjük valamennyit.

A II. kutatóárok helyét a domb legtetetjén jelöltük ki, hossza 4, szélessége 0,90 m volt. 2,25 m mélységben itt is elértük az érintetlen homokot. Végig törmelékes, agyagos föld volt, tégladarabokkal, kövekkel és aránylag kevés cseréppel. Elszíneződések ugyan voltak, de rétegeket nem sikerült megállapítani. A meredek szélén volt a legtöbb téglá és kötörmelék, itt egy kiszedett fal helyét találtuk. Jóllehet a föld eléggé egységesnek

¹ Bónis E. Budapest régiségei XV. 394. — Holl I. Uo. XVI. 176.

mutatkozott, mégis a különböző mélységekben előkerült leletanyagot elválasztottuk:

A felső 0,30 m szintben talált (II. 1—4.), 0,30—1,10 m közötti (II. 5—16.), 1,10—1,60 m közötti (II. 17—27., 28. bronzedény peremtöredéke, 29. vasszeg; 2. kép 1. habán edénytöredék; 2. kép 2. későgótikus kályha-csempetöredék) és végül az 1,60—1,90 m közötti töredékeket tettük külön (II. 30.). 1,90—2,25 m között csak épülettörmelékek voltak.

A II. kutatóárok anyagát az elválasztások ellenére is kevert anyag-nak kell tekintenünk. A habán edénytöredék kék és barna vonalasdísszel egymaga eldőnti, hogy legkésőbb a 18. században erős bolygatás történt ezen a területen. Ennél azonban korábbi időre vall a későgótikus kályha-csempetöredék, amit a 15—16. századba lehet keltezni.² Az edénytöredékek vegyes képet mutatnak. Kb. 17—18. századra vallanak az erősen kihajlított peremű, belül gyakran zöld vagy barna mázas peremtöredékek, viszont korábbi időkből származhat néhány szürke, máznélküli töredék (II. 2, 3, 5, 6, 21, 25, 30.). A töredékek nem annyira jellemzőek, hogy közelebbi kormeghatározást kockáztathatnánk.

Végül még egy helyen végeztünk kisebb kutatást, a Várdomb Ny-i szakadékos oldalában (III. munkahely), ahol a meredek part vastag kultúr-reteget mutatott. Az itteni kutatás mindössze 20—30 cm vastag föld lefaragására szorítkozott. 0,70 m-ig világos, törmelékes réteg, 1,20 m-ig sötétbarna, 1,35 m-ig fekete átégett föld volt, közben jellegtelen középkori és őskori cserepek, valamint egy vaskanal töredéke (II. 31.) és két üveg-töredék, ún. verejtékcsepp domború rátétdísszel, melyeket a 13—14. századba lehet keltezni³ (II. 32—33.).

1,35—2,20 m között barna földréteg következett, itt már kizárólag őskori cserepek voltak, valamint egy nagy tárolóedény, melynek az alja azonban hiányzott (3. kép 1.), csonka magassága 43,5 cm, perem átm. 41 cm. Kettős csonkakúp alakú, négy vízszintes, kissé felálló füle van. Nagyon hasonló edényeket az újkőkorszak végéről és az eneolitikumból ismerünk.⁴ E körüli időre vall a többi töredék is (II. 34—38.), különösen a ferdén hornyolt dísz, amely a péceli kultúrában gyakori.⁵

Az ásatás ideje alatt a Várdomb déli aljában Császár József háza (73. sz.) mögötti szakadékos partoldalból két edény került elő egy szintmagasságban, egymástól 60 cm-re. Ugyanitt tűzhelynyomok is mutatkoztak. Pontos mélységet az erősen szaggatott oldalban nem lehetett mérni. A két edény közül az egyik füles korsó, melyet a bronzkor elejére lehet keltezni⁶ (3. kép 3.). A másik egy szűrőedény (3. kép 4.), jellegénél és rendeltetésénél fogva hosszú ideig használatban lévő forma, de ezúttal az előző korsóval egyidősnek tekinthető.

² Kádár Z. Művészettörténeti Értesítő 1953. 71. — Holl I. Bp. R. XVIII. 211—278.

³ Budán hasonló üvegedény 13—14. századi kerámia kíséretében került elő. Bertalan Vilmosné. Bp. R. XIX. 261. 23. kép.

⁴ Banner J.—Korek J. Arch. Ért. 76. I. 6, 7, 9. — Banner J.: Die Péceler Kultur. Arch. Hung. XXXV. LIV. 1, 13. — Hillebrand J.: A pusztai stávkőházai koraréz-kori temető. Arch. Hung. IV. V. 4.

⁵ Banner J. i. m. XV—XVII.

⁶ Patay P.: Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. Diss. Pann. Ser. II. 13. I. 10.

1

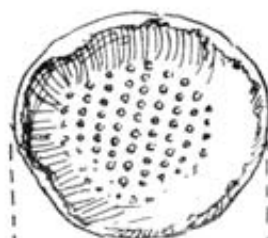
M. 1:8

2

3

4

5

6

M. 1:4

3. kép. Kemend — Várdomb

Végül még több szórványleletet kell említeni a Várdombról, melyeket egyrészt már korábban *Szentmihályi* Imre gyűjtött össze, másrészt az ásás ideje alatt sikerült megszerezni. Az őskorból egy kaptafa alakú és egy nyéllyukas kőbaltát (3. kép 2, 5.), valamint jellegtelen cserepeket és egy orsógombot (I. 28—31.) kell említeni. A középkorból egy 15. századi⁷ sarkantyú (I. 32.), végül egy a 18. századba⁸ keltezhető vasmozsár (3. kép 6.) érdemel említést.

Ez a kis rövid próbaásatás tehát újkőkorszegi-bronzkoreleji és középkori, illetve újabbnakori leleteket eredményezett. A földrajzi körülmények miatt az őskorból is önkéntelenül erősített telepre kell gondolnunk. Újkőkori erősített telepet Európa-szerte szép számmal találunk. E várak típusáról azonban alig beszélhetünk, mert az egyes kultúráktól és a földrajzi adottságoktól függött, hogyan erősítették meg a lakótelepet. Magyarországon az őskori várak kutatása sajnos még nincsen abban a helyzetben, hogy az újkőkori vagy akár bronzkor-eleji erősített telepekről külön lehetne megemlékezni, ilyenent bebizonyíthatóan még nem találtak. Ide lehet azonban sorolni a vucedol—zóki kultúra Baranya megyei lelőhelyeit,⁹ melyekhez hasonló Alsó-Ausztriában Melknél¹⁰ ismeretes; valamennyi a természet által is jól védett területen fekszik, magának az erősítésnek a nyomát azonban még egyik helyen sem találták meg. A kemendi Várdombnál is számolhatunk azzal, hogy az őskorban a telep védelmét egyedül a domb meredek oldalaira bízták, és ez esetben nem kimondottan erősített, hanem egyszerűen magaslati telepről beszélhetünk, ami azonban már védelmi jelleget ad.

A vár középkori történetére vonatkozólag több oklevél is van, ezek részletes ismertetésére azonban nem térünk ki. Első említése 1357-ből ismeretes, amikor a Héder nemzetségbeli Kakas két fiának, Jánosnak és Henriknek birtokában volt, akik pedig Károly Róberttől kapták cserébe Lékáért. 1373-ban Rohonci Henrik és László tulajdona, majd 1403-tól a Gersei Pethő családé maradt a pusztulásáig.¹¹ Evlia Cselebi 1664-ben „Kemenvár” pusztulásáról ad hírt, amely az útleírás alapján a kemendi várral azonosítható.¹² Kisebb helyreállítás azonban történhetett, mert 1690-ben „kevés, vagy semmi katonaság”-ot említenek Kemenddel kapcsolatban,¹³ a vár tehát még állott, de úgy látszik jelentősége már nem volt. Pusztulásának pontos idejét nem ismerjük, de valószínű, hogy ez sem került el a Rákóczi-féle szabadságharc utáni szándékos rombolásokat. A múlt században még jelentős romok állhattak, mert a hagyomány szerint

⁷ Szendrei J.: Magyar hadtörténelmi emlékek. Bp. 1896. 214.

⁸ Majdnem azonos rézmozsár van a soproni Liszt F. Múzeumban 1732-es évszámmal.

⁹ Török Gy. Pécs sz. kir. város „Majorossy Imre Múzeumának” Értesítője. 1942. 10—19.

¹⁰ O. Menghin. MAG Wien. XXXXIII. 94—103.

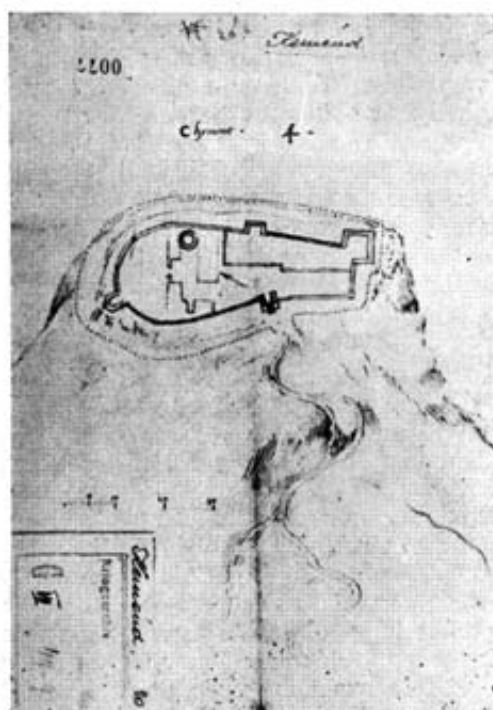
¹¹ Holub J.: Zala megye története a középkorban. III. Pécs 1933. Kézirat.

¹² Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664—1666. Fordította és jegyzetekkel kísérte Karácson I. Bp. 1908. 10. Karácson a 10. oldalon a 2. jegyzetben „Kemenvár”-at tévesen Körmenddel azonosítja.

¹³ Iványi B. jegyzeteiből. Ezt és a 12. jegyzet adatait Szentmihályi I. szíves közvetítése révén kaptam meg.

az 1863-ban épült szomszédos pókaszepetki templomnál is felhasználták a vár köveit.¹⁴

A középkori várról G. Turco 1569. évi felmérése¹⁵ tájékoztat (4. kép). A rajzon a domb alakja jól felismerhető, de a vár belső elrendeződésének a nyomait ma már nehezen azonosíthatjuk a felszínen. Turco rajza a váron belül nem tüntet fel szintkülönbségeket, de az alaprajz szerinti többosztatúság egymagában is arra mutat, hogy a vár belső területe nem egy szinten volt. Ezt támasztja alá a ma is látható három szint. A 2 kiugró olasz rendszerű bástya arra mutat, hogy a 16. században más várakhoz hasonlóan, ezt is korszerűsítették.

4. kép. Kemend — Várdomb

A rövid próbaásatással még nem sikerült megfejteni a kemendi vár történetét, de intő figyelmeztetés arra, hogy nem elégedhetünk meg a felszíni vizsgálódásokkal, csakis ásatással lehet teljes munkát végezni. A kemendi Várdomb felszíni vizsgálat után kizárólag középkori várnak látszik, erre mutatnak a terepalakulatok, és ezt támasztják alá a rendelkezésre álló okleveles adatok is. Az ásatás tanúsága szerint azonban már az újkőkorszak végén, bronzkorszak elején is megtelepedik itt az ember. Nem

¹⁴ Polgár Gy. pókaszepetki plébános szíves közlése.

¹⁵ Wien, Kriegsarchiv—Hofkriegsrätliche Akten 1572 Mai Nro 77. Band. A. VII. 49—09. Chement. A rajzot és a 13. jegyzet adatát Kozák K.-nak köszönöm.

lehet véletlen, hogy éppen egy köröskörül meredek, minden oldalról jól védhető domb tetején telepednek meg, és nem a kényelmesen megközelíthető síkságon, vagy annak enyhén lejtős szélén. A középkori vár építésével teljesen átalakították a domb alakját, az esetleges őskori erősítés nyomait talán nagyobb ásatással sem tudnánk már megtalálni. Jó példa ez arra, hogy az őskori erősített telepek kutatásánál nem elégedhetünk meg a nyilvánvalóan őskori eredetű földvárak vizsgálatával, hanem a középkori várak helyén is kell keresnünk a nyomukat.

A magyarországi őskori, de a középkori várkutatás is még nagyon az elején tart, nincsenek még mindenütt felgyűjtve a várnyomok, ásatások pedig még alig voltak. E hiány pótlásához kívántam ezzel a rövid ismertetéssel csekély mértékben hozzájárulni.

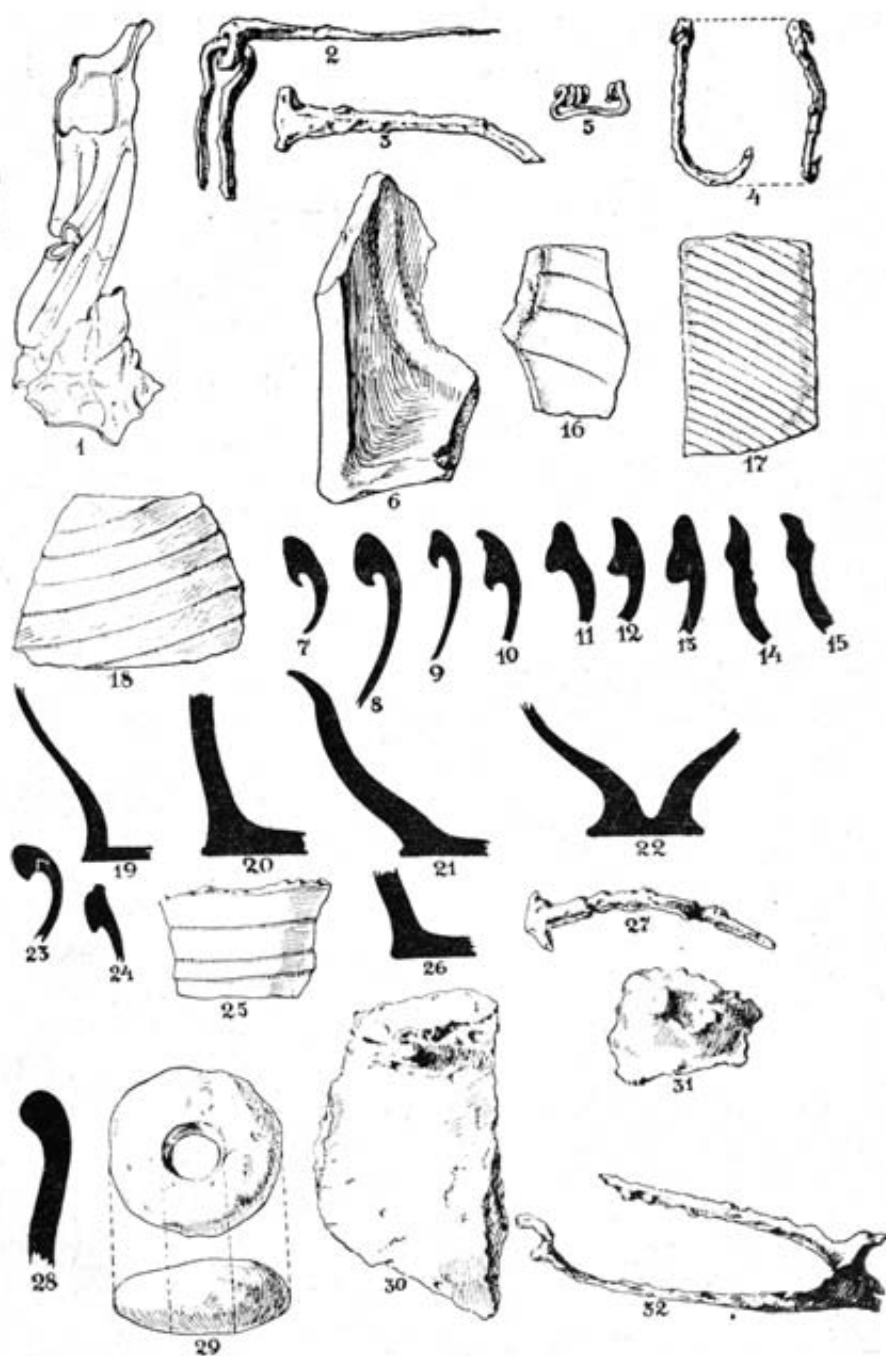
Nováki Gyula

DIE BURG VON KEMEND

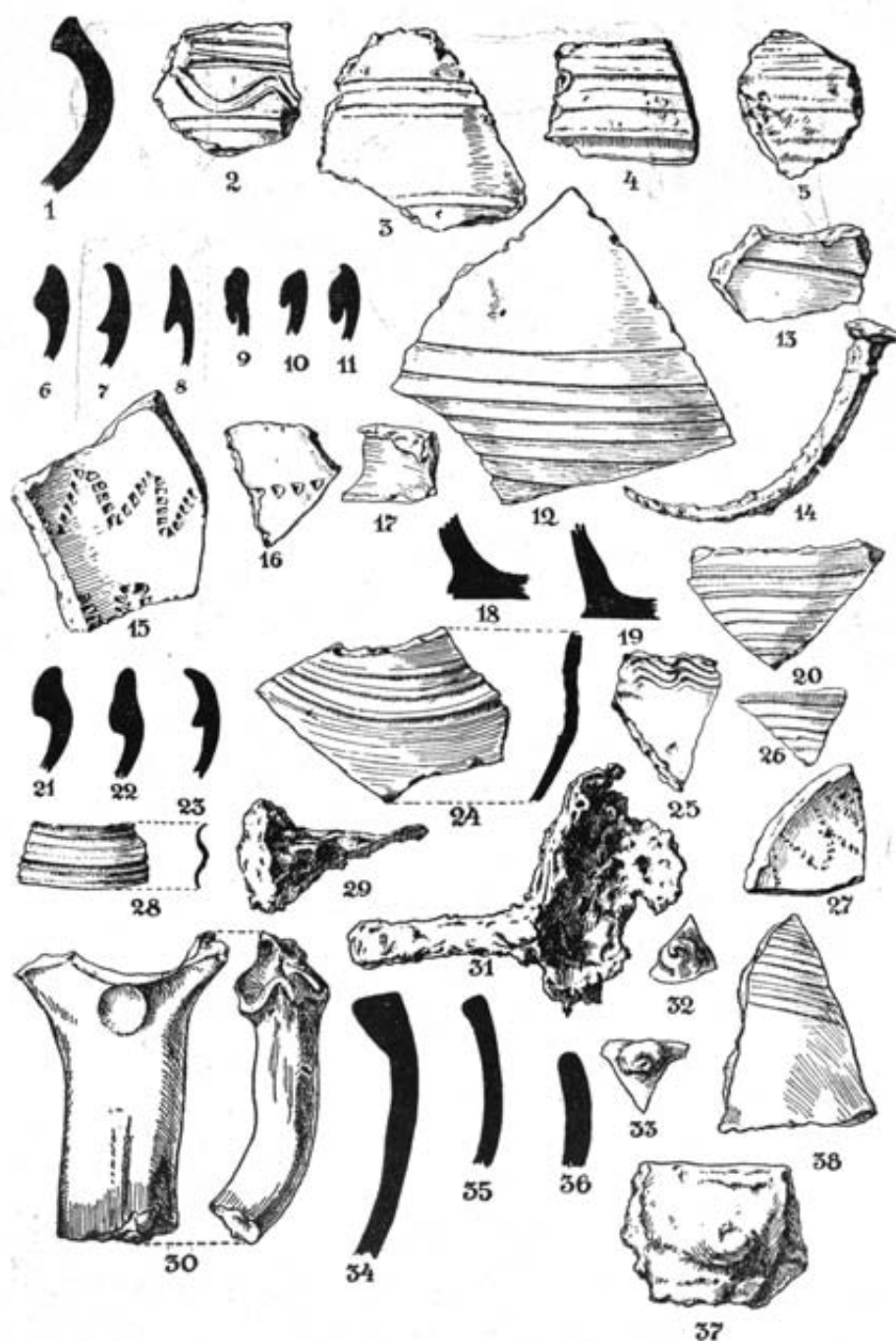
Bei der Gemeinde Kemendollár (Komitat Zala) ragt ein alleinstehender Hügel mit ovalem Fuss, Burgberg genannt, steil empor. Im Jahre 1952 wurden an drei verschiedenen Stellen des Gipfels Versuchsgrabungen vorgenommen. In den obersten Schichten kamen einige, der Zeit zwischen dem 13. und 16. Jahrhundert angehörende Funde und viele Scherben aus dem 17—18. Jahrhundert zum Vorschein. In den unteren Schichten befanden sich kupferzeitliche Scherben und ein Gefäss grösseren Ausmasses. Am Fuss des Burgberges kamen zwei frühbronzezeitliche Gefässe zutage. Doch sind uns auch einige vorzeitliche Einzelfunde und Fundmaterial aus dem 17—18. Jahrhundert bekannt.

Somit war der Burgberg bereits in der Kupferzeit und zu Beginn der Bronzezeit besiedelt. Reste, die auf eine vorzeitliche Befestigung hingewiesen hätten, hatten wir — da das Ausmass der Versuchsgrabungen beschränkt war — nicht gefunden; möglich, dass der Hügel in Urzeiten gar nicht befestigt war. Erstmälig wird die mittelalterliche Burg im Jahre 1357 urkundlich erwähnt. Sie wurde wahrscheinlich nach der 1711 erfolgten Niederwerfung der Freiheitskämpfe von Ferenc Rákóczi zerstört. Seit dem Ende des vergangenen Jahrhunderts sind ober Tag keine Mauerreste mehr zu sehen.

Gyula Nováki

I. tábla. Kemend — Várdomb, 1:2.

II. tábla. Kemend — Várdomb, 1:2.

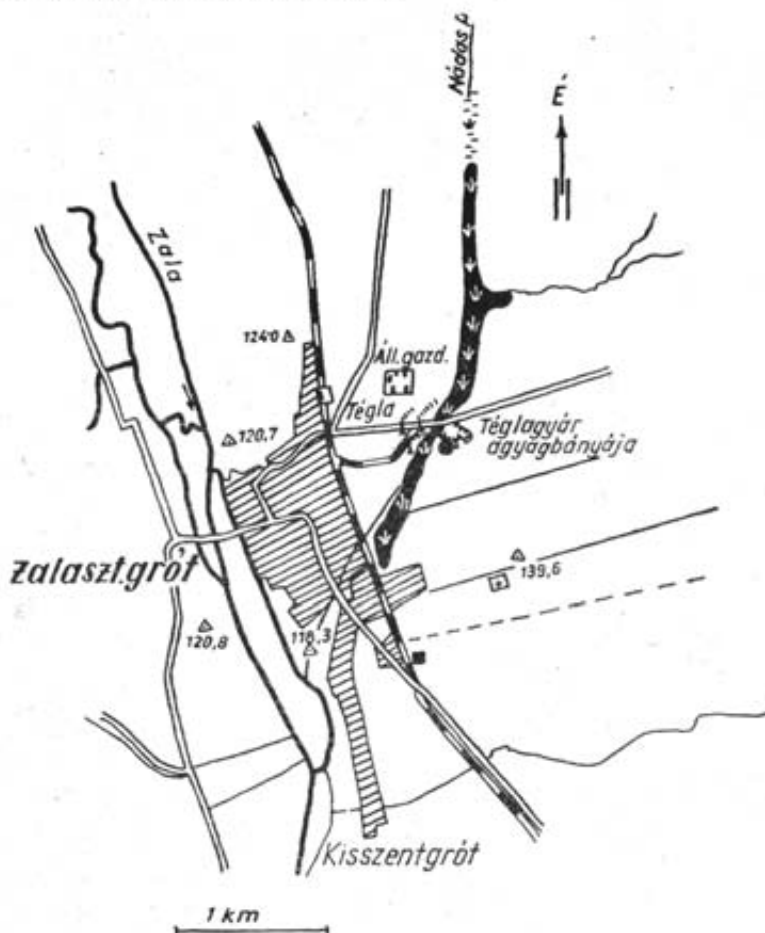
X. SZÁZADI MAGYAR TEMETŐ ZALASZENTGRÓTON

1958 őszén a zalaszentgróti téglagyár agyagbányájából s-végű hajkarikapár, karperecek, gyűrű és kéttágú csüngők részletei kerültek be a járási rendőrkapitányság útján a zalaegerszegi Göcseji Múzeumba. *Szentmihályi* Imre, a múzeum vezetője, megtudván, hogy a leletek X. századiak, az év utolsó hónapjában értesítette az esetről a Történeti Múzeum Adattárát. Mivel már nem egészen friss leletbejelentésről volt szó, elegendőnek látszott, ha a lelőhelyet alkalmilag nézi meg valamelyik régész szakember, akinek legközelebb a környéken akad tennivalója. Tél lévén azonban, az alkalom sokáig váratott magára, és mikor *Szentmihályi* Imre 1959. februárjában maga ajánlotta fel, hogy elmegy Zalaszentgrótra, az Adattár örömet adott megbízást. Időközben a téglagyár vezetősége még két jellegzetes honfoglaláskori kengyelt és zablát juttatott el pótlólag Zalaegerszegre. Az új küldemény megcsillantotta a reményt, hogy esetleg rangosabb honfoglaláskori temetőre bukkanhatunk itt az egykori gyepük közelében, ahonnan őseinknek keletről magukkal hozott pompás hagyatékát egyelőre alig-alig ismerjük. *Szentmihályi* Imre ezért 1959 április 9-én Zalaszentgróton van, hogy a sír előkerülésének körülményeit kifürkéssze s a lelőhelyet rögzítse. *Hertelendi* telepvezető figyelmét felhívja a leletek különös becsére és megkéri, ha további sírokra akadnának, azonnal jelentse.

Amint 1959 őszén a földmunkálatok a kérdéses területen ismét megindultak, rövidesen jött is a hír újabb sírokról. Megfigyelésükre az Adattár ifj. *Fehér* Gézát rendelte ki, aki 1959. november 25-én történt kiszállásakor már a következő hat sír (2—7. sírok) elpusztulását észlelhette. Szerencsére *Jaloveczky* Rudolf téglagyári művezető személyében olyan lelkes régiségkedvelő ember akadt, aki az előkerült tárgyi anyagot sírok szerint külön tartva megőrizte. Kevéssel *Fehér* Géza helyszínre érkezése előtt éppen egy újabb sírt (8. sír) is találtak a munkások, ennek mellékleteit már személyesen gyűjthette be. A síroknak egymáshoz való viszonyát — bementés alapján — feltérképezte, feltüntetve ezen azt a területet is, ahol a jelenlétében folyó földkitermelést szemmel kísérte. Jelentésében a szóbanforgó helyen mintegy 10—15 méteres sáv rendszeres feltárására tett javaslatot.¹

¹ *Szentmihályi* Imre és ifj. *Fehér* Géza jelentése a Történeti Múzeum Adattárában található, 101. Z. II. jelzés alatt. — A sírokat — a *Szentmihályi* által észlelt sírt 1. sírnak véve — folyamatosan számoztuk (1—8.). *Fehér* Géza jelentésében az 1958 őszén előkerült legelső sírt elkülönítve, római számmal (I.) jelölte s így az általa rögzített sírok ott nem a 2—8., hanem a számsort újrakezdve, az 1—7. számokat kapták.

E munkát rövid mentőásatás keretében, 1960. június 1—7-ediké közt e sorok írója végezte el. Erről — a lelőhelynek, az egyes sírok lelet-körülményeinek s maguknak a mellékleteknek részletesebb ismertetésével — az alábbiakban adhatok számot:²

- X.sz-i magyar temető lelőhelye
- X-XI.sz-i " köznapi temető

1. kép. Zalaszentgrót korai magyar temetői

A zalaszentgróti téglagyár a község keleti felén, a Zalaszentgrótról Tekenyére vezető út jobb — azaz déli — oldalán fekszik. Maga a lelőhely nem közvetlenül a téglagyár területén, hanem a gyár épüle csoportjától délkeletre, a halastavak túlsó partján emelkedő domb nyugati oldalában, annak tetejéhez közel, a gyár II. sz. agyagbányájának délnyugati szélén

2 Mind Fehér Gézának, mind Szentmihályi Imrének melegen köszönöm, hogy az anyag közlését rábízta.

van (l. 1. és 2. kép: a halastavak partján álló halászház és B₁ pontunk közti távolság — kelet-nyugat irányú egyenessel mérve — 229,40 m). A bányát újabban dél felé bővítik. A bővítésre kerülő részről rendszerint késő ősszel, illetve a téli hónapokban hordják le a vastag agyagrétegek feletti termőföldet. E szennyeződést okozó földet messze nyugati irányban továbbították. A munka megkönnyítésére 1958 őszén csilléket állítottak be s a sínek lefektetésére a bánya délnyugati sarkában nagyjából nyugatnak tartó utat vágtak (l. 2. kép). Itt, e bevágott út elején, annak északi széle mellett³ bukkantak az első sírra: (l. 3. kép):

1. *sír* = 80—120 cm mélyen, nyugat-keleti tájolásban fekvő csontváz. Mellékletei:⁴ 1. *Hajkarikapár* töredékei vékonyabb (l. t. 8.) és vastagabb (l. t. 7.) kereketszerű ezüsthuzalból. Az egyik töredék megrongált vége ellapított és eredetileg valószínűleg s-alakban végződhetett (l. t. 7.). 2. A vállak körül *kétrészes csüngő* felső tagja. Korongalakú. Domború közepét körborda övezi. Szélén keskeny keret. A másik tag kapcsolására szolgáló, alsó feléről kiágazó része törött. Hátán két kis visszahajlított végű szalagfüllel, amelyek közül az egyik letörött és ezért mellette lyukacsát ütöttek a felerősítésére. Átm = 1,4 cm (l. t. 3.); 3. Az előbbihez hasonló *kerek pitykék*. Az egyiknek (l. t. 4.) alsó széle töredékes, talán szintén kétrészes csüngőhöz tartozott. A másik példány (l. t. 5.) letörött szalagfülét itt is lyukacsával pótolták. Átm = 1,4 cm; 4. Kereketszerű bronz *karperecpár*, nyitott végekkel. A munkások által hajlítgatott s kettéroppant példány végei elvékonyulnak. Átm = 7,6 ill. 7 cm (l. t. 1—2.). 5. Az egyik ujjsonton végei felé keskenyedő ezüst *pántgyűrű*. Nyitott. A hajlítgatástól kettétört. A pánt sz. közepén = 5 mm (l. t. 6.).

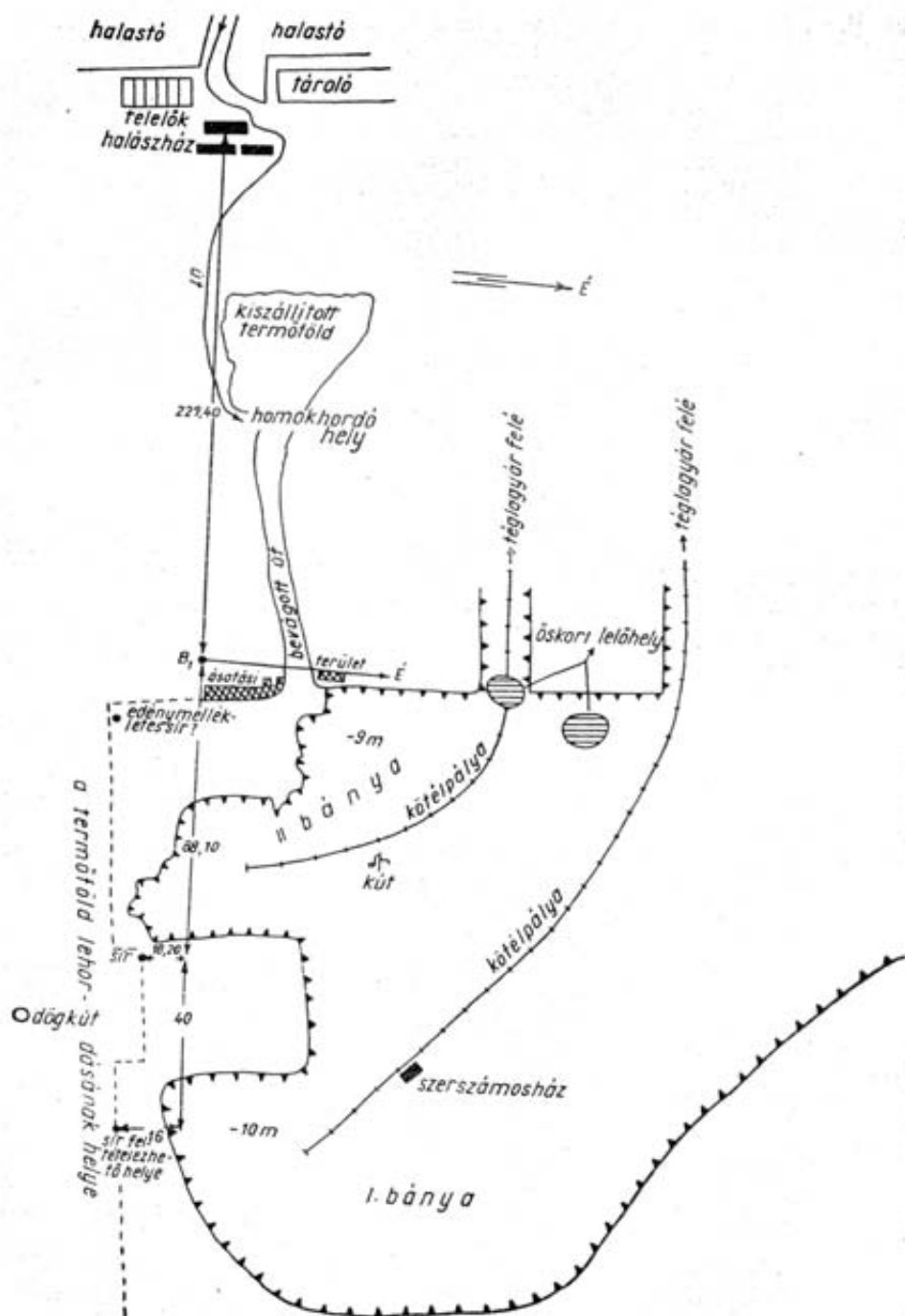
A később beküldött lovasfelszerelési tárgyak *Szentmihályi* Imre jelentése szerint ugyanebből a sírből valók és a csontváz koponyájától (vagy éppen a lábától?)⁵ 60—80 cm-re voltak. Mint a későbbiekben még szó lesz róla, mi két sír összekeveredett anyagára gyanakszunk és ezért e darabokat már itt külön tárgyaljuk, *1/a sírből* származó tárgyakként:⁶ 1. *Kengyel*, kovácsolt vasból. Körteidomú. Megcsonkult kerek füle nyakszerű szűküléssel függ össze az ívelt talpaló felé egyre keskenyedő lapos száraival. Elejét díszítették: a száakra keresztben álló, egymástól mintegy 0,6—1 mm-re vágott barázdákba keskeny (0,5—0,8 mm-es) bronzsodrony szálakat kalapáltak be. A szárok és a talp találkozásánál levő kis

³ *Fehér* Gézát a helyszín térképezésekor tévesen tájékoztatták s így az 1. sírt a 2—5. sírok mellett tüntette fel. A munkások és a művezető a rövid ásatás során egyöntetűen állították, hogy ez a sír ott került elő, ahol azt *Szentmihályi* Imre vázlatán jelöli. A helyszínelés alkalmával — a még ott heverő csonttöredékek alapján — *Szentmihályi* le is fényképezte a helyét s a Göcseji Múzeumban őrzött felvétele a sírnak valóban ilyen helyzete mellett tanuskodik. Ezért képünkön mi is az útbevágás indulásánál rögzítettük. *Szentmihályi* vázlatától annyiban viszont mégis eltérünk, hogy a csontvázat NY—K-i irányításban ábrázoltuk. Semmiképpen nem feküldhetett keletnek, hiszen mindegyik csontváz koponyája a megszokott módon, nyugatnak volt fordítva.

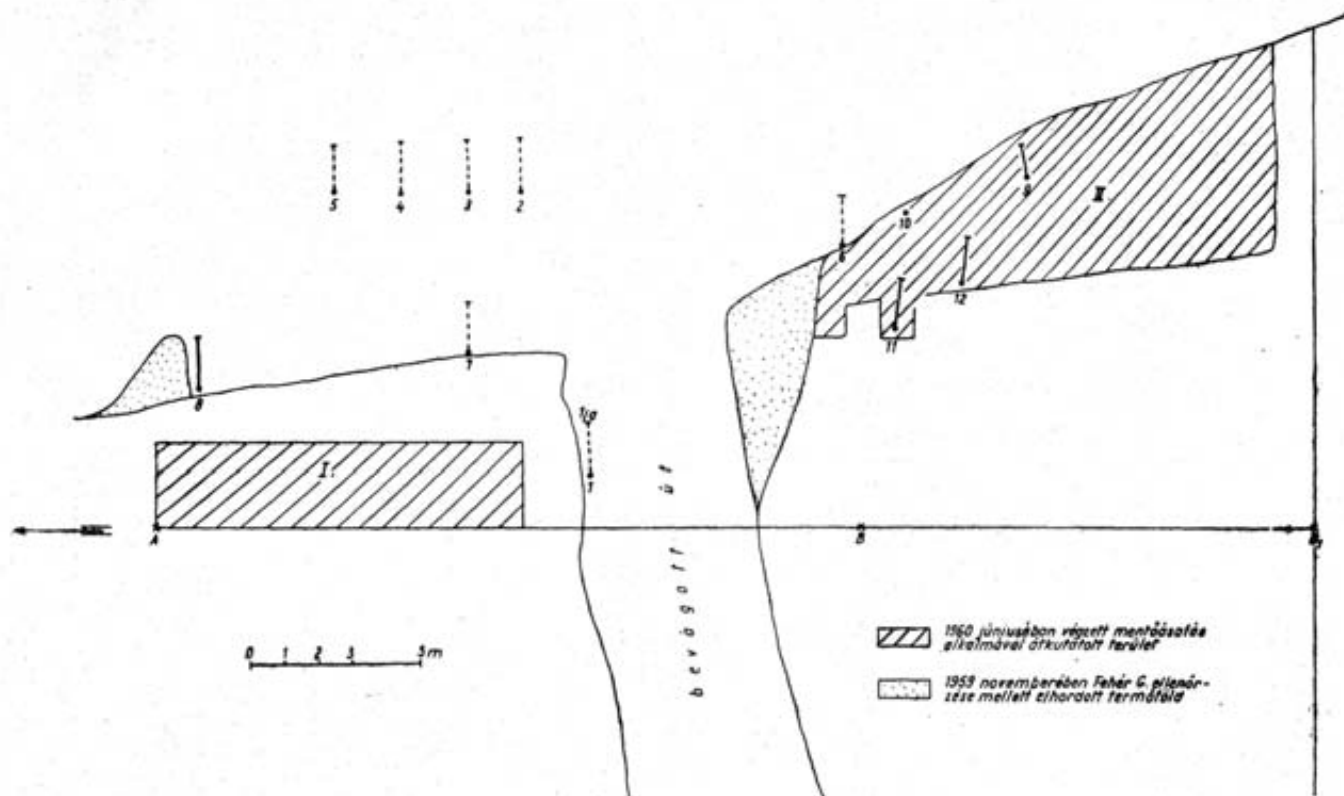
⁴ 59. 6. 1. 1—7. lelt. sz. alatt a zalaegerszegi Göcseji Múzeumban.

⁵ Ha a sír keleti végétől határozták meg ugyanis a tárgyak távolságát, úgy ott nem a csontváz feje, hanem a lábcsontjai voltak. (vö. 3. j.)

⁶ Göcseji Múzeum, 59. 23. 1. 1—3. lelt. sz. alatt. A többi sír tárgyai egyelőre leltározatlanok.

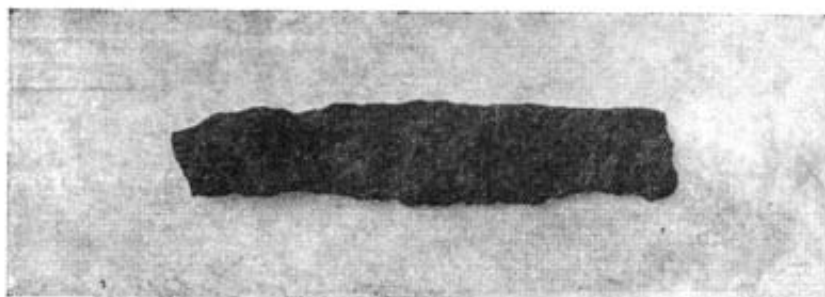

2. kép. Vázlat a zalaszentgróti téglagyár agyabányájában talált honfoglaláskori sírok közelebbi helyéről

3. kép. Helyszínvázlat a zalaszentgróti honfoglaláskori temető leletmentési munkálatairól

gyűrűk felett a berakás oly sűrű, hogy a kérdéses kb. 7 mm széles sáv egyetlen csík hatását kelti. A díszítést a rozsdá javarészben ledobta, de a nyomokból megállapítható, hogy az kiterjedt a száraz egész hosszára, sőt a talpaló előlapjának keskeny élére is. $M = 17,6$; $Sz = 11,6$; Talpsz. = $2,4$ cm (II. t. 1.); 2. *Vaskengyel*. Az előbbinél vállasabb forma. Csonka füle lefelé szűkülő nyakkal csatlakozik a keskeny és vastos szárazhoz. Talpalója az előző kengyelnél szelídebb ívelésű és alján hármass osztású. A fülét a külső szárával egy darabban alakították ki, — másik szárát a hátoldal felől a nyak alatti részére hajlították rá s izzítás közben úgy kalapálták egybe. $M = 17,1$; $Sz = 11,8$; Talpsz. = $2,9$ cm (II. t. 2.); 3. *Csikószabla*, kovácsolt vasból. Csuklós szájjal és két pofakarikával.

4. kép. A 2. sír vaskése

Két darabban. A szájasak $h = 9,2-9,2$; a pofakarikák átm. = $6,1-6,4$ cm (II. t. 3.).

Az 1959 őszén előkerült, a művezető bemondása alapján Fehér Géza által feltérképezett sírok az első csontváztól mind keletebbre feküdtek. Mintegy hat-hét m-re a 2—5 sz. sírok, nagyjából észak-déli irányú sorban, másfél—két méternyi távolságra egymástól. Valamivel közelebb, az útbevágás déli sarkán a 6. sz., s attól északra kb. tíz, majd további nyolc méterre a 7 és 8 sírok (3. kép). Átlagosan 80—100 cm mélységben, nyugat-kelet irányítású, hanyattfekvő csontvázakkal. Egy esetben barna színű korhadékokat is találtak a csontváz körül, feltehetőleg koporsó-maradványokat.⁷ Lócsontokra sehol sem akadtak. Mellékletek állítólag csak a 2, 7 és 8. sz. sírokban voltak, a sírban való helyzetükre sajnos nem ügyeltek.

2. sír = Egyélű, egyenes vaskés pengetőredéke. $H = 6,7$; Penge sz. = $1,4$ cm (4. kép).

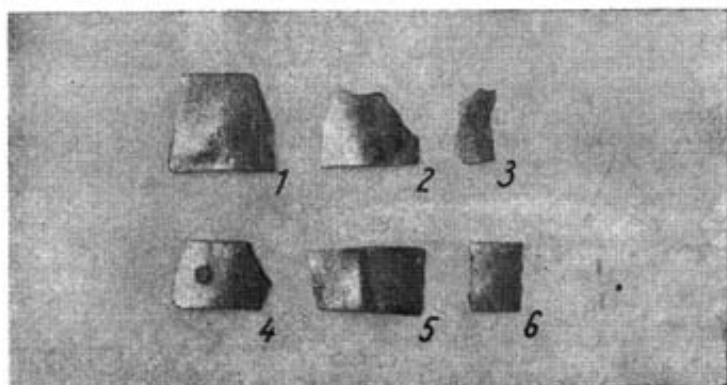
7. sír = 45—55 éves férfi⁸ sirja. Mellékletei: 1. *Nyílhegyek*, vasból. Lapos, kétélű, deltoid formájú pengével. Kerek tuskéiknél fogva erősítették a nyílveoszokba. 6 db. $H = 7,3$; 7; 8,2; 6,1; 7,7; 7,6 cm (III. t. 2—7); 2. *Kengyel*, kovácsolt vasból. Körteformájú. Az egymásnak futó lapos kengyel-szárazból képezték ki a fölül lekerekített szélű fülét. Széles, ívelt talpalója

⁷ Erről csak az ásatás alkalmával tettek utólag említést, ez az oka, hogy Fehér G. jelentésében még éppen ellenkezőleg ír.

⁸ Az életkor- és nem-meghatározást Nemeskéri János dr. csatolt dolgozatából vettem, aki volt szíves kérésemre a Természettudományi Múzeum Embertani Tárába kerülő csontvázanyagot — más munkáit félretéve — azonnal megvizsgálni.

a szárazak belső oldalához csatlakozik. Két szélén kissé lehajlik, alsó felének közepén határozott gerinc. $M = 17,7$; $Sz = 14,2$; $Talpsz = 3,9$ cm (III. t. 1) 3. *Kengyelvas*. Mint az előbbi, de füle — enyhe ívelésű oldalaival — már kissé kiemelkedik az összefutó kengyelcsárákból és talpalója az elvékonyított száraz folytatásában van. $M = 17,1$; $Sz = 13,8$; $Talpsz = 3,3$ cm (III. t. 10); 4. *Hevedercsat*, vasból. Téglalapalakú, lekerekített sarkokkal. Hosszú tövissel. $H = 6,3$; $Sz = 4,3$ cm (III. t. 8); 5. *Zablakarika*, vasból. Átm = 6 cm (III. t. 9).

8. *sír* = 55—65 éves férfi sírja. *Mellékletei*: 1. Az agykoponya bal oldalsó felén látható nagy kerek zöld-rozsdafolt jelzi már csak azoknak a vékony ezüstlemez(?) -töredékeknek a helyét, melyeket *Fehér Géza* még

5. kép. Halotti ruhára szerelt ezüstpánttöredékek a 8. sírból

rajta talált. Elvesztek. 2. Keskeny, körbehajlított *pántok* töredékei. Papírvékonyaságú ezüstlemezéből (5. kép). Feltehetően két különböző szélességű (a felső sorban levő darabok 1,3; az alsó 0,9 cm széles) példányhoz tartoznak. Az egyik darab végén a felerősítés céljából ütött lyukacska. 6 töredék; 3. *Vasfokos*. Keskeny pengéjének felső lapja egyenesen tart, az alsó ívelten hajlik a kiszélesülő s körszelvény idomú él felé. Hengeres köpűje a pengére merőlegesen áll s megnyújtott hátsó falával a penge síkja fölé emelkedik, illetve alányúlik. $H = 13,1$; A penge sz. az élnél = 3,2; A köpű m = 4,8 cm (IV. t. 1.); 4. Az új markolatát borító hosszúka, végeik felé keskenyedő, enyhén domborodó felületű *csontlemezek*. Rossz megtartásúak, csak a töredékes példány hátoldalának végein fedezhető fel az irdalás nyoma. 2 db. $H = 11,6$ ill. 9,6; $Sz = 2,3$ ill. 2,1 cm (IV. t. 15—16); 5. *Nyílcsúcsok*, vasból. Lapos, kétélű pengével. 5 db, — ebből 4 deltoid idomúra (2 nyulánkabb = IV. t. 19,22; 2 zömökebb = IV. t. 17,18), 1 levélalakúra (IV. t. 23) volt kovácsolva. Alul szegben végződnek. Erősen töredékesek. $H = 6,3$; 7,3; 6,7; 5,8; 6,4 cm. — Feltehetően e sírból származnak az ugyanitt (IV. t. 20—21) bemutatott *nyílvas-tüskék* töredékei is, melyeken a fából való nyílvevessző maradványai, majd legfelül a körülkötözésre használt hánacs nyomai is meglátszanak. $H = 2,7$ ill. 2,9 cm; 6. *Tegezvasalás* töredékei: a) A tegez testén hosszában futó erősítő vaspálcák megcsonkult darabjai. A tegez falával érintkező oldalukon laposak, hátuk enyhén domborodó. Egyik végükön kiszélesednek s itt a IV. t. 4. sz. példányt szegecs üti át.

4 db (IV. t. 2—5.). $H = 3,5; 3,4; 8,8; 8$ cm. Átlagsz = 0,5 cm; b) A függesztésre szolgáló akasztófül. Kiszélesedő s csúcsba futó végekkel bíró vaspálca, melynek közepe ívelten domborodik ki, hogy alatta a függesztőszíj átvezethető legyen. Végeit — a hátoldaltól mért — 5 mm hosszúságú szegecsek ütik át. Az alsó szegecsnél egy 1,1 cm széles, keresztben tartó pánttöredék maradványa. Kettétört. (IV. t. 6.) $H = 6,3$ cm; c) A tegez testét körülfogó vaspántok töredékei. Laposak s rendeltetésüknek megfelelően kissé íveltek. Feltehetően két különböző szélességű pántból valók. 3 db (IV. t. 7—9) = 1,2 cm; 4 db (IV. t. 10—13) = 1,4 cm széles. $H = 3,4; 3,9; 3; 2,5; 2,7; 3,8; 3,6$ cm. 7. Vascsat. Téglalapalakú. Domborúan ívelt oldalakkal. $H = 3,6; Sz = 3,2$ cm (IV. t. 14).

Ilyen előzmények után került sor 1960. június 2—7 között a rövid mentőásatásra, amikor is az útbevágás indulásának mindkét oldalán a tervezettnél — és hozzátehetjük, hogy a szükségesnél is — egyelőre jóval keskenyebb sávot kutathattunk át. Az úttól északra, a bánya széle miatt kissé beljebb húzott,⁹ $10,80 \times 2,50$ m-es I. sz. szelvényünk nem érintett temetkezéseket. Nagyobb szerencsével járt munkánk a másik oldalon, az út elejétől délre eső részen, ahol a 13,5 m hosszú, 2,5 méteresnek induló, majd 6 méteressé szélesedő, az agyagrétegig mélyített felületben (vö. 3. kép) négy újabb sírt (9—12. sz. sírok) sikerült napvilágra hoznunk. A csontvázak mind a lehető legrosszabb állapotban voltak. Közvetlenül a vízelzáró agyagrétegek felett, a termőföld alján feküdtek, ahol az összegyűlt talajvíz ezer esztendőn keresztül korhasztotta, mállasztotta a csontokat. Ez arra figyelmeztet bennünket, hogy bizonyos fenntartással kell kezelnünk a munkások által bementett sírok számát, hiszen a sietős földmunka során a hasonlóan rossz állapotban levő, csak nyomokban megfigyelhető csontvázakat nem észlelhették.¹⁰

Nehéz új sírjainkat a régiekhez viszonyítani. Meglehetősen rendszertelen helyzetük alapján akár csoportos temetkezésre is gyanakodhattunk, bár, ha figyelembe vesszük, hogy a munkások által talált sírok helye mind erősen hozzávetőleges, többsoros temető sírjaiként is felfoghatók. Az egyik sort képezhetnék a 2—6 és a 9, 10. sz., — a másikat a 7, 8, 11, 12. sz. sírok. Egyedül az 1. sír állana magánosan, talán egy következő sor tagjaként.

A 9—12. sz. sírok adatai a következők:

9. sír = 30 éven felüli férfi(?) csontváza 75 cm mélységben, hátán, kinyújtóztatva. Tengelye a koponyánál 20° -kal tér el D-felé a Ny—K-i irányítástól. A koponya apró töredékekben került elő, a hosszúcsontok egyes darabjai csak nyomokban látszottak meg, a csontváz többi része teljesen elpusztult. *Mellékletek:* A koponya jobb oldalán rombusz met-szetű, baloldalán kerek átmetszetű bronzhuzalból való nyitott *hajkarika*, (6. kép). Nem állapítható meg, hogy bepödrött, vagy s-végűek lehettek-e, mert a kérdéses ellapított végük visszahajlás után mindkettőnél megszakad. $Atm = 2,6$ ill. $2,4$ cm.

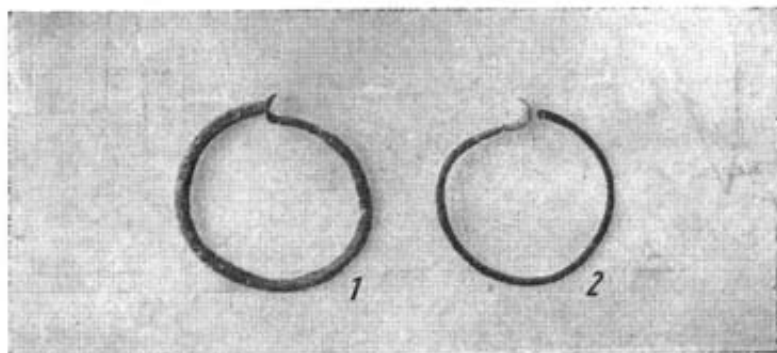
⁹ A téglagyár vezetőségének kérésére jelöltük ki így az árkunkat, nehogy a humusz a bányába hulljon és az agyagot szennyezze.

¹⁰ A munkások és a művezető állítása szerint az általuk talált csontvázak valóban mind jó állapotban voltak, amint arról a 7, 8. sz. sírok megmaradt csontvázanyaga tanúskodik is.

10. sír = 35 éven felüli férfi sírja, 80 cm mélységben. Tulajdonképpen csak a partfal közelében levő, darabkákra szétesett koponyájára bukkanunk rá, — a csontváz többi részét még a termőföld elhordásakor szállíthatták el, észre sem véve a teljesen elkorhadt csontokat. Melléklet nélkül.

11. sír = Felnőtt egyén teljesen elkorhadt csontváza, 70 cm mélyen. Csak a koponya foltja s a comb- és láb-csontok részletei voltak kivehetők. Tájolása a fejnél É-felé tért el 5°-kal, a szabályos Ny—K-i irányítástól. Melléklet nélkül.

12. sír = Felnőtt egyén csontváza 80 cm mélyen. A teljesen elpusztult vázból a koponya és itt-ott a hosszúcsontok szilánkjait észleltük. Tájolása, mint az előbbinél, 5°-kal tér el É-felé. Melléklet nélkül.

6. kép. A 9. sír hajkarikái

Az ásatás idején más sírokról is tudomást szerezhettem. 1960. májusának elején az ásatási területtől keletre, mintegy 130 m távolságra (pontosabb helyet l. a 2. képen) találtak egy állítólag szintén nyugat-keleti irányítású melléklet nélküli sírt. Ott-tartózkodásom során ugyanebben az irányban, csak 40 m-rel közelebb bukkantak egy sírra. Sajnos az ott dolgozó emberek egyike oly elképesztően közönyös volt, hogy bár jól tudta miért vagyok ott, nem restellte teljesen szétdűlni, annyira, hogy mire hírt vettem róla, a csontváznak csak dirib-darabjait találtam és mellette néhány apró, jellegtelen vasmorzsálékot. Hallottam emlegetni, bár igen bizonytalanul, hogy ásatási B₁ pontunktól délkeletre (vö. ismét a 2. képpel) is elpusztult volna egy edénymellékletes sír odaérkezésem előtt. Sajnos e látszólag szórványos temetkezések korát lehetetlenség biztonsággal meghatározni, hiszen a lelőhely nem pusztán a korai magyar időkre tehető emlékeket rejt magában. Fehér Géza a 8. sz. sírtól 13,70 m-re északi irányban a honfoglaló sírokkal nagyjából egyező mélységben előkerült őskori cserepekről tesz említést jelentésében, amit *Jaloveczkyék* összegyűjtöttek számára. Ezt azzal bővíthetném, hogy amint azt kiszállásom idején megtudtam, a bánya nyugati oldalán, a kötélpályák környékén, évekkel ezelőtt öt-hat nagyobb kiterjedésű, a környező talajtól elütő színű fekete, illetve sötétbarna foltban rengeteg csontot (köztük sok szarvasagancsot) és edénycseréptöredéket találtak. Nyilvánvaló, hogy ezek őskori telepnyomok: házak, hulladékgyűjtők lehettek. De a domb más részén is voltak őskori tárgyak, hiszen az egyik munkás egy nagyméretű kőbaltát mutatott nekem,

amelyre a bánya közepén akadtak rá. A *Jaloveczky* által gyűjtött cserepek között több régészeti kor tárgyi hagyatékát is megtaláljuk. A legkorábbi darabok a neolithikumba sorolhatók (néhány egészen jellegzetes: pl. nagyméretű bütyökfül, körömcsípeses díszítésű cseréptöredék), de akadnak közöttük tárgyunk szempontjából jóval izgalmasabb, IX—X. sz-ra tehető példányok is (így pl. vastagfalú, durva megmunkálású, kettős fésűs hullámvonallal díszített edénytöredék; a cserépüstökhöz hasonló anyagból készített nagyobb fazék töredékei). Az utóbbiak arra mutatnak, hogy nemcsak korai temetőt, de nagyjából azonos korú településnyomokat is lelhettek e jökora dombon.

Az előkerült sírok alapján a temetőről igen nehéz megbízható képet adnunk. A temető határait a rövid ásatás nem dönthette el s nem tudtuk azt sem tisztázni, van-e valamiféle kapcsolat az általunk vizsgált sírcsoport és az ettől keletre, délkeletre talált, szórványosnak tűnő, bizonytalan korú temetkezések között. Még az egy tömbben fekvő sírokat sem kezelhetjük teljes temetőrészletként, hiszen a térképezett hiányos sorokból ítélve is nyilvánvaló, hogy a kedvezőtlen talajviszonyok miatt több sír pusztulhatott itt el nyomtalanul. Ahogy a temető kiterjedésére nézve nehéz választ adnunk, ugyanígy nem egykönnyen dönthetők el az időrendi kérdések sem. Gondot okoz az értékelésnél, hogy a sírok többségét feldúlták, a megfigyelések hiányzanak, a megmentett leletegyüttesek teljesnek semmiképpen nem tekinthetők. A melléklet nélkülinek mondott sírokról pedig végképp nem tudni, hogy azokban a korhatározás szempontjából éppen legjobban használható apró, csak nehezen észrevehető ékszerfélések rendszeres munka mellett nem lettek volna-e fellelhetők. E bizonytalanságok ellenére megpróbálunk vázlatosan eligazodni az egymásnak sok tekintetben ellentmondó adatok között. Mondanivalóinkat csak az eddigi tapasztalatokra alapíthatjuk, s így tudatában vagyunk, hogy azok még jelentősen módosulhatnak, ha későbbiekben a temetőnek esetleg újabb részlete is napvilágra kerül.

A munkások vallomása és helyszíni megfigyeléseink alapján temetőnket aligha tekinthetjük egy nagyobb közösség hosszabb időn keresztül használt temetkezőhelyének. A nagyarányú földmunkák során jóval több sírra kellett volna már rábukkanni, ha évszázadokon át folyamatosan telepített s-hajkarikás temető lappangana itt. Valószínűtlen, hogy a sírok száma többszázra rúgjon, mint az Árpád-korba hosszan benyúló honfoglaló magyar köznépi temetők¹¹ túlnyomó többségében. Ez arra mutat önmagában is, hogy a temetőt benépesítő nagycsalád rövid időn belül feladhatta ősi, pogány temetőjét.

Feltevésünket a leletanyag gondosabb tanulmányozásával erősíthetjük. A 12 sírből öt (az 1, 2, 7, 8, 9. sz.) volt mellékletes. Ezek közül a 2. sírba csak egy jellegtelen vaskés került s így ezt a temető használati idejét meghatározó vizsgálatból ki lehet rekeszteni. Helyette önálló sír mellékleteiként vehetjük viszont az első sír anyagával együtt tartott, de felismerésünknek megfelelően már a leírásnál 1/a jelzéssel elkülönített berakásos díszű kengyelpárt és zablát (II. t.). Ezek ugyanis nemigen tartozhattak abba az s-hajkarikás sírba, melynek leletanyaga (I. t.) a kérdéses lovas-

¹¹ A magyar köznépi temetők pontosabb meghatározását és első összefoglaló rendszerezését l. *Szóke B.*, Arch. Ert 86(1959) 32—46.

felszerelési tárgyakkal egységesen fiatalabbnak látszik. A honfoglaláskori irodalomban különben is csak egyetlen példáját tudnánk a Veszprém megyei Gicről, hogy egy siron belül történik említés a honfoglalók jellegzetes tárgyi hagyatékáról: kengyelről, zabláról, nyilcsúcsokról, növény-mintás lemezdarabokról stb. és ugyanakkor s-végű hajgyűrűről is. A közleményből¹² azonban kiderül, hogy Gicen is feldúlt sírról, illetve sírokról lehet szó, ami a leleteknek összetartozását erősen kérdésessé teszi. Esetünkben különösen meggondolkoztató, hogy a két különböző korú sírra mutató leletek más és más időpontban kerültek a múzeumba, mégpedig éppen olyan módon megosztva, ahogy mi is ezt az anyagot elkülönítenénk. Végeredményben tehát mégis öt (1, 1/a, 7, 8, 9. sz.) pontosabban keltezhető sirt használhatunk fel a temető korának megítélésénél. Az öt sír két jól szétválasztható csoportra oszlik: három (az 1/a, 7, 8. sz.) sírban honfoglalóink jellegzetes mellékleteit, kettőben (1, 9. sz.) pedig már s-végű hajkarikákat találunk. Az utóbbi tárgyakról az újabb kutatások¹³ kiderítették, hogy csak a X. sz. utolsó harmadában, a hatvanas-hetvenes években kezdik viselni a Kárpátmedencében. Az 1. és 9. sz. temetkezések tehát ezután történhettek. Az 1. sz. sír hajkarikái (I. t. 7—8.), a koraiaknak tartott¹⁴ darabokhoz hasonlóan egészen vékony huzalból formáltak, úgyhogy e sír — egyéb mellékleteit (I. t. 1—6.) is figyelembe véve — az új ékszer fellépése körüli időkben, a X. sz. utolsó harmadában keletkezhetett. A 9. sír egyik hajkarikája (6. kép 2.) is hasonlóan korai darabnak látszik, párja (6. kép 1.) azonban már valamivel vaskosabb rombusz metszetű huzalból van alakítva. Ezekről hangzott el olyan vélemény, hogy a XI. sz. végéről valók lennének.¹⁵ Ez így is van minden bizonnyal a bordázott végű darabok (Sóshartyán,¹⁶ Fiad—Képuszta¹⁷ stb.) esetében. Itt azonban — ha a temető nagyobb kiterjedésű és hosszabb időn át is használt, mint azt jelenleg képzelhetjük — nem tagadható, hogy ez a fajta hajkarika a kétségtelenül korai sírok közvetlen közelségéből került elő. Nincs rá okunk, hogy utólagos temetkezésnek tekintsük s feltételezzük, hogy a mellette levő síroktól nagyobb időbeli távolság választja el. Ha az ismert temetőrészlet legfiatalabb sírja is, nem telepíthették azt később, mint a X—XI. sz. fordulóján, vagy az új század legelején. A temető benépesítésének felső határát tehát legfeljebb István uralkodásának első esztendeire határozhatnánk meg, már csak azért is, hiszen a halottak a nagy király pénzeit — obulusként — még nem kapták meg hosszú útjukra. — Fontos az s-végű hajkarikák sokat vitatott népiségjelző szerepe szempontjából, hogy az itt előkerült da-

¹² Hidvégi S., Arch. Ert. 32 (1912) 320—322.

¹³ Kralovánsky A., Arch. Ert. 83 (1956) 211—212, valamint 84 (1957) 183. és Ua., StSl 5 (1959) 345; Szőke B., Arch. Ert. 86 (1959) 41—42; Török Gy., FA 6 (1954) 102. és Ua., Die Bewohner von Halimba—Cseres nach der Landnahme. Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Dresden, Heft 6. (Leipzig 1959) 6, 10—11. stb.

¹⁴ Az előbbi jegyzetben felsorolt utalásokon kívül l. erre nézve B. Mikes K., FA 8 (1956) 120. és az itt adott irodalmat.

¹⁵ Uo., 120, 124.

¹⁶ Fehér G., Acta Arch. Hung. 8 (1953) 287, 1 kép 11.

¹⁷ Pl. a 285. sírban: Szőke B., Acta Arch. Hung. 3 (1953) LII. t. 3—4. A sír a temető régebbi részében került elő, de későbbi rátemetkezés lehet (l. B. Mikes K., i. m. 120.)

rabok mennyire jellegzetesen magyar környezetből valók. Felesleges volna itt arra gyanakodni, hogy viselőik az avar—szláv őslakosságból kerültek volna a magyar nagycsaládba. Még ha női sírokban látnánk, nem tartanánk lehetetlennnek, hogy a fehérnépben amúgy sem bővelkedő¹⁸ őseink idegen származásúakkal léptek házasságra¹⁹. Csakhogy a 9. sírban az ember-tani anyag alapján férfi feküdt. Az 1. sír pedig — ha női csontvázat is rejt magában — olyan egyéb mellékletekkel (I. t. 1—6.) rendelkezett, hogy azoknak sokkal inkább lehetett magyar leány, vagy asszony a tulajdonosa.

De nézzük most, milyen adataink vannak a temető benépesülésének kezdeteire, fogjuk vallatóra a három (1/a, 7, 8. sz.) jellegzetesen honfoglaláskori mellékletekkel felszerelt sírunkat. Az előkerült tárgyak mind olyanok, hogy nehezen volnának formai változataik alapján időrendi sorokba állíthatók. A hasonló kengyelek, zablák, hevedercsatok, nyílvasak, ij- és tegezmaradványok, fokokok egyaránt megvannak a X. sz. elejére, közepére, vagy akár a második felére keltezhető honfoglaló sírjainkban. Inkább pusztá jelenlétük, vagy más — őseinknél ugyancsak általánosan használt — tárgyak teljes hiánya és a tapasztalatokból leszűrhető tanulságok azok, amelyek sokat elárulhatnak a temetkezések idejéről. Ilyen irányú vizsgálatnál elsőnek tűnhet föl, hogy az ide temetkező közösség körében még milyen elevenen éltek az ősi műveltség egyes elemei, így többek között a sámánisztikus hitükben gyökerező temetkezési szokások. Pl. a kengyelek és hevedercsatokból következtetve a nyergestemetkezések,²⁰ vagy a — másvilágra vezető út végigjárásához, majd a túlsó mezőkön folytatott élethez ugyancsak szükséges — fegyverek melléadásának messzi időkre visszanyúló hagyománya. Továbbá a rangosabb halottaknak — inkább csak a korai temetőkből ismert — feltűnő gonddal történő útnak indítása, ami a 8. sz. sírban a csontváz valamely végtagjának csuklós részei köré csavart, a mindennapos viseletnél alkalmatlan, papírvékonyaságú ezüstszalagok (5. kép) alkalmazásában,²¹ sőt esetleg az ugor nyelvrokainktól jól ismert szemfödő használatában is megnyilvánul.²² E jelenségek láttán már-már hajlandók lennénk a sírjainkat a honfoglalást, pontosabban: a Dupántúl birtoklását végleg biztosító²³ győztes pozsonyi csatát (907) követő

¹⁸ Dienes I., *Acta Arch. Hung.* 7 (1956) 262—264. és *Arch. Ért.* 84 (1957) 32—33.

¹⁹ A honfoglaló magyarság és az avar-szláv őslakosság érintkezésének, majd összeolvadásának első lépéseit így képzelem el s ezt több temető esetében ki is mutatja Fehér G.: *Arch. Ért.* 83 (1956) 35—36; *StuSl* 3 (1957) 21; *Acta Arch. Hung.* 8. (1953) 309 —

²⁰ László Gy., A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. *AH* 27 (Bp. 1937) 45—; *Ua.*, A honfoglaló magyar nép élete (Bp. 1944) 450—.

²¹ E kérdésre a párhuzamokkal együtt l. Dienes I., *Acta Arch. Hung.* i. m. 269, vagy *Arch. Ért.* i. m. 35.

²² Vö. Karjalainen, K. F., *Die Religion der Jugra—Völker.* FFC. 41. (Porvoo 1921) I. 93; Dienes I., *Acta Arch. Hung.* i. m. 270. és *Arch. Ért.* i. m. 36, 90. j. — Míg az idézett helyeken a kérdéses arclepel használatát csak gyaníthattuk honfoglalóinknál, legutóbbi bashaimi ásatásunk során azt meg is találtuk. Az egész kérdés részletes feldolgozását egyik készülő tanulmányomban adom. Ennek egyik tanulsága az lesz, hogy ahol megtaláljuk e szemfödőt, több esetben ott vannak a temetési ruhára szerelt vékony ezüstpántok is. Ezért gondolunk itt is arra, hogy a koponyán talált rozsdafolt (l. a sírleírásnál), illetve a Fehér G. által még a helyén talált lemeztöredékek egy ilyen — félrecsúszott — arclepel emlékei lehettek.

²³ Szőke B., *Arch. Ért.* 81. (1954) 133; Moór E., *StuSl* 2 (1956) 80.

évek idejére tenni. További megfigyeléseink azonban óvatosságra intenek e korai keltezését illetően. Semmilyen adatunk nincs például innen a szokásos lovastemetkezésre. Mintha a kedvelt hátszlónak a haláleset alkalmával való feláldozására és feltorozása után a bőrében bennehagyott hústalanabb részeknek: a koponyának, alsó lábaknak sírba tételére²⁴ már nem ügyeltek volna annyira, mint a valóban korai honfoglaláskori temetőkben. És ami még szembetűnőbb: egyetlen olyan tárgy sincs, amely határozottan az előző szállásterületek felé utalna, onnan származó, vagy legalábbis azok mintájára, már az új hazában készített darabnak volna tekinthető. Aligha vélekedhetünk úgy, hogy egyszerűen szegényebb emberek sírjaira akadhattunk, akiknek nem volt módjuk hozzá, hogy megszerezzék a rangosabb felszerelési tárgyakat. Nyilván nem volt akárci az, aki honfoglalóink pompájából már valamit sejtető tausirozott kengyellel²⁵ (II. t. 1.) szállhatott sírjába. Akiknek rangjukra utaló fokos,²⁶ 5—6 nyílcsúcs járt útravalóul, temetésük pedig különös alapossággal ment végbe. Csakis arra gondolhatunk, hogy olyan korban élhettek már, midőn a régebbi szállásterületekkel való kapcsolatok végleg megszűntek s az oroszöldi nagy ötvösműhelyek nemzetközi forgalomba került áruhoz nem juthattak hozzá. Az 1/a, 7, 8. sz. sírjainkat sem tennők tehát korábbra, mint a X. sz. közepe utáni időkre. A temető tehát csupán a X. sz. második felében, az akkori 30 éves átlagos életkort számítva mindössze két nemzedéken keresztül volt használatban.

Jogos kérdés, hova áshatta a kis közösség — István királyunk korától kezdve — új halottjainak sírjait. Vajon nem abban a temetőben kereshetjük-e nyomukat, amelyre a zalavölgyi vasútvonal építése során találtak rá a múlt sz. utolsó esztendeiben, az egykori Polgárvaros (a későbbiekben Kisszentgrót, vö. 1. képünkkel) közelében, új lelőhelyünkől délre kb. 1,2—1,3 km távolságra.²⁷ A földmunkákat először Pósta Béla kísérté figyelemmel,²⁸ majd utána az Országos Régészeti és Embertani Társulat rendezett itt — Darnay Kálmán vezetésével — millenáris ásatásokat.²⁹ A vasútvonal mentén, egy hosszabb szakaszon, különböző korú (La Tène, római) emlékek láttak napvilágot. A minket közelebbről érintő sírok — mindkét közlemény szerint — a vasút és a Zalaudvarnok tartó útvonal keresztezési pontja és az attól északra húzódó, legelső kelet—nyugati irányú dűlőút közötti területen feküdtek. A képek nélkül közölt és azóta jó részt elkallódott³⁰ mellékleteikről csak homályos ismereteink lehetnek; annyi mégis világosan kiderül belőlük, hogy a temetkezések itt a XI. sz. második felébe is átnyúlhattak. Azt azonban mégsem mondhatnánk, hogy az idetemetkezés éppen akkor indult meg, amikor az a mai agyagbányában befejeződött, vagyis hogy e temető annak közvetlen folytatása lenne. A leletanyag egy része (1. vasfokos, csiholóvasak, síma és bepódrött végű haj-

²⁴ Vö. 20 j.

²⁵ Hasonló darabok felsorolását l. Dienes I., FA 10 (1958) 140.

²⁶ Párhuzamait l. Hampel J., *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. (Braunschweig 1905) III. 393. t. 4; 422. t. 10; Roska M., *A honfoglalás és Erdély*. (A történeti Erdély c. kötetben. Szerk: Asztalos Miklós. Bp. 1936) 165. 1. kép 2. stb.

²⁷ A terepen való eligazodásban igen nagy segítségemre volt Székelyhídi Vilmos tanácsstíká. Segítségét ezúton is köszönöm.

²⁸ Pósta B., Arch. Ért. 15 (1895) 326—333.

²⁹ Darnay K., Arch. Ért. 16 (1896) 127—132.

³⁰ L. MNM—TM 44/1895. 52—93. és 3/1896. 51—117. lelt. sz. alatt.

karikák stb. stb.) ugyanis az általunk ismertetett temetővel egykorú, még a X. sz. közepére vagy második felére tehető sírokból származhat. A két temetőt tehát nagyjából egyidőben nyithatták meg. Emez természetesen — hosszabb időn át tartó használata következtében — nagyobb kiterjedésű lehetett s mint a szegényes mellékletekből kiderül, községi emberek temetője volt. Pósta Bélának alighanem igaza van abban, mikor felveti, hogy a polgárvárosi temetőben az egykori község legelső — amint láttuk még X. sz-i — magyar telepesei nyugsznak.³¹ Kiket sejtünk akkor hát a kissé távolabb, a Nádas patak völgyének szegélyére — a köznépi rétegtől elkülönülten — temetkező magyar nagycsaládban? Aligha tévedünk, ha bennük ugyanazon nemzetség vezető családját, a közvetlen környék urait és a mellékük rendelt, a halálban is velük maradt szolgánépet látjuk.³² Érthető, ha hatalmukat féltve siettek beilleszkedni az Istvánnal beköszöntő új világba és az ellenszegülőknél járó sorsot akarván elkerülni, az erőskező király rendeleteinek megfelelően megkeresztelkedtek s feladták pogány temetőjüket. Természetesen szó sem lehet arról, hogy ekkor a közséppel egy temetőbe vegyültek volna. Sokkal inkább kereshetnénk őket az 1093-ban már említett³³ falu minden bizonnyal korán felépülő templomocskájában, melynek helyét ott sejtjük valahol a románkori toronnyal bíró kisszentgróti ferences templom helyén.

A zalaszengróti temetőkkel újabb adatot kaptunk Zala megye egyelőre igen szegényes honfoglaláskori történetéhez. A már korábban ismert zalaszántói³⁴, nagykapornoki³⁵, letenyei³⁶, sümegi³⁷, nagyvázsonyi³⁸, csitényi³⁹ jobbára szórványos sírokból származó leletek alapján úgy tűnhet, hogy a megye (a lelőhelyek felsorolásánál a régi megyehatárt vettük tekintetbe) területét a magyarság csak az életformájának jobban megfelelő kisalföldi, mezőföldi, Szekszárd-vidéki stb. füves térségek meghódítása után szállotta meg⁴⁰. Általánosságban valóban el lehet mondani, hogy az őslakosságtól sűrűn lakott⁴¹ és roppant erdőségekkel borított baranyai, somogyi, zalai, vasi tájak kezdetben különösebben nem csábíthatták megtelepedésre lőtenyésztő ősünket, de megjelenésüket azért itt sem szabad túlzottan késői időkre tennünk. Egyik kíváló nyelvészünk a szláv jövevényszavak tanulságait vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a Dunántúlban erdős részeit azok a csoportok népesítették be kényszerűségből, melyeket a Bécsi-medencéből és a Morvamezőről űzött ki 991-ben Henrik bajor herceg⁴². Bár sok igazság van abban, hogy a pásztorkodásra kevésbé

³¹ Pósta B., i. m. 333.

³² Az egy környéken levő rangosabb, vezetőrétegbeli és az un. köznépi temetők közötti kapcsolatra l. leginkább Török Gy., *Die Bewohner...* i. m. 13—14.

³³ Kardos S., *Adatok Zala-Szent-Grót történetéhez.* (Nagykanizsa 1897) 17.

³⁴ Hampel J., *Alterthümer...* II. 611—612.

³⁵ Ua., *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről.* (Bp. 1907) 64. t. B.

³⁶ Ua., *Arch. Ért.* 14 (1881) 347—348.

³⁷ Ua., *Alterthümer...* II. 660—661, 866.

³⁸ Közöletlen, a veszprémi Múzeumban.

³⁹ Hampel J., *UT.* i. m. 110—111.

⁴⁰ Szőke B., *Arch. Ért.* 81 (1954) 184—.

⁴¹ Knieszsa I., *Magyarország népei a XI. században.* Szent István Emlékkönyv. (Bp. 1938.). II. 428, 443, 454 stb; Fehér G., *Arch. Ért.* 83 (1956) 25—.

⁴² Moór E., *StuSl.* 2 (1956) 31—117, l. különösen a Dunántúl megszállásáról szóló részt 79—84; Ua., *MNy* 54 (1958) 278—290, főleg a 289.

alkalmas területek megszállása nem pusztán a Megyeri-törzs telepítési politikájával magyarázható, de a kalandozások történetével (persze akkor — véleményünk szerint — már a korábbi eseményekkel: így az ország körül kiépült hódoltsági gyűrű felbomlásával, a vállalkozások első kudarcaival stb.) is összefüggésben lehet, — mégsem tudjuk elhinni, hogy a magyarság ilyen későn vetette volna meg itt a lábát. Hiszen egyszerűen hatalmi kérdés volt, hogy a katonai s kereskedelmi szempontból egyaránt fontos utakat mielőbb birtokukba vegyék, és az őslakosságot — közöttük való megtelepedésükkel — állandó ellenőrzésük alá vonják. Egész nemzetségek kerülhettek e szándékkal már igen korán az erdőségek közé ékelődő, a legeltetésre is jó lehetőségeket kínáló nyíltabb folyóvölgyekbe, ahol így már a X. sz. közepén jelentősebb lélekszámú magyar telepek alakultak ki. A Zala-völgy zalaszentgróti szakaszán is ennek lehetünk tanúi. Birtokukba kellett venni e területet nemcsak a nagyobb szláv telepék közelsége, de az éppen itt vezető igen fontos utak kézbevétele miatt is. A Zala mellett már a rómaiak idején vitt egy fontos hadiút Keszthelytől Szombathelynek, a Nádas patak mentén pedig, ahol a dolgozatunkban ismertetett temetőt találjuk, megvolt az összeköttetés a Marcal-völgye és ezen át honfoglalóinktól már a legelső időktől kezdve sűrűn benépesített⁴³ kisalföldi területek felé. Az állattenyésztésre kiválóan alkalmas hely még vonzó is lehetett számukra. A Balatontól főlhuzódó, sokszor egyetlen hatalmas tóvá dagadt mocsárvilág valahol itt, éppen Zalaszentgrót alatt érhetett véget, de ugyanakkor a terület mégis vízbő volt. Az egykori Árpád-kori település környékét nemcsak a Zala, de az éppen itt beletorkoló Nádas patak, majd ettől kissé délre kanyargó, mind jobbról Csáford felől, mind balról Tekenyé felől jövő patakok vize öntözi⁴⁴. E rétségek a szárazabb évszakokban, de még a tél folyamán is jó legelőket biztosítottak a jóság számára. Egyetlen pillantást kell vetnünk csak a térképre, hogy lássuk, nem ez az egyetlen hely Zalában, melynek birtoklása fontos volt, és egyenesen kínálkozott őseink megtelepülésére. Ha előkerülő tárgyi emlékeiket jobban megbecsüljük mint az eddigiekben, rövidesen többet is megtudhatunk Zala megye korai magyar múltjáról.

Dienes István

⁴³ Vö., Szőke B., Arch. Ért. 61 (1954) 119—137.

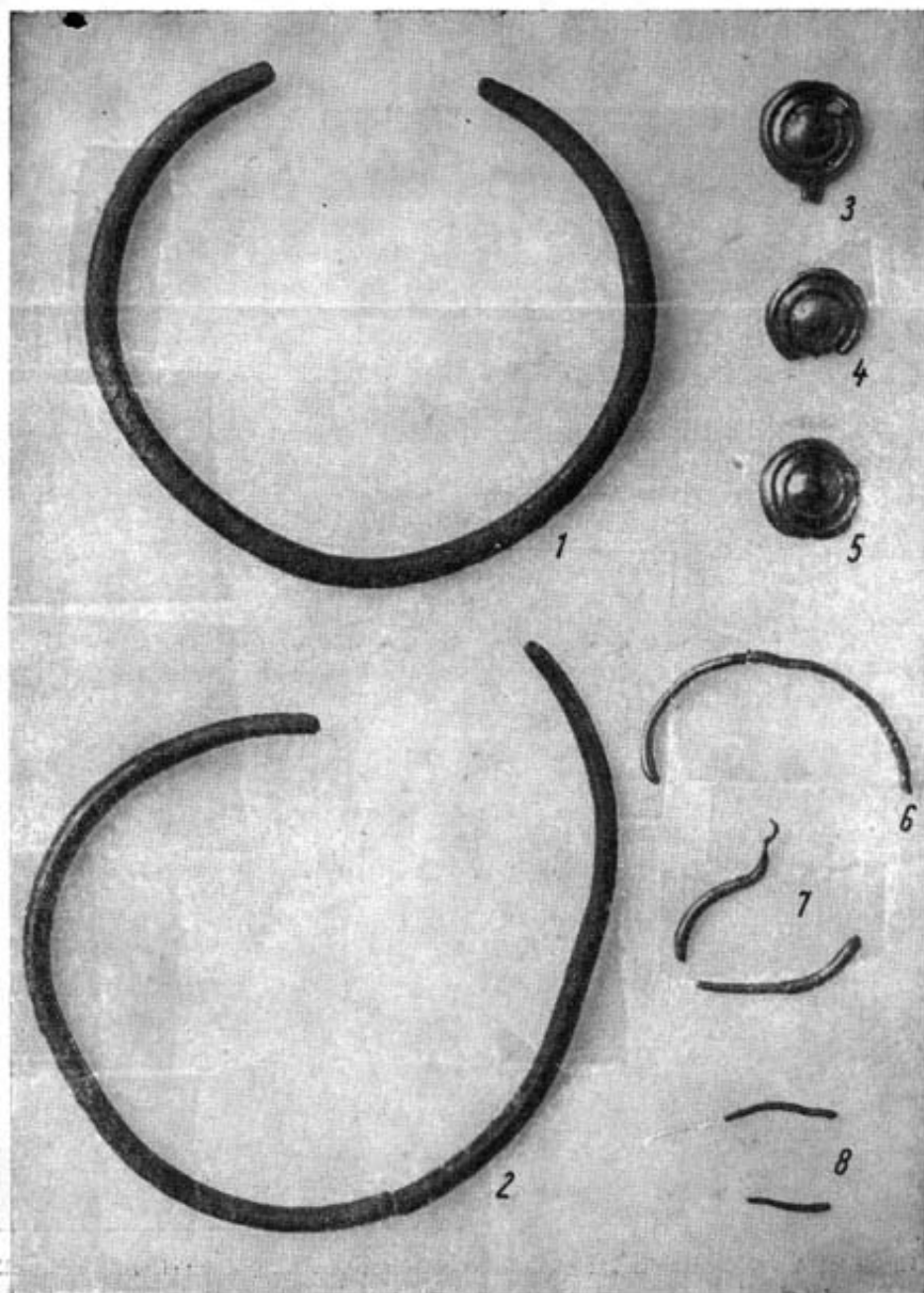
⁴⁴ Horváth K., Fr. K. 36 (1908) 51, 54 és 52, 1. kép.

ВЕНГЕРСКОЕ КЛАДБИЩЕ ИЗ X. ВЕКА В ЗАЛАСЕНТГРОТ

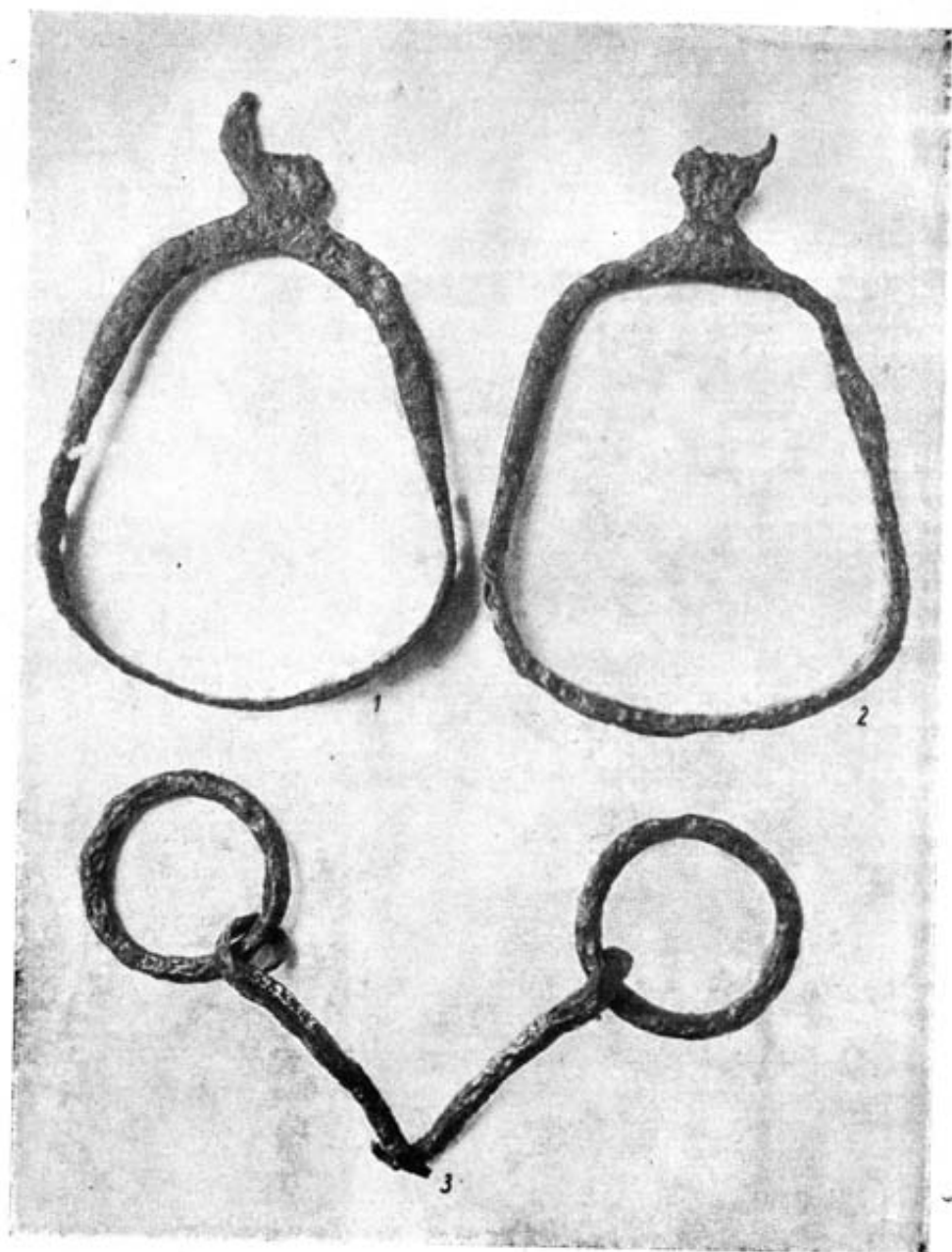
Осенью 1958 и 1959 гг. несколько могил (около 8—9) из время завоевание отчизны, рабочие в глиняной карьере заласентгротского кирпичного завода — разорили. В Июне 1960. года проводили спасительную раскопку, при чем нашлись еще 4 могилы, (см. 1—3 кар.). Из изведенной, но предположительно не полной части кладбища 5 могил может дать нам ориентировку в отношении датировка. В трех из пяти могли находятся предметные наследства, характерные нашем предкам: предметы конной снаряжении, оружия (см. II—IV. табл.), а в двух могилах уже находим тех — конечных кольца для волосы (I. табл. и 6. кар.), которых начали носить в третьем треть X. века. По моему мнению кладбищем пользовались во второй половине X. века. Заселяющие кладбища были вероятно члены таких знатных семьи, которые хоронились отдельно от простонародье. Эти семьи своих покойников от периода Святого Степана хоронили уже в маленькие церкви, построенных в раннее населенные пункты. Кладбище нижней сословия родового общества нашелся в конце прошлого столетия около Кишсентгрот, (см. 1. кар.). Это кладбище тоже в середине X. века начал заселиться, однако им пользовались до второй половины X. века.

Новая археологическая находка ясно подтверждает того, что на древними обитателями густо населенной и громадными лесами покрытой земле комитата Зала уже в середине X. века образовались населенные центры там, где к скотоводстве пригодные долины простирались возле стратегическо и торгово важные дороги

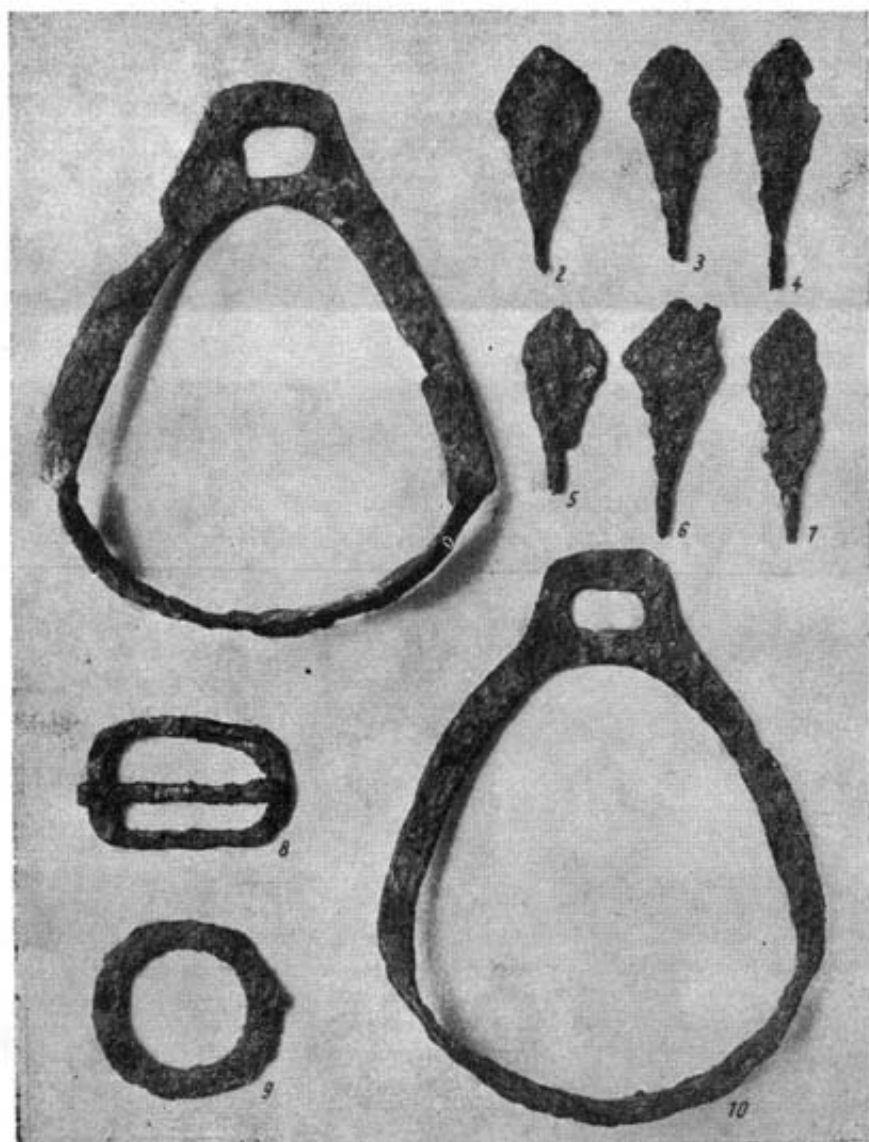
Иштван Диезэш

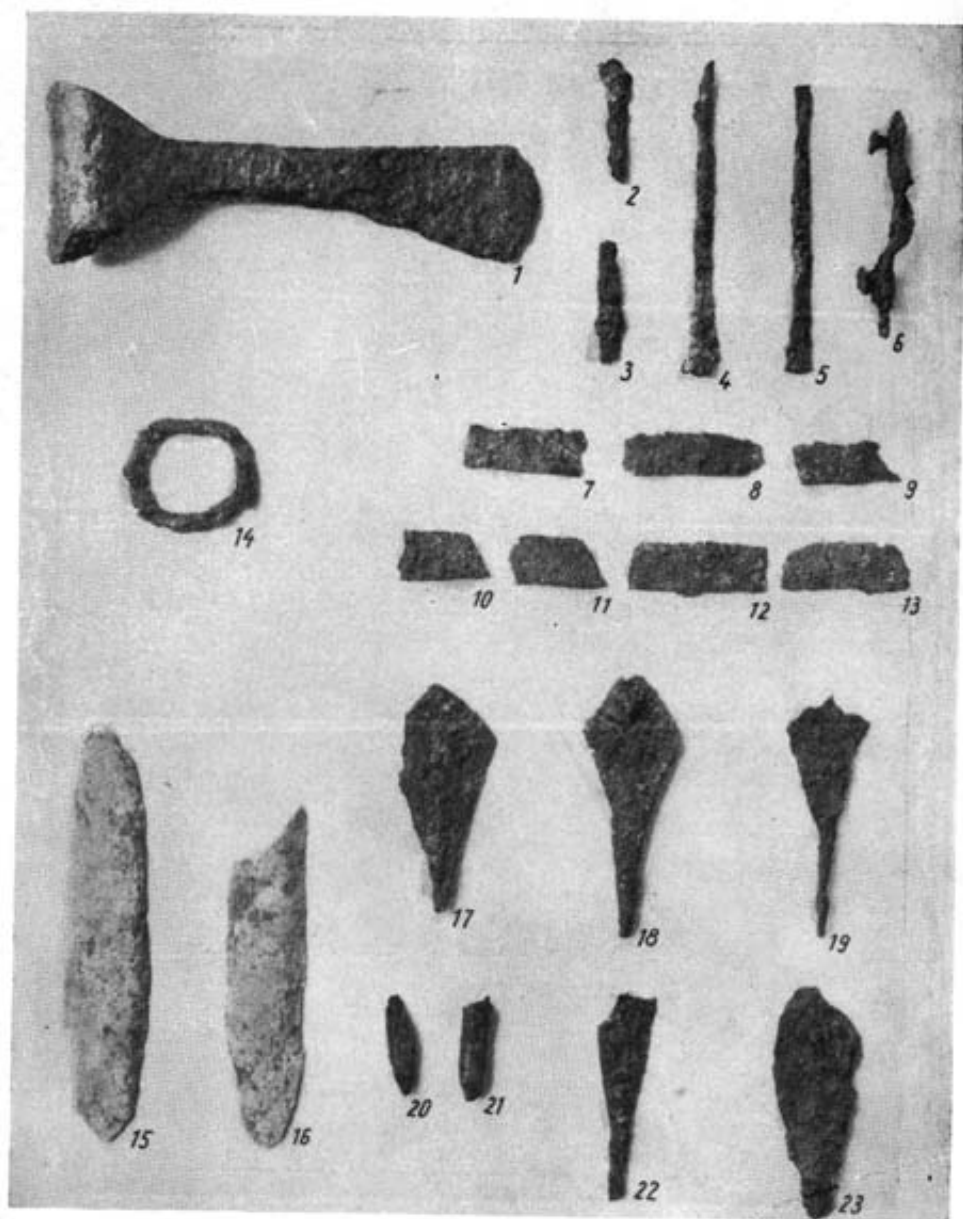
I. tábla. Ekszerfélék a zalaszentgróti 1. sírból

II. tábla. A zalaszentgróti 1/a jelű sír lovasfelszerelési tárgyai tausírozott kengyellel

III. tábla. Nyereggel, zablával és nyilakkal útnak indított férfiember
a zalaszentgróti temetőből (7. sír)

IV. tábla. A zalaszentgróti temető leggazdagabb, 8. sz. sírja.
Fokos-, tegez- és íjmaradványok, nyílvasak, vascsat

ELŐZETES JELENTÉS A ZALASZENTGRÓTI X. SZÁZADI MAGYAR TEMETŐ CSONTVÁZLELETEIRŐL

Dunántúl nyugati területeiről mindezideig az antropológiai szakirodalom nem rendelkezett adatokkal a X. századi magyarságra vonatkozóan. 1959-ben *Fehér Géza* dr. és 1960-ban *Dienes István* leletmentései 6 csontvázleletet eredményeztek. A leletanyag megtartási állapota sajnos igen rossz, és így rendszeres vizsgálatra a leletek csak igen nagy fenntartással alkalmasak. Az alábbiakban ismertetjük a nemre és életkorra vonatkozó előzetes adatokat, amelyek elsősorban is azt a célt szolgálják, hogy a további kutatás e fontos lelőhelyet számításba vehesse.

7. *sír*: igen töredékes állapotú koponya és csontvázrészek. A csontok erőteljes volta, a vázcsontok hosszúsága és az azokon megfigyelhető izomtapadási vonalak, férfi egyénre utalnak. Az agykoponya belfelületén a varratok elcsontosodási állapota alapján az életkor 45—55 évre becsülhető. Testalkatilag magas, erőteljes.

8. *sír*: erőteljes koponya, agykoponya, igen rossz megtartási állapotban. A nemi jelegeket figyelembe véve, azok túlnyomó többsége férfi nemre utal. A koponya belfelületén a varratok elcsontosodása végső fázisban vannak, s ennek alapján az életkort 55—65 évre becsülhetjük. Típust meghatározni a töredékes lelet alapján nem lehet. Csupán annyi állapítható meg, hogy kifejezetten eurybrachykran jellegű.

9. *sír*: kevés koponya- és vázcsonttöredék. A nyakszirtecsont töredéken megfigyelhető erőteljes tarkóvonalak, valamint a felszín érdekessége férfi egyénre utal. Életkorát illetőleg itt már becslésre sem tehetünk kísérletet, csupán annyit mondhatunk, hogy minden valószínűség szerint 30 éven felüli felnőtt egyénhez tartoztak a csontok.

10. *sír*: igen kevés koponya- és vázcsonttöredék. Az agykoponyából is mindössze a falcsontból és nyakszirtecsontból maradtak meg csontdarabkák. Az említett csontok falvastagsága arra enged következtetni, hogy az illető egyén férfi volt. Életkorát illetően arra lehet következtetni — különösen figyelembe véve a néhány megmaradt fogat, melyek erősen koptatottak —, hogy 35 éven felüli felnőtt egyén lehetett.

11. *sír*: kevés csonttöredék, amelyből mindössze annyi állapítható meg, hogy felnőtt egyén lehetett. Itt még az életkor tág határok közötti becslésére sem nyílik alkalom.

12. *sír*: egészen minimális csonttöredékek és szilánkok. A csontvastagság és a megtartási állapot felnőtt egyénre utal.

A leletmentésből származó 6 csontváz közül 4 esetben állapítható meg a férfi nemhez tartozás. Csupán egyetlen egyén esetében lehetséges tipológiai közelítés, amely abból a szempontból jelentős, hogy ennek típu-

sa lényegesen eltér a Dunántúlon ismert XI. századi temetők emberanyagának általános antropológiai típusaitól. Embertani szempontból anyagunk élesen rávilágít azokra a problémákra, amelyek a leletmentések fontosságát igazolják. Különösképpen szeretném e kis közlés alapján a figyelmet felhívni arra a körülményre, hogy kedvező esetben, jó anyaggyűjtési lehetőség mellett, fontos tájékoztatást tudnánk adni az illető egyének neméről, életkoráról, testalkatáról, fontosabb embertani jellegzetességeiről, esetlegesen a csontokon megmutatkozó betegségekről, családi összetartozásokról, az embertani típusmegoszlásról, egyszóval mindazon meghatározókról, melyek alapján egy embert rekonstruálni és jellemezni lehet. Ezen lehetőségek egyben módot nyújthatnának arra is, hogy Dunántúl nyugati területén világos képet alakíthassunk ki a honfoglaló magyarság megtelepedéséről, körülményeiről és arról a folyamatról, melynek során kialakult a XI. században az Árpád-kori népesség.

Nemeskéri János

ПРЕДВАРИТЕЛЬНОЕ СООБЩЕНИЕ О СКЕЛЕТНЫХ НАХОДКАХ ВЕНГЕРСКОГО КЛАДБИЩА X. ВЕКА В ЗАЛАСЕНТГРОТ

В 1959—1960 годах в Заласентгроте открыли кладбища из X. века завоевателей отчизны венгров. Плохое состояние скелетного материала чрезвычайно затрудняет антропологическую обработку. Большинство могли принадлежат развитым скелетом члены мужской полы. Кладбищу придает значение то, из южного Дунантуля до сих пор ели — ели знаем могилы предков венгров из периода завоевания и дальнейшие открытия могут принести значительные результаты.

Янош Немешкери

A ZALACSÁNYI TÖRÖKKORI VÁRAK

1955-ben Zalacsányban a Kettős patak szomszédságában, a Meleg-hegy déli, ellaposodó lejtőjén, az úgynevezett Cifraskert mellett széles árokkal körülvett vár nyomait figyelhettem meg.

Annyira elenyészett ennek a várnak az emléke, hogy sem a régebbi, sem az újabb irodalomban nem találtam meg leírását. Nem említi sem Vályi András,¹ sem Fényes Elek.² Rómer Flóris, akit a magyar régészet atyjaként szoktunk emlegetni, személyesen is járt Zalacsányban, leírásában mégsem beszél erről a várról,³ mivel a lakosság tudatában a vár már nem élt, és figyelmét nem hívták fel maradványaira. Magyarország műemlékei című sorozat tárgyalja ugyan Zala megyét, Zalacsányról azonban említést sem tesz.⁴ Darnay Béla kitűnő balatoni kalauza is hallgat a várról.⁵ Genthon István is csak a zalacsányi barokk templomról tud, a várról nem beszél.⁶

A megtalált várnyomok alaprajza (1. kép) annyi egyezést mutat a Pataki Vidor által a bécsi Kriegsarchívban talált és G. Turcotól származó 1569-ben készült „Chian” felíratú alaprajzzal (2. kép), hogy a kettő azonossága vitán felül áll.⁷

Pataki a következőket írja a Turco-alaprajz nyomán: „A csányi váracska két kis patak közé épült szigetre, egy kis kastély köré”⁸ Mindkét alaprajzból az tűnik ki, hogy a csányi várnak egyetlen szilárd építménye volt, a Pataki által is említett kastély. Valószínű, hogy Csány egykori földesúri családjának, a Csány családnak lehetett a kúriája ez az épület. Mátyás 1475-ben erősítette meg a családot a falu birtokában,⁹ amely évszázadokon keresztül a család tulajdonában is maradt. Mivel a csányi várnak kö-

¹ Vályi András: Magyarország leírása I. (Buda, 1796) 373.

² Fényes Elek: Magyarország ismertetése statisztikai, földirati s történelmi szempontból, I. (Pest, 1863) 329.

³ Rómer Flóris: Archaeológiai levél Zalamegyéből. Vasárnapi Újság X (1863) 461.

⁴ Forster Gyula: Magyarország műemlékei II. (Bp. 1906).

⁵ Dornay Béla és Vigyázó Ferenc: Balaton és környéke részletes kalauza. (Bp. 1934) 360.

⁶ Genthon István: Magyarország műemlékei (Bp. 1951) 519.

⁷ Gerő László volt szíves Turco grafitrajzának tus másolatát megküldeni. Szíveségét ez úton is köszönöm.

⁸ Pataki Vidor: A XVI. századi várépítés Magyarországon. Kny. a Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve I., 18.

⁹ Bátorfi Lajos: Adatok Zalamegye történetéhez III. (1877) 210.

zépkori előzménye nem volt,¹⁰ — keletkezését a Csány családdal hozhatjuk kapcsolatba.

A vár észak-déli hossz tengelyű, vastagfalú építménye 19 m hosszú és 9 m széles. Keleti oldalán toronyszerű előrész csatlakozott hozzá. Alapfalait sajnos kibányászták, és belsejét a kincskeresők meglehetősen meg rongálták. A felszíni nyomokból arra következtethetünk, hogy az építmény belsejében egy részarányosan elhelyezett osztófal volt csupán.

Pataki megjegyzi, hogy Buda eleste után 1541-től 1556-ig terjedő időben, „a hevenyészett várépítkezések korszakában” a szükséges terep mellett egy-egy kőépület, templom, kolostor, vagy kastély lett az építendő vár magva. A meglévő építmény köré építették azután az erődítményeket, a sürgető szükség következtében általában palánkból.¹¹ Palánkból készültek a zalacsányi vár erődítményei is, melyeknek felszíni nyoma csak a palánksorokat kitöltő földtömeg domborulata formájában maradt itt-ott.

Ezt az elvet általánosságban még akkor is követték, ha a létesítendő vár hadászati lag nem a legelőnyösebb helyen feküdt. Előnytelen a csányi vár helyzete is, hiszen az észak felé emelkedő lejtő módot adott a támadóknak a vár teljes területének belövésére. A mondottak igazolására említjük még vidékünkrol a fonyódi várat is, ahol egy templom szabta meg a török kori vár helyét, és ahol a magasabb környezet ugyancsak jó belövést biztosított az ellenségnek.¹²

Turco alaprajza (2. kép) nyomán joggal gondolhatott *Pataki* arra, hogy a zalacsányi vár szigeten épült fel. A terep azt mutatja viszont, hogy a Kettős patak vizét igen nagy földmunkával készült, általánosságban 20 m széles és 6—12 m mély árkokon át lehetett csak a vár köré vezetni.

Turco alaprajzán a vártól nyugatra háromszög alakú sziget mutatkozik, maga a 43x54 m méretű vár a sziget keleti felében épült fel.¹³ A mondottakból következik, hogy a kb. 100 m hosszú és kb 50 m széles szigetet tudatosan alakították ki, valószínű az állatállomány biztonságos elhelyezése céljából.

A sziget létesítésével keletkezett sebezhető vároldalat az erődítményen belül húzott észak-déli irányú belső osztópalánkkal igyekeztek ellensúlyozni. A palánk nyugati oldalán mutakozó árokkal is a keleti rész biztonságát igyekeztek még fokozni. A felszíni nyomok alapján arra következtethetünk, hogy kis híd kötötte össze a nyugati és keleti várrészeket. A keleti rész térszíne egyébként kb. 160 cm-rel magasabb is, mint a nyugatié.

Turco alaprajza szerint palánk-rendszerű erődítmények védtek a várat, három sarkon a palánksík el ugró, kb. 6 m átmérőjű rondellákkal, az

¹⁰ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak kórában III., 40.: 1423-ban „possessio Chan”. Békefi Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban (Bp. 1907) 126. is csak a csányi templomról beszél.

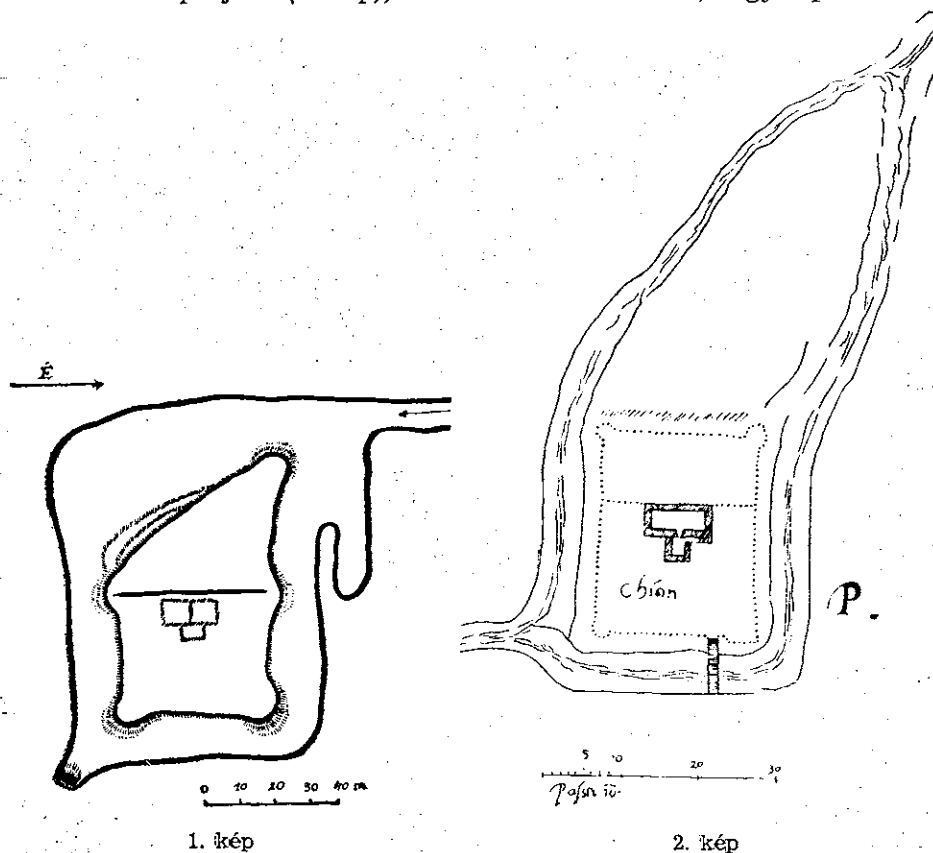
¹¹ *Pataki* Vidor: i. h., 3.

¹² *Darnay-Doronyay* Béla és *Zákonyi* Ferenc: Balatoni útikalauz. (Bp. 1957) 258.

¹³ A zalacsányi vár felmérése után a vár alaprajzát 1:1000 léptékben készítették el. Alaprajzunk amnyi egyezést mutatott *Turco* felvételének másolatával, hogy a méretek egyeztetése után kiderült, hogy a *Turco* alaprajz ugyancsak 1:1000 léptékben készült. Ezek szerint 1 *Turco*-féle lépték egység, amit ő „Passa” néven jelöl, 1 m-t tesz ki a valóságban.

északkeleti sarkon négyszög alaprajzú sarokbástyával. A bástya mellett vezetett be az út a várba, az árok fölé épült fahídon.

Ha összehasonlítjuk a *Turco*-féle alaprajzot (2. kép) a mai állapotot feltüntető alaprajzzal (1. kép), arra következtethetünk, hogy a palánkvárat

1. kép

2. kép

Turco felmérése, 1569 után átépítették. Ez az átépítés Nagykanizsa elestével függhetett össze, amikor a Kanizsával szemben álló magyar végvárat erősíteni és korszerűsíteni kellett.¹⁴

Leglényegesebb az ebben az átépítésben, hogy a *Turco* által jelzett mesterséges szigetet megsemmisítették, a várat nyugati irányban megnövelték, és a hosszanti oldalak közepére is egy-egy rondellát iktattak be. A vár hossza 74 m lett az átépítés után.

Ennek a második építési szakasznak a délnyugati sarokrondellája volt legjobban kitéve a vizesárokból folyó víz rombolásának. Feltételezzük, hogy a ma már hiányzó sarokrészt az árok vize mosta el a vár megszűnését követő évtizedekben.

A zalacsányi végvár tartozéka lehetett a vártól északnyugatra, a kiugró dombfokon épült váracska, melyet ma „Zsidóvár” néven ismer a nép.

¹⁴ Bátorfi Lajos: i. h., II. (1976) 164. skk.

Erdővel sűrűn benőtt területen találjuk azt a kis köralakú tarisznyavárat, melynek árkolása ma is annyira ép még, hogy meglehetősen nehéz a belsejébe bejutni. A köralakú árkon belül szilárd építmény nyomát nem lehet észlelni. Feltételezhetjük, hogy fa őrház állott az árkon belül, amelyből jól áttekinthette az őrség a zalavölgyi utat és azt a kiágazást is, amely Tilaj és Nagykapornak felé vezetett. Hasonló őrhelyekről *Rómer Flóris* tesz említést zalai útja során.¹⁵

A zalacsányi törökkori végvárak történetét okleveles adatok alapján nem dolgozták még fel, ásítás sem folyt ezekben a várakban. Sorsuk mindenestre azonos lehetett a nagyobb zalavölgyi várak, Zalavár, Szentgyörgyvár, Szentgrót sorsával. Pusztulásuk valószínűleg Nagykanizsa 1690-ben bekövetkezett visszafoglalásával függhetett össze, amikor a török veszély vidékünkön is megszűnt és ezzel végváraink jelentőségüket veszítették.

Sági Károly

¹⁵ *Rómer Flóris: uo. és Adatok Zalamegye történetéhez IV. (1877) 118.*

TÜRKENZEITLICHE BURGEN IN ZALACSÁNY

An dem sich verflachenden Südabhang des Meleghegy bei Csány fand ich 1955 die von breiten Gräben umgebenen Mauerreste einer Burg. (Abb. 1.) Es sind dies die Burgruinen von Zalacsány aus dem 16. Jahrhundert. Die Vermessungsarbeiten aus dem Jahr 1569 stammen von G. Turco. (Abb. 2) Die Mauerreste über Tag und die Aufnahmen Turcos lassen darauf schliessen, dass die Gutsherren von Zalacsány — Familie Csány — ihr Herrenhaus in den Zeiten der Türkenkriege mit einer Wehranlage — bestehend aus Gräben und einem Erdwall, dem Holzwerk den Halt gab, befestigte. Nach dem Fall von Nagykanizsa im 17. Jh. wurde die Burg vergrössert und die Umfassungsmauern wurden durch Rondellen verstärkt.

Nördlich von der Burg, auf einem hervorspringenden Grat befand sich eine Beobachtungsstelle der Burg: die Spuren des kreisförmig verlaufenden Grabens sind heute noch deutlich wahrnehmbar. Im Volksmund ist diese Warte unter dem Namen „Judenburg“ bekannt.

Die auf Urkunden beruhende Aufarbeitung der Geschichte der Burgen von Zalacsány steht derzeit noch aus. Nachdem Nagykanizsa 1690 zurückerobert wurde und die Türkengefahr in diesem Gebiet beseitigt war, verloren die Grenzfeste ihre Bedeutung. Vermutlich ist auch der Verfall der Burgen von Zalacsány auf diesen Umstand zurückzuführen.

Károly Sági

HID- ÉS DORONGUTAK ZALAVÁR KÖRNYÉKÉN

„1829 előtt, — midőn a Zala Vízszabályozó Társulat alakult, — a Zala egész völgye a Kis-Balatontól a kehidai töltésig náddal, sással, éger- és kőrisfákkal benőtt mocsár volt. Csak pár sziget magaslott ki ebből, s a partok mentén 50—100 méter széles sávokon rét- és legelőgazdálkodás folyt. Az egész berek csak a téli fagyok alkalmával volt megközelíthető, nádlásra és faizásra használható. A Zala nyílt folyása 30—50 méter közt változó szélességgel, sok helyt több ágra szakadva tekervényes volt. Néhol, különösen a zalavári és esztergályi határban nyílt folyását vesztítve, a folyó egész vize kilométeres szakaszon a láp alá bújt el. Ártere 8 000—8 500 hold lehetett.”

„Az 1836-tól 1866-ig tartó szabályozás következtében a Zalavölgy képe egészen megváltozott. A mocsár vízmentessé lett, felszíne 1—1,5 métert süllyedt, megtömődött, a szigetekből és magaslatokból szántóföldek, a nádasokból és kiirtott éger-fásokból rétek és használható fás legelők lettek. Azonban részint a Balatonnak még mindig magas vízállása, részint, mert a Mekenyéig ásott árkok a Kis-Balatonnal mintegy 8 km hosszú, tekervényes elnadasult folyás kötötte össze, a szabári, zalavári és esztergályi ártér állandóan, a sármelléki, zalaapátii pedig többszörösen ki voltak téve a nyári áradásoknak.” — „A későbbi szabályozások következtében 1894-ben a nyári árvizek még az alsó részeken is ismeretlenek lettek.”¹

Fenti idézet jó képet ad azokról a vízrajzi viszonyokról, melyek Zalavár környékét eredetileg jellemezték s melyek kétségtelenül fokozódtak, valahányszor a Zala lefolyása elrekedt, vagy a klíma nedvesebbre fordult. Zalavár szakaszán a Zala völgyének ilyen lápos, mocsaras, ingoványos állapota nyújtott biztos menedéket a szigetek legtöbbször megtelepült embernek már az őskorban,² de ugyanez a szempont érvényesült akkor is, amikor a IX. században Pribina, Nyitrából elűzött szláv fejedelem balaton környéki hűbértörökének központjául a zalavári szigetet választotta, vagy a magyar középkorban, amikor a várból bencés apátság lett, a közeli szigetekeken pedig majorságokat és kisebb mocsári erődöket emeltek.

Miután nem céloz az, hogy a fentiekkel részletesebben foglalkozzam, visszatérek Szalós Mihály leírásának ama részéhez, mely erről szól, hogy a szabályozási munkák után a Zalavölgy felszíne 1—1,5 métert süllyedt, megtömődött.

¹ Szalós Mihály társulati ig. mérnök 1894-ben készült műszaki leírásából. — Cholnoky Jenő, A Balaton hydrografiája. A Balaton Tud. Tan. Eredm. 1918, 211—212. o.

² Az 1950. évi ásatás során meggyőződtem arról, hogy majd minden szigeten találhatóak őskori, újabb kőkori és bronzkori leletek.

A természetes úton, vagy mesterséges beavatkozás folytán kiszáradt tőzegterületnek ezt a megsüppedését már ismerjük. A Zala völgyében a megsüppedésnek egyik következménye az, amit László Gábor a zsugorodó lápterületeken élő égerfákról mond.³ Szerinte „az égerfa gyökerei rendes körülmények között közel a felszínhez szétterjedők; ha azonban tőzegtelepbe hatolnak, növekedésük irányát könnyen megváltoztatják, és a tőzegrétegen keresztül az ásványi altalajt keresik meg. Ilyen módon az égerfa tökéjéből ivelt gyökerek indulnak ki, amelyek, ha alattuk a tőzegláb lecsapolás folytán összeüledik, felszínre kerülnek és a léggyökerekhez hasonló ún. karos támasztógyökerekké lesznek.” Nagyon jól szemlélteti ezt a folyamatot László cikkében a 301. ábra, melyen a szabadra került gyökerek jó két méter magasságban láthatók.

Hasonló jelenséggel találkoztam 1950 nyarán Zalavár környéki ásatásaim során. Akkoriban tett megfigyeléseim azonban nem előfára vonatkoztak, hanem régészeti szempontból fontosak, és egyben igen sürgős feladatainkra is figyelmeztetnek.

Ilyen maradványokat találtam Zalavártól délnyugatra kb. 2 km-nyire, a Borjúállás sziget és egy attól délnyugat-délre fekvő másik, név nélküli sziget között 1950. évi terepbejárásom alkalmával. Az említett helyen két egymástól 4,1 méternyire fekvő párhuzamos sorban, egymástól 80—100 cm-nyire levert cölöpök sora látszott ki a legelő fűvéből. A cölöpök 20—30 cm átmérőjű héjazott és több esetben megállapíthatóan négyszögletesre faragott tölgyrönkök. Hosszúságukat nem ismerem, de más helyeken szerzett tapasztalataim szerint kihegyezett alsó végüket a tőzeg alatti agyagos, tavikrétás altalajba verték be, s így kb. 2,5 m hosszúak lehetnek. Jóllehet fájuk már eléggé korhadt, a tőzegben lévő részük még jól tartja magát, s véglegesen csak ott pusztulnak el, ahol — felső végükön, — a szabad levegővel érintkeznek. Sorsuk hasonló a kiszáradó, összeüledő tőzeglápon álló égerfához; körülöttük leszáll, összetömörödik a tőzeg, alsó végük a szilárd altalajra támaszkodik, s így tetejük évről évre jobban és jobban kibúvik a felszínre. Szabadra kerülő részüket a napfény kiszáritja, megkeményíti, máskor az eső áztatja puhára, s megindul szétrepedés és rothadás formájában a pusztulásuk.

A Zala völgy lapja azonban még mindig továbbbszáradóban van. A cölöpvégek ezért viszonylagosan még mindig egyre magasabbra kerülnek, s így a kiemelkedés lépést tud tartani a cölöpvégek lekorhadásával. Baj csak ott van egyelőre, ahol a cölöpsorok között már kaszáló fekszik, vagy ahol a szántóföldek terjeszkednek ki az egykori berek helyére. Az ilyen helyeken a zalaváriak a kaszára veszélyes, vagy a szántást akadályozó cölöpök tetejét 30—40 cm-re körülássák és baltával kivágják. Kiválóan értenek a zalaváriak ahhoz is, hogy a cölöpöket kocsirúdra kötött lánc hurkos végébe fogva s a rudat egykarú emelő módjára használva kihúzzák egészen. A kihúzott, nyáron át kiszáradt fákat télen sokan eltüzelik.

A tőzegből kibúvó cölöpök pusztítását megakadályozni nem lehet. Nagyon fontos lenne azonban, hogy a cölöpök helyét a gócpontoknak bizonyuló szigetek körül pontosan és darabszámra, a Zalavár környéki utak többi szakaszát pedig az útvonal irányának rögzítésével pontos mérnöki

³ László Gábor, A balatonmelléki tőzeglápok és berkek. A Balaton Tud. Tan. Eredm. 1913, 571. o. és 301. ábra.

lyesebben lent a berekben, első felismerhető nyomait a Koller-féle kocsmakertje alatt találjuk meg. Innen kezdve egy darabon, majdnem a kanális hídjáig kaszáló réteken, az országút északi oldalán találjuk meg a nyomait, valamivel a kanális előtt ferdén keresztezi az országutat, és a várdomb keleti oldalának közepe felé tart.

Az út nyomai könnyen felismerhetők, mert az egymástól 4—4,5 méternyire levert cölöpsorokból még igen sok cölöp megvan, a cölöpsorok nem is egyszerűek, hanem háromszorosak-négyszeresek, azaz az eredetileg levert cölöpsorok külső oldalán idővel és pótlásul újabb cölöpöket vertek le. Különös sajátossága ennek az útszakasznak az is, hogy a cölöpsorok között az egykori úttest kb. 10 cm-nyire kipúposodik, azaz az útnak itt koronája is van.

Ennek az útnak az egykori szerkezete tehát használata folyamán megváltozott. Az eredeti állapot idején a két párhuzamos sorban levert cölöpök hídszerű felépítményt hordozhattak. Az első cölöpöknek az elkorhadása tette szükségessé a külső oldalakon a második, majd a harmadik stb. pótlásnak a leverését. Végső fokon ezután a cölöpsorok közét rózsével, földdel töltötték ki s az utat töltésszerűvé tették. Ezen az útszakaszon mindez természetesen csak feltevés, az okoskodás helyességét azonban beigazolja a többi helyen tett megfigyelés.

II.

Ennek az útnak nyomait a falu déli vége alatti kaszálókon találjuk meg. Ott, ahol ez az út a kertek aljából kiindul, a régi vízpart mellett, a tőzeges réten kb. félholdnyi területen nemcsak sorjában levert, hanem elszórtan — a legtöbb cölöpnek már eddig is megtörtént eltávolítása miatt nem ismerhető rendszerben — álló cölöpöket találtunk. Azt a látszatot keltik ezek, mintha ezen a helyen egykor valamilyen, parthoz támaszkodó, cölöpökön álló építmény, esetleg bárkarakodó hely lett volna.

A falu déli részén álló házak kertje alatti berekben, Lutz Sándor Kács kaszálóján 75 m-nyire a kertek szélétől, az említett kaszáló északi mesgyén egy 8x5 m-es területet bontottunk ki. Ezen a darabon nyolc cölöp volt leverve, összefüggést azonban nem sikerült találnunk közöttük. A felületbontásnak mégis volt valamelyes eredménye, mert legalább a talajviszonyokat és a cölöpöket ismertük meg.

A talajviszonyok a következők voltak:

- I. —20 cm-ig: humusz,
- II. 20—30 cm-ig: fekete nyirkos, tőzeges föld,
- III. 30—35 cm-ig: az elsőhöz hasonló humusz,
- IV. 35—43 cm-ig: fekete nyirkos, tőzeges réteg,
- V. 43—60 cm-ig: barnás tőzeg,
- VI. 60—70 cm-ig: fekete tőzeges, nyirkos réteg,
- VII. 70—90 cm-ig: barnás tőzeg.

Nyolcvan cm mélyen elértük a talajvizet.

Az I. rétegben egy 6 cm vastag, tölgyfából hasított pallódarabot, két kettéhasított tölgyfarönköt, a IV. rétegben egy hatalmas, egyik végén oldalt baltával ékalakúan bevágott tölgyfarönköt, az V. rétegben egy 6,7 cm vastagra hasított tölgy pallódeszka darabot, két tölgy rönköt és több karvas-

tagságú tölgy- és égerfa darabot találtunk. Ennél mélyebben fadarabok már nem fordultak elő.

A felsorolt zárványokat helyzetükből következtetve, a víz sodra hozta mai helyükre. Fekvésük megmutatta azt is, hogy azért nem sodorta tovább azokat a víz, mert a vízfénékbe vert cölöpökbe beleakadtak. Világosan következik ebből az, hogy a cölöpöket, illetve azoknak egy részét közvetlenül az V. réteg keletkezése előtt verték le. Arra nézve, hogy ez időben mikor volt, egyelőre még nem tudunk megfelelni. Annyi a magasabban fekvő két humuszrétegből azonban máris világos, hogy azóta a Zala völgy eme részének vízrajzi viszonyai ismételtelen megváltoztak.

A felületen talált cölöpöket a munka végén kihúztuk. Valamennyi tölgy volt. Vastagságuk: 20, 20, 16 és 17 cm-t tett ki. Hosszúságuk: 318, 332, 281 és 278 cm volt. Abból a körülményből, hogy a legrövidebb teteje 17 cm-re áll ki a földből, alja pedig 55 cm-nyire szürke agyaggal átvódott, kitűnik, hogy a tőzegréteg mai teljes vastagsága ezen a helyen 206 cm.

A cölöpöket különben nem verték le mind ugyanabban az időpontban. Három közülük eléggé mállott volt már, egynek viszont sokkal jobb volt a megtartása. Érdekes, hogy a gyengébb megtartású, nyilván régebbi darabok alsó vége 70, 73 és 82 cm hosszúságban háromélre volt hegyesre faragva, míg a negyedik alját csak 49 cm-re faragták ki kúposra. — Meggyőződésem, hogy a cölöpök kihegyezésének különbözősége mint kordivat, vagy mint a kihegyezésnél használt szerszámadta lehetőség a cölöpöknek korszerinti csoportosításánál használható támpontokat fog nyújtani a jövőben is.

Lutz Sándor rétjétől 60 m-nyire északnyugatra, Kurucz Gábor kaszálóján megkerestük azt a cölöputat, mely a falu déli végétől a berken át a várba vezetett. (Helyszínrajzunkon 2-vel jelölve.) A kaszáló délkeleti sarkától 70 m-re nyugatra az útra keresztben egy 4,85x2,75 m-es próbafelületet nyitottunk ki.

Ezt az utat jobbról és balról cölöpsor szegélyezte. A cölöpök nem magányosan, illetve két szabályos sorban álltak, hanem az út két szélén, szélesebb csikban kisebb-nagyobb csoportokban. Ez azzal magyarázható, hogy az elkorhadott cölöpök mellé időnként újakat vertek le, azaz az utat hosszú ideig használták. Az útnak ezenfelül még 8 cm magas koronája is látszott. Felületünkön összesen 18 cölöpöt találtunk. A cölöpök nem voltak egyforma hosszúságúak, de eltérő volt alsó végüknek kihegyezése, és különböztek aszerint is, hogy kéreggel együtt, egyszerűen hámozva, vagy kibárdolva verték le azokat.

A kéreggel együtt levert cölöpök között egyetlen egy darab 368 cm hosszú, 16 cm vastag volt és 60 cm hosszúságban három oldalra volt kihegyezve. A többi öt darab átlagos hosszúsága 267 cm volt, vastagságuk 20 cm körül mozgott, alsó végük pedig 80 cm hosszúságban négy oldalra volt kihegyezve.

A hét darab héjazott cölöp átlagos hosszúsága 227 cm volt, vastagságuk 16, 23 cm között váltakozott, alsó végük pedig 60—70 cm-nyire több oldalra kúp alakúan volt kihegyezve.

Az utolsó csoport cölöpei átlag 235 cm hosszúak voltak és négyszögletesre voltak bárdolva. Vastagságuk 20 cm körül váltakozott, alsó végük 55—80 cm hosszúságban négy oldalra volt kihegyezve.

Valamennyi cölöp tölgy volt, fenntartásuk azonban különböző volt. Legkorhadtabbak voltak a kéregetetlen cölöpök, — ezek közül a kihúzásnál kettő el is szakadt, — jobb megtartásúak voltak a héjazott kerek és négyszögletesre bárdolt cölöpök. (Ez utóbbiak közül kihúzáskor csak egy-egy darab szakadt el, megtartásuk, illetve állapotuk között azonban pontos különbséget tenni nem tudtam.)

Egyetlen egy cölöp kivételével valamennyi a szilárd, agyagos völgyfenékbe volt leverve. A különbség mindössze annyi volt, hogy a külön-külön csoportokba sorolt és más-más hosszúságú cölöpöket nem verték le egyforma mélyen. (Ezen a helyen 150 cm mélynek véve a tözegrétegeket — átlag ezt a mélységet mutatták a kihúzott cölöpök, — kérgükkel együtt használt cölöpöket átlag 117 cm-re, a kéregetett gömbölyű cölöpöket 77 cm-re, a négyszögletesre faragott darabokat pedig átlag 85 cm-re verték be az altalajba.)

A kihúzott cölöpök mai állapotából viszonylagos korukra meggyőződésem szerint nem lehet következtetni. Nem nyújt erre komoly támpontot térbeli elhelyezkedésük sem, mert hiszen a feltárt útszakasz nagyon rövid volt s így az újabban történt cölöpkihúzások révén támadt zavarokat sem lehet számításba venni. Bizonyos, hogy a cölöpök nem egykorúak, az utat megépítették és több alkalommal megújították. A különböző alkalmakkor néha gondos munkát végeztek; négyszögletesre bárdolt cölöpöket vertek le, máskor meg héjazatlan fát használtak. Volt úgy, hogy a cölöpöket mélyen verték le, máskor meg sekélyen, valószínűleg aszerint, hogy a munka mennyire volt sürgős.

A kibontott felület színén 20 cm vastag humuszréteg feküdt. A cölöpsorokon kívül ez alatt 23 cm vastag barnás tözeges réteget találtunk, a cölöpökön belül 30—35 cm vastag hordott földréteget. Ez alatt a külső barnás tözegnek megfelelő 2—3 cm vastag réteg következett. Közvetlenül ez alatt a talajvíz szintjét értük el; az ebben kb. további 30 cm mélységig megfigyelt réteg nyirkos feketé tözeg volt. A feltárás legalján több uszadékfa darabot találtunk, melyek a cölöpök között és az egykori híd északi oldalán összeterlódtak. Meg kell még említenem, hogy a cölöpsorok között talált hordott föld alján rőzsekorhadék nyomára akadtunk, magában a földben pedig egy XII. századra jellemző edényperemtörökék feküdt.

A leírt keresztmetszet felfogásom szerint azt bizonyítja, hogy az út eredetileg, az alsó fekete nyirkos tözegréteg keletkezése idején még lábakon álló hídút volt. Ezt az utat később, — talán már a középkor végén, vagy a hódoltság után — töltésúttá alakították át oly módon, hogy a cölöpsorok közét rőzsével és máshonnan idehordott földdel töltötték ki. Lehet, hogy ugyanakkor dorongúttá is átalakították a tönkrement régi hidakat, azaz hogy a cölöpök közeit földdel, rőzsével kitöltötték, a töltékanyag tetejére pedig keresztben és sűrűn egymás mellé dorongokat fektettek. Ezeket, hogy a magas víz el ne vigye, kétoldalt egy-egy csapatófával le is fogták, a levert cölöpök felső végéhez erősítették. Ez magyarázza meg *Mezőlak*y zalavári commendatornak 1558-ban írt panaszát, mely szerint — mert az utak víz alatt álltak —, „sem lovon, sem kocsin, sem hajón a jeges nagy vízben ki nem mehetett.”⁴

⁴ *Füssy Tamás*, A zalavári apátság története. A pannonthalmi Szt. Benedek-rend története, VII. k. 143. o.

1558-ban tehát az egykori hídutakból már csak néhány dorongút volt meg. Ezeknek a dorongutaknak a keletkezését azonban nem datálja pontosabban a töltelékföldben talált, említett XII. századi cserép sem. Ez csak annyit mond, hogy azon a helyen, ahonnan a földet hozták, XII. századi leletek fordultak elő s hogy így az útnak átalakítása a XII. és a XVI. század közötti időben történt.

Az a kérdés, hogy útunk eredetileg valóban lábakon álló, hídszerű út volt, az említett érveken felül még abból is kitűnik, hogy a levert oszlopoknak egy része négyszögletesre volt faragva. Egyszerű dorongutaknál ilyen lábakra szükség nem lett volna.

III.

A cölöputaknak harmadik szakasza már szinte megsemmisültnek tekinthető. Az ásatáson résztvevő napszámosok és más zalaváriak hívták fel rá a figyelmemet, úgy mesélve el a dolgot, hogy a falu északi vége, Kiskanizsa és Récéskút dombja közötti részen is cölöputnak a nyomai látszanak. Megvizsgálva ezen a helyen a berekben lévő kaszálókat, úgy találtam, hogy a még ki nem húzott, le nem faragott két cölöpvég tanúsága szerint ezen a szakaszon valóban lehetett hídút, ennek az útszakasznak azonban semmiféle feltöltése, koronája nem volt. A megmaradt két repedezett cölöpvég alapján nem tudtam megállapítani, hogy a levert tölgyrönkök faragottak voltak-e. Helyzetükből a hídút szélességére sem lehetett következtetni.

IV.

A Récéskúti-sziget és a mai zalavár—szabari országút törése közötti szakaszon az előbbihez hasonló, szórványos nyomokban ugyancsak felismerhető az egykori út. Földtöltése, koronája ennek az útrésznek sincsen, így bizonyos, hogy a Récéskúthoz vezető bekötőutat, valamint a kiskanizsai szakaszt nem alakították át töltésúttá, hanem egy bizonyos időpontban felhagyták. A récéskúti bazilikát a zalavári parttal (ezek szerint a régi, középkori falu hihetőleg a mai Kiskanizsa helyén feküdt) és a várral összekötő útszakaszokat úgy látszik még abban az időben építették, amikor a várat is, a bazilikát is építették. Feltűnő mindenesetre az, hogy mind a récéskúti bazilika, mind a vár alapfalainak egy része az altalajba levert fa cölöpökre épült.⁵

⁵ A récéskúti bazilika alapfalai alatt 1948-ban Radnóti Aladár elég jó megtartású, sorokban levert tölgyfa cölöpöket talált, melyek a Keszthelyi Múzeumba kerültek darab szerint négyszögletesre voltak faragva. A bazilikának levert oszlopokra épült részét Radnóti IX. századnak tartja. (Radnóti, Une église du haut moyen age a Zalavár, Etudes Slaves et romaines, Vol. 1. Fasc. 1., 25. old. 1. kép.)

A várra vonatkozólag 1841-ből Kollár azt a megfigyelést hagyta ránk, hogy „különösen a várnak aláásott szögletei a vár falai mélyen a földbe vert és már kővé vált cölöpökön emelkedtek.” (Gestopis Henslmann, A székesfehérvári ásatások eredményei, 121. old.) — Nem hiszem, hogy a megfigyelés egészen pontos lenne, illetve Kollártól magától és ne a helybeliek szóbeszédéből származna, mert a cölöpöknek kővéválása a zalavári tűzegtalajban csak mese. Az 1953. évi ásatás során a kőfal alatt levert cölöpöket és azokon gerendázatot találtak. Erről emlékezik meg Fehér Géza előzetes ásatási jelentésében, az Acta Arch. Hung. 1954. évi kötetében. Közelebbi részleteket fog erről közölni Cs. Sós Ágnes, német nyelven írt, kiadás alatt lévő zalavári monográfiájában. — Cölöpökre épült a XI. századi belső várfal is, mely eredeti-

V.

A következő cölöpút a vársziget északi részéből indul ki és a mai nyárfás erdőn át a Rezeshátra vezet. Részletesen ezt a szakaszt nem vizsgálhattam meg, mert az erdő alja nagyon gazos és csalánnal benőtt. Annyi kétségtelen, hogy ezen a részen a cölöpök már csak nagyon hiányosan vannak meg, hogy legnagyobb részüket az erdő ültetésekor, vagy már azelőtt tönkretették.

VI.

A Rezesház és az alsóbárándi domb (népi neve Huszárvár) között egykor ugyanilyen cölöpút vezetett. A mai Zala meder melletti részen azonban széles sávban szántóföldek vannak s ezek helyén minden cölöpöt kiszántottak már. Az útnak alsóbárándi vége, közvetlenül a domb lábánál még jól látszik rövid szakaszon s ez egykori irányát is megmutatja. A cölöpsorok itt egyszerűek, földtöltés nincsen köztük.

VII.

A zalaváriaktól nyert értesülés szerint a vársziget és a nyugati Zala part között a mai országúttal párhuzamos irányban, attól kb. 15 lépésnyire délre szintén cölöpút maradványai láthatók. A szakaszt végigjártam s ott a következőket találtam: A vársziget és a Zala mai medre közötti részen a cölöpök már mind hiányzanak. Igen jól megmaradtak azonban a cölöpök a Zala hídjától nyugatra 200 méternyire, a mai úttól délre 70 m-nyire és attól nyugatra a Zala völgy nyugati oldalán álló Jäger ház irányában. A 480—500 cm széles útnak két oldalán számos utólag levert pótcölöp látható s az útnak enyhe koronája van. Ezt a szakaszt tehát éppen úgy, mint az I. és II. alatti útszakaszokat idővel töltésúttá alakították. Valószínű, hogy ez az út volt közvetlen elődje a mai országútnak.

VIII.

A vársziget és Borjúállás-sziget közötti szakaszon a szakadozott partú vízfolyások és a szántóföldek helyén hosszas keresgélés után egyetlen cölöpöt találtam.

IX.

A Borjúállás-sziget és a Rátás-sziget közötti szakaszcól már bőségesen beszámoltam.

A Rátás-sziget és a nyugati Zala part közötti útszakasz maradványairól csak a zalaváriaktól értesültem. Ez az útszakasz a Rátás-szigetről egy névtelen szigeten áthaladva, állítólag nyugati irányban kifut a Zala völgy nyugati partjára.

A zalavári vár körül fekvő cölöpútak, illetve hídutaknak egy része már régebben is ismeretes volt. Füssy Tamásnak és Rómer nyomán *Gyulai*

leg kolostorépület volt. Részletes rajza az Acta Arch. Hung. említett cikkében jelent meg. Hasonló alapozás figyelhető meg a várszigeti XI. századi kápolnánál is. Tekintve, hogy a récéskúti, IX. századi bazilika is ilyen technikájú alapozást mutat, a cölöpökre történt építkezés Zalavárról visszamenőleg a IX. századig követhető.

Rudolfnak tudósításai⁶ azonban részben hiányosak, részben pedig tévesek. Megemlíti Füßsy a falu és a vár, valamint a vár és a Bárándpuszta közötti utat, de nem szól arról, hogy a vár és a falu közötti utak melyikét gondolja és mindkettőt egyszerűen cölöpökre épült töltésútnak tartja.⁷ Még érdekesebb az a tévedése, melybe akkor esik, amikor a helybeli szájhagyományokra hivatkozva felteszi, hogy a falu északi részén, Kiskanizsán, a réceskúti bazilikához vezető út lejárója egy régi s a Balatonhoz vezető csatorna nyoma, melyen építőanyagot szállítottak.⁸ Félrevezetőek azok a tévedések, melyek *Gyulaitól* erednek az irodalomban. Szerinte a vársziget keleti oldalának közepe táján Rómer annak a lábashídnak a cölöpeit találta meg, melyek a falu alsó végétől mintegy két puskalövésnnyire a domb alján végződnek.⁹ A hiba ebben a megállapításban ott van, hogy ez a híd szerinte északnak tartott, majd nagyot kanyarodva a falu déli vége felé vette útját. Az igazság az, hogy ezen a helyen két híd indult ki a várból, azaz az egykori kapu előtt találkozik a kettő. Az egyik azonos a mi I-gyel jelölt hídutunkkal, a másik rajzunkon a II. jelzést viseli. A tévedést annál érthetlenebbnek tartom, mivel mindkét hídút, illetve későbbi töltésű cölöpjei és koronája ma is világosan kivehető, könnyen kinyomozható.

Tévesen magyarázza *Gyulai* a nyugati oldalon talált hidmaradványokat is, mert azok kétségtelenül a mi VII. sz. útszakaszunknak felelnek meg. Fentieket csakis azzal tudom megmagyarázni, hogy Rómer nehezen mozoghatott a zalavári berkekben, ami kitűnik abból is, hogy „20 év leforgása alatt e helyütt gyakorta megfordult, de csakis a nyári szárazságok idején bírta a vári szigetet megközelíteni.”¹⁰

A felsorolt cölöputak teljes hossza kb. 6 500 méter. Valamennyi út középpontja az egykori zalavári vár, de egy részük nemcsak a Zala völgy két partjával köti azt össze, hanem a vár körül a lápból kiemelkedő kisebb szigetekkel is.

Leghosszabb ideig kétségtelenül az I., a VII. és a II. útszakasz maradt használatban. Az I. és a VII. útszakasz még a mai zalavár—szabari országútnak is közvetlen elődje volt, s így valószínű, hogy túlélte magát az 1702-ben osztrák parancsra felrobbantott várat is. Nagyon valószínű, hogy ennek az útnak a töltése késői időkben éppen a vár törmelékéből lett pótolva. Ugyanígy valószínű az is, hogy a II. útszakasz is használatban volt ebben a késői időben, mert hiszen a vár kőanyagának elhordásához még a XIX. században is használható utakra volt szükség. *Dolezsalek* Antal leírásából tudjuk, hogy 1841-ben Zala vármegye útépítéshez is innen hordatott anyagot.¹¹

1558-ban *Mezőlak*y idézett levele szerint a jeges nagy árvíz idején a várból sem lovon, sem kocsin, sem hajón ki nem lehetett menni. Az utak e szerint magas vízállás idején víz alatt voltak, ami csak úgy érthető, hogy a XVI. század derekán ezek az utak már nem hidak, hanem csak dorongutak voltak. Miután pedig dorongutak csak azok az útszakaszok lehettek,

⁶ A szentbenedekrend története VII. köt.

⁷ I. m. 27. old.

⁸ Uo. 28. old.

⁹ I. m. 441—443. old. és a 440. oldalon lévő ábra.

¹⁰ Uo. 443. old.

¹¹ Honderü 1847. február 23.

ahol az út töltését megtaláljuk, a XVI. században is csak a már említett I., VII. és II. útszakaszok lehettek használatban. Az utaknak többi részét ezek szerint már régebben használaton kívül helyezték, illetve többé már ki sem javították.

A dorongutak elődeinek, a hidutaknak a keletkezése ezek szerint még korábbi időkre teendő. Tekintve, hogy egyes szakaszokon dorong-utakká való átalakítása a XII. és a XVI. század közötti időben történt, az ezeket megelőző lábashid-utaknak a korát vagy az Árpádok korára, vagy még korábbi időkre, a Pribina-féle szláv Mosaburg idejére tehetjük.

Az a feltevés, hogy a Zalavár-környéki lábashid utak a magyar középkorban épültek s így a zalavári bencés apátsághoz tartoztak volna, nem látszik valószínűnek. Ellentmond ennek az a tény, hogy a III. és IV. útszakasz a Pribina-kori bazilikát kötötte össze a várral és a faluval, ellene szól ennek az, hogy a négyszögletesre faragott cölöpök típusát Pribina-kori épület alapfalai alól ismerjük, s hogy a régi meg nem újított hidutak olyan szigeteket kötöttek össze a várral (Borjúállás-sziget, Rátás-sziget), melyeknek felszínén Árpádokori cserepeket nem, de kora-középkoriakat szép számmal láttam. Más megoldás nem is lenne valószínű, mert hiszen a lápos, ingoványos helyre épült Mosaburghoz az épületanyagot a páhoki kőbányából és a közelben fellelhető római épületmaradványokból legkönnyebben nem vízi, hanem szárazföldi úton hozhatták a helyszínre.

A zalavári hid- és dorongutak kérdésén felül jelen beszámolómnak egyik célja az is, hogy felhívjam a figyelmet azokra a levert cölöpök segítségével készült egyéb létesítményekre, melyek a Balatonnak már feltöltődött melléköbleiben nyomokban másutt is fellelhetők. Felkutatásuk, térképezésük és koruknak meghatározása sürgős feladat, mert a rohamosan fejlődő mezőgazdaság új munkamódszerei és a fokozódó tőzegkitermelés csak akkor segíti elő az ilyen emlékek felkutatását, ha régészeti tekintetben is fokozódik az érdeklődés. A réten a kézikaszával dolgozó részére is akadályt jelent a talaj felszíne fölé emelkedő cölöpcsonk, de még sokkalta veszélyesebb az, ha a nagyüzemi módon gondozott táblán, magasra nőtt fű között, kaszálógép útjába kerül. A gép épsége érdekében ilyen helyen kénytelenségből is eltávolítanak minden akadályt. Végleg eltűnhetnek így a múltnak máig megmaradt emlékei, ha felvilágosító munka útján idejében tudomást nem szerzünk ezekről. Tőzegtelepeken is hasonló veszély fenyeget; ilyen helyeken azonban az érdekek helyes összekapcsolása komoly eredményekhez is vezethet.

1951-ben a Nagyberék öblében, Fonyód mellett, Feketebézsény nevű tőzegtelepen bukkantak a tó fenekébe vert tölgy cölöpökre. Az akkortájt még nem víztelenített területen a cölöpök elhelyezkedésében rendszert felismerni ugyan nem lehetett, de kétségtelenül megállapítható volt, hogy a cölöpöket olyan időkben verték le, amikor a parti turzások folytán elkülönült öblöt még nem töltötte fel a vízi növényekből keletkezett tőzeg. A cölöpöknek akkoriban még csak az alján gyülemlett fel kb. $\frac{1}{2}$ m-es tőzegréteg; felső, kb. $1\frac{1}{2}$ m-es részük azonban nyílt vízben állt. Az említett alsó tőzegrétegen feküdtek ugyanis azok a 6–8 cm vastagra hasított tölgy pallómaradványok, melyek közül néhány darabot az ugyanott talált Vučedol-zóki cserépanyaggal együtt beszállítottam a keszthelyi Balatoni Múzeumba.

A leírt leletkörülményekből világosan következik, hogy a pallómaradványok annak a padozatnak a részei, melyekkel a tóba vert cölöpöket hid-

lásszerűen letakarták. A Vučedol-zóki cserépanyag viszont azokból a lakóházakból származik, melyeket az ember a hídlás padozata felé épített. Ha a mai Balaton nyílt vizeiben, ahol a téli jégpáncél tágulása-összehúzódása miatt *Cholnoky* Jenő megállapításai szerint őskori cölöpépítményeket nem várhatunk, akkor a lefűződött melléköblökben, ahol a kisebb felületnek megfelelően, nem lehetett oly nagy játéka a jégnek, mégiscsak joggal kereshetünk ilyeneket. A fonyód-feketebézsényi példából kiindulva nem kétkedem abban, hogy a Balatonnak ma már feltöltődött melléköbleiben középkori és római hidutak mellett további őskori cölöpépítmények, mesterséges átkelőhelyek¹² válnak majd ismeretessé.

Csalog József

¹² Feketebézsényi tőzegkitermelőktől hallottam, hogy évtizedekkel korábban a mostani tőzegtelep közelében „rőzseutat” találtak, mely a D—É-i völgy átkelőhelye volt.

BRÜCKEN- UND KNÜPPELWEGE IN DER UMGEGEND VON ZALAVÁR

Während meiner Grabungskampagne im Sommer 1950 in der Umgebung von Zalavár hatte ich Gelegenheit, die Pfahlreihen von mehreren Brücken- und Knüppelwegen zu beobachten. Diese Wege stammen noch aus den Zeiten vor der Regulierung des Zala-Flusses, als das Flusstal noch sumpfiges Moorland war.

Weg I. verband die Gemeinde Zalavár mit der Burginsel, bzw. mit der dort erbauten Burg. Seine Richtung entsprach im grossen und ganzen der heutigen Landstrasse, die das Tal überquert.

Weg II. führte vom Südeinde der Gemeinde in die Burg. Ein aus dem 12. Jh. stammendes Gefässbruchstück war anlässlich einer Grabung kleineren Ausmasses aus der Erdschichte unter der Strasse zum Vorschein gekommen.

Der Weg III. ist derzeit fast vollkommen zerstört. Einstmals führte er auf die Insel Révész, während Weg IV. die Insel mit der Burg verband. Dieser Weg stand annehmbarerweise mit der auf der Insel errichteten Basilika im Zusammenhang.

Weg V. verband die Burginsel — in Nordrichtung ausgehend — mit dem sog. Rezeshát.

Weg VI. sicherte die Verbindung zwischen Rezeshát und dem Hügel in Alsóbaránd, den das Volk „Husarenburg“ nannte.

Weg VII. führte von der Burginsel in westlicher Richtung, ungefähr parallel mit der heutigen Landstrasse.

Weg VIII. verband die Burginsel mit der „Borjúállás“ genannten Insel, von wo man auf Weg IX. den westlichen Talrand erreichen konnte.

Die Gesamtlänge der hier aufgezählten Wege beträgt ungefähr 6500 m. Sie verbanden nicht nur die beiden Ufer des Zala miteinander, sie dienten vielmehr dem Verkehr zwischen der Burg und den benachbarten Inseln.

Die Wege I., II. und VII. bestanden am längsten: sie waren vermutlich noch in der Zeit, nachdem die Burg Zalavár im Jahre 1702 in die Luft gesprengt worden war, in Verwendung.

Laut zeitgenössischer Aufzeichnungen, konnte man 1558 die Burg weder zu Pferde, noch mit Wagen, auch nicht mit dem Boot verlassen. Dies kann nur so gedeutet werden, dass die Wege um diese Zeit nicht mehr Brücken-, sondern Knüppelwege waren, die durch das Hochwasser überschwemmt wurden. Da wir bei den Knüppelstrassen auch den Damm der Wege finden müssen — wie dies bei den Wegen I., II. und VII. der Fall ist — kann angenommen werden, dass die anderen Wege im 16. Jh. nicht mehr in Verwendung waren. Somit bestanden sie früher und die Brückenwege waren die Vorläufer der Knüppelwege.

Die Wege III. und IV. sicherten die Verbindung zwischen der Pribina-zeitlichen Basilika und der Burg, bzw. mit dem Dorf, wodurch die Zeit ihrer Herstellung festgesetzt wird. Die Wege V., VI., VIII. und IX. verbinden solche Inseln miteinander, auf denen wir dem frühen Mittelalter angehörende Gefässbruchstücke fanden.

Die Studie weist nach dem Bericht über die Brücken- und Knüppelwege auch auf verschiedene Pfahlbauten in jenen Buchten des Balaton (Plattensee) hin, die seither verlandeten. Die Erforschung, kartographische Aufnahme und Freilegung derselben gehört zu den dringlichsten Aufgaben, da sie durch den landwirtschaftlichen Betrieb stark gefährdet sind.

Neben Fonyód war man 1951 im Torfgrund Feketebézsény, in der einstigen Bucht des Balaton auf Pfähle gestossen und fand auch Spuren des darüber liegenden, dicken Bohlenwerkes aus Eichenholz. Das Fundmaterial, das dabei zutage kam, bestand aus Vučedol-Zóker Keramikscherben.

Wir haben in den einstigen verlandeten Buchten des Balaton neben den römischen und mittelalterlichen Knüppel- und Brückenwegen auch urzeitliche Pfahlbauten zu suchen.

József Csalog

A ZALAVÁRI BÉCSI DÉNÁRLELET

A múlt század közepén Zalaváron — feltehetőleg a hajdani bencés apátság romjaiban — két edényben nagy mennyiségű — szám szerint 7 889 db — középkori érmet találtak. Valószínűleg ennek a leletnek sajnálatos későbbi sorsáról számol be *Miksa György*, bár a dátumnál, valamint a számnál és súlynál némi eltérések mutatkoznak a későbbiektől. Ezért fontosnak találjuk rövid közlését szószerint idézni. „Zala vára romjaiból 1854-ben köveket kitörő Horváth Gábor és Tunin Antal tavasz elő 8-án kőkorsóban 6000 db.-ot meghaladó ezüst pénzt találtak. 7 font 19 latot nyomó 6 018 db.-ot a találó egy kanizsai ötvösnek adott el. Írásnélküli, többnyire 15. századbéli dénárok. Nagyobb része osztrák, de van bajor és passauai eredetű is. A régiségtár 135 db.-ot tartott meg. 1855-ben ugyanott újból találtak régi ezüst pénzeket, amelyekből a régiségtár 22 db.-ot tartott vissza.”¹

Később *Luschin* is említ a zalavári apátsági templom alapjaiból 12 db különböző érmet,² s itt dr. *Kenner* jelentésére hivatkozik.³ *Kenner* az idézett helyen azonban zalavári leletről nem beszél. Valószínűleg *Luschin* idézett munkájából vehette át *Hóman* Bálint a 12 db Zalaváron talált bécsi dénár közlését; a nagy mennyiségű leletről azonban nem tud.⁴ *Börzsönyi Arnold* is ír 3 db éremről — friesachi brakteátáról — amely Zalaváron került elő.⁵ Nem valószínű azonban, hogy ezek ebből a leletből származók volnának, mert a leírás szerint, legalább is 2 db tipikus korai friesachi, egyikük valószínűleg II. Eberhard salzburgi érsek verete, s nem brakteáta.

Az irodalomban még az edényekről is találunk említést. *Makay Béla* a zalavári apátság levéltárában, Zalaapátiban jártakor lerajzolta többek között azokat az edényeket is, amelyeket „számtalan friesachi ezüstpénzzel találtak 1854-ben.”⁶ (I. tábla, 1., 2. kép.)

Ennyit tudtunk eddig erről a jelentős leletről. Most azonban két egykorú feljegyzés és a leletnek előkerült kis hányada — század része — alap-

¹ *Miksa Gy.* Magyar történelmi emlékek. Kolozsvár. 1860. 39. l.

² *A. Luschin—Ebgreuth:* Die Wiener Pfennige Fundverzeichnisse und kritische Studien. Numismatische Zeitschrift 6—7 (1874—75) 58. l.

³ Dr. *Kenner:* Beiträge zu einer Chronik der Archäologischen Funde in der Österreichischen Monarchie. Archiv für Kunde österreichische Geschichts-Quellen. 24. (1860).

⁴ *Hóman B.* Magyar pénztörténet. Bp. 1916. 354.

⁵ *Börzsönyi A.* Num. Közl. 14. (1915) 100. l.

⁶ *Makay B.* A Balaton és vidéke a történelmi korban. Bp. 1906. 80. *Makay* több régiséggel együtt két edény rajzát közli, az alatta lévő szöveg: „... a két nagyobb edényt számtalan friesachi ezüstpénzzel találtak 1854-ben.” De több edény nincs a rajzon, csak a kettő, amelyeket közölök.

ján fogalmat alkothatunk a kincsről. Sorsa mutatja, hogy mint semmisültek meg nemzeti multunk emlékei az elnyomatás alatt. Oka a szakszerűtlenség, hanyagság, s nem egyszer rosszindulat hazánk iránt.

A két irat, s velük a 78 db érem is a zalavári bencés apátság levéltárából került a keszthelyi Balatoni Múzeumba. Az egyik csupán rövid beszámoló a lelet előkerüléséről és szétszóródásáról. A német nyelvű feljegyzés szövegét az alábbiakban közöljük.

„Rechnung.

der in Zalavár den 9te febr. 855 gefundenen Münzen.

Die ganze massa besteht in 7889 Stücken.

Davon abgerechnet:	Stücke.
1, für die Regierung eingesendet	108
2, für Martinsberg	119 = 45 gattungen
3, für Göttweig	105 = 59 gattungen
4, für Stuhl Rühler	40
5, für die Abtey behalte	187 = in 80 gattungen
6, für mich ausgebetten	4
	<hr/> 565

Die summa 565 von total summa 7889 abgerechnet
bleiben zur Verkauffe 7324 Stücke

von Gewicht 9 font und 8 Loth

P. Gregor

6te november 855"

A másik irat a leletből 84 típust ír le, valamint az előbbi magyar szövegét. Zárójelbe tettük azoknak az érmeknek a meghatározását, amelyeket egyeztetni lehetett. A rövidítések alább vannak.

„9^{ik} febr. 855

Zalavár romjaiban talált pénzeknek nemei.

N^o

- 1, Ló alak R: L. betűkkel. (B. 63. LW. 252.)
- 2, Bárány v. szamár hátán kereszt (L. 112.)
- 3, Hámmas-Hal (L. 111.)
- 4, Griff madár szárnyában 3 vonalú paizs (L. 136.)
- 5, Sárkány — pettegetett szárnyval
- 6, Három fejű Kigyó (L. 133.)
- 7, Holló- egy fejű — két szárnyval (L. 77.)
8. ^a
^b Szarvas fej csillaggal.
- 9, Hattyu (L. 104.)
- 10, Várfal — felül kereszt — alul nap (H. 29.)
- 11, Tigris — hátán 9 szálu csillag. (B. 3113. LW. 251.)
- 12, Medve vagy Mókus
- 13, Vízi arslány
- 14, Liliom, három virágu. (L. 110.)
- 15, Paizs két kigyóval körötte (L. 115.)
- 16, Paizs — csillaggal kerítve (L. 127.)
- 17, Koronás emberfő (I. T. 3. kép).

18. Emberi alak — melyén kereszt (B. 61. LW. 257.)
a
19. $\frac{b}{c}$ Fordított ember fő
c
20. Négy ágú lilium.
21. Öt virágban csillag (L. 109.)
22. $\frac{a}{b}$ Nagy Csillag. (LW 232.)
23. Tigris (L. 92.)
24. Arszlány v. Párducz fordított fővel (L. 121.)
25. Oszlop dombon — körül 2 paizs (L. 126.)
26. Közép Paizs szél: két szárny (L. 135.)
27. Jeruzsálemi Kereszt. (L. 93a.)
28. Kereszt — között 4 lilium. (L. 106.)
29. Közép csillag — körül 6 kereszt (szép) (L. 97.)
30. Nyul alakú állat (L. 124.)
31. $\frac{a}{b}$ Ember alak mellyel és szárnnyal (L. 80.)
32. Arszlány egyenes fővel (LF. 44/45.)
33. Ember alak: kard jobb kéz; bal: Kereszt. (L. 114.)
34. Ember alak, előre néz; jobb kéz gömb bal: buzogány. (L. 96.)
35. Ember alak — pettegetés a melyén. (L. 128.)
36. Ember fő tuskés képpel.
37. Angyal — két szárnnyal — paizs a mellyen. (L. 125.)
38. Hold —
39. Ember fő — (I. T. 4. kép) a, b, c, d, e. (L. 131.)
40. Ember alak; jobb kéz kard; bal paizs alól: csillag.
41. Két lilium szélről; — alól paizs. (L. 91.)
42. Ló — fordított fővel. (L. 98.)
43. Egy szarvú állat.
44. $\frac{a}{b}$ Kalapos ember fő. (L. 148.)
45. Szarvas. (L. 89.)
46. Vissza néző tigris. (L. 101.)
47. Elefánt — hátán: korona. (L. 73.)
48. Grif — előre néz: melyében paizs. (L. 90.)
49. Krokodilus hátra néz. (L. 130.)
50. $\frac{a}{b}$ Két Holló egy ágon.
51. Két fejű Sas — előre néző Két lábú
52. Kálvária — 9.
53. Ember alak — bal kéz:
54. Kereszt, bekerítve. (I. T. 5. kép) (L. 68a.)
55. Bárány — zászló a hátán. (L. 81.)
56. Krokodilus — vissza néző — hátán korona.
57. Tigris — feje:
58. Közép: Paizs — körül cífraság. (I. T. 6. kép) (L. 87.)
59. Közép: Lilium — körül: két kígyó. (L.— LW.—)
60. Sas — v. Holló — szárnya vár fal.
61. Ember alak — két kezében kereszt. (L. 49.)
62. Négy kereszt. (I. T. 7. kép) (LW. 123.)
63. Oszlopon Sas v. holló — előre néz; 2 szárny. (L. 134.)
64. Két — 4 lábú állat — pár vonalban.
65. Ember alak — láb és kezekkel.
66. Négy lábú; hátán: paizs v. ember fő.
67. Scorpió.

68. Két lábú — Szárnyyal. (L. 113.)
 69. Közép Paizs — szárnyyal.
 70. Ember alak — körül csillagok. (L. 102.)
 71. $\frac{a}{b}$ Majom. (L. 123.)
 72. Szélről Két paizs. — 4 lábú állat; alul csillag.
 73. Sas ágon?
 74. Koronás emberfő — lovon. felül VI. (L. 59.)
 75. Ismeretlen alak.
 76. Közép: Kereszt — párvonalban. Két két lábú állat. — (L. 94.)
 77. Slavoniae moneta. —
 78. Mókus. —
 79. Kereszt Sarlangok alatt. (LF. 115.)
 80. Körben „csillag — alól két ház — középett állat fő.
 81. Ember alak — bal kezébe: buzogány.
 82. Ember alak — mellén: csillag jobb ég bal oldala.
 83. Koronás ember fő — előtte „kereszt. —
 84. Csonka ember alak — két kezében kard. —
 Egész összeg 7889 darab

ebből: — Kormányinak	108 db.
St. Mártonba	113 db. 45 Species.
Gottviriba	105 = 59 Species küldetett.
Fő Biró Urnak	48 = 48 Species.
Apátság részére	187.
Magamnak kikérte,	—4.
	565

565 darabot 7889-ből levonva — marad *eladás végett* 7324 db. (* mintegy 9 font 8 lath nyomatékú

611k november 855.

Ugy tűnik, hogy a felsorolásban a 77. tételtől más írta. Meg kell még említenünk, hogy a 22, 27, 50. és 71. tételnél előforduló $\frac{a}{q}$ feltüntetés utólagos ceruza-bejegyzés. Ugyancsak utólagos a (* jelzés alatt szereplő megjegyzés vörös tintával; s ezzel írták alulra ezt a véleményt: „Kár volt”. amely az eladásra vonatkozik.

A 78 db érem, amely a két irattal együtt került elő, valószínűleg az apátság részére átadott összegből származik. Ezt a feltevést megerősíti, hogy az egykorú leírással sok példányt egyeztetni lehetett, s a feljegyzések ugyancsak az apátság levéltárában voltak, tehát az ő birtokát képező érmék leírása. A leírt pénzek egyházi tulajdonát igazolja az is, hogy a leírás utáni megjegyzésben *thuribulumunkról* van szó. Az egyeztetésnek azonban akadálya a leírás pontatlansága, ezért ez nem is sikerülhetett minden példánynál, s amelyeknél lehetett is csak több-kevesebb valószínűséggel.

Az érmék meghatározásánál a sorszám után zárójelbe tesszük az egykorú leírás sorszámát.

A 78 db-ból álló lelettöredék 70 bécsi, 2 friesachi, 3 bajor, 1 passai verettel szerepel, s 2 db annyira elvert, hogy meghatározása lehetetlen.

(* „Krotler Miksa apát úr idősebb emberektől hallotta, ezen érmek egy részét beleolvasztották volna az ezüst *thuribulumunkba*.”

Rövidítések:

L. Arnold Luschin—Ebengreuth: Wiener Münzwesen in Mittelalter. Wien und Leipzig 1913.

LW. Arnold Luschin—Ebengreuth: Die Wiener Pfennige. Wien 1877.

LF. Arnold Luschin—Ebengreuth: Friesacher Pfennige. Numismatische Zeitschrift 56 (1923) 33—146.

B. I. P. Beierlein: Die Medaillen und Münzen des Gesamtthauses Wittelsbach. München 1897.

H. Rudolf von Höffken: Passauer Pfennige. Wien 1899.

A. BÉCS.

II. Frigyes császár 1236—1239 1246—1250

- 1, L. 49. (61) 2 db. 0,80 0,71 g.
Prsemysl Ottokár király 1261—1276
 2, L. 59. (74) 0,75 g.
 3, L. 68a. (54) 0,64 g.
Prsemysl Ottokár mint király 1261—1276
 vagy *Habsburg Rudolf* király 1276—1281
 4, L. 73. (47) 0,68 g.
 5, L. 77. (?) 0,69 g.
 6, L. 78. (?) 0,66 g.
 7, L. 80. (31) 2 db. 0,87 0,70 g.
 8, L. 81. (55) 2 db. 0,75 0,60 g.
 9, L. 83. (?) 0,71 g.

Habsburg Rudolf király 1276—1281

- 10, L. 87. (58) 0,60 g.
 11, L. 89. (45) 0,69 g.

I. Albert 1282—1308

- 12, L. 90. (48) 0,69 g.
 13, L. 91. (41) 0,76 g.
 14, L. 92. (23) 0,77 g.
 15, L. 93a. (27) 0,88 g.
 16, L. 94. (76) 0,69 g.
 17, L. 95. (34) 2 db. 0,635 0,75 g.
 18, L. 97. (29) 0,59 g.
 19, L. 98. (42) 0,71 g.
 20, L. 100. (?) 0,62 g.
 21, L. 101. (46) 0,74 g.
 22, L. 102. (70) 0,76 g.
 23, L. 103. (?) 0,76 g.
 24, L. 104. (9) 0,78 g.
 25, L. 106. (23) 0,73 g.
 26, L. 108. (?) 0,62 g.
 27, L. 109. (21) 0,75 g.
 28, L. 110. (14) 2 db. 0,64 0,36 g.

Az utóbbi töredékes.

- 29, L. 111. (3) 0,75 g.
 30, L. 112. (2) 2 db. 0,715 0,63 g.
 31, L. 113. (68) 0,72 g.
 32, L. 114. (33) 0,73 g.
 33, L. 115. (15) 2 db. 0,71 0,53 g.
 34, L. 116. (?) 2 db. 0,72 0,70 g.
 35, L. 117. (?) 0,75 g.
 36, L. 118. (?) 0,66 g.
 37, L. 119. (?) 0,72 g.
 38, L. 120. (?) 0,78 g.
 39, L. 121. (24) 0,61 g.
 40, L. 123. (71) 2 db. 0,74 0,64 g.
 41, L. 124. (30) 0,62 g.
 42, L. 125. (37) 0,71 g.

1335 előtt.

- 43, L. 126. (25) 0,69 g.
 44, L. 127. (16) 0,77 g.
 45, L. 128. (35) 0,70 g.
 46, L. 129. (?) 0,91 g.
 47, L. 130. (49) 0,72 g.
 48, L. 131. (39) 2 db. 0,80 0,73 g.
 49, L. 133. (6) 2 db. 0,64 0,58 g.
 50, L. 134. (63) 2 db. 0,76 0,70 g.
 51, L. 135. (26) 0,73 g.
 52, L. 136. (4) 0,86 g.

III. Albert 1330—1358.

- 53, L. 148. (44) 0,70 g.

Nem köthető uralkodóhoz.

- 54, LW. 14. (?) 0,78 g.
 55, LW. 75. (?) 0,74 g.
 56, LW. 123. (62) 0,44 g.
 57, LW. 232. (22) 0,59 g.

58, L.— LW.— Két egymással szembe néző hal közt lilium, alul két kis kör. Luschin egy ausztriai leletben közül ilyen érmét.⁷ (59) 0,51 g. (I. T. 8. kép).

B. FRIESACH.

59, LF. 44/45. hátlapok hybridje. (32) 0,67 g. (I. T. 9. kép).
60, LF. 115. (79) 0,61 g.

C. BAJOR.

I. Rudolf 1294—1317.

61, B. 61. LW. 257. (18) 0,64 g.
62, B. 63. LW. 252. (1) 0,77 g.

I. Henrik 1255—1290

63, B. 3113. LW. 251. (11) 0,71 g.

D. PASSAU.

64, H. 29. (10) 0,68 g.
65, Meghatározhatatlan. 2 db. 0,65 g.⁸

A lelet legnagyobb része tehát a XIV. század elejéről való, 1335 előtti. Az utolsó — s a számunkra megmaradtak közt egyetlen — pontosan keltezhető érem II. Albert (1330—1358) verete. Ugyanerre a korra utalnak a bajor és friesachi pénzek is. Így az elrejtés idejét a XIV. század közepére kell tennünk. Magyarországon ekkor az Anjouk alatti béke és nyugalom honolt. Az országot külső veszély nem fenyegette. Az apátságnak a környékbeli urak hatalmaskodásaitól nem kellett félnie.

Egy fontos tény azonban meg kell említenünk, amely talán megoldást ad a földbekerülés okára. Egy oklevél beszámol arról, hogy Miklós zalavári apát 1341. szeptember 15-én jelentést tesz a veszprémi káptalannak, hogy a monostor nagybőjt idejében (február 21—április 8) leégett. Itt meg kell említenünk, hogy 1341-ben a források szerint János volt a zalavári apát, (1339—1342) Miklósról csak 1347-től tudunk.⁹ Számunkra azonban az a tény a fontos, hogy elpusztultak az összes oklevelek, bullák, s egyéb iratok, tehát a monostor legféltettebb kincsei.

A nagymérvű pusztulást igazolják a régészeti feltárások is. Fehér Géza zalavári kutatásai során az apátság romjainak ásása alkalmával talált egy Nagy Lajos dénárával keltezett építési réteget.¹⁰ A tűzvész után tehát újjá kellett építeni az egész apátságot.

Ezzel a tűzvészrel tehát összefüggni látszik a kincs eltűnése; bár arra a kérdésre, hogy e nem kis összeget miért nem keresték úgy, hogy meg is találták volna, nem tudunk kielégítő választ adni.

Gedai István

⁷ A. Luschin—Ebengreuth: Zur österreichischen Münzkunde des XIII. und XIV. Jahrhunderts. Arch. 41. 2. 243. l.

⁸ Nem tudtuk azonosítani az eredeti leírás 5, 8, 12, 13, 17, 19, 20, 36, 38, 40, 43, 50, 51, 52, 53, 56, 57, 60, 64, 65, 66, 67, 69, 72, 73, 75, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84. sorszám alattiakat.

⁹ Füßy T. A zalavári apátság története. (Sörös Pongrác: A pannonthalmi Szt. Benedek rend története. VII.) Bp. 1902.

¹⁰ Fehér G. Arch. Ért. 80. (1953) 31. l.

DER WIENER DENARFUND VON ZALAVÁR

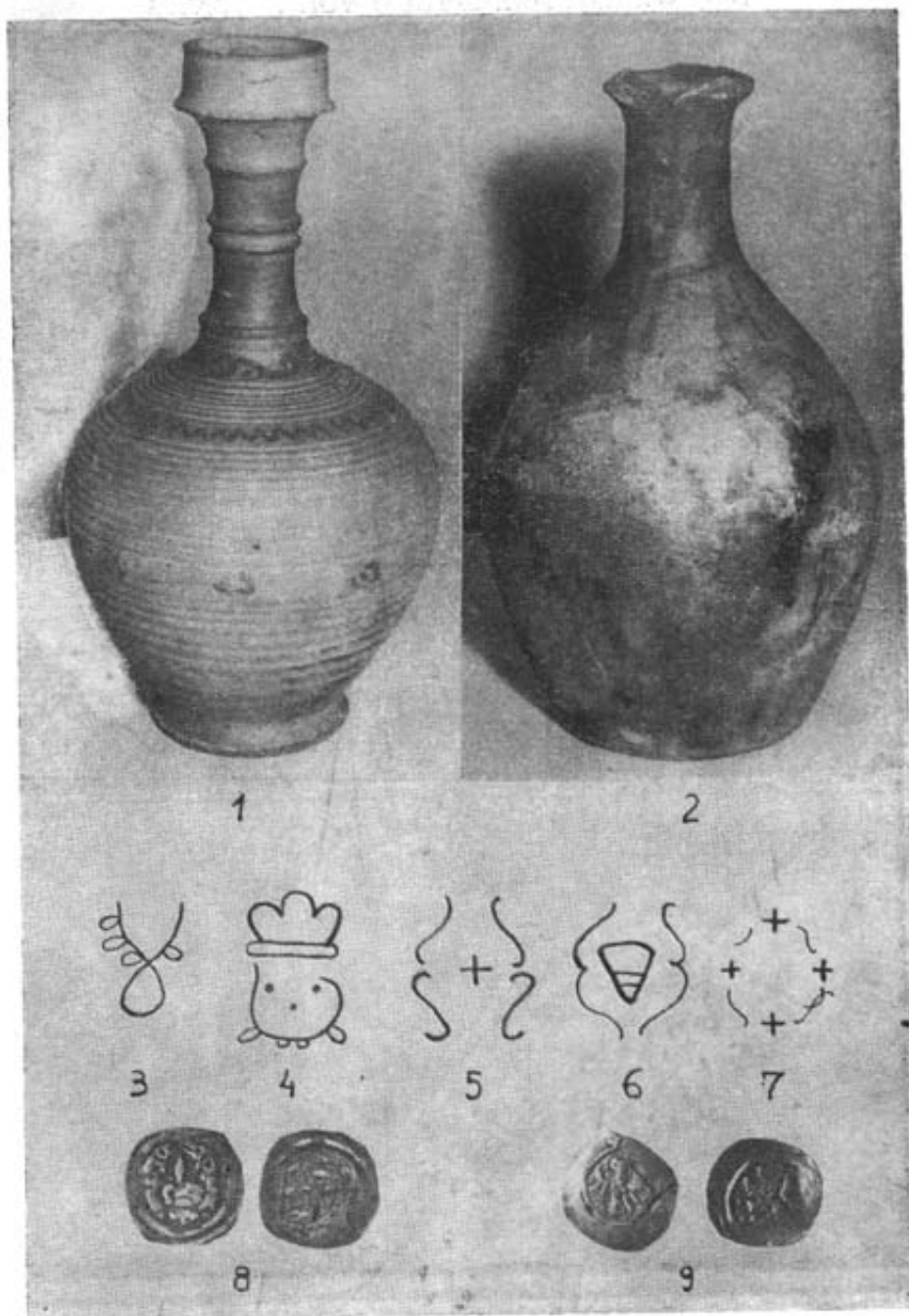
Um die Mitte des vergangenen Jahrhunderts fand man in den Ruinen der einstigen Abtei von Zalavár einen Schatzfund bestehend aus 7889 Münzen. Die Finder verkauften den Grossteil der Münzen — u. zw. 7324 Stück — an einen Goldschmied, der sie einschmolz.

Jüngst waren im Archiv der Abtei zwei derzeitige Aufzeichnungen mit 78 Münzen zum Vorschein gekommen. Das eine Schriftstück enthält einen kurzen Bericht über das Schicksal der Münzen, während das andere die Beschreibung der, der Abtei übergebenen Geldstücke gibt. Die vorhandenen 78 Münzen sind ein Teil dieser, der Abtei übergebenen Geldstücke. Beim Vergleich konnte die Übereinstimmung einiger Münzen mit der einstigen Beschreibung festgestellt werden. (Die bei der Bestimmung der Münzen in Klammern stehenden Ziffern bedeutenden die laufende Nummer der einschlägigen Beschreibung).

Die jüngste, genau datierbare Münze des Fundes ist ein Geldstück Albrechts II; somit gelangte der Schatz ungefähr um die Mitte des 14. Jhs. in die Erde.

Um diese Zeit herrschte in Ungarn Frieden und wir wissen von keiner Bedrohung, die das Verbergen des Schatzes begründet hätte. Eine Urkunde des Jahres 1341 berichtet von einem Grossbrand, der die Abtei vollständig zum Opfer fiel: sie musste neu errichtet werden. Dies bezeugen die Grabungen in Zalavár. Bei den Forschungsgrabungen fand man nämlich einen Denar Ludwigs des Grossen (1342—1382), der zur Datierung einer Bauschicht diente. Somit scheint das Verschwinden des Schatzes mit der Vernichtung des Klosters durch das Feuer im Zusammenhang zu stehen.

István Gedai

I. tábla

HELYTÖRTÉNET

中子線照射によるDNA損傷

ZALAVÁR ÉS A BALATONHIDVÉGI ÁTKELŐ A TÖRÖK IDŐKBEN

Zala vármegye egykori névadó erődje, Zalavár területén talált római feliratos kövekből, téglákból, stb. joggal következtethetünk arra, hogy itt római település volt.¹ Privina szláv fejedelemről a *Conversio Baiuvariorum et Carantanorum* feljegyzi, hogy a IX. században, mikor e területet megszerezte, a Zala folyó egyik berkében és mocsarában *erődöt* (muni-mentum) kezdett építeni.² Lehetséges, hogy ez a vár a magyar honfoglalás idejéig nem pusztult el, és István király a magyar várispáni rendszer kiépítésekor a Zala szigetén már fennálló várat felhasználta, ide telepítve a benedekrendi szerzeteseket is.³ Biztosan azonban csak azt tudjuk, hogy 1164-ben III. István megerősítette Fulcerius veszprémi püspököt a zalai vár civiseitől vásárolt birtokban.⁴ Ekkor tehát már állott a vár, ezentúl gyakrabban is emlegetik.

1222-ben Róbert veszprémi püspök „in castro Zala” ad ki oklevelet, 1244-ben pedig IV. Béla „apud castrum Zala” tartózkodik. Többször találkozzunk a zalai várhoz tartozó földek nevével, köztük van Páh (ma Páhok) is, a vár bormíveseinek lakóhelye, melyet 1354-ben Bórpáhok-nak neveztek.⁵

A XIII. századig Zalavár nyilván a királyé volt, 1443-ban a Rozgonyi, 1444-ben a Gersei Pethő család, 1472-től a zalavári apátság birtoka lett.⁶

A vár épületeiről, szerkezetéről, belső életéről azonban nem tudunk, noha sokat ismerünk a XV—XVI. századi várnagyok közül. Így 1444-ben Gordovai Fancs Péter és Móróczhelyi Farkas László, 1470-ben Domonkos és Litér Péter, 1474-ben Sándorházi Ambrus, Nyári László és Magasi Miklós, 1479-ben Szegfalvi János fia Péter, 1505-ben Egri Pál, 1529-ben Apáti

¹ Füssy: A zalavári apátság története. 221. l., Archaeológiai Értesítő, új folyam, XI. köt. (1891.) 447. l.; A Balatoni Múzeum Egyesület Évkönyve, I. köt. Keszthely 1903., 23. l.

² A Magyar Honfoglalás Kútfeje, 310. l.

³ Mathias *Florianus*: *Fontes Domestici*, II. köt. 208. l.

⁴ *Szentpétery*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, Budapest 1923., I. köt. 35. l.

⁵ 1222. július 28. A Magyar Nemzeti Múzeum Törzsgyűjteménye az Országos Levéltárban; 1244. Országos Levéltár Diplomatikai Gyűjteménye (az alábbiakban DL.) 270, 271. sz.; Wenzel: Árpád-kori Új Okmánytár, VII. köt. 91. l.; VIII. köt. 74. l.; XI. köt. 250; 461. l.; Festetics család keszthelyi levéltára Comitatus Zaladiensis nro. 27/a; Zala Vármegye Története, Oklevéltár (az alábbiakban Z. O.) I. köt. 557—558. l.; Hazai Okmánytár VII. köt. 80. l.

⁶ Hazai Okmánytár II. köt. 6. l.; VI. köt. 260. l.; DL. 2841, 13738, 13787, 36712. sz.

Nagy István, 1536-ban Kürtösi Pál nevét⁷. Csak azt tudjuk, hogy 1413-ban a Zalavár faluból a monostorhoz vezető hidat — két fahíd kivételével — az egyház jobbágysai voltak kötelesek karbantartani.⁸

Zalavár mint erősség akkor került az érdeklődés homlokterébe, amikor a török előnyomulása folytán szükségessé vált a dunántúli végvárrendszer kiépítése. Oláh Miklós 1536-ban megjelent Hungariajában azt állítja, hogy Zalavár gazdag apátság és igen erős vár, de ő aligha látta a várat, és állítását a következő adatok megcáfolják. Zalavár 1553-ban készült hadi leltára szerint a várban mindössze két vastarack és egy vas haubic, 53 szakállas, egy réz és egy törött puska van, 133 tarack „golóbis”-sal és 3259 szakállas golyóval. Viszont puska, kén és salétrom elég bőven van. A vár épületeiről nem szól semmit.

1557. november 6-án Mezőlaký Ferenc Csány Ákosnak a következőket írja a vár állapotáról:

„Emlékezhetik kegyelmed reája, mikor kegyelmes uram [Nadasdy Tamás] akarattjából és kegyelmességéből Zalavárt kezembe adá, a várat a folyosón megkerülök egyetemben. Mondom kegyelmednek, hogy magas falban soha vékony rakást nem láttam... Az elmúlt nyárban is emlékezem Zalavár épüléséről, hogy ha Isten engedné az én kegyelmes uram után azt a falat elhányatnám, két vagy három annyi temérdeken [vastagon] rakatnám. A bástyát is el kellene hányni és temérdek fallal megrakni. Mikor ezek elkészülnének, aztán erős lenne a vár. A jövő esztendőre szándékom az vala, hogy a nagy pincét megboltoztassam és a belső kapu pítvarát... de igen megcsalattam gondolatimbán, nem vára a vékony kőfal, hogy én hányassam, el, az éjjel előálomkor fundamentumából kidőle. A kapu mellett egy kicsiny része marada meg, addig mind eldőlt... Soha kőfalnak hitványabb fundamentomát nem láttam, mint ennek volt. Ha szent király rakatta, tisztesség adassék neki, ha apát urak rakatták, igaz bestie áruval [hitvány anyaggal] rakatták volt, csak szemfényvesztés. Im mind éjjel-nappal, kézzel-lábbal érette leszek, palánkkal e héten, ha az Úr Isten engedi, megcsináltatom. Kikeletre az én kegyelmes uram után ha meg nem halok, úgy rakatom meg, hogy ítélet napjáig el nem dől... A várnak többi körül való falai nem félelmesek, csak a szentegyház sanctuariauma és a fölötte való magas kőfal igen hasadozott. Azon félek, hogy egy nap „plati bokot” [Isten fizesse meg] kezd mondani... Vélem, hogy reám panaszok fognak esni uramnak önagyságának, kegyelmednek is a nemes uraimtól, jobbágysok felől, mert senkiét meg nem kímélhetem a palánk csinálásra. Itt a körülvaló falvakat mind reá üzentem, ha atyámé volna is, ebből senkinek sem kedvezhetek, mert a vártartománnyal későn végezném a palánk csinálását, szinte most kellemetes a külső palánk, mely sokáig és nehezen készüle meg.”⁹

A vár tehát valójában düledezőfélben volt. Mezőlaký ősrégi építménynek tartja, vékony kőfalának rakásával még István királyt gyanúsítja, bár ezt nem állítja biztosan. Úgy látszik, hogy a vár még Mohács előtti állapotában van. Minthogy Mezőlaký nagy pincéről és külső palánk-

⁷ Festetics család keszthelyi levéltára Comitatus Zaladiensis 121/c.; Z. O. II. 597. l.; DL. 13787, 36712, 26740. sz.; Füßy i. m. 582, 584. l.

⁸ Z. O. II. 391. l.

⁹ Füßy i. m. 598—599., 610—611. l.

ról beszél, nyilván volt kis pince és belső palánk is. Úgy látszik a várat lelkiismeretesen erősítette, a jobbágyok robotmunkájának kíméletlen felhasználásával. Munkája eredményéről tanúskodik az 1568. június 11-én felvett *hadi leltár*.

Eszerint a várnak volt *egy belső és egy külső kapuja*. A belső kaput egy kétkerekű sugárágyú (falconetta) védte, a külsőt pedig kilenc, vasból készült szakállas puska. *Három bástyát* is említ, a puskaporost (propugnaculum pulverum), az újat (propugnaculum novum — amit talán Mezölaky épített) és a zöld szoba feletti. A puskaporos bástyán volt 9 régi szakállas vaspuska, másfél hordó salétrom, két hordócska kén, 12 tüzes labda, hét tüzes nyíl, 10 hajítógépbe való dárda és két éjjeli lámpás. Lőszert itt nem említ. A zöld szoba feletti bástyán viszont nem volt lőfegyver, de volt 300 szakállas ólomgolyó, 100 szakállas vaspolyó, másfél hordó puskapor, 3 font kézi lőfegyverhez való por, két légely szakállas puskához való por, két font ólom és két szakállas puskagolyó forma. Az újbástyán csak egy kétkerekű vas sugárágyú és két öreg szakállas puska volt.

Említ a leltár egy felső folyosót, amely valami védőtornác féle vagy gyilokfolyosó lehetett. Volt rajta 20 régi szakállas vaspuska, egy kis szakállas és egy ócska magyar pajzs.

Három tornya is volt a várnak. A furcsanevű Leledia, melyben 7 hordócska puskapor és körülbelül 100 vaspolyó volt, — a templom törött (fracta) tornya, mely alatt 16 hordócska szakállasba való puskapor és két nagyobb edényben ágyúba való por állt. Volt itt 50 régi, patkányrágta, galambtrágyával fedett könyv is. A harmadik, magasabb (altior) toronyban egy vas siska ágyú állott. Volt a várban még 6 tábla ólom is, egy-egy közülük 143 fontot nyomott. 500 szakállas vaspolyó, 3 régi szakállas puska, egy prágai szakállas puska, és 3 magyar lovas lándzsa egészítette ki a felszerelést.¹⁰

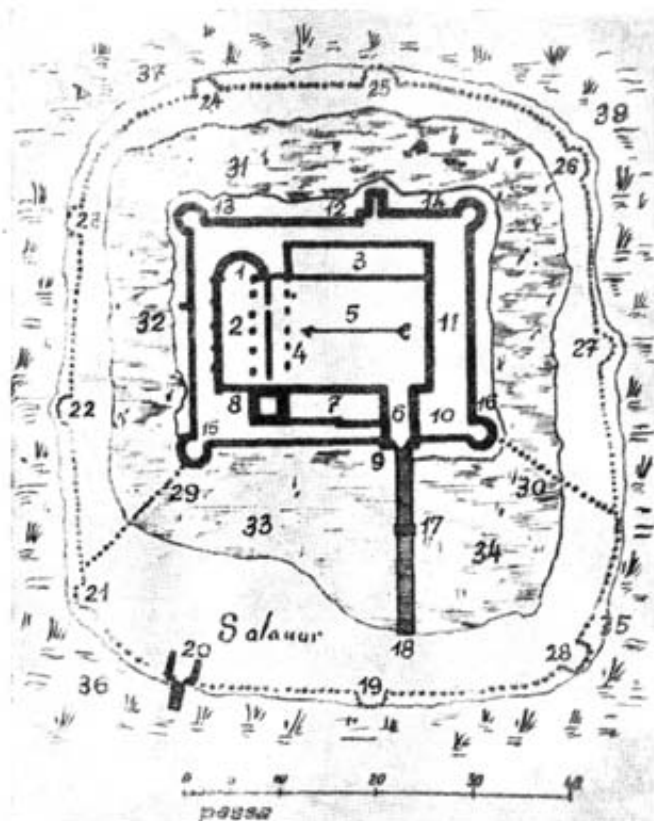
A felszerelés nyilván jóval teljesebb az 1553. évinél, de még mindig felettebb szegényes. Ezt a két kapus, három tornyos, bástyás templomerődöt, illetve *alaprajzát* rajzolta le 1569-ben a Bécsből leküldött Giulio Turco olasz hadmérnök is. Alaprajzához léptéket is ad. Ha szabad az ő lépését a szokásos 75 cm-rel számítani, Zalavár szilárd kőépítményének szélesebb oldala 21,75 m, keskenyebb 17,75 m, a négyszög alakú vár belterülete a kiugró négy rondellával együtt 315 négyzetméter lenne. Valószínű azonban, hogy a Turco mérései alapjául vett lépés több, mint 75 cm, mert Rómer Flóris, aki 1881-ben a várbeli templom alapfalait megtalálta, a homlokzatot 8,85 m hosszúnak és 1,32 m, szélesnek mérte, holott a Turco-féle alaprajz léptékének 75 cm-es számításával a homlokzat csak 4,5 m hosszú lenne. A Rómer leletei alapján Gyulay Rudolf által felvett alaprajz viszont a templom homlokzati falát 17 méternek tünteti fel. Tehát valahol hiba van. Vagy Rómer mérte hozzá a templom frontális falához az azt folytató várfal egy részét, vagy Gyulay nem ismerte a Turco-féle rajzot, rekonsztruált alaprajzának méretei nem megfelelőek, vagy a Turco-féle „passa” több mint 75 cm.

Turco rajza szerint a vár víztől körülvevett *szigeten épült*, de a mocsaras árokszerű területen túl még kilenc rondellával ellátott palánkvonal húzódik köralakban, és az alaprajzon a vár 15. és 16. számmal jelölt ron-

¹⁰ Országos Levéltár U. e. C. 55/56.

delláitól 29. és 30. számmal jelölve ugyancsak palánkvonal húzódik a külső palánkig. Ez a két belső paláncsor a külső palánk által körülkerített részt kétfelé osztja:

A belső vár kapuja (az alaprajzon 6. sz.) három és fél lépés széles. Innen a külső paláncsorig kétnyílású hid (17—18. sz.) vezet, mely 18 lépés hosszú. A palánkon egy szilárd (kő) építményű kapuszerű nyíláson (20. sz.) és egy rövidke hidon át lehet száraz területre jutni. Egyébként a palánkot is mindenütt víz, mocsár veszi körül.

1. kép

A keletre néző vártemplom (1—2. sz.) északi falát hat támpillér erősíti, a déli fal mentén (4. sz.) valami oszlopsoros ámbitus-féle látható. A vártemplom nyugati végében van a vár legerősebb építménye, az igen vastag falú torony (8. sz.), amelyet az 1568. évi hadi leltár töröttnek nevez. Nem lehet megállapítani, hogy a vár keleti bástyáján lévő, 12. számmal jelölt kiszögellés milyen célt szolgált. Az északi bástya közepe táján a külső oldalon támpillér nyoma látszik. Lehet, hogy ezt Mezőlaky építette. A bástyafalak hossza a szélesebb oldalon (kelet és nyugat) 26, a rövidebben 19 lépés. Ezt átszámítva, a falak hossza a rondellákkal együtt 67,5 méter.

Az 5. számmal jelzett tér, ahol az orientációs nyíl van berajzolva, a vár főtere volt, melyet három oldalról épületek vettek körül, a déli oldalról csak a bástyafal. A piac tér 16×11 lépés, mely átszámítva kerekén 100 négyzetmétert ad. Bejárata a 6. sz. kapuból, illetve kapuközből, vagy pitvarból volt.

Hogy e bástyafalakkal, templommal, épületekkel körülkerített, belső várnak tekinthető épületek milyen célt szolgáltak, nem lehet megállapítani, valamint azt sem, hogy földszíntesek vagy emeletesek voltak. Mint-hogy azonban a templom magas építmény szokott lenni, feltehetjük, hogy mint Keszthely, ez is emeletes épület volt.

A palánkkal kerített, kapuval bíró külső rész lehetett a külső vár, amelyben azonban szilárd épület nem is lehetett, hisz a palánkon belül csak annyi száraz hely volt, hogy ott támadás esetén a védők elhelyezkedhettek. A külső várat két részre osztó palánsor nyilván a belső várba vezető híd és a belső kapu védelmét szolgáltatta az északi, keleti, vagy déli oldalról való támadás esetére.

Mint-hogy Mezőlaky a fentebb idézett levélből kitűnően csak a vékony falakat építtette át a vastagra, a Turco-féle alaprajz — nem számítva a palánkvonalat — szintén a mohácsi vész előtti Zalavárt örököltette meg.

Zalavár mint erőd fontossága *Kanizsa elestével* (1600. október 22.) nagyon megnőtt. Bocskai szabadságharca idején Bocskai kezére került, mint Sümegyet kivéve az összes Zala megyei végvárak.¹¹ Megerősítésére ekkor már gondolnak. Az 1602: XIV. tc. ugyan még nem említi Zalavárt a Kanizsával szemben megerősítendő várak között, de az 1604: VIII., 1608: XV. tc. kijelöli Vas megye negyedik járását, az 1613: VIII. és 1618: XLIX. stb. tc. a szentgróti járást, valamint Zala megye Lesence vizén túl élő lakosságát, a vár építésére ingyenes munka (gratuitus labor) teljesítésére — persze kivéve a veszprémi püspökség birtokait és Csobánc vár tartozékait. Még az 1681: VII. tc. is ingyen munkát rendelt Zalavár építésére, ezúttal Somogy megyéből. Persze az ingyenmunka — bármilyen súlyos terhet jelentett is a jobbágyok részére, — a vár építésére sőt a fenntartására semmi-képpen sem volt elegendő. Az 1625: XX. tc. maga állapítja meg, hogy egyetlen vár sincs annyira elhanyagolt, és ennek következtében veszélyeztetett állapotban, mint Zalavár. Nyilván az ellátás hiányossága okozta, hogy a zalavári őrség rabolni kezdett. Legalább is azzal vádolta őket Sárkány István, a szomszédos Komár kapitánya: „Szegény emberek marháit lopják, tolvajolják, házokat reájok gyűjtják, az utakat lesik, ugyannyira, hogy immár csak egy szegény ember is igaz útjában békével el nem mehet...”¹² Szednek ugyan még 1639-ben is 1 forint adót Zalavár fenntartására,¹³ de hogy ebből a pénzből jutott e valami Zalavárra, az legalább is kérdéses.

Kanizsa elestével vált Zalavár őrségének fontos feladatává a *balatonhidvégi* átkelőhely védelme. Ez jelentette ugyanis Komár egyetlen összeköttetését a mögöttes országrészekkel, másrészt elfoglalása a török előbbrehatolását könnyítette volna meg. Ezzel a törökök is tisztában voltak, és

¹¹ Zrínyi Miklós levele, Léka, 1606. febr. 25., a Batthyány család körmendi levéltárában (az alábbiakban: B. lt.).

¹² Akosházi Sárkány István levele. Komár, 1607. febr. 2. — B. lt.

¹³ Gyulaffy Kristóf levele Győr vm.-hez, Csobánc, 1639. ápr. 26 — Magyar Történelmi Tár, VIII. köt. 137. l.

szerették volna Zalavárat Bocskai hívei útján, lehetőleg ingyen megszerezni. 1607. augusztus 14-én jelenti Rátky Menyhért Batthyány II. Ferencnek, hogy hírei szerint a kanizsai basa ajándékokat küldött Nádasdy Tamásnak, Hagymássy Kristófnak és Sárkány Istvánnak, azzal a kívánsággal, hogy Zalavárt vegyék be. Ezt ugyan a magyar urak elutasították, de Batthyány bizonyos lehet abban, a törökök lövéssel vagy ijesztéssel arra fognak törekedni, hogy Zalavárt bevegyék. Küldjön tehát élelmet és őrzőket, nehogy a törökök az építés alatt próbálkozzanak, mert Zalavár elvesztése az országnak nagyobb kárára lenne Kanizsa elesténél is, hisz „erősebb” (helyesebben talán: fontosabb) helyen van.¹⁴

Erről az építésről tesz említést 1609-ben Szabó Mátyás is, mondván, hogy három éve fizetetlenül, éhséggel és ruhátlansággal építette a várat.¹⁵ Sajnos nem részletezi, mit épített.

Bethlen Gábor felkelései idején is arról panaszkodik Bogács András, a várbeli vajda, hogy a török fenyegeti a várat, mert pribékek szöktek át hozzá, és „fogyatkozott, romlott állapotunkat jól tudják”. A hajdúk fegyvereiket is eladják kenyérért, vagy éppen elszöknek, és olyan helyre szegődnek, ahol havi 8—9 forintot fizetnek nekik, ők pedig „csépönkkel, kapával tartjuk ez roncsos fő nevezetes helyt fizetetlen.” A vár „igen meg is romlott, hogy nincsen kívül építenünk, csak egy falu nincsen hozzá, az ki volt ide rendeltetve is az gratus laborra (ingyen munkára), kit az bezprémi uraink, kit az pápaiak, és kit Gyulafi urunk és Lengyel urunk és az simegiek nem eresztik ide épöltre.”¹⁶

Svastics zalavári kapitány is azt jelentette néhány évvel később, hogy a törökök „untalan sok leselkedéssel rajtunk vadnak.”¹⁷ Azt jelenti ugyan, hogy jobbágyaival helyreállította a ledőlt kiskomáromi palánkot,¹⁸ de ő maga igyekezett távol maradni a veszélyeztetett erősségtől. Sibrik Pál vicegenerális 1639-ben 100 német katona küldését kéri Zalavárra,¹⁹ de panaszt is tesz Batthyány Ádám főgenerálisnál és a bécsi haditanácsnál, hogy Svastics István zalavári kapitány „esztendő által két hetet ott benn nem ül, hanem mind széllal nyargal... ilyen végházat kordéra hogyni, nem érdemli az a kapitányságot. Most is azt halljok, hogy oda voltak az törökök, meg akarták lopni, hanem a szentgyörgyváriak lűttek”, s így nagyobb baj nem történt.²⁰ Svastics 1639 nyarán ugyan Zalavárról jelenti, hogy a török éjjel megpróbálta elfoglalni a hidvégi révet, de volt ott egy tizedalja hajdú, azok rálőttek, és a török elkotródott.²¹ 1640. áprilisában azonban már Szombathelyről kér gabonát a várbeliek számára, távollétét Sibrik megint kifogásolta.²² Októberben Zalavárról kér szüreti szabadságot, de a következő télen feléje sem néz a várnak, sőt a Vas megyei Toronyból kéri Batthyányt, fogadhasson a megye pénzén husz gyalogost

¹⁴ Rátky Menyhért levele, 1607. aug. 14. — B. lt.

¹⁵ Szabó Péter vajda levele, 1609. jan. 8. — B. lt.

¹⁶ Bogács András vajda és a sereg levele, kelt 1619 után, de 1625. júl. 28. előtt. — B. lt.

¹⁷ Svastics levele Batthyány Ádámhoz, Zalavár, 1637. szept. 28. — B. lt.

¹⁸ Svastics levele, 1637. nov. 23. — B. lt.

¹⁹ Sibrik Pál vicegenerális levele Batthyány Ádámhoz, 1639. jún. 23. — B. lt.

²⁰ Sibrik Pál levele Batthyány Ádámhoz, 1639. jún. 28. és július 17. — B. lt.

²¹ Svastics levele Sibrik Pálhoz, Zalavár, 1639. júl. 24. — B. lt.

²² Sibrik Pál Batthyány Ádámhoz, Egerszeg, 1640. aug. 11. — B. lt.

a „jegelésre”, azaz a vár körül befagyott mocsár jegének feltördelésére, mert „el nem győzzük a jegelést napestig, étszaka pedig a vigyázást, strázsa tartást az ilyen erős (hideg) időkben.”²³ Ez év őszén Pölöskei Eördögh István panaszolja, hogy a zalavári és még öt végvári kapitány távol van, pedig „a török megent fölgülekezett, és minden nap a végházak alját nyargalja.”²⁴

Svastics a várban csak annyit csinált, hogy a várárkot tisztíttatta. 1644 húshagyó keddjén ugyan a török, mely „nagy roppant seregekkel, kiterjesztett zászlókkal... Zalavár alá ment” eredménytelenül távozott, de a vár „immár jobb része is puszta, és nincs mivel épécünk”, „rongyos, mint egy mostoha elhagyott árva”, „*nincsen romlottabb végházunk Szalavárnál.*”²⁵ Svastics maga is jelenti, „az kapu közünknek egy darabja is le akar dűlni,” de ezen a címen el akar menni a várból, és 1645 tavaszán sincs ott. Annál is inkább távol marad, mert 1644 őszén Zalaváron, Szentgyörgyváron, Szentgróton és Zalabérben pestis dühöngött, a zalabéri és kapornaki kapitány is megkapta.²⁶

1646 tavaszán és nyarán Svastics építkezett Zalavárott, mert a Zala árvíze „az hidainkat és töltéseinket nagy helyen mind elvitte,” a kaput is kezdte építeni, és kérdést tesz „mely tájban bontassam el az ó kaput, annak módjával kell lenni, én magamtól el nem merem bontatni, míg nagyságoddal nem beszélek felőle.”²⁷ 1646 októbertől 1647 májusáig Svastics Kiskomárban, a török veszélynek legjobban kitett erősségben helyettesíti Bessenyei főkapitányt, és onnan nagyon kívánczik vissza Zalavárra. Ezért levelek egész áradatát írja, de visszatérésének szükségességét azzal kívánja indokolni: „ehéz a mi puszta Szalavárunkhoz *kevés gratuitos labor vagyon*, hogy csak a tőtist is alig csinálhatjuk minden esztendőben félig is”, készpénzjövedelem pedig csak 40—41 forint van.²⁸

Svastics tehát gondatlanságának következményeit azzal kívánja leplezni, hogy kevés a várhoz szolgáló robotmunka, de tény az is, hogy a várkapu kijavításáért évekig kellett irkafirkálni, jajveszékelní, eredmény nélkül.

A hídvégi átkelő, vagy rév

Hídvég (ma Balatonhídvég) falut már 1330-ban említik. Akkor már kőtemploma és a Zala folyón át hídja volt, a hidon vámszedő hellyel. A XV. században a Zala mellett lévő Szentgyörgyvár vagy Békavár tartozéka volt, a vámot a zalavári apátság szedte. A vámszedési jogot a XV. század máso-

²³ Svastics, Batthyány Ádámhoz, Zalavár, 1640. okt. 3., Torony, 1641. jan. 11. — B. lt.

²⁴ Eördögh István levele Batthyány Ádámhoz, Pölöske, 1641. márc. 26. — B. lt.

²⁵ Keglevich Péter levele Batthyány Ádámhoz, Egerszeg, 1644. febr. 22.; Sankó Boldizsár levele, Komár, 1649. ápr. 24.; egy ismeretlen memorandum, 1644 körül.

— B. lt.

²⁶ Svastics levele Batthyány Ádámhoz, 1644. szept. 20.; Anyos Péter levele Batthyány Ádámhoz, Komár, 1645. ápr. 11.; Besenyey István komári főkapitány levele Batthyány Ádámhoz, Ják, 1644. nov. 21.; Anyos Péter és a kiskomáromi sereg Batthyány Ádámhoz, 1645. ápr. 23., 24. — B. lt.

²⁷ Svastics, Batthyány Ádámhoz, Zalavár, 1646. febr. 23., 1646. aug. 3. — B. lt.

²⁸ Svastics levele Batthyány Ádámhoz, Kiskomár, 1646. okt. 6., 1646. dec. 13., 1647. márc. 2., 1647. máj. 18. — B. lt.

dik felében az apátság a Marczali családnak, majd Báthori Istvánnak adta bérbe. Ekkor tehát még megvolt a híd. A XVIII. század végén már megint volt hídja, mert Vályi szerint a „Szala vizének a Balatonba való befolyásánál” fekvő község „hosszú hidgyáról nevezetes”. A múlt század közepén mindössze 152 lakosa volt, de a XVI. század közepén tekintélyesebb lehetett, mert 1561-ben Hamza bég e község és Zalavár elpusztítását (depopulare) parancsolta meg, de a törökök tévedésből a három Páhokot rabolták ki.²⁹ Ekkor már nem volt meg a híd, hanem rév átkelőt tartottak rajta, ami olcsóbb és katonai szempontból biztonságosabb is volt. A Kanizsa el-este után stratégiai fontosságú rév jobbparti hídfőjét Zalavár helyőrségének kellett őriznie.

A törökök az első komoly támadást 1640 augusztus első felében intézték a rév ellen. Mint Keglevich Péter vicegenerális már említett levelében jelenti „az révet elvagdalták, ott is fejet vettek, s Szala vár táján is, az hol a révészek voltak éjjel, azt az *hajlékjokat avagy kolibájokat feől égették.*” A rév tehát őrizetlen volt, és semmiféle védműve sem volt.

1647 szeptember 19-ről 20-ra forduló éjjelen a török újból megtámadta, és mint Bessenyei István komári kapitány még aznap jelentette: „Ez éjel . . . török fölmenvén az Bozód mellett az révre, úgy vagyon az hire iől meg hozták s mindgiárt leövettem is eöreggel, de ugian nem gondoltak zalaváry uraim uele, azonban az teöreök által ment az révnél, és ot tapasztalván az réuészeket, hatod magokkal el uitték, uagdalás és leöués is esuén szegénieken . . . Ez is ez kapitán gondviseletlensége miat eset, mert azt négi-eött legény szépen megőrizhetné, hofi ott semmi kár nem esnék, ugi hallom, hofi azok az zegéni zalauári haiduk mind eörzeötték az réuet adzig, mig a kapitániok haza nem iwt, de hofi oztán haza iwt, eötet mondgíák, hofi el hagiatta az haidukkal az réwnek eörzésétt.”³⁰ Szeptember 24-én Besenyei már arról panaszkodik, hogy a zalaváriak *elsüllyesztették a kompot* és gyalog hajókat is, és ezzel a komáriakat teljesen elzárták Magyarországtól. Svastics persze mentegeti magát, ő meghagyta a révészeknek, hogy őrizzék a révet, jól őrizteti Zalavár két kapuját, de *kevés a hajdú, és mind csépelni jár.* Ő őrizteti (nyilván ezután) a révet is, csak aztán a várban fogyatkozás ne essék, mert a sereg zugolódik, hogy a zalavári két kaput és a révet is őriznie kell.

Még egyenesebben vádolja Svasticsot a kiskomári „vitélő sereg” elmondván, hogy a zalaváriak korábban „azt az Hiduégi Rheet és kompot emberül meg eörzeötték, vagy hogy semmi nemő kárt szegéniek nem vallottak, mostanában eő haza iüvén és eszeket vesztvén el hagiatta velek, és az miat let veszedelmek . . . vigyázatlansága miat el vesztuén az embe-
reket, mi reánk való boszszubul s haragbul azon Hidueghi Réhuen való kompot és hajókat tegnapi napon elmerétette és el silliestette, ugy hogy inned Komárbul oda feől, sem onnéd feöllüül ide hozzánk nem jühet, sem

²⁹ Z. O. II. 99., 578., 618. l.; Pannonhalmi szent Benedek rend története VII. köt. 81., 102. l.; DL 12335. sz.; Vályi András: Magyarországnak Leírása, Buda, 1799. II. köt. 173. l.; Fényes Elek: Magyarország geographiai Szótára, Pest, 1851. II. köt. 108. l.; Holub József: Zala vármegye vármhelyei és úthálózata a középkorban. Századok 1917. 52. l.; Országos Levéltár: Nádasdy misszilisek; Mezőlaky Ferenc levele, Zalavár, 1561. jan. 15.

³⁰ Besenyei István komári főkapitány levele, Comár, 1647. szept. 20. — B. lt.

mehet senkj, minket el rekesztvén Magyarországtul.”³¹ A levélből világos, hogy a rév őrzése azelőtt is a zalaváriak feladata volt, ezt Svastics elhanyagolta, és ezért sikerült a török támadása. Ugy látszik, a Zala torkolatát tekintették magyar határnak, és a kiskomári vár már voltaképpen török területen feküdt.

Nyilván Svastics biztatására Vas vajda és a zalavári sereg is ír Batthyány Adámnak. Mentegetik kapitányukat, nem az ő parancsára, hanem Molnár Balázs öreg tizedes és Nádasdy tiszttartója elhatározásából sülyesztették el a kompot, mert attól féltek, a török Szentgyörgy felől támadni fog. Másnap már ki is emelték a víz alól. Azelőtt csak aratáskor őrizték a révet, most azonban a kapitány parancsára állandóan őrizniök kell. Ehhez azonban kevesen vannak, mert a várban is három helyen kell őrseget adniok! Kérték, minthogy a rév a Szentgyörgy-vári uradalomhoz tartozik és Nádasdy veszi hasznát, őriztesse ő a révhelyet.³²

Svastics tehát megpróbálta a rév őrzését a szetgyörgyváriakra hárítani, de sikertelenül. Azután a terhes feladatokat a komári őrsegre akarta bízni, melynek legfőbb érdeke a rév fenntartása, de ők sem vállalták ezt, mert „azt mondgiak, hogy térdénél följebb gázolnak be, és a vízben nem fekhethnek illien hidegben vizessen” még a révéseket is bottal, pálcával kell a kompra hajtani. Nádasdy Ferenc Vas megyei főispán 1648 februárjában nem vállalja a komp őrzését, hisz a komáriak, akik legtöbbször használják, nem fizetnek vámot. Őriztesse tehát Batthyány a zalavári sereggel. Ez így is történt, de a zalavári sereg panaszkodott „vagyon oly köztünk, két garas ára kölest nem köthetnénk a ruhájában. Hideggel való hálás helyünk, az mint térdénél följebb vagyon a víz, míg (az őrhelyre) alá kölletik menünk. ... Ehesség miatt is annyira vagyunk, hogy találkozik oly közülünk, aki azt mondja, vagyon ötöd napja, miuta kenyeret nem evett, hanem vad körtvélyvel, egyel-mással tölti az üdőt.” Kéri tehát, ne terhelje őket a hídvégi strázsával és fizetésük ügyében határozzon.³³

Nem tudjuk, mennyiben felel meg a valóságnak ez a szörnyű kép, de valószínű, hogy helyzetük igen keserves lehetett. Bármennyire is szeretnének azonban Svasticsal együtt a rév őrzésétől szabadulni, ebbe sem Batthyány, sem Nádasdy nem nyugodott bele.³⁴

1648. augusztusában a török megint megtámadta a hídvégi révet. Svastics jelentésében Turós komári kapitányt vádolja, ő elmulasztotta a figyelmeltető lövés adását, ezért lephették meg a törökök a révet, és azt elvagdalták. Nem tud a révhez őrseget adni, mert oda is 10 legény kell, a várba is 22 őrsegre, és *nincs meg a szükséges 100 ember*. — Első adatunk ez a zalavári őrség nagyságáról.

Zala megye közgyűlése azonban Batthyányhoz írt levelében a török sikerért Svasticsot tette felelőssé, mert „ritkán lakik a végházban” és a vár

³¹ Kiskomári vitézlő sereg 1647. szept. 27-én; Svasticsnak 1647. szept. 25-én; Besenyeynek 1647. okt. 24-én kelt levele Batthyány Adámhoz. — B. lt.

³² Vas vajda és a zalavári sereg Batthyány Adámhoz, 1647. okt. 16. — B. lt.

³³ Besenyey István 1647. nov. 19-én; Svastics Istvánnak 1648. január 16-án Zalavárott; a zalavári seregnek 1648. jan. 17-én; Nádasdy Ferencnek Keresztúron, 1648. febr. 1-én kelt levele Batthyány Adámhoz. — B. lt.

³⁴ Nádasdy Ferenc 1648. júl. 2. Sárvarott kelt levele Batthyány Adámhoz. — B. lt.

„nem eö kegyelme vigyázásából, hanem a jó Isten irgalmasságából maradt kéznél a pogány miatt.”³⁵

Pethő László Komárból 1649 tavaszán Batthyányhoz írt leveleiben már egyenesen felajánlja, bizzák a rév kezelését a komáriakra, ennek ellenében „járjon ide az Réh (rév) pénz minékönk, s azután nem busétjok az Szalaváriakat vele.” De ne hagyják a révet a zalaváriak kezében, mert azok revészt sem tartanak rajta, pedig „révészek amint értém találkozának reája, de az Szalavári vajdák ellenezvén nem hagyják föl fogadnia.” Így aztán „mivel se Compunk se haionk nincsen” valósággal ki vannak rekesztve az országból. Kéri Batthyányt, „Kompot peniglen bár most vegyen valami kettőt Nagyságod ott Pozsonyban, s Győrig nagyságod küldje alá őket, s az onnaid való hozatás legyen az én gondom”³⁶.

1649 április 8-án „a pogány ellenség délután két óraker tájban” a kompot elfoglalta, „az egyik revészt a vízben ölték, mint a dögöt ki vonván úgy vették fejét, a másik szegény, mint a rétze úszva el szaladott”, de már korábban két lövést is kapott, testében maradt mindkét golyó. Az emberek úgy megrettentek, hogy nem vállalkoznak revész szolgálatra. Eddig nem hatalmasan hajtottak oda embert, hanem a révpénz harmadáért kiki a maga jó akaratából vállalkoztak. Most már fél révjövedelemért sem találtaik reá ember.³⁷

Batthyány elrendelte, hogy a zalaváriak szerezzenek revészt, de 1649 június 10-én Vass György és Mathó Gergely zalavári vajda megint csak azt jelenti, nincs rá vállalkozó. Sokan azt vallják, inkább fejüket vététnék, hogy sem Hídvégen revészkednének, mert rabbá esnek, mint már oly sokan elvesztek róla. A hajdúk is inkább elbúcsúznának, mintsem Hídvéget őrizték és a hideg vizet gázolják.³⁸ Pethő László viszont 1649 júniusától októberéig nem szűnik meg a rév hiánya miatt panaszkodni. Emiatt ritkán lehet Hídvégnél átkelni. Ő maga is kénytelen volt emiatt dolgavégezetlenül visszafordulni, de oly sok embere veszett el az átkeléssel kapcsolatos veszedelmek miatt, hogy már 25 legénye hiányzik. Egyre sürgeti az új komp csináltatását, ez ügyben embereket is küldött Győrbe és Keszthelyre.³⁹

De nemcsak a török figyelt fel a hídvégi rév fontosságára, és támadta azt az 1649. évben háromszor is, utoljára október 26-án, nagynehezen a magyar nagyurak is megmozdultak. Batthyány végre leváltotta Svasticsot, és 1649. október 7-én Török Istvánt tette meg Zalavár kapitányává. Ő azonban a várat igen nyomorult állapotban találta.⁴⁰ Pálffy nádor is megtett annyit, 1650. január 2-án felhívta Batthyány Ádámot, intézkedjék, hogy mire a jég eltakarodik, a komp és a vigyázóház készen legyen. A sok

³⁵ Zalamegye közönsége Sümegen, 1648. aug. 17-én; Eördögh Istvánnak Pölösken, 1648. szept. 4-én kelt levele Batthyány Ádámhoz. — B. lt.

³⁶ Gersei Pethő László Keszthelyen, 1648. szept. 9-én; és 1649. március 10., március 15. és április 13. napján Komárban kelt levelei Batthyány Ádámhoz. — B. lt.

³⁷ A zalavári sereg Batthyány Ádámhoz, 1649. ápr. 9. — B. lt.

³⁸ Pethő László 1649. május 30-án; Vass György és Máthé Gergely vajda Zalavárott, 1649. jún. 10-én kelt levele Batthyány Ádámhoz. — B. lt.

³⁹ Gersei Pethő László 1649. június 23-án; Pálffy Pál nádornak 1649. jún. 28-án Bécsben (mellette Pethő külön levele); Pethő László 1649. aug. 15-én, 1649. szept. 16-án és okt. 18—19-én Komárban kelt levele Batthyány Ádámhoz. — B. lt.

⁴⁰ Török István Zalavárott, 1649. okt. 7-én Batthyány Ádámhoz, és 1649. okt. 27-én Kerpaccsics István egerszegi kapitányhoz írt levele. — B. lt.

török támadás után tehát végre terveznek valami erősítés félét a rév védelmére. De a pusztá rendelkezés pénz nélkül nem sokat ért. Pethő viszont, miután hiába keresett kész kompot megvásárlásra, rendelt egyet Keszthelyen, és egyet Győrben. Az utóbbit 1650. májusban már ki is fizette, de kérte ő is Batthyányt a komp helyének megcsináltatására. A komp helyén egy későbbi leveléből kitűnőleg ő is „istrázsa” helyet, azaz valami védőmű félét értett. A Győrben készült kompot csak *darabokban* lehetett Hidvégre szállítani — ezzel megdől a Dunáról Balatonra készen leszállítható hajók meséje — és annak Hidvégen való összeállítása is még két hetet vesz igénybe. 1650. augusztus végén a komp biztonsága végett a komp helyének megásására van szükség. Most Pethő *három- vagy négyszáz fegyverest* kér Batthyánytól Hidvégre, akkor a *Somogyságból* is „annyi polgárt *hajtunk reájo*, hogy harmadnapigh megásatjuk.”⁴¹ Tehát a földmunkát most már a hódoltsági jobbágyok robotmunkájával kívánja elvégeztetni, és nyilván a robotosok felhajtásához, no meg az építés alatt a török elleni védelem céljából van szükség a sok fegyveresre.

1650. szeptemberében, októberében is a „kelő” ásásával babrálnak, mert az túl keskenyre sikerült. Október 7-én híre járt, hogy a török meg akarja támadni Hidvéget, de a támadás elmaradt, nyilván azért, mert még nem volt ott a komp. Pethő László ugyanis nem hajlandó a kompot még októberben sem lehozatni, „holot sem hele securus (védezt) ne legyen, se révészek bizioniosak ahoz.” Török is azt jelenti, van a révnél egy „meczés”, mely olyan, hogy „azon által az ellenségh szabadon jöhet”, a most uralkodó szelek „az meczet lápot behajtották, az kit ki nem vághatunk.” Országunk veszedelme ez — véli Török —, viseljenek tehát az urak és a vármegyék erre úgy gondot, „mind az magok házára, az kiben most békességben niugosznak.”⁴²

Még 1651 februárjában sem a komppal, hanem a már említett metsszéssel vesződnek. Török István azt jelenti Batthyáynak, a veszprémi püspök által készített metsszésnek „csak annj haszna vagion, hogi mind louas, gialogh által járhat, ugy öszve vitte az dér az lápotth, gialogh is által léphetni.” A törökök megkémelették Hidvéget és sok bocskort készítenek, úgy látszik Keszthelyt akarják megtámadni. Külön veszedelem, hogy Kasza Mátyás lator a hídvégi és a többi Zalán való átkelőhelyeknek olyan kalauza, „kijnél az országban iob nem lehet.”

Pethő 1651. márciusában már le akarja hozni a kompot, bár annak biztonságáról még mindig nincs kellő gondoskodás, de a hídvégi átkelő bizonytalansága miatt „az emberek amiat szintén elidegenettenek az Végh Háztul (ti. Komártól) úgy annira, hogy az öregében s az tisztviselők közül is és az kereskedők buczuznak minden nap inkább tölem, ki Keszthelyen, ki Szentgróton keres házot közülök, mert csak im *kétt hétt alat néczer voltanak az ebek* (törökök) az *Hiduégre föl*.” Hidvégen pedig „sem komp arra

⁴¹ Pethő Lászlónak Keszthelyen, 1650. máj. 3-án; Komárban, 1650. máj. 26. és 31-én, aug. 11., 21. és 24-én; Keszthelyen, 1650. aug. 28-án; Pálffy Pál nádornak 1650. szept. 9-én kelt levele Batthyány Ádámmal. — B. lt.

⁴² Pethő László 1650. szept. 9-én és 30-án, okt. 7., 21. és 28. napján kelt, Batthyány Ádámmal írt levelei. — B. lt.

való, sem pedig réuészek nincsenek az Réuen, egy tekergh rajta, s az is néha harmad napban jön.”⁴³

1651 májusában még mindig az ásatási munka folyik, csak május 30-án jelenti Pethő László, hogy a komp „készen vagjon a víz parton, ez jövő vasárnapra reá is eresztem az vízre”, de kéri, hogy Batthyány „provideáljon felőle, mert bizonioosan ell vagdallíák, már igjekeztenek is gialog törökök bórhaion által jöni az meg látására, had ne legjen fárasságom, kölczégem és busulásom az megh készüléseben hejában.” Néhány nap múlva külön is ír „bizonioosan ell vagdallíák (a törökök), ha őrzője nem lészen”.

Kétségtelen, hogy a komp megszerzése, leszállítása és vízrebocsátása kizárólag Pethő László érdeme volt, de neki is volt a legnagyobb érdeke az elkészülés, mert a komp hiánya legérzékenyebben Komár védőit és lakóit sújtotta. Két évnél hosszabb ideig küzdött érte. Török István 1651. június 9-én kelt levele szerint végre „be uonták az Vízre, és már egiszer uoltak is által rajta, de Pető vram el tétette röjtök hejre az komp elég h öregh (azaz nagy), 25 lovast elbir egi uitelre, auagi 75 s talán száz gialogot. Im más, ha megh indul is az az komp, és ha el nem vagdallíák az Törökök, el nieruén, nem kiczin dolgot uihetnek uégre uele.” Ő is szabadulni kíván azonban — akár Svastics — a rév őrzésétől. Zalavár nem vállalhatja, mert ha így megosztják az erőket, vagy egyiknek, vagy másiknak el kell pusztulnia, márpedig Zalavár a fontosabb. A „Góré dolga Uéget” is beszélni kellene.⁴⁴ Tehát a vigyázó ház még mindig nem készült el, és a kellőképpen nem őrzött komp nagy veszedelmet is jelent, mert a törökök kezére juthat. Batthyány kifogásolta is, miért tették vízre tudta nélkül a kompot, de Pethő megmagyarázta, hogy a szárazon jobban ki volt téve a török veszélynek, míg a vizen olyan jól eldugta, hogy a törökök „hirtelen talán föl sem találják.” Pethő a kompot „az gratuitus laborbul” csináltatta, mégis „többen vagyon száz foréntomnál”. Augusztusban tehát a komp biztosítása céljából nem győzi sürgetni Batthyányt a góré csináltatása iránt,⁴⁵ de az úgy látszik nem készült el, mert Török jelentése szerint 1652 júliusában a törökök megtámadták a révet „ugi, hagi az komp aligh menthették megh az Révészek.” Ugyanez év novemberében pedig Pethő jelenti, hogy ő ugyan békével Komárba érkezett tegnap, de „Kesztheli késérőim tegnap csak aligh szaladhatanak által az Hiduégén, fél óra alat ott termettek utánnok az kanisaiak, ió kémekek volt az ebeknek”. Ez év október 10-én Zalavárát támadta meg a török, mert a már említett Kasza Mátyás pribék, lator legény 20 tallérért és ruháért a Zala folyón által hozta a törököket. Ő az oka nyolc ember elveszésének, és hogy „török czásár zászlóit fél hidunknál belliebb” hozták. Kaszát elfogták és „az zalavári seregnek most már az volna az akarrattyja, hogy ezt a lator legényt” *Hidvégen akasszák fel*.

A török támadások megint intézkedésre késztetik Pálffy Pál nádort. 1653. április 2-án kelt levelében közli Batthyányval, hogy Széchény György

⁴³ Pethő Lászlónak Egerszegen, 1650. nov. 3.; Szent Gróton, nov. 8.; Komár-on, 1651. febr. 15., ápr. 16-án; Török Istvánnak Zalavárt, 1651. febr. 16-án kelt levele Batthyány Ádámhoz. — B. lt.

⁴⁴ Pethő László Komár-on 1651. május 1. és 14. napján; Eördögh Istvánnak Pölösken, 1651. május 17-én; Pethő Lászlónak Keszthelyen, 1651. május 30-án; Komár-on, 1651. jún. 13-án és 18-án kelt levele Batthyány Ádámhoz. — B. lt.

⁴⁵ Pethő Lászlónak 1651. jún. 13., 18. és aug. 2. napján Komárban kelt levele Batthyány Ádámhoz. — B. lt.

veszprémi püspök is kész együttműködésre „föl vévén az föld népét is akár *pallérkodásra*”. Felveti a kérdést, milyen őrseget tegyenek Hídvégre „német-e, vagy magyar együtt, avagy csak magyar, s mennyi számú. Mosár, tarczka két pattantyús, talán egy harang is” kellene oda, ezeket az uralkodótól kellene kérni.⁴⁶

Pethő április 24-én a törökök újbóli támadó terveiről ad hírt, és megint felhívja a figyelmet a hídvégi rév gondos őrzésére. Ez alkalommal elmaradt a támadás, de június 30-án, mint Török István leveléből tudjuk, megtámadták a révet. „Tegnap az kanisaiak az föld Hidnál által költözvén, az előbbenj csapásokon, kit által meczettek volt, hajókat hozván által költöztek, és az Réuésüket kj akarván czalny, már hofi ők Keszteliek, az Réuészek észben ueén, hofi törökök, az kompot el nierték, apró hajókon aligh szaladván az Réuészek. Ugi vagion, most nekünk semmi kárt nem tettek, hanem az keszteliek és it valók hoztanak valamj 37 ökröl” ezeket elhajtották.

A gyakori török támadások ellenére a hídvégi erőd építése sehogy sem haladt előre. 1655 február 11-én azonban — mint Pethő László jelenti — a kanizsai basa „ött vagj hatt száz lóval által menuén az Hiduégen, az régi csapások mellett, nem az Réh helen” Pethőnek 4, a zalaváriaknak két hajdúját elfogta. Most már arra kéri Batthyányt, az országgyűlésen tegyen valamit Hidvég ügyében, mert „Ezzel már 91 ember vesz Hid Végh miat el, miuta it szolgálók, gondolhatia nagyságod, ha azoknak sarczokkal meg nem épülhetet volna-e eddig azon kastély (azaz erőd)”⁴⁷. Most már azzal is megelégednék Pethő, „Bár csak Szalavár felől azt az kastélt építtesse megh nagyságod, az kinek is már alkalmas fundamentoma vagjon, ugj, nem kevés jóváro lenne annak az darab földnek, Szalauárnak és Komáromnak főképpen.” Megint felhozza, hogy a bizonytalan rév miatt „Teljességgel el idegenetek . . . ettül az Végháztul.”

Lehet, hogy a Zala balpartján volt már valami erőd, de az tönkrement vagy lerombolták, csak alapfalai maradtak fenn. Így érthetjük az 1659: IV. t. c. 1. pontját is, mely szerint a kiskomári ide-oda jövő katonaság biztonsága céljából a hídvégi lerombolt erőd újra felépítendő.

Pethő 1657. május 14-én kelt levelében jelenti, hogy „a törökök vasárnap mintegy 11 óra táiban talán négy száz lóval a Bozót mellett Hidvégh mentek föl, s ottan kj által uszott s ki bõrhaión ment által, hogy a kompot elnyerhessék és Szala Uár alat próbálnának, de a Réuész hamar eszében vevén, hírt adot, oda be semmjt egiebet el nem vitt onnét, hanem a Réuész feiszéjét, cháklyáit és holmi halászó eszközét.” Nem tudjuk a levélből, hova adott hírt a révész, de minthogy Zalavár a révtől három kilométernyire feküdt, valószínűbbnek látszik, hogy a révész a hídvégi erődben lévő őrseget lármázta fel. Fel kell tennünk tehát, hogy a *hídvégi erőd* ekkor már, vagy még állott. Egyéb adatunk az erőd elkészültéről nincs. De 1685-ben Radonay Mátyás zalavári apát és kapitány azt írja Batthyány Ádámnak, hogy „a Hiduéghe Istrázán zászlótartómmal és több szegény le-

⁴⁶ Török Istvánnak Zalavárott, 1652. júl. 19. és okt. 10.; Pethő Lászlónak 1652. nov. 18-án Keszthelyen és nov. 23-án Komár-ban; Pálffy Pál nádornak Marcheggben, 1653. ápr. 2-án kelt levele Batthyány Ádámmal. — B. lt.

⁴⁷ Pethő László Komár-ban, 1653. ápr. 24. és május 5.; 1655. febr. 11.; Török Istvánnak Zalavárt, 1653. júl. 1-én kelt levele Batthyány Ádámmal. — B. lt.

gényekkel éyel nappal" örködött. 1686-ban ugyanő panaszolja, hogy a német és horvát katonaság szegény jobbágyainak mintegy 400—500 marháját elhajtotta. A révet 1688-ban is javában használta a vitézlő rend.

Még a század végén tett tanúvallomásban is úgy tudták a zalaváriak, hogy „1-o Szalavári emberek istrásálták török idejében Hidvéget és Hidvég volt az bástyája Szalavárnak 6-o Mikor az vár készen volt, akkor szalaváriak istrásálták az Mekenyében, ha valamit vettünk észre, tehát lüttünk és így adtunk hírt az várban.”⁴⁸ Ugy látszik tehát, a hídvégi erőd 1659 után mégis csak elkészült. Sáncai még 1786-ban láthatók voltak Hidvégen, ott ahol a temető van.⁴⁹

Zalavár megerősítését is állandóan sürgette Török István, az 1649-ben kinevezett új kapitány. Romladozó épületeinek rendbehozását az országgyűlés által akarta elérni. Alkalmassint ebből a célból 1650. november 5-én 11 pontból álló memorandumban tárja fel Zalavár helyzetét. Ennek 1. és 9. pontja foglalkozik az épületekkel:

„1-o Mivel hogy azon Praesidium teljességesen el pusztult (ami némi tűzás) kit láttak Commissarius uraim, kiváltképpen az belső várnak épületire ő felsége provideáltasson, és ha mi költséget ő felsége arra rendel, egy bizonyos ember is rendeltessék, az ki az épületnek gondját is viselhesse . . .

9-o Kivánnya az kapitány, hogy ő felsége, főgenerális és palatinus urunk ő nagyságok által az nemes megyéket megtalálván, hogy az ott kin való város avagy majorok palánk kerítésben uetessék és árokkal föl hányassék, kaput és bástyát rácsinálván, arra ő felségétől két kis tarack adassék. Ezek így meglévén Szalavárnak állapotí helyén lesznek, ki az egész kereszténységnek nagy oltalma leszen, mert ha az török az túlsó fele föl megyen is, ellent állhatni, ide abban az épületben feles legény takarodván, mindenkor nyugodt nép leszen, és mind Kiskomárnak, s mind az hova kívántatik segítség lehet.”⁵⁰

Célja nyilvánvalóan az, hogy necsak a belső várat erősítsék, de a majorokat is, és ezzel a külső várat erőddé képezzék, és a török ne tudjon a majorok megrohanásával élelemhez jutni. A majorokat ugyanis gyakran támadták.

Követelésének lett is idővel eredménye, mert Pálffy nádor 1652 őszén közölte Batthyányval, tízezer forintot utaltak ki a végvárak épületeire. Török kapitány ezt valahogy megneszelte, mert ez év novemberében Péterfalváról jelenti, „ma alámenvén (Zalavárra) két hét alatt valamj bástiát akarok megh épétenny.”⁵¹

1653 áprilisában Keglevich Péter vicegenerális jelentése szerint a török átkelt a Zalán és a zalaváriak közül öt hajdút elfogott. Júliusban me-

⁴⁸ Pethő László 1655. febr. 24. és 1657. máj. 14. napján Komárban; Radonay Mátyásnak 1685. okt. 29-én és 1686. júl. 12-én Zalavárt; Nagy Ferenc vicegenerális Egerszegen, 1688. júl. 6-án Batthyány II. Ádámhoz írt levelei. — B. lt.; Füßy i. m. 651. l.

⁴⁹ Bátorfi Lajos: Adatok Zala megye történetéhez. Nagykanizsa 1876. II. köt. 218. l.

⁵⁰ Török István 1650. szept. 21. és okt. 7-én kelt levele; 1650. nov. 5-én kelt memoranduma Batthyány Ádámhoz. — B. lt.

⁵¹ Pálffy Pál nádor Marchegg-en 1652. nov. 20-án; Török István Péterfalván, 1652. nov. 20-án kelt levele Batthyány Ádámhoz. — B. lt.

gint megtámadták a zalavári hóstátot, de mint Török diadalmasan jelenti „szégien ualua mentenek vissza.”⁵² E nyáron a zalavári vajda felkereste Keglevich Pétert és segítséget kért. Keglevich jelenti Batthyáynak, „mingiárast attam ordinantiát Kerpachich vramnak (az egerszegi kapitánynak), hofi 50 gialogot Egerszegrul és 20 muskatérost küldgiön oda, Hagimássj vramnak is írtam, hofi 25 kügiön, had legienek egy ideig ottan . . . A (zalavári) vaida muskatéruusokat fölöttébb kért tülem, immár Egerzegen is kevesen maradnak, talán nem ártana kegyelmednek írnia Kis Komáromba, hofi onnand 25 küldenének oda, mert kit Isten ne adgion, ha Szalavár oda uolna, záz Komáromnál is kárab uolna. Azt mondá a vaida, hofi igen nagi szüksége volna valami két vagi három sereg bontóra is, két taraczkra is, igen ió uolna, ha kegyelmed gróf Puhan vramnak írna felőlek, pattantiusuk sincs, arra is fölötte nagi szükségek volna.”⁵³

Az odarendelt 20 német és 50 gyalog azonban nem jött, mert mint Török jelentette, „*nincs élés*”. Szentgrótról jött ugyan 20 gyalog, de vissza kellett küldeni, mert nincs mivel tartani őket. Érdekes módon azonban nem élelmet, hanem „két kys, de bár kiczin vető taraczk, és egi ió öreg hirt lövő mosár valamj 20 avagi 25 szakállas, két seregh bontó, ezekhez nemcsak funtokkal, hanem tungokkal por és elegendő ön, mindezekhez egi ió Pattjantus” küldését kérte. Panaszkodott, hogy a száraz időjárás folytán a vár árkai kiszáradtak, a belső árokban semmi víz nem maradt, kéri a megyék segítségét, hogy az árkot megtisztíthassák, és a külső kerítést megépíthessék. Ehhez soha ilyen jó alkalom nem lesz. Kéri jelentse Batthyány a nádornak is, mert „a helt el nem hagihatom”, a segítség sürgős, mert ha „ez heljnek uezzedelme következik, eucl egiüt Kykomár is el vesz, és utánna mind az töb Végházak, az kit Isten táuztasson, mert bizony *Austriának is híreuel leszen.*”⁵⁴

Segélykérését helyes pszichológiai érzéssel indokolta, és úgy látszik kapott is segítséget, mert mikor a vizek áradásával a fenyegető veszedelem elmúlt, elküldte a várban lévő németeket (tehát jöttek ilyenek a várba), mert azoknak árt a mocsaras levegő, és nincs is szükség már rájuk. Ugyanekkor Keglevich kéri Batthyányt, tegyen valamit a zalaváriak fizetése iránt is.⁵⁵

Zalavár erősítési munkálatait hátráltatta azonban az az áldatlan veszekedés, amely Török István kapitány és a veszprémi püspök között 1653-ban kezdődött. Széchenyi György püspök ez év június 26-án Batthyányhoz írt levelében csúnyán megtámadja Törököt, akit lelkiismeretes kapitánynak és gondos építőnek ismertünk meg. Polgár János és Barát Istók szabadosok — írja — feleségeiket Keszin hagyván, e latrok, két más emberséges ember „feleségével Szalavárra szöket” és most is ott laknak. Ezek „a Balaton mellé és a Balatonon túl is a Somogyságban” jobbágyaim marháit lopják. „A kapitániok Török István, aki természetiben török, hitiben

⁵² Keglevics Péter vicegenerális Egerszegen, 1653. ápr. 16. és júl. 8. napján; Török István Péterfalván, 1653. júl. 20-án kelt levele Batthyány Ádámmal. — B. It.

⁵³ Keglevics Péter „ex Acidulis Tarcsa” 1653. júl. 27-én kelt levele Batthyány Ádámmal. — B. It.

⁵⁴ Török István Zalavárt, 1653. júl. 30. és aug. 2-án kelt levele Batthyány Ádámmal. — B. It.

⁵⁵ Keglevics Péter Egerszegen, 1653. aug. 16-án kelt levele Batthyány Ádámmal. — B. It.

kálvinista, erkölcsében — az egész föld tudgia — hamis és tökéletlen ember” engedi, hogy emberei állandóan préda után csavarogjanak. Kéri, adjon kemény parancsot a zalavári vajdáknak, fogják el e latrokat. A kapitánynak hiába ír, mert az elszókteti őket. E latrokat más véghelyen nem fogadták be, „tudván dolgokat, Szalauárat szokás szerint helt attak nekik”. Török István különben is a plébánosnak „tollas bottal ment házára”, úgy-hogy végül is más plébániára kellett őt küldeni.

A püspök és a kapitány közötti összeütközést úgy látszik a kapitánynak Kardos Gergely plébánossal való kellemetlensége mérgecsitette el. A nevezett plébános ugyanis 1653 augusztus 25-én kelt levelében azzal mentegette a püspök előtt Zalavárról történt eltávozását, hogy ez nemcsak azért történt „az Aernek inclementiája miat, más az, hogy nekem semmi prouentusom nem uolt, sem prouisiom, éhel is tsak meg nem holtam, kiuáltképen taualy, ugy hogy harmad s negyed napig is főzeléket nem láttam” (ez jellemzi a zalavári sanyarú élelmezési viszonyokat), hanem „mint volt állapotom Török Istuánnal, az it ualó Luteranus kapitánnyal.” Az „esküt halász” a plébánosnak hozta csütörtökön a halat, azt „inaskámtól küldettem neki” (ti. Töröknek), Török azonban úgy vélte, hogy a hal javát a plébános magának tartotta, és leszidta a halászt „hogy más vrat választot helyébe”. A halász a plébánoshoz futott, a kapitány azonban hajdúkat küldött utána, sőt „maga jöt tollas bottal házamra, mi szándékból, ő tudgya, és ot rutul versengvén velem és tollas bottal forgolódván körülöttem”. Ezen kívül „elenemre behozta az Caluinista praedicatort, és gyóntattatott uele, Szalauárba harangoztatott és eő meg a Licenciatusok idejében is egy felé praedicallott, s a Licenciatus más fele.”⁵⁶

A Polgár Jánost és Barát Istvánt illető panaszt Keglevich Péter felülvizsgálta. Nevezetteket bevitte Egerszegre, és mint 1653 szeptemberében jelentette Batthyánnak, tényleg mindkettő „bigamus” volt. Széchenyi püspök azonban tovább is árasztotta a panaszokat „még a török sem mívelné, amit velük (a környékbeli parasztokkal) tesznek” a zalaváriak. „Taualj a magam földén egy szolgámnak lábát által lötték . . . most négy haidumat . . . meg vagdalták, igaz utjokban reájok üzvé.” Batthyány a sok panaszt zokon vette, mire Széchenyi felhördült „a toluai Szalaváriak” ellen: „nincz is egietlen egy végháza kegyelmednek, az kikkel io szomszéd-ságban ne volnék az Szalauáry kapitánion kívül” — írja 1654. január 12-én. De már ez év április 29-én az összes végvárakra panaszskodik. „Szinte meg niomorították az Szala két mellékét a Végbeliek, többek közt a Szalaváriak, Kapornakiak és Pölöskeiek szintén ugi csatáznak reánk, mint a törökre.”⁵⁷ Ezzel azonban el is apad a panaszáradat. Úgy látszik, hogy Török, aki nemcsak a „jegellést” végezte, azaz télen át a befagyott mocsár jegét törette, nehogy a mocsáron át a vár megközelíthető legyen, de tavasszal építkezésbe is fogott, keményebb fegyelem alá fogta embereit.

Azonban — bár a haditanács végre 12 dupla szakállas puskát küld-

⁵⁶ Széchenyi György veszprémi püspök 1653. jún. 26-án Sümegen Batthyány Ádámmal; Kardos Gergely plébános 1653. aug. 25-én Tapolcán a veszprémi püspökhöz írt levele. B. lt.

⁵⁷ Széchenyi püspök Sümegen, 1653. júl. 7., szept. 18., okt. 1., dec. 26., 1654. jan. 12., ápr. 29-én kelt; Keglevics Péter 1653. szept. 12. és 17-én Egerszegen kelt levele Batthyány Ádámmal. — B. lt.

tett Zalavárra⁵⁸ a vár katonái között nehezen volt megszilárdítható a fegyelem. Török 1655. október 28-án panaszkodik, hogy a vitézek közül sokan elbúcsúznak, „s ugian tizedesek is, noha ugian keménységgel is eléggé csendesitem őket, de magokat megh keménietvén, az mikor reájok kerülne is az szolgálat, igen engedetlenlv uadnak, kj miat talán suliosabban is köl czelekednem.” Konkrétan mi rejlett az eltávozás és engedetlenség mögött, az a levélből nem derül ki. Ugyanekkor puskaport is kér, mert lehet, hogy ebből Bécsben sok van — írja —, de akármennyi legyen is Bécsben, az itt a végháznak nem igen használ.

1656. január 23-án megint megtámadta a török Zalavárt és „annira bejöt egy folkája, az hol mégh soha lovas török nem volt . . . Ez helj most minden felől *mezőre fagiott*.” Török kér a vár védelmére 25 gyalogost, puskaport, önt és tarack golyót. Az utóbbi kérelmét tüneményes gyorsasággal teljesítették, mert január 31-én már jelenti Gombai János egerszegi hadnagy, hogy 25 hajdút, puskaport, önt és „taraczk koljóbisokat” küldött Zalavárra. Persze ennek ellenére sem érzik magukat Zalavárott biztonságban, amíg „mind körniöskörül az jég h miat mezőben vagiunk.”⁵⁹

1657 őszén Török kapitány valamit építkezik Zalavárott, és kéri Batthyányt, szerezzen eziránt segítséget (nyilván gratuitus labor-t) a vár-megyétől. Ugyanekkor Pethő László is kaphatott utasítást, hogy a komáriakat is mozgósítsa a zalavári munkára, mert Pethő mentegeti magát „a polgárság nem akar fölszolgálni, ha büntetés alá veszem őket, félek a sok querelátul (panasztól).”

A következő évtizedben a zalavári életről nincs adatunk, csak ab *Holst* ezredes, Montecuccoli főszállásmestere jelenti 1665-ben, hogy Zalavár régi erőd, négyyszegletű falból áll, egy mocsár közepén fekszik, *2000 lépésnél hosszabb dorong úton és hidakon át* megközelíthető. Másként a várhoz eljutni nem lehet. — Ekkor a vízállás magas volt. Nagyon meg lehetne erősíteni, most azonban rozoga állapotban van, ha az ellenség el tudná foglalni, lehetetlen volna erőhatalommal visszavenni, és az sokkal rosszabb lenne, mint Kanizsa elvesztése.⁶⁰

1676 elején Csernel (Chernel) Mihály zalavári főkapitány nagyobb építkezésekbe kezdett. Batthyány Kristóf főgenerálisnak írt jelentéséből kitűnik, hidakat építenek, a külső és belső kaput megcsináltatják. Ehhez kellene „a munkásokra való vigyázása” és az építkezési munka tekintetében hozzáértő, fiatalabb porkoláb. Ekkor úgy látszik, az építkezésre van pénz, de az őrség a fizetetlenség miatt el akar búcsúzni. A zalavári sereg 1676 január 14-én kelt kérvényében kifejti, hogy „54 fizetett nép van itt”, nappali és éjjeli szolgálatuk „az sűrű raitunk kerüllő kapu állás és étczakay strázsállások miat” nehéz. A bozótos hely munkára alkalmatlan. Úgy látszik tehát, a védők egyik jövedelme a vár körüli földek műveléséből került volna ki, de ilyet a mocsarakban nem lehetett végezni.

1676 december 26-án a király az erélyes és tevékeny *Radonay Má-*

⁵⁸ Török István Zalavárt, 1654. febr. 14., jún. 11.; a bécsi hadi tanács Eberstorffban, 1654. okt. 11-én kelt levele Batthyány Ádámhoz. — B. lt.

⁵⁹ Török István Zalavárt, 1655. okt. 28., 1656. jan. 23., febr. 18.; Gombai János hadnagy Egerezen, 1656. jan. 31-én kelt, Batthyány Ádámhoz írt levele. — B. lt.

⁶⁰ Török István Péterfalván, 1657. nov. 5-én; Pethő Lászlónak Komárban, 1658. febr. 16-án kelt levele Batthyány Ádámhoz. — B. lt. — Ab *Holst* jelentése: Füssy, i. m. 651. l.

tyás zalavári apátot nevezte ki Zalavár főkapitányává. Ő *nem folytatta a Charnel által kezdett erősítési munkát*, hanem lápot metszetett, a várbeli német katonáknak házat építtetett. 1682-ben Nagy Ferenc vicegenerális jelenti Batthyány Kristófnak, hogy Radonay ilyenekre költötte a pénzt, amit „keretésre, hidakra kellett volna fordítani”, így a *palánk és a hidak rossz állapotban vannak*. 1684 szeptemberében megint a török támadta meg a várat. Nagy Ferenc november 7-én jelenti, kivizsgálta, hogy „a török miképpen ment be Szala Vár alá — mivel nem kicsiny veszedelemben volt az a Végház.” — A várbeliek elbeszéléséből kiderült, hogy Radonay „ország utyát csináltatott be az török partrul, mind a maga számára marhákat hajtatván be, mind másoknak vám kedvéért megengedvén, melly a régi kapitányok ideiben élete s marháia elveszte alatt tilalmaztatott. Azon mentek be a törökök épen a Palánkig, az istáloiókat is föl verték.”⁶¹

A talán Radonay által Zalavárra hozott német katonaság ellen a zalavári magyar sereg kért a legsürgősebben védelmet Batthyánytól 1685. február 12-én. Jelentésük szerint a *németek* „nem csak kerteinket elpustétuán, házainkat föl törvén és szakasztuán, sok ky mondhatatlan dúlásokat s lopásokat czelekesznek, de minden épületre való fánkat, sőt hid töltését is naponkint égetik, úgy, hogy maid sem ember, sem egy marhánk ky nem lehet, kiről ha szőlünk rutul böcstelenétenek, sőt megh vernek bennönk aszt tartya, hogy az magyar vitézlő rend assistáljon nekik az ő nekik assignált portioknak be szedéssére, kik az hódultságon vannak, kiben my semmy uttal nem akarjuk az nagyságod hire és engedelme nélkül immitálnyi (beleavatkozni), sőt vidékönket örömet oltalmaznánk, ne hogy pusztétanánk ha lehetne, mert elviselhetetlen az mennit rajtok kérnek, azon az Polgárság el fut inkább, úgy mond az török is azzal biztattya, hogy hadgya el ideig óráig az falut kire az szegénség kész is, mert nem is adhattya asz aszt, kit raita kérnek, és így uidékönk és hír adó polgárság mellőlünk el pusztulván, my is kételenek vagyunk az ő fölséghe végházát pusztán hadnunk, mert ky menny nem merünk, my mellett köllene pedig ő fölséghe végházát őriznünk, nincz mivel élnünk . . . egy hír adó polgár be nem mer gyönni, mert it az némethek ky mondhatatlan képen kinozzák, *füstre kötik*, éhel ölik, és így ha my veszély történik a Pogán ellenségtől, kegyelmes urunk my oka ne legyünk.”

Ilyen jelentést küldtek Nagy Ferenc vicegenerálisnak is, aki óvja a magyar sereget, meg ne támadják a németeket, de a német kapitánynak is megírta, ilyen visszaéléseket ne engedjen, mert különben jelentést tesz a hadi tanácsnak Bécsbe.⁶²

1685 nyarán Radonay nagy építkezésbe fog, hidakat, „*prófont házakat*”, kvártélyokat, kemencéket készít és a várat egyébként is erősíti, saját költségén, a hadifoglyok felhasználásával.⁶³

⁶¹ A zalavári lovas és gyalog renden lévő sereg supplicatioja 1676. jan. 14.; — Csernel Mihály 1676. jan. 15. és Csernelháza, 1676. jan. 29-én; Nagy Ferenc vicegenerális 1682. jún. 3. és 1684. nov. 7. napján Egerszegen kelt levele Batthyány Kristófhoz. — B. lt.

⁶² Nagy Ferenc vicegenerális Szombathelyen, 1685. márc. 10-én; a zalavári sereg 1685. márc. 12-én Zalavárt kelt levele Batthyány Kristófhoz. — B. lt.

⁶³ Radonay Mátyás 1685. aug. 19., 31., okt. 29., 1686. júl. 12., dec. 7. és 17. napján Zalavárt kelt levelei Batthyány II. Ádámmhoz. — B. lt.

Ez a munka 1686-ra is átnyúlik, ez évben a Zalát is bevezeti a belső árokba. 1687. januárjában már arról számol be, hogy a „*Szala vizét úgy hoztam az vár környül, hogy sebes folyásával, noha erős tél van, de az vár mellyékét be nem hagyá fagyni. Tegnap kanisai ebek feles kárt tettek volna, ha az várra jövő metszés nem gátolta volna meg őket.*” Ugyanekkor a palánkot is erősíti. Úgy látszik, főleg török rabokkal dolgoztat, de mesteremberekre kiadásai is voltak.⁶⁴ Ezzel megszűnt a téli „jegellés” fáradságos és nem mindig hasznos munkája.

Utoljára akkor volt szerepe Zalavárnak, amikor Batthyány II. Adám 1689–1690-ben Kanizsát ostromolta. Akkor Zalavárott is „igen nagy szolgálat volt”, melyet nehezen győztek. Kanizsa azonban 1690 április 13-án megadta magát, ezentúl már nem kellett a Zala völgyét és ezzel tulajdonképpen Bécsét is Kanizsával szemben védeni. A többi kis zalai végvárral együtt Zalavár is elvesztette hadi jelentőségét. Elmúlt az az idő, amikor az egész vidéken még a szőlőket is csak „fegyver alatt” lehetett munkálni.⁶⁵ Ezután épületeire sem viselnek gondot.

Egy 1700-ban kelt összeírás megemlíti a „Praesidium Zalavár”-t, mely a Zala folyó közepén fekszik. A török időkben is praesidium volt itt, a mocsár miatt természetből nagyon erős, és a töröknek sok kárt okozott. A várban már nem lakik senki, a Zalán innen a mocsáron kívül lakik még vagy húsz várbeli hajdú. Az apátságot a pécsi püspök (Radonay) birtokolja, de még csak egy papot sem tart itt.⁶⁶ 1702-ben Schenckendorf Kristóf császári ezredes Bécs parancsára a várat felrobbantotta. Bécs ostoba félelme miatt tehát egy érdekes és értékes műemlékünket örökre elvesztettük.

Alapfalai még a múlt században fennállottak, és azokat Kollár János pesti luteránus pap le is írta.⁶⁷

A szlovák nyelvű leírás és Rómer Flóris ásatásai alapján Gyulay Rudolf elkészítette Zalavár alaprajzát, mely nagyban egészben egyezik a Turco-féle alaprajzzal, de részleteiben nem, hisz Turco óta Zalavárott sok átalakítás, toldozás történt. De Gyulay pl. három kaput rajzol, holott forrásaink csak kettőről tudnak. Az is kérdéses, hogy helyes-e a külső várnak Gyulay által megrajzolt alakja. Nem tudjuk, hogy a Török kapitány által 1650-ben tervezett, a majorokat is megerősítő külső palánk megvalósult-e. Radonay is említi a külső végházat, de nincs adat arra, hogy ez olyan volt-e, amilyennek Gyulay megrajzolta.⁶⁸ Gyulay beszél Zalavár kikötőjéről is, de a források nemcsak a kikötőről, hanem arról is hallgatnak, hogy valami kis flotilla állomásozott volna Zalavárott.

A vár felrobbantása óta eltelt két és fél évszázad alatt még a romok nyomai is eltűntek a föld színéről.

Iványi Béla

⁶⁴ Radonay Mátyás Zalavárt 1686. dec. 27. és 1687. jan. 11-én kelt levele Batthyány II. Adámhoz. — B. lt.

⁶⁵ Keglevics Péter Egerszegen, 1648. szept. 20-án; Nagy Ferenc 1689. márc. 2-án Egerszegen kelt levele Batthyány I. ill. II. Adámhoz. — B. lt.

⁶⁶ 1700. dec. 24. Cseh István zalamegyei szolgabíró járásában lévő helységek összeírása. Országos Levéltár U. e. C. 54/26.

⁶⁷ Kollár János: Cestopis obsahuja do Horni Italie. — Pest, 1841.

⁶⁸ Füßy, i. m. 440–441. l.

ZALAVÁR UND DIE FURT BEI BALATONHIDVÉG IN DER TÜRKENZEIT

Zalavár — der spätere Namensgeber des Komitates — liegt südwestlich von Keszthely (bei Plattensee). Der Slawe Privina liess im 9. Jh. die Burg erbauen, die im 12. Jahrhundert — möglicherweise aber bereits seit der Gründung des ungarischen Königreiches — Eigentum des Herrscherhauses war. Im 15. Jh. ging die Burg dann in den Besitz der Abtei von Zalavár über. Von der Stärke der Burg in den Zeiten vor 1526 haben wir keine Kenntnis. Da aber im 16. Jh. keine Bauarbeiten vorgenommen wurden, vermuten wir, dass der im Jahre 1569 durch Turco, den kaiserlichen Kriegsingenieur angefertigte Grundriss der Burg ihr mittelalterliches Aussehen festhielt. Demnach war es ein viereckiger Bau mit Gebäuden an drei Seiten und einer Mauer an der vierten Seite. Die ganz aus Stein erbaute innere Burg war 29 x 21 Schritte gross. Die Burg lag auf einer Insel des Zala-Flusses. Eine Pfahlmauer am jenseitigen Flussufer diente noch zum Schutz der Burg. Obwohl der Erhaltungszustand der Burg ein sehr schlechter war, wurde sie nach dem Fall von Kanizsa (1600) — da sie wegen des morastigen Umlandes nur schwer zugänglich war — zu einer wichtigen Grenzfeste den Türken gegenüber. Man suchte desöfteren um die Verstärkung der Burg an, aber immer vergeblich. Der Besatzung von Zalavár oblag auch die Bewachung der Furt von Hidvég, der einzigen Übergangsstelle aus dem ungarischen Königreich in das Komitat Somogy. Die türkischen Angriffe gegen die Furt wurden um die Mitte des 17. Jhs. immer häufiger, bis endlich die Furt ganz zerstört, und erst schwer ersetzt wurde.

Wir wissen von Bauarbeiten, die im Jahre 1682 in der Burg vorgenommen worden waren. Auch die Befestigungswerke wurden verstärkt. Eine wichtige Rolle kam der Burg noch im Jahre 1690, anlässlich der Belagerung von Kanizsa zu. Nach der Wiedereroberung von Kanizsa aber verliert sie ihre Bedeutung als Grenzfeste. Man überliess sie ihrem Schicksal. 1702 wurde sie dann auf Befehl der Wiener Regierung in die Luft gesprengt. Nicht einmal ihre Ruinen stehen mehr. — Die Bedeutung dieser Studie besteht darin, — dass sie über die Bekanntmachung der Burg Zalavár und der Furt bei Balatonhidvég hinausgehend — das Leben in den türkenzeitlichen Grenzfesten des Komitates Zala darstellt.

Béla Iványi

A BORTERMELEÉS ZALA MEGYÉBEN 1526 ELŐTT*

A bor jelentősége

Ha megjelöljük a régi Zala megye térképén azokat a helyeket, amelyeknek határában szőlőket említenek 1526 előtti emlékeink, azt látjuk, hogy a Göcsejnek s a Kerka—Mura-köz nyugati részének erdős és a Sárvíznek mocsaras vidékét, továbbá a Keszthelytől északra elterülő hegyes vidéket kivéve, úgyszólván mindenütt találunk szőlőket, vagyis, ahol csak lehetett, folyt szőlőművelés.

Ez könnyen érthető. A borfogyasztás ugyanis jelentős volt, a szőlőművelés tehát igen jól jövedelmezett, s mivel a nehéz szállítási viszonyok miatt nagyobb távolságból nehezen lehetett beszerezni, ahol csak mód volt rá, foglalkoztak bortermeléssel.

A borfogyasztást néhány adattal jól megvilágíthatjuk. A veszprémi püspök várbeli személyzete a püspök kenyerén élt, s az alvárnagyok, a kapusok, a béresek és a pék a kétfogásos ebéd és vacsora mellé naponta egy-egy pint bort is kaptak, hasonlóképp a sümegi várnak ugyancsak 14 főnyi személyzete is; ez maga évenként 10 220 pintre rúgott, s mennyi fogyott még ezen felül a püspök asztalánál, ahol ritkán hiányoztak a vendégek. Nála számba kell venni azt is, hogyha 100 lovast állított ki, — az 1498:20. tc. 200 tartását írta elő —, s ha őket salláriumra s nem hópénzre

* Ez a dolgozat a Zala megye középkori monográfiájához gyűjtött anyag alapján készült, tehát a régi Zala megye területét öleli fel.

A megye monográfusa abban a szerencsés helyzetben van, hogy aránylag igen nagy számú 1526 előtti oklevél áll a rendelkezésére, s köztük számos szolgál adatokkal a szőlőműveléshez. — Természetesen a helytörténésznek tisztában kell lennie azzal, hogy bármilyen nagy anyaggal dolgozik is, munkája mindig fog felmutatni kisebb-nagyobb hiányokat; de másfelől előnyben van azzal a kutatóval szemben, aki országos viszonylatban foglalkozik ugyanazzal a kérdéssel, mert jól ismert kisebb területen mozogva eredményesebben tudja adatait megszólaltatni, s az egyes problémákat közelebbről vizsgálva nem egy esetben világosabban láthatja meg őket. Kitűnik ez e dolgozatnak *Belényesy Márta* Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században (Néprajzi Ertesítő XXXVII, 1955, 11—30) c. becses tanulmányával való összehasonlításából is.

Amióta az okleveles emlékeket a megye monográfiájához összegyűjtöttem, a Nemzeti Múzeum levéltári osztályában őrzött oklevelek — mind az ún. Törzssanyag, mind az ott letétbe helyezett családi levéltárak — továbbá a legtöbb vidéki családi levéltár az Országos Levéltárba kerültek s a Diplomatikai levéltár (Dl.) jelzéseit kapták. Itt így még a régi jelzetükkel szerepelnek, de az érdeklődő minden nagyobb nehézség nélkül találhatja meg ott a keresett oklevelet a régi jelzete alapján.

fogadták, akkor mindegyik lovas egy-egy hordó bort is kapott. Ennyi volt a járandósága a várban szolgálatot teljesítő 12 lovasnak is.¹

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a liturgikus célokra szükséges bormennyiséget sem, mert majd húsz apátság, prépostság és kolostor, valamint többszáz templomos hely volt megyénkben, s a két szín alatt történő áldoztatás csak a XIII. században szűnt meg lassanként. Hogy az említett népes egyházi testületekben, ahol számos vendég is megfordult, sok bor fogyott, az természetes; de éppen ilyen nagy fogyasztók voltak a kisebb-nagyobb nemesi kúriák is, s nem maradt el mögöttük ebben a tekintetben a jobbágyság sem, amely e mellett jó áron értékesítette is a feleslegét. A belforgalom legfontosabb árujának ugyanis a bort tekinthetjük, amely már az Árpád-korban teljesen magára öltötte az árualakot.² Érdekes, hogy amikor a nádor a XIV. század végén ítéletet hozott a veszprémvölgyi apácák és másfelől a veszprémi káptalan és több nemes között szárberényi birtokrészekért folyt perben, a jobbágyok részére annyi szőlőt rendelt kihalásítani, hogy a munkájuk ellenértéke mellett meglegyen a fogyasztáshoz szükséges boruk is.³

A szőlők elterjedése megyénkben

A nagyarányú bortermelést megyénkben az tette lehetővé, hogy a talaja általában, de különösen a Balatoni Felvidék lábánál elterülő teraszé kiválóan alkalmas szőlőtermelésre; ez utóbbinak még az inszolációja is rendkívül erős, s e mellett a Balaton közelsége gátolja a talaj kisugárzását és segíti a beérést.⁴ A filoxéra pusztítása előtt 43 000 hold szőlőterülettel Zala mindjárt Baranya után következett a Dunántúlon, s kétségtelen, hogy Mohács előtt is a második vagy talán az első helyet foglalta el.

Az 1526 előtti emlékeinkből nyert adatok a szőlők elterjedéséről természetesen nem tükrözhetik egészen hűen a valódi helyzetet, mert okleveleink a sok pusztulás következtében nagyon hiányosan maradtak csak fenn. Kivétel megyénk délnyugati sarka, mert róla egészen pontos képünk van: erre a vidékre ugyanis rendelkezésünkre áll a zágrábi püspökség becsényi főesperességének néhány bortizedlajstroma a XVI. század elejéről, amelyek faluról-falura haladva tüntetik fel a beszedett bordézmát.⁵

Nézzük meg közelebbről a fennmaradt emlékeinket, hol beszélnek nagyobb arányú bortermelésről.

A legkiterjedtebb szőlőkultúrával természetesen a Balaton vidékén találkozunk; a veszprémi káptalan birtokainak 1082-i összeírása, amely a

¹ A veszprémi püspökség birtokainak urbárium 1524-ből a bécsi állami levéltárban (Hungarica I. csomó) 104a—106b. Vö. Holub József, Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén (Pannonia Könyvtár 62). Pécs, 1943.

² Molnár Erik, A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. Budapest, 1949. 16; Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Budapest, 1953. 127.

³ „... preter labores eorum et etiam vino pro eorum victus [!] necessario, ut congrueret, exinde remanente” (Veszprémi regeszták. Összeállította Kumorovitz Bernát. Budapest, 1953. 776).

⁴ Takács Árpád, A szőlőtermelés történeti földrajza. Budapest, 1942. 73.

⁵ A zágrábi káptalan levéltárában, amely a zágrábi állami levéltárban őriztetik. — Vö. Holub József, Zala megye története a középkorban. I. Pécs, 1929. 416. skv. II.

XIV. században készült ugyan, de a XI—XII. századból való feljegyzések alapján, Vászolyban 10, Szöllösön 9, Paloznakon és Csopakon 46 szőlőt említ,⁶ Szepezden 1288-ban 14 szőlőt adtak el, amelyek mind a Balaton mellett feküdtek, Arácson pedig 1410-ben 52 szőlőről olvasunk a füred—arácsi nagy út mellett.⁷

Ha most a megye más vidékeire megyünk: Baconagon 1335-ben 34 szőlő szerepelt egy birtokosztálynál,⁸ Merenyén pedig 94 szőlőt említenek 1382-ben,⁹ — sok szőlő volt ezen a vidéken Karos határában is, mint az 1392-i határjárásban olvassuk.¹⁰ Vajdán a XV. század derekán Vajdai László és Bereck 24, Vajdai Benedek 21 szőlője hegyvámját adta zálogba, vagyis legkevesebb 45 szőlő volt itt.¹¹

Kapolcson 1363-ban 50,¹² Pólán 1355-ben 13 szőlőt említenek,¹³ a rokolyáni hegyvámjegyzék 1523-ból 23, a fényesházai pedig 1521-ből 45 nevet sorol fel,¹⁴ tehát félszáz körül volt itt a szőlők száma. Németfalun 1504-ben 16 pincét törtek fel,¹⁵ vagyis jóval több szőlőnek kellett itt lennie, mert nem mindegyikben volt pince. Ezek az adatok természetesen nem a szőlők pontos számát mutatják az illető helységekben, hanem csak az egy-egy per vagy jogügylet kapcsán szereplő szőlőket említik. Arról azonban tájékoztatnak bennünket, hol találunk nagyobb arányú szőlőművelést.

Igy vagyunk az említett bortizedlasjtromokkal is, mert csupán azt tudjuk meg belőlük, hogy hol és mennyi köből mustot adtak be tized fejében, vagyis a szőlőterületre csak közvetve kapunk felvilágosítást, de így is becses adatokkal szolgálnak. Az 1513-i bortizedjegyzékből pl. a következő helységeket emelhetjük ki: Oltárcon az ottani jobbágyoktól 188, a vidékiektől 317, összesen tehát 505 köből mustot szedtek be; Szécsi Tamás jobbágyaitól Letenyén 530, Gosztolyán 190, Szerdahelyen 185, Petrócon 160 köből, a Bánfiak birtokain pedig Tótfalun 255, Hetesalján 260, Rédicsen 189, Völgyifalun 405 köből tizedmust gyűlt be.¹⁶

A legkorábbi adatok a szőlőművelésre megyénkből

A szőlőművelésnek több mint hatszázéves múltja volt már hazánk területén, amikor a magyarság itt megjelent. Lehet, hogy nem is a rómaiak honosították meg Pannóniában, azonban kétségtelen, hogy alattuk fejlődött rohamosan: uralmuk idején Pannóniában, elsősorban a Balatoni Felvidék lábánál magas fokú szőlőművelés folyt. A római uralom megszűnte után sem pusztultak ki teljesen itt a szőlők. Igaz, hogy a szőlő kényes, s ha nem művelik, hamarosan tönkre megy. De a közötté felburjánzott és fölenőtt cserjésben, bozótban, majd erdőben tovább tenyésznek egyes szőlőtők. Így vészelték át itt szőlőink a népvándorlás viharait, s az idetelepedett szláv

⁶ Hazai okmt. IV, 2—3; Vö. Veszprémi regeszták 7—8.

⁷ Veszprémi kápt. lev. t.; A tihanyi apátság tört. I, 520.

⁸ Zalai oklt. I, 312.

⁹ Veszprémi regeszták 778.

¹⁰ Zsigmondkori oklt. I, 2511.

¹¹ 1451. Dl. 14.509, 1454. Dl. 14.687.

¹² Zalai oklt. I, 640.

¹³ Hazai okmt. IV, 186.

¹⁴ Dl. 26.283, 37.351.

¹⁵ 1504. H. 1. N. Múzeum, Törzsanyag.

¹⁶ Zágrábi kápt. lev. t. Acta cap. ant. 29/11; Dl. 26.150.

lakosság, amely a Dunántúlon épp megyénk területén volt aránylag a leg-sűrűbb, újból művelésükhöz fogott. A honfoglaló magyarság tehát talált itt már szőlőket, amelyeknek a műveléséhez ő is hozzáfogott annál is inkább, mert a szőlővel megismerkedett már a Don-vidéki hazájában.

Igy azután megértjük, hogy a megyénkire vonatkozó legelső okleveles emlékünkből találjuk az első adatot az itteni szőlőművelésre is: István királynak a veszprém-völgyi apácamonostor részére 1002-ben kiállított adománylevelében azt olvassuk, hogy Paloznakon egy szőlőművest, vincellért kapott tőle a monostor, természetesen az általa művelt szőlővel együtt.¹⁷ Ez a vidék, úgy látjuk, jó részben királyi birtok volt, mert I. Endre is, amikor a tihanyi apátságot alapította 1055-ben, 20 vincellért adott neki 20 szőlővel, és csupán a tihanyi szigeten levő szőlőket tartotta meg magának továbbra is. Később azonban, bizonyára királyi adomány folytán, ezek is az apátság birtokába jutottak, mert a népeiről 1211-ben készült nagy összeírásban már mint apátsági birtokok szerepelnek.¹⁸

A veszprémi egyháznak korai szőlőbirtokairól az említett 1082-i összeírás tájékoztat bennünket, amely hamis ugyan, de történeti forrásértéke nem kétséges. Ebben az összeírásban a káptalannak az alábbi szőlői szerepelnek: Vászoly (10), Kál (11), Ecsér (6), Hegymagas (8), Keszi (2), Merenye (több szőlő elhatárolva), Apáti (2), Szerente (9), Dörgicse (2), Kék (2 és egy prépostsági szőlő), Szöllős (9), Őrs (vincellérek), másik Őrs (8), végül Paloznak és Csopak (46 szőlő, 22 vincellér). Igaz ugyan, hogy ez részben a hamisítás időpontjának, a XIV. század elejének az állapotát tünteti fel, de kétségtelen, hogy régi feljegyzéseket is felhasznált az oklevél készítője.¹⁹

A veszprémi egyház szőlői, mint a birtokai általában, állandóan gyarapodtak a hívek adományai folytán. Amikor Imre királyunk 1199-ben szabad rendelkezési jogot biztosított Joachim vitézének, ő az egész vagyonát feleségére, ennek a halála után pedig Szent Mihály egyházának hagyta. Adományai között szerepelt a Zalán túl fekvő Kozmadamján nevű föld mellett egy szőlő is, továbbá Kálon egy vincellér a szabad feleségével, fiaival és négy szőlővel; Kálon még két háznép torlót is adott neki egy-egy szőlővel, akiknek az volt a kötelezettségük, hogy évente 80 köből bort adjanak azoknak a lőrinteieknek, akiknek a tort meg kellett rendezniök. A felesége a saját vagyonából egy háznépet adott a káptalannak Kálon, amelynek a földjein kívül még egy szőlője is volt itt.²⁰

A korai adományok közül ismerjük még Turul comesét, aki a királytól Paloznakon kapott 10 háznépet földjeikkel és szőlőikkel a veszprémi egyháznak adta 1217-ben tartozása fejében. Ez a 10 háznép eredetileg a zalai várnéphez tartozott.²¹ — 1227-ben Sal comes Nivegy faluban nyolc háznépet adott a veszprémi káptalannak, akik húsz-húsz köből bort tartoztak adni a káptalannak évente.²²

¹⁷ Kálmán király 1109-i megújításában: „Et in villa Polosnic habet abbatissa unum vinitorum cum vinea sua” (*Fejérvataky László*, Kálmán király oklevelei. Budapest, 1892, 34–5).

¹⁸ A tihanyi ap. tört. I, 488, 493, 503.

¹⁹ Hazai okmt. IV, 2–5; Veszprémi regeszták 7–8.

²⁰ Hazai okmt. V, 1–3.

²¹ Árpádkori regeszták 320. — Ugyanő 1230-ban Tapolcát adta a káptalannak, ahol 7 háznép *vinidator* is lakott 7 szőlőben (Zalai oklt. I, 69).

²² Veszprémi kápt. lev. Kál. 4.

A bakonybéli apátság is bizonyára alapítójától kapta paloznaki birtokát, mely szőlő volt; az alapító király — úgy látszik — így akarta a Bakony rengetegében megtelepült bencéseknek biztosítani a bor-szükségletüket. Az apátság birtokairól készült s 1086-ra datált összeírásban olvasunk róla, amely a XII. század elején készült átdolgozásban maradt fenn.²³

Ezek az adatok egyben azt is mutatják, hogy a királyi birtokokon is nagy arányokban folyt a bortermelés, mert hiszen ezek az egyházak birtokaik jó részét, főképp a legelsőket, a királyoktól kapták. De vannak közvetlen adataink is a királyi és a várbirtokokon folyt szőlőművelésről. II. Endre fia, Kálmán, Tótország hercege, aki alá tartozott megyénk is, 1241-ben kivette a zalai ispán hatósága alól mindazokat a várszolgákat, akik bort voltak kötelesek adni.²⁴ Ilyen boradó várszolgák laktak Páhon is,²⁵ 1252-ben pedig nivegyi királyi vincelléerekről olvasunk.²⁶ Csobáncs hegy királyi udvarnokoké volt, s nemesek nem is telepíthettek ott új szőlőket.²⁷ Királyi udvarnokoknak s királynéi jobbágyoknak Kéken, Füred mellett is voltak szőlőik, s királynéi vincelléerekkel találkozunk még Szentbenedekálón és Alsóörsön is.²⁸

Ugyanilyen nagyarányú korai szőlőkultúrát látunk a világi nagybirtokokon is. Az al mádi apátság alapítólevelében pl. azt olvassuk, hogy az Atyusz-nembeli Bánk comes a XII. század legelején (1117/1121) Pécselen, Szöllösön és Váluson 2—2, Kövesden 3, Magyarén 5, Almádon pedig 6 szőlőt adott a monostornak s természetesen mindenütt ugyanannyi vincellért is.²⁹ Amikor ugyanennek a nemzetségnek egy másik tagja, Miska comes fia, István 1164-ben végrendelkezett, Zánkán 4 szőlőt hagyott a feleségének, Magyarén négyet az unokaöccsének, Vászolyban pedig 5-öt a veszprémi káptalannak.³⁰

Hasonlóképp sok szőlője lehetett a XII. század derekán a Gutkeled nembeli Márton comesnek, aki a csatári apátságot alapította, mert Csatáron, Rokolyánban és Treipinben (?) 2—2, Bezeréden pedig 5 szőlőt adott neki; Csatáron 4 szőlőt hagyott még a feleségének is, de oly feltétellel, hogy halála után, vagy ha újból férjhez megy, ők is az apátságé legyenek. Ugyanakkor a felesége is gazdagította az apátságot szőlőkkel, mert Bago-tán 5, Rokolyánban és Kaloson pedig 1—1 szőlőt adott neki.³¹

A szentgotthárdi apátság a XII. század végén Lőrinc ispántól 7, Hencse ispántól 1, Dénes ispántól pedig 3 szőlőt kapott Almáson. Amikor Imre király 1198-ban megerősítette az apátság birtokait, megjegyezte, hogy a fentiekén kívül az apátság szerzett még 5 szőlőt.³²

²³ A bakonybéli ap. tört. I, 64—65; Váczy Péter: Levél. Közl. 1933, 315.

²⁴ Arpádkori regeszták, 711.

²⁵ Zalai okl. I, 51.

²⁶ Tört. Tár, 1908, 162.

²⁷ Veszprémi kápt. levél. Garai Miklós nádor 1415-i átiratában.

²⁸ A tihanyi ap. tört. I, 534; 1269. Veszprémi kápt. levél.; 1273, 1276 uo.; 1290. Hazai okmt. IV, 73.

²⁹ Magyar Nyelv, 1927, 361—4.

³⁰ Levél. Közl. 1924, 156.

³¹ Magyar Könyvszemle 1892/3, 15—19.

³² Arpádkori új okmt. VI, 194. Vö. Kalász Elek, A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban. Budapest, 1932. 194.

Természetesen a közép- és kisbirtokokon is folyt bortermelés, csak róla nem maradtak fenn ilyen korai emlékeink.

Lesz ugyan még róla szó, de itt is megemlítjük, hogy az 1288-i esztergomi vámtarifában szerepelnek a Zalából odaszállított borok is, ami a korai zalai bortermelés nagy arányait és az itt termelt borok kiválóságát mutatja.

A szőlőművelők: a jobbágyságok és a „vidékiek” mint haszonbérlet

A szőlőművelés különleges természete folytán a többi mezőgazdasági ágtól bizonyos fokig eltérő képet mutat. Sok hozzáértést, tapasztalatot és gondosságot kíván meg, ezért a XI—XIII. század nagytarkaságú szolganépei között külön csoportot alkottak a szőlőművesek, a vincellérek (*vinitores*, *vinicultores*), akik a szőlőkhöz tartoztak, s velük adományozták, adták is el őket. A királyi birtokokon, a várbirtokokon is voltak külön bor-adók (*vinidatores*) akiknek bor beszolgáltatása volt a kötelezettségük; a megbecsülésükre mutat, hogy, mint említettük, Kálmán herceg 1241-ben kivette őket a zalai ispán joghatósága alól. A Balaton partján Örstől Hegymagasig királyi udvarnokok laktak, akiknek szőlőik is voltak. Bizonyára róluk volt szó, amikor a Nivegyvölgyben 1252-ben királyi vincellérekről beszéltek.³³ A Balaton mellett levő királynéi birtokokon is voltak vincellérek: 1273-ban pl. Erzsébet királyné a szentbenedekkáli szőlőműveseit kiváló szolgálataikért megnevesítette, s ugyanő 1276-ban a kálvölgyi bor-adóit a veszprémi apácáknak adományozta.³⁴

Amikor a XIV. század derekára nemcsak a szolganépek sokféle foglalkozású és jogviszonyú csoportjai, hanem a hazai parasztság és a betelepült idegen vendégek között is kezdtek eltűnni a régi különbségek, és kialakult az egységes jobbágysztály,³⁵ ez a helyzet megváltozott, bár a század végéig még említenek ugyan elvétve bor-adó népeket és jobbágysztályokat, később azonban már nem hallunk róluk.³⁶

A földesurak ugyanis a szőlőket általában nem maguk műveltették; ritkán olvasunk csak arról, hogy a jobbágysztály tagjai voltak kötelesek megművelni földesuruk szőlőit.³⁷ Még a XVI. század elején is csak elvétve találkozunk a hatalmas Kanizsai- és Bánfi-uradalmakban allodiális szőlőkkel: a Kanizsaiaknak Bakónakon, Gelsén és Kehidán voltak olyan szőlőik,

³³ Tört. Tár 1908, 162.

³⁴ Veszprémi kápt. lev.

³⁵ Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Budapest, 1953, 7. — 1301-ben a bakonybéli apátság még „populi seu vinitores monasterii nostri”-ról beszél (Anjoukori okm. I, 9).

³⁶ 1348. A bakonybéli ap. tört. I, 325; 1352. Veszprémi regeszták 443; 1353. Veszprémi kápt. lev.

³⁷ A tihanyi apátság gamási jobbágysztályának ez volt a kötelezettségük, de viszont más terhek alól fel voltak mentve (1322. A tihanyi ap. tört. I, 630). — A Kanizsaiak egervári uradalmában „quilibet sessionatus tenetur ligonizare diebus tribus” (1519. Dl. 37.007, p. 10).

amelyeket a jobbágyaik tartoztak megművelni és leszüretelni,³⁸ az alsó-lendvai uradalomban pedig Martonfalván találunk egy uradalmi szőlőt, melyet a jobbágysok tartoztak megművelni.³⁹ Hogy napszámosokkal dolgoztattak volna, megyénkben nem találunk példát,⁴⁰ — s egy adatunk van csupán arra is, hogy a földesúr, mint ma mondanók, átadta a szőlőjét. 1439-ben Káli Éles György egy káli jobbágysa elvállalta Szegfalusi Péter fiainak szőlőjét megmunkálásra 100 dénárért. Ez az összeg feltűnően kevés, mert körülbelül 5 dénár volt akkor a napszám, a magyarázatát azonban ott találjuk meg, hogy a jobbágys nyáron vállalta el ezt a munkát, amikor a nyitáson, a metszésen, az első kapálásokon, sőt a kaszáláson és a kötözésen is túlvoltak.⁴¹

A rendes gyakorlat az volt, hogy a földesúr a jobbágysainak adta haszonbérbe a szőlőit vagy a szőlőtelepítésre alkalmas földjeit. Ők szívesen vállalták ezt, mert nemcsak a fogyasztásra szükséges boruk termelt meg, hanem jól tudták értékesíteni is a feleslegüket. Ha pedig ilyenek kevesen jelentkeztek, idegenek kapták, akik mindig bőven akadtak, s a jobb szőlő-hegyekre nemcsak a közeli szomszédságból, hanem még a távolabbi vidékekről is jöttek bérlők. Ezeket vidékieknek hívták, szemben a földesúr jobbágysaival.⁴²

Arra, hogy idegen jobbágysok műveltek szőlőket a Balatoni Felvidék teraszán, számos adatunk van: Csopakon pl. nemcsak veszprémieknek voltak szőlők, hanem feherváriaknak is, de így volt ez a megyében mindenütt. A récsei, billei és kanizsai jobbágysok a baconagi hegyen béreltek szőlőket, a veszprémi káptalan diáki jobbágysai Halápon; a nemtiékkal Szentmárkon, a szentmiklósiakkal Alsólendván, az újfalusiakkal Istvádon, Egervári Börök püspök szentgyörgyi jobbágysaival pedig a Kávásiak boncodföldi és martonfalvi szőlőhegyén találkozunk a XVI. század elején, — míg Biken a zalaváriak, bárándiak, szabariak és egriek szőlőiről olvasunk. Az eger-szegieknek a XV. század derekán a peleskei vár tartományában voltak haszonélvezetben birt szőlők, de közelebből nem tudjuk, hogy hol. Kiskalosan 50 szőlő után fizettek hegyvámot idegen jobbágysok.

Miről volt itt szó tulajdonképpen? A földesúr hasznosítani akarta a szőlőit vagy szőlőtelepítésre alkalmas földjeit. Neki magának azonban rendszeren nem voltak meg hozzá az eszközei, mert nem volt pénze a munkáltatásra, de meg nem is akart vesződni vele s azért megelégedett a kisebb,

³⁸ „Item est quaedam vinea Fywlwa vocata in Gelse, ipsam tenentur colere et etiam legere et administrare, quo ipsis dicitur... Item magnificus dominus habet vineam propriam, quam ipsi debent colere et introcongregare” (1519. Dl. 37.007). — 1493-ban Gelsén „Vineam propriam habent, que vocatur Balog Myhal zewleye; populi et iobagiones habent culturare” (Dl. 36.997). — 1493. Kehidán „... propriam vineam habent, et habent culturam populi et iobagiones in eadem possessione existentes” (uo. p. 29).

³⁹ 1524. Dl. 37.006, p. 281.

⁴⁰ Lehet, hogy napszámosok voltak azok a szőlőmunkások (*laboratores vinee*), akik 1386-ban Szepezden Demeter nemes özvegyének szőlőjében dolgoztak (Zsigmond-kori oklt. I, 2413).

⁴¹ Dl. 36.682.

⁴² „Item iobagiones aliorum vulgo wydeky, qui ibidem tenent vineas...” — olvassuk a Kanizsai-birtokoknak 1519-ben készült urbáriumában (Dl. 37.007, p. 205, 206).

de biztosabb jövedelemmel. A jobbágyoknak pedig nem volt földjük, de rendelkezésükre állt a szükséges munkaerő, s szívesen használták fel ebben a formában. A szokás tehát megtalálta a gyakorlati szükségnek akkor legjobban megfelelő megoldást a tulajdonnak a megosztásával: a föld tulajdonjoga, a *dominium directum* a földesúrnál maradt, a bérlet pedig a haszonvétel jussa, a *dominium utile* illette meg. Így jól járt mindkét fél: a földesúr minden befektetés nélkül hasznosíthatta a földjét, a haszonbérlet pedig, ha jobbágy volt, értékesíthette a munkaerejét, még pedig előnyösen, mert a szolgáltatásai nem voltak súlyosak, ha pedig nemes vagy polgár volt, hozzájutott a borszükségletéhez.

Tulajdonképpen nem is helyes a „haszonbérlet” megjelölés, mert az ilyen szőlőbirtokos nemcsak szabadon használhatta a szőlőingatlant, hanem át is öröközhette,⁴³ el is idegeníthette, vagyis inkább örökhaszonbérletnek, *emphyteusis*nek mondhatjuk, amint arra már Szegedi János figyelemztetett Tyrociniumában.

Hogyan egyeztethető azonban ez össze azzal, amit fentebb mondtunk, hogy ti. a földesúr birtokjogát ez a jogviszony nem érintette?

A szőlőt az illető a földesúr földjén telepítette, „építette” és sok munkát ölt bele, míg termővé tette, mert legtöbbször irtással kellett kezdenie; ha pedig már kész szőlőt szerzett meg így, akkor a vételárral fizette meg az eladónak ezt a munkáját. Munkájának vagy az esetleges vételárnak az ellenértéke tehát megillette az ilyen szőlő birtokosát, s ez volt az, ami öröklődhetett az illető családjában, amiről végrendelkezhetett s amit el is idegeníthetett, nem pedig maga az ingatlan, mert ez a földesúré maradt. Ha elidegenítette, a vevő vagy a megajándékozott köteles volt teljesíteni azokat a szolgáltatásokat, amelyekkel az előbbi birtokos tartozott, mert ezek is átszálltak az ingatlannal. Ez annyira természetes volt, hogy feleslegesnek tartották külön is hangsúlyozni, de találunk rá példát. Amikor a felsőörsi prépost 1347-ben szőlőtelepítés céljaira átengedett több földdarabot néhány felsőörsi jobbágyoknak, hangsúlyozta, hogy el is idegeníthetik az általuk telepített szőlőt, de az új birtokosoknak viselniük kell ugyanazokat a terheket (*sub eadem libertate et conditione*), vagyis tartoznak a földesúri *dominium directum* elismeréseképp a megszabott szolgáltatásokkal.⁴⁴

A szőlőterületen tehát — amely csaknem kizárólag kívül állt a telek-szervezetén — sajátos birtokjog alakult ki: a legtágabb volt ez a jobbágyhereditások között, de valójában mégis csak korlátozott, *limitata proprietatis et hereditas* volt.⁴⁵ Amikor a földesúr földjét szőlőtelepítésre átengedte, kikötötte azt is, hogy a szőlő körül esetleg felmerülő jogvitákban földesúri jogaiból kifolyólag a döntést magának vagy gazdatisztjének tartja fenn.⁴⁶

Egy esetet ismerünk csak, amikor a jobbágy tulajdonul, tehát minden korlátozás és kötelezettség nélkül, szerzett meg szőlőbirtokot. 1338-ban

⁴³ 1403-ban János örsi prépost a veszprémi káptalan birtokán bírt szőlőjét a káptalan hozzájárulásával adja a veszprémi egyházban általa alapított oltárnak (Zsigmondkori oklt. II, 1. 1134).

⁴⁴ Győri kápt. levé. Cth. V, 219.

⁴⁵ Szegedi, Tripartitum juris Hungarici tyrocinium, Tyrnaviae, 1751, 837. — Szabó István, A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. Budapest, 1947, 46.

⁴⁶ 1350. „... tamquam domini terre iudicium sibi reservantes...” (Zalai oklt. I, 499). — 1403. Zsigmondkori oklt. II, 2. 6877. — Vö. Mályusz: Századok 1929/30, 817.

Orsi Mihály fiai egy parlagon heverő szőlőjüket eladták egyik jobbágyuknak, még pedig teljes tulajdonjoggal, vagyis nem kellett utána hegyvámot fizetnie, s ha esetleg elköltözik tőlük, akkor is fennmarad ez a szabadsága.⁴⁷ Igaz, hogy az adásvételi szerződésben a „vendidisse perpetuo in filios filiorum possidendam” formulát olvashatjuk, de utána a hegyvám fizetése alól való mentesség következik, ezt pedig felesleges lett volna hangsúlyozni, ha valóságos szőlőeladásról lett volna szó. Ebből az egy esetből tehát, amelynek körülményeit nem ismerjük, nem mernők sem azt következtetni, hogy „a szőlőn valóságos tulajdonjoga lehetett a parasztnak”, sem pedig nem mernénk „a szőlők szabad ingatlanforgalmáról” beszélni olyan értelemben, hogy a jobbágy mint szabad tulajdonával rendelkezett velük.⁴⁸

Werbőczy (III. R. 30. c. 8. §) azt írja, hogy a parasztot földesura földjeiben munkája bérén és jutalmán kívül azok örökségét illetőleg semmi joga sincs, s csupán munkája bérét idegenítheti el, épp ezért a szőlőket a földesúr „iuxta condignum earum valorem”, tehát illő értékükön magához válthatja. Beszél erről még a becsükkal kapcsolatban is (I. R. 134. c. 46 §), ahol azt mondja, hogyha a földesúr a földjén levő szőlőből a birtokost, — tehát bárki volt is az —, ki akarja vetni, megteheti, de nem közbecsű szerint, hanem köteles megtéríteni az illető értékét vagyis igaz árát. Ezekből azt állapíthatjuk meg, hogy a földesúrnak nem csupán elővételi joga volt, hanem bármikor kibecsültethette az örökhaszonbérlet a szőlőből. Fontos azonban az is, amit ehhez még hozzáfűz, hogy ti. a becslést annak a helységnek a bírása és esküdtjei végezzék, amelyhez a szőlő tartozott. Valami biztosítékot ugyanis jelentett az, hogy a földesúr nem elégíthette ki szőlője birtokosát teljesen tetszése szerint, hanem a valóságos értéket kellett érte megtérítenie.

A hegyvám, a kilenced és az ajándékok

Mint említettük, a föld tulajdonjoga a földesúré maradt, s ezért a szőlő birtokosa neki bizonyos szolgáltatásokkal tartozott.

Amikor a XIV. század folyamán kialakult az egységes jobbágyosztály, a szokás azt a gyakorlatot fejlesztette ki, hogy a szőlőhöz juttatott jobbágy vagy az idegen birtokon szőlőt szerzett nemes és polgár a földesúrnak a föld tulajdonjoga elismeréséül földbért (*census, terragium*) fizetett.⁴⁹ A földesúrnak ezt a jogát, jussát — mint magyarul mondták: igazságát — nevezték hegyvám-nak (*ius montium, tributum montis, ius montanum seu terragium, Bergrecht*).⁵⁰

⁴⁷ Zalai oklt. I, 331.

⁴⁸ Tanulmányok. 125—6, 222. — Vö. Szabó István i. m. i. h.

⁴⁹ „...lege regni consuetudinaria requirente...” (Veszprémi regeszták 316); 1389. a hegyvám „domino terre ipsius” járt (Zsigmondkori oklt. I, 1006); 1479. „...quos scilicet proventus et obventiones de huiusmodi vineis more solito ipso preposito et dicte ecclesie sue Budensi tamquam dominis terrestribus ratione terragii provenientes idem prepositus et capitulum pro se reservassent” (Veszprémi kápt. ltvt.); 1507. „...ius suum montanum de duabus vineis ratione sui terrestis domini...” (1507. II, 2. N. Múzeum lev. Törzsanyag).

⁵⁰ Pl. 1339. „...pro tributo montis lege regni consuetudinaria requirente...” (Veszprémi regeszták 316); 1369. „...ius seu tributum montanum...” (Uo. 637); 1365. „tributum montis vulgo pogrecht” (Zalai oklt. II, 5); 1347. „tributum montis Heegwam” (Zichy-cs. okmt. II, 257).

A hegyvám az országos szokás szerint — vagy legalábbis az ország több vidékének a szokása szerint — mint 1339-ben olvassuk —⁵¹ minden hold szőlő után 5 köből bor volt, helyesebben must, mert szüretkor kellett megadni, mégpedig az illető helyen használt köböllel mérve. Minthogy egy szőlő — 864 □-öl — legalacsonyabb termésének, mint látni fogjuk, 100 köblöt vettek, a hegyvám nem volt sok. Amikor az örsi prépost 1350-ben megállapodott azokkal, akik földjén szőlőt telepítettek, azt kötötte ki, hogy minden egy hold nagyságú szőlő után évente 5 köből mustot adnak szüretkor, annak a vidéknek a köblével mérve.⁵² A XV. század végén s a XVI. elején azonban már nagyobb lett a hegyvám: így 1476-ban Szöllősen, 1493-ban Kehidán és 1527-ben Arácson 7, Szeleszigeten 1487-ben 7½, Kisgyűrűsön 1507-ben 7, Füreden és Kéken pedig a veszprémi püspökség 1524-i urbáriumá szerint néha 6, néha 8½ köből hegyvámot szedtek. Az alsó-lendvai uradalomhoz tartozó Aranyadon és Zalaszezen egy tina bort fizettek, amely 6 ötpintes köből volt. Herenden szintén egy tina bort adott minden jobbágy, de a tinát itt már 10 köböllel számították; Egerben viszont 1520-ban csak 2 köből volt a hegyvám, Sztolcon pedig 3. Bizonyára megvolt ennek a maga oka, de ezt ma már nem állapíthatjuk meg.

Ha a szőlőbérlo nem fizette meg a hegyvámot, akkor a földesúr lepecsételtette a pincéjét. Kávási László tette meg ezt 1504-ben Egervári Bereck jobbágyaival, akiknek az ő birtokán voltak szőlőik, s ezek azután panaszkodtak, hogy emiatt nagy kárt szenvedtek, mert nem tudták eladni a borukat.⁵³

A hegyvámot a XV. századtól kezdve a kő-nak is nevezték.⁵⁴ Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy a szőlő után fizetendő s alább ismerttetendő ún. ajándékok között zab is szerepelt, ezt pedig mint a gabonát általában, úrmértékkel, akóval mérték; így azután az egész szolgáltatásra átment ez a név.⁵⁵

Amikor I. Lajos királyunk a parasztság terheinek bizonyos egységesítését vezette be és elrendelte, hogy valamennyi földesúr a terményei és bora kilenced-ét szedje be a jobbágyságtól (1351:16. tc.), tulajdonképp vele megszűnt a hegyvám fizetése. Azonban tovább is szerepelt, tehát nem szorította ki a kilenced: a szőlőbirtokos vagy az egyiket vagy a másikat fizette, s így a két megjelölés bizonyos esetekben ugyanazt a szolgáltatást jelentette.⁵⁶ Okleveles emlékeinkből azt látjuk, hogy a hegyvám szedése volt a gyakoribb továbbra is, s ez előnyösebb volt mind a jobbágyra, mind a földesúrra nézve, mert kevesebb volt, mint a kilenced, és könnyebb volt elszámolni vele. Hogy a szőlőbérlo jobban járt vele, a következő adatunk bizonyítja: a tihanyi apát 1476-ban Hidegkúti Ferencnek és fiainak kéré-

⁵¹ Veszprémi regeszták 316.

⁵² Győri kápt. lev. Cth. V, 219. — Ez volt a *vina terragiorum* szemben a *vina decimalia*-val (Zsigmondkori oklt. II, 1, 3441).

⁵³ Dl. 21.873.

⁵⁴ Pl. 1498. „tributa vinearum seu akones” (Dl. 20.776); 1522. „demptis dumtaxat tributis vinearum seu akonibus” (Batthyány-cs. lev. Köpcsény, 23. 4.38); 1524. „In ista villa akones vini seu ius montanum” (Dl. 37.006, p. 203, 274).

⁵⁵ Holub József, Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén. Pécs, 1943, 25. — Vö. Oklevélszótár 11.

⁵⁶ Pl. 1374. „tributum montis seu nonas partes vinearum” (Zalai oklt. II, 95).

sére figyelembe véve szolgálataikat a Szőlőösön levő szőlőjük után fizetendő kilencedet hegyvámra változtatta át.⁵⁷

A hegyvámön kívül a szőlőbirtokosok még az ún. ajándékokkal — *munera* — is tartoztak a földesúrnak, éppúgy mint a telkes jobbágyok; de míg ezek háromszor adtak évente ajándékot, ők csak egyszer.⁵⁸ Majdnem azonosak voltak mindenütt: kenyér, kappan és zab, de a földesurak a saját jobbágyaiknak rendszerint elengedték őket s csak a vidékiektől kívánták meg.

A kenyér és a kappan száma rendszeren mindenütt azonos volt: két kenyér vagy fonott kalács és egy kappan. Egyedül a Kanizsai-uradalomhoz tartozó Gelsén és Bakonakon adtak két kenyér helyett négyet; itt azonban *fumoly*-ról (*fumol*, *fumoly*) beszélnek,⁵⁹ amelynek a jelentését nem ismerjük, de eszerint valami kisebb alakú, azon a vidéken szokásos cipőféle lehetett. A zab mennyisége azonban változott, s ennek valószínűleg az volt az oka, hogy a mértékek, mint már említettük, vidékenként, sőt helyenként is különböző nagyságúak voltak.

1350-ben Órsön minden hold szőlő után két fonott kalács (*torta*), egy kappan és egy ottani köböl zab volt az ajándék. „mint másutt is szokás az országbán”, mondja az oklevél.⁶⁰ Hat köböl zab szerepelt az ajándékok között Arácson 1527-ben,⁶¹ viszont Gelsén, a kanizsai uradalomban egy, az alsólendvai uradalomban pedig két köböl zabról olvasunk.⁶² A veszprémi püspökség csopaki birtokán két véka, Egerszegen pedig egy quartale zab járt a püspök ottani gazdatisztjének.⁶³

Hogy ezek az ajándékok sem jelenthettek különösebb terhet a szőlőbirtokosoknak, az értékükből tudjuk megállapítani. A veszprémi püspökségnek volt egy kis birtoka a somogymegyei Turon is. Csak egy jobbágylaakott itt, aki szőlőt is művelt, nem lett volna tehát értelme, hogy valaki kiszálljon ide beszédni az ajándékokat; az illető tehát pénzen váltotta meg: hat dénárt fizetett értük, ami a XVI. század elején általában egy napszám-nak felelt meg. Ugyanakkor a püspökség jobbágyainak egy kerek kenyér fejében 1, egy tyúk helyett pedig 1½ dénárt kellett fizetniök. Ezeknek az adatoknak az összegezéséből azt is megtudjuk, hogy a két köböl zab értéke 2½ dénár volt.⁶⁴

⁵⁷ „... quosdam proventus nostros utpote nonas annuales... in ius montanum infrascriptum... eisdem commode duximus transmutandum” (A tihanyi ap. tört. I, 673).

⁵⁸ Gyakran a hegyvám név alá foglalják mindkét szolgáltatót, pl. 1520. „totum et omne ius suum montanum, munera videlicet et akones seu nonas vinee” (Veszprémi regeszták 247, 2. jzt).

⁵⁹ Dl. 37.007. — (A *fumolyt* ma is ismerik a Zala megyei Hetés községeiben *fumu* alakban és „lakodalmi kalács” értelemben. Vö. Dömötör Sándor, *Fumu*. MNy. LV. (1959) 116—7 és *Ua*. Lakodalmi kalácsaink néprajzához. Népr. Ért. XLI. (1959) 303—322. — Szerk.)

⁶⁰ Zalai oklt. I, 499.

⁶¹ A tihanyi ap. tört. I, 694.

⁶² 1519. Dl. 37.007; Dl. 37.006, p. 273.

⁶³ Ebben az uradalomban a legtöbb birtokon az ajándékokat a várnagyok vagy a gazdatisztok kapták (*Holub* i. m. 26).

⁶⁴ *Holub* i. m. 28.

A földjén levő szőlők után járó hegyvámot és ajándékokat a földesúr külön eladhatta vagy elzálogosíthatta, viszont megtarthatta magának akkor is, ha a szőlőbirtokot elidegenítette.⁶⁵

A szőlők nagysága

A szőlőket, szőlőskerteket legtöbbször szám szerint említik, s a szolgáltatások is szőlőnként voltak megállapítva; láttuk azt is a korai emlékeinkből, hogy egy szőlővel rendszerint egy vincellér járt. Mind-ebből azt következtethetjük, hogy a szőlők általában egyforma nagyságúak voltak, illetve hogy volt egy bizonyos egység, mégpedig egy hold;⁶⁶ amelyik szőlő ennél kisebb volt, az kis szőlő számba ment,⁶⁷ az egy holdnál nagyobból pedig mint nagy szőlőről beszélnek.⁶⁸ Hogy csakugyan egy holdat számítottak egy szőlőre és egy emberre, mutatja az is, hogy 1369-ben két jobbágnak két hold földet adtak a veszprémvölgyi apácák telepítésre,⁶⁹ s hogy 1347-ben és 1350-ben is egy-egy hold nagyságú szőlőről beszélnek.⁷⁰ Voltak természetesen nagyobb, 2—3—4 hold nagyságú s még nagyobb szőlők is, de amikor 1495-ben Árácson három hold szőlőt adtak el, a tihanyi apátság, a földesúr kikötötte, hogy három szőlő után fizessék meg a hegyvámot.⁷¹ Így értjük meg, hogy gyakran beszélnek egész és fél szőlőről,⁷² s hogy a szolgáltatások a földesúr részére szintén egész és fél szőlőnként voltak megállapítva.

Hogy tisztábban lássuk a helyzetet a gazdasági oldaláról is, tudnunk kell, hogy mekkora volt egy hold szőlő, amelyet egy emberre, egy kapásra szabtak.⁷³ Az okleveleinkben emlegetett hold valószínűleg a 864 □-öles hold volt, amely évszázadokon át hazánk hivatalos területmértékeként szerepelt. Kötött talajról lévén szó megyénkben, egy szőlő körülbelül 4—5 kapás nagyságú volt. Ennek a megművelését a jobbágy könnyen megbirta egyéb dolgai mellett, mert a robotja akkor még nem volt sok, s a szőlővel is kevesebb munka járt, mint ma.

⁶⁵ 1408-ban Tomaji Jakab fiai átengedik cserébe Udvarnoktomaji Mihály fiainak „totalem iurisdictionem eorum, quam in nonis et aliis proventibus cuiusdam vinee in facie eiusdem possessionis U. existentis...” (Zsigmondkori okl. II, 2, 6219). — 1494-ben elzálogosítják „nonas sive tributum ac munus cuiusdam vinee” (Batthyány-cs. lev. Körmend, Németújvár 105/206). — 1519-ben Monoszlón eladnak 10 hegyvámot 50 forintért (Esterházy-cs. lev. 36. B. 42). — 1522-ben birtokcserénél mindkét fél megtartotta magának a hegyvámot (Batthyány-cs. lev. Köpcsény, 23. 438).

⁶⁶ 1283, „vinea unum iuger terre continens” (Veszprémi kápt. lev. N. Pécsel 13); 1300. „in quantitate unius iugaris” (Kubinyi, Árpádkori okl. 180); 1309. „unam vineam plantatam in uno iugere” (Veszprémi kápt. lev.).

⁶⁷ A tihanyi ap. tört. I, 534.

⁶⁸ Zalai okl. I, 69.

⁶⁹ Veszprémi regeszták 637.

⁷⁰ Győri kápt. lev. Cth. V, 219; Zalai okl. I, 499.

⁷¹ A tihanyi ap. tört. I, 678.

⁷² Pl. 1451. „24 vinearum integrarum” (Dl. 14.509); 1475. „duas medias vineas” (Tallian-cs. lev. N. Múzeum).

⁷³ A később használatos *fossor*, kapás megjelöléssel, a középkorban nem találok, de megfelel neki az egy 1272-ből való oklevelünknek „vinea... ligonio sex hominum valens” körülírása. (Zalai okl. I, 69).

Új szőlők telepítése

Minthogy a bornak igen nagy kelete volt, s a fogyasztók száma folyton nőtt, állandóan folyt új szőlők telepítése, mint mondták, *építés* e (*vineas plantare, plantatio vinearum, vinee de novo plantate*).⁷⁴ Új telepítés csak alkalmas helyen történhetett, s az ily célra felhasználható földnek az értéke kétszerese volt a rendes szántóföldnek: 1309-ben pl. Szöllősen 1½ hold ilyen területért 3 hold szántóföldet adtak cserébe.⁷⁵

Mivel a földesuraknak jó jövedelmet jelentett a szőlő, ha volt a birtokukon erre a célra alkalmas föld, kedvezményekkel is igyekeztek oda-csalogatni a vállalkozókat. Tudjuk, hogy újonnan telepített szőlő csak a negyedik évben kezd teremni, de rendes termésre csupán a hetedik évben van kilátás, ezért a kedvezmények között elsősorban az szerepelt, hogy a telepítéstől számítva bizonyos hosszabb idő, néha hat-nyolc-tíz év múlva kellett csak az új birtokosnak hegyvámot és ajándékokat adnia.⁷⁶ Sőt 1347-ben a felsőörsi prépost úgy határozta meg a fizetés időpontjának kezdetét, hogy akkor lép életbe ez a kötelezettségük, ha már szüreteltek valamit az újonnan telepített szőlőről s a termést kocsira rakták.⁷⁷ Ugyanő azt a kedvezményt is megadta ekkor, hogy a szőlőt telepítők csupán 5 köből hegyvámot fizetnek, sőt a saját jobbágynak még ezt is elengedte.

A szőlőtelepítésre alkalmas helyet legtöbbször irtás-sal szereztek. 1421-ben Priaszó határjárásában (Lövőtől délre) az egyik fél kijelentette, hogy a Ronyaga nevű erdőt szőlőtelepítés céljaira irtották ki,⁷⁸ 1470-ben pedig a veszprémi káptalan merenyei, garabonci s újfalusi birtokainak igazgatója megengedte egy komári jobbágyuknak, hogy Merenyén kiirthasson egy berket, s oda szőlőt telepíthessen.⁷⁹ Ugyancsak 1470-ben Alsóörsön, ahol pedig már sok szőlő volt, kiirtották a veszprémi káptalan földjén a Négyszögücsér nevű erdőt szőlőtelepítés céljaira.⁸⁰

A szőlőmunkák a nyitástól szüretig

A szőlőműveléssel járó munkák (*cultura vinee; opera vinealis; labores vinee; vineas colere; laborare; culturare*) ennek a gazdasági ágának a termézetéből kifolyólag mindenütt és mindig ugyanazok voltak évezredek óta, s csak a szőlőbetegségekkel járó védekező munkái járultak hozzájuk újabban s tették őket nehezebbé.

⁷⁴ A szőlőtelepítés régi magyar neve „szőlőt építeni” volt. Egy 1418-i oklevelünkben látjuk, hogy már akkor így nevezték (A pannonhalmi főap. tört. III, 493).

⁷⁵ Anjoukori okmt. I, 175.

⁷⁶ 1350-ben Örsi Pál és Miklós azt a kedvezményt adták a szőlőhegyükön szőlőt telepítőknek, hogy nyolc évig nem fizetnek hegyvámot s nem adnak ajándékokat sem (Zalai oklt. I, 499); 1360-ban a Batthyány-család úgy egyezett meg a kövágóörsi jobbágyokkal, hogy új telepítésű szőlő után nyolc évig nem fizetnek semmit (Batthyány-cs. lev. Körmend, Acta ant. 3.2.).

⁷⁷ „... donec de ipsis vineis vina ad modum et consuetudinem vindempniatorum in vasis, videlicet tinis et dolis ad currum colligerentur” (Győri kápt. lev. Cth. V, 219).

⁷⁸ „... eandem silvam per plantationes dictarum vinearum extirpatam extitisse dixissent” (Terjék-cs. lev. Darnay Múzeum).

⁷⁹ Veszprémi kápt. lev. Merenye 31.

⁸⁰ Uo. A. Örs 4, 24.

A legelső munka a szőlő kikapálása, nyitása volt,⁸¹ ha őszszel a szüret befejezése után, de mindenesetre még a hideg idők beállta előtt bekapálták a szőlőt (f e d é s), vagyis védekezésül a fagy ellen földdel fedték be a tőkék alsó részét. A nyitásnak az ideje az időjárástól függött; rendszeren Gergely nap körül (III. 12.) végezték el, de néha korábban is: 1496-ban pl. Gersei Pető János egy szántai jobbágya már február 11-én kiment a laki hegyen levő szőléjébe, hogy kikapálja.⁸² Meg kell itt jegyeznünk, hogy középkori okleveleink dátumainál, főképp a gazdasági kérdésekkel kapcsolatban, nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a XV. században a naptárban már kilenc napi eltolódás állt be, amelyet csak a Gergely-féle reform küszöbölt ki; így a most említett feltűnően korai időpont is valójában február 20-a volt.

A szőlő őszi bekapálásakor a venyigék rajta maradtak a tőkéken, ezért a kikapálás után legelőször azokat kellett eltávolítani, hogy az alul meghagyott szemekből megindulhassanak az új hajtások. Ez a munka, az ún. m e t s z é s nagyon fontos és kényes feladat volt, mert a termés jó részben attól függött, hogy jól végezték-e el, nem metszettek-e túl magasra vagy túl alacsonyra. Amikor 1439-ben bérbe adtak két évre egy szőlőt, s a bérbeadó kikötötte, hogy jól műveljék meg, külön hangsúlyozták a gondos metszést.⁸³

Ha egyáltalán voltak k a r ó k a tőkék mellett, akkor most kellett újból beverni őket és pótolni a hiányokat.⁸⁴

A tőkék között hamarosan megindult a gyomnövények elszaporodása; mivel pedig ezek elvonták a gyökérszétől a tápláló anyagokat és a nedveséget, de meg azért is, hogy meglazítsák a földet a tőkék körül, nemsokára újabb kapálásra (*ligonisatio*) volt szükség. Ezt a nyár folyamán azután a szükséghez képest többször is megismételték.

Amint nőtt a szőlő, meg kellett kötni (*ligatura vinee*), hogy nagyon szét ne terüljenek az új hajtások, s ne vegyék el a napot a fejlődő fűrtőkétől. Közben a felesleges hajtásokat letördelték; ez volt a k a c s o z á s.⁸⁵

⁸¹ 1358 „contra suam voluntatem plantationes vinearum eradicaturas, quod vulgo nituan dicitur, facerent et operarentur” (Anjoukori okmt. VII, 24).

⁸² Zalai oklt. II, 636.

⁸³ „in bonis putationibus, ligonizationibus et folizationibus conservare tenerentur” (A tihanyi ap. tört. I, 658). — 1504-ban Egervári Bereck püspök jobbágjai Gergelynap táján akarták a metszést elvégezni, amikor rájuk tört embereivel Kávási György, „per hocque dicti iobagiones eiusdem exponentis *virgas vinearum ipsorum cidere non potuissent*” (Dl. 21.373).

⁸⁴ 1449-ben a veszprémi püspök panaszt emelt Kávási György ellen, mert vadásztársaival gyakran agarászott az egerszegiek szőléjében s letiporták a tőkéket (Veszprémi kápt. lev. Egerszeg 9). Ezt csak úgy érthetjük meg, hogy nem voltak bekarózva a szőlők, mert különben lehetetlen lett volna ott lóval vadászni. — Az alsólendvai uradalom 1524-i urbáriumában ezt olvassuk: „In villicatu Hetesalja tenentur asseres minores ad castrum pro tectura ac *palos circa vineam domini deducere*” (Dl. 37.006, p. 72).

⁸⁵ Valószínűleg ezt kell értenünk a már említett 1439-i oklevelünk *folizatio* kifejezésén.

A szüret

Igy érkezett el a szüret, a szőlőszedés (*vindemium, vindemnia, vindemiatio*) ideje.⁸⁶ A mi ághajlatunknak megfelelően szeptember dereka és október közepe között folyt le, rendszeren Szent Mihály-nap táján,⁸⁷ de ez a dátum, — mint említettük — tulajdonképp október 8-a táját jelentette.

A megszedett szőlőt először kitaposták egy lyukacsos kádban; az így nyert levét néha külön hordóba töltötték, mert mint 1257-ben olvassuk, ebből lett a tiszta bor.⁸⁸ A legjobb bornak különben azt tekintették, amely magától folyt le annak a kádnak a csapján, amelybe a puttonyosok a le-szedett szőlőt beöntötték.

A már kitaposott szőlőt azután a sajtó-ba, a prés-be (*torcular*) rakták.⁸⁹

A szőlő haszonvételei közt említenek okleveleink a szőlőút mellett préshely-et is (*locus torcularis*), amelyet egy 1283-i oklevelünk szüretelő hely-nek mond, amikor a szőlővel azt is eladták.⁹⁰ Egy 1338-ból való oklevelünk közelebbi felvilágosítást ad róla, amikor így írja körül: „Az a hely, ahol a prés áll”.⁹¹

Mennyit termett egy szőlő?

Szőlőfajtákról középkori adataink nincsenek, de ha Zalavár 1553-ban készült inventáriumában azt olvassuk, hogy 31½ hordó tavalyi bor volt ott, s „ezeknek negyedfele vörös bor”,⁹² kétségtelen, hogy régebben is termeltek vörös fajtákat.

Nagyon fontos volna tudnunk azt, hogy az akkori művelési mód mellett körülbelül mekkora lehetett egy egész szőlőnek az évi termése. Sajnos, pontosabb adataink erre vonatkozólag nincsenek, s csak elég ingatag alapokon álló hozzátételekre vagyunk utalva. Valamiféle tájékoztatást találunk abban a két oklevélben, amelyek szerint a pannonhalmi apátság 1418-ban és 1420-ban azt a kedvezményt adta a birtokán új szőlőt telepítőknek, hogy csak akkor kell tizedet adniok, ha a szőlő már legalább 100 köből mustot termett.⁹³ A bekcsényi főesperesség területéről fennmaradt bortized-jegyzékek pontos adatokat nyújtanak ugyan egy-egy falu egész borterméséről, de még sem megyünk sokra velük, mert nem ismerjük az illető hely szőlőhegyének a nagyságát, s ezért nem tudjuk a tizedekből megállá-

⁸⁶ 1360. „vineam vindempniare seu colligere” (Zalai oklt. I, 613); 1519. „vineam tenentur colere et etiam legere” (Dl. 37.007).

⁸⁷ Pl. 1416. „circa festum sancti Michaelis, puta in vindemio” (Veszprémi kápt. lev. Paloznak 50); 1510-ben Mihály-nap körül szedték meg valakinek a szőlőjét, — tehát még szüret előtt (Zalavári ap. lev. 940).

⁸⁸ Árpádkori új okmt. VII, 29.

⁸⁹ 1500-ban egy cserneföldi jobbágy pincéjében hatalmaskodtak „dolea et torcularia dissecando” (Dl. 20.951); 1504. „cum tribus vasis, doliis duobus et uno torculari” (Veszprémi kápt. lev.); 1523-ban egy csáktornyai polgár az ottani pálosoknak egy szőlőt hagyott présel és pincével (Levt. Közl. III, 131).

⁹⁰ Hazai okmt. V, 68.

⁹¹ Zalai oklt. I, 331.

⁹² A zalavári ap. tört. 603.

⁹³ A pannonhalmi főap. tört. III, 493, 498.

pítható terméseredményt mihez viszonyítani. De azért még sem lesz felesleges közelebbről megvizsgálnunk adataikat ebből a szempontból.

1499-ben pl. a bekcsényi főesperesség területén 6510 $\frac{1}{2}$ köből tizedbor gyűlt össze, vagyis az itt levő 65 helységben 65 105 köből volt a bevallott évi termés. Ezt azonban nyugodtan kiegészíthetjük 80 000 köbölre is, mert kétségtelen, hogy a tizedfizetők igyekeztek annyit eltitkolni a termésükből, amennyit csak lehetett. Ha tehát átlag 150—200 köből termést veszünk fel egy szőlőre, akkor 4—500 holdra tehetjük ennek a vidéknek a szőlőterületét.⁹⁴

Az 1510-i bortizedjegyzék, amely özvegy Bánfi Jakabné birtokairól készült, felsorolja a tizedet adó személyeket is, benne tehát már valami biztosabb alapot találunk a terméseredmény kiszámítására. Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy a legtöbb szőlősgazdának egy szőlője, vagyis egy hold nagyságú szőlője volt, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy abban az évben átlag 60 köből termett egy szőlőben, miután 3,5—6 hidriát adtak be tizedre.⁹⁵ Egy vödört 11 pinttel számítva átlag 660 pint termett egy szőlőben, ami nem éppen kevés, mert a tized és a hegyvám megfizetése után körülbelül 500 pint bora maradt meg a termelőnek. S az 1510-i termés még nem is volt jónak mondható, mert, mint láttuk, 100 köből bort vettek fel egy teremni kezdő újonnan telepített szőlő évi termésének.

Az 1512-ből fennmaradt bekcsényi bortizedlajstrom szerint a főesperesség területéről 1818 $\frac{1}{2}$ köből tizedbort gyűjtöttek be, vagyis a bevallott termést 18 185 köbölre tehetjük. Ha ezt 20—22 000 köbölre egészítjük ki, akkor azt látjuk, hogy ebben az évben negyedréss akkora termés volt, mint 1499-ben.⁹⁶ Ez azonban egyáltalán nem feltűnő, mert szőlőnél nagyon könnyen lehetségesek egymást követő esztendőben a legszélsőségesebb eredmények.

1382-ben azt olvassuk, hogy a veszprémi káptalan a merenyeyi birtokán levő 94 szőlő után a nagy jégverés miatt („propter grandinis impetuositatem”) csak 200 tizenhatpintes köből bort kapott kilenced fejében.⁹⁷ E szerint tízszer ennyi vagyis körülbelül 2000 köből bor termett ott vagy legalábbis ennyit vallottak be, pedig az előbb említett számítás szerint legkevesebb 10 000 köbölnek kellett volna teremnie. Az oklevél szerint „pro iure nonali”, tehát kilenced fejében szedett be ennyit a káptalan, így a jégkár 80%-os volt.

Természetesen mindez csak hozzávetőleges számítás és eredmény, mert a 94 szőlő között lehettek egy holdnál nagyobbak is, de valamiféle tájékoztatást mégis nyújt nekünk.

1505-ben oly egyességre léptek a kapornaki konvent előtt a Szelék és a veszprémi káptalan a szentbalázsi hegyen levő szőlők tizede tárgyában folyt perükben, hogy a Szelék évente szüretkor 150 köből jó édes mustot visznek a káptalan dézsmásai által kijelölt helyre; ha azonban jég veri el a szőlőt vagy fagy pusztítja el, akkor meg kell vásárolniuk a mustot; de mivel erre csak a következő évben kerülhetett sor, a káptalan köteles volt

⁹⁴ Zágrábi kápt. levél. Acta cap. ant. 29 2.

⁹⁵ Uo. 29/5.

⁹⁶ Uo. 29 9.

⁹⁷ Veszprémi regeszták 778.

addig várni.⁹⁸ Ennek az adatnak az alapján azt állapíthatjuk meg, hogy körülbelül 30 egyholdas szőlő lehetett itt, amelyeknek a termése legkevesebb 3 000 köből volt, ha nem pusztított elemi kár.

A szőlőföldek értéke

Említettük, hogy a szőlőtelepítésre alkalmas földnek az értékét a szántóföld értéke kétszeresének számították. Már ez az adat is tájékoztat bennünket a szőlőföldek áráról, de az adásvételi szerződésekben közelebbi adatokat is találunk rávonatkozólag. Biztosabb támpontot azonban ezek az adatok sem nyújtanak, mert nagyon sokféle tényező befolyásolta a szőlőterület értékét, — másfelől pedig itt is azzal a nehézséggel találkozunk magunkat szemben, hogy a megadott pénzérték nem sokat mond nekünk, mert nem ismerjük pontosabban a pénz akkori vásárlóerejét. Ezért nem is részletezzük a rendelkezésünkre álló adatokat, hanem csak annyit állapítunk meg belőlük, hogy az Árpád-korban körülbelül 3, a XIV. században 4—6 márká volt egy szőlő ára, a XV.-ben pedig 16—80 forint között váltakozott.

Van egy becses adatunk, amely hivatalos becslés eredménye. 1450-ben a veszprémi káptalan és a veszprémvölgyi apácák között folyt perben a szőlők holdját 12 dénárba becsülték.⁹⁹ Feltűnően alacsony ez a becslés, főképp ha azt látjuk, hogy ugyanakkor egy hold trágyázott földet 40, egy egykaszás rétet pedig 100 dénárba becsülték. Ennek a magyarázata azonban az, hogy ez a becsü az ún. *k ö z b e c s ü* (*aestimatio communis*) volt, amelynek alacsony tételei az Anjou-kortól kezdve alakultak ki a bírói gyakorlatban. A szőlőkre vonatkozólag azt olvassuk bennük, hogy becslésüknél a földesúr (*realis dominus*) évi jövedelmének a tizszeresét kell venni, ha azonban a szőlőterületet nem erre a célra használják, akkor úgy kell felbecsülni, mint a cserjést, mégpedig közbecsü szerint;¹⁰⁰ ezeket pedig ekealjanként, tehát 120—150 holdanként, 3 márkára vagyis 12 forintra becsülték.

Ha az arany forintot a XV. század végén 110 dénárral számítjuk, akkor eszerint egy 864 □-öles hold föld közbecsüje nem egészen 9 dénár. Werbőczy az említett jegyzékből vette át Hármaskönyvébe az ingó és ingatlan javak becsüjét s ő is azt mondja, hogy a szőlőket általában úgy szokták felbecsülni, mint a bokros és cserjés helyeket; de ő meg is magyarázza, hogy miért: „azért — mondja — mert, ha megszűnik a művelésük, könnyen és hamar válnak ilyenekké”. Természetesen ezt a becsüt csak bizonyos esetekben, így a bírságok fizetésénél, a leánynegyed és zálogos jogok fizetésénél, a főbenjáró ítélet vagy fejkáltság fejében elfoglalt fekvő jószágok visszaváltásánál, a hitbér kiszolgáltatásánál, adósságok fizetésénél, stb. szokták alkalmazni (HK. I. R. 134. c.), mert a földesúr, mint láttuk, ha a szőlőbirtokost ki akarta becsültetni a földjén bírt szőlőjéből, az illő értéket tartozott megfizetni.

⁹⁸ Veszprémi kápt. lev. Szalad. cottus decimalia 12A.

⁹⁹ Uo. Paloznak 56.

¹⁰⁰ Kovachich, Astraea II, 80—81.

A pincék és felszerelésük

A szőlőhegyek nem egy helységben távol feküdtek a falutól, de meg bizonyára nem is volt minden háznál megfelelő pince, ahova a mustot szállíthatták,¹⁰¹ azért, aki csak tehette, épített magának pincét a szőlőjében.¹⁰² Hogy azonban nem volt minden szőlőben pince, legvilágosabban egy szőlőnek Pincésszőllő neve mutatja.¹⁰³

Ezeknek a pincéknek legnagyobb része bizonyára a hegyoldalba vájt nagyobb üreg volt csupán kis előtérrel; nem is volt szükség nagyobb pincére, mert egy hold termése kis helyen elfért, de olvasunk olyan pincéről is, amelynek nemcsak a föld feletti része épült téglából vagy kőből, hanem a földbe vájt része is kővel és téglával volt kirakva.¹⁰⁴

Karos község határjárásában 1392-ben azt olvassuk, hogy a pincék a temetőben voltak.¹⁰⁵ A templom bizonyára a nyugat felé húzódó dombosoron állt, s a körülötte elterülő temető, cinterem alkalmas volt pincék ásására, emellett itt szem előtt is voltak.

A pince felszerelése kádakból, hordókból, esetleg présből, apróbb edényekből és szerszámokból állt. A présről már szóltunk; a kádakról nem sokat tudunk, de nem igen különbözhettek a maiaktól, mint a korai képes ábrázolásokból látjuk, jobban vagyunk azonban tájékozódva a hordókról.

A hordók általában kicsik voltak, mert nemcsak nehézségekbe ütközött nagyobb hordók készítése, hanem az akkori szállítási viszonyok között nem is tudtak volna ilyenekkel boldogulni.¹⁰⁶ Vas ábronsokat

¹⁰¹ 1293-ban a veszprémi káptalan egy paloznaki háztelkéről olvasunk, amelyen valaki pincét, házat és más épületeket emelt (Veszprémi regeszták 27. l.). — 1498-ban a Gersai Pető jobbágysai sok bort vittek el az egregyi jobbágysok házából, tehát az ottani pincéjüket törték fel (Festetics-cs. lev. Zalad. 213); stb.

¹⁰² Némethfalun 1504-ben 16 pincét törték fel (1504. II. 1. N. Múzeum lev. Törzsanyag). — 1487-ben Aracsai Csorba Dénes a borpincéjét (*cellarium vineale*) a fivérének hagyta (Dl. 26.721).

¹⁰³ Szeghy-cs. lev. — 1355-ben Pólán 17 szőlőskertet és csak négy pincét említenek (Hazai okmt. IV, 186).

¹⁰⁴ 1255-ben a Csobánc hegyen „edificium lapideum” a szőlőkben (Veszprémi kápt. lev. Garai Miklós nádor 1415-i ítéletlevelében). — 1380-ban Vigánton „cellarium muratum”-ot említenek (Sopron vm. levéltárának középkori oklevelei 82). — 1500-ban betörték a cserneföldi jobbágysok pincéibe s ott széthasogatták a kádakat és a préseket s kiverték öt hordó fenekét (Dl. 20.951).

¹⁰⁵ Zsigmondkori oklt. I, 2511.

¹⁰⁶ A XV. századból van egy ábrázolásunk borszállításról a jánosréti főoltár képén: két ló húzza a könnyű kocsit, amelyre egy közepes nagyságú hordó van felrakva (Magyar művtört. II, 149). — 1444-ben a veszprémi káptalan prókátor a előadta Somogy megye közgyűlésén, hogy a Marcaliak komári gazdatisztje urai parancsára 1442. szeptember közepe táján familiárisaival a káptalan Merenye, Garabonc és Újlak zalai birtokairól 10 nagy és 70 kis hordó bort vitt el Kethelyre (Veszprémi kápt. lev. Merenye 27). Ebben az oklevélben azt olvassuk, hogy „decem magna vasa vini vulgariter boch dicta”, tehát a nagy hordókat *bocsnak* nevezték. — Olvasunk igen nagy hordókról is, így 1464-ben két olyan hordót említenek, amelyekben 120 tizenöt pintes kőből volt (Dl. 16.069). — 1506-ban pedig százköblöst, de a köblöst csak négy pinttel számították (Dl. 24.613). — 1600-ban egy hordó 32 köblös volt, de a köblöst 32 pinttel számították, tehát ez is nagy űrtartalmú volt (Iványi, Képek Körmend múltjából 93).

ugyanis még nem használtak, hanem a hasogatott dongákat, dugákat vesszőből készült abroncsokkal fogták át, ezeket pedig az ún. berkékkel kötötték össze (*vasa ligare*). Ez az abroncsozás azonban nem volt erős és tartós, nem sokat bírt ki, s egy évig sem tartott.¹⁰⁷ Távolabbi szállításnál gyakran kellett megújítani, s még így is jelentékeny volt az elfolyás, amin nem csodálkozhatunk, ha tudjuk, milyen rosszak voltak az utak, a rugós kocsit pedig még nem ismerték.

A hordók kötését s új hordók készítését a hordógyártók,¹⁰⁸ a borkötők, kádárok végezték, de értettek hozzá gyakran maguk a szőlősgazdák is. Akinek nagyobb mennyiségű hordóra volt szüksége, készen vásárolta meg őket az erdős vidékeken. A veszprémi püspökség pl., amelynek a saját termésű borai mellett sok tizedbort is el kellett helyeznie, a Dráva mentén vásárolt hordókat; a Somogy legdélibb részén fekvő püspöki birtok, Görgeteg jobbágysai vitték az ott vett hordókat Csökölyre, innen azután a csökölyiek szállították el Peremartonba.¹⁰⁹

A hordókötéshez szükséges abroncsokat mogyoró- és nyírfavesszőkből készítették. A veszprémi szentmihály-utcaiakra az volt a köteleességük, hogy egy szekér abroncsot vigyenek a várba, a szenttamás-utcaiakra pedig két kocsis abroncsot kellett a béli apát erdejéből beszállítaniok Veszprémbe.¹¹⁰ Bizonyára nyers vesszőket vittek, s ezeket a pintérek készítették elő a kötéshez.

A bormértékek

Középkori zalai emlékeinkben a következő bormértékekkel találkozunk: *idria* vagy *hydria*, *cubulus*, *tina* és *pinta*. Az úrtartalmuk pontosabb meghatározásánál azonban megoldhatatlan feladat előtt állunk: nemcsak az nehezíti meg, hogy egyik űrmérték nagyságát sem ismerjük pontosan, hanem az is, hogy egyik sem jelentett egy bizonyos nagyságú mértéket, hanem vidékenként, sőt gyakran helységenként is változott a nagyságuk.¹¹¹ Így inkább csupán tájékoztatásul és a további kutatások elősegítésére foglalkozunk a rendelkezésünkre álló anyagban talált adatokkal.

Ugy látjuk, hogy az *idria* és a *cubulus* tulajdonképpen ugyanazt a mértéket jelölte. Az *idria* név a régibb, már a XII. században találkozunk vele,¹¹² de használják még a XVI. század elején is.¹¹³

¹⁰⁷ Vö. Takáts Sándor, A régi magyar borkötők (Rajzok a török világból III, 249). — A Kanizsaiak 1519-i urbáriumában azt olvassuk, hogy a sárvári uradalomban a szőlőmesterek feladata volt erről gondoskodni: „magistri vinearum debent disponere vasa vulgo abronchozny” (Dl. 37.007, p. 79b).

¹⁰⁸ 1432-ben a pacsai jobbágyok közt volt egy ilyen nevű (A Teleki-cs. gyömrői levéltára XXIII, 1, 54).

¹⁰⁹ Holub, i. m. 29.

¹¹⁰ Holub i. m. 11.

¹¹¹ 1346. „cubulus civitatis Castriferrei” (Iványi i. m. 93); 1500-ban egy köbölben 32 pint volt „secundum consuetudinem praefati promontorii” (Uo.). Vö. Lederer: Századok 1923—1924.

¹¹² 1190. Hazai okmt. V, 2; 1238. „cum decem ydriis vini” (Veszprémi kápt. lev. Epp. litt. adj. 12).

¹¹³ Hidriákban beszél az 1510-i bekcsényi bortized-lajtrom is (Zágrábi kápt. lev. Acta cap. ant. 29/5). — A nagyságára az az adatunk vet világot, amely szerint 12 pint volt benne (1495. Kisfaludy-cs. id. ág. lev. N. Múzeum).

Később tűnik fel a *cubulus*, a köböl. Mindjárt a legelső adatunk zalai köbölről szól,¹¹⁴ de a későbbiek azt mutatják, hogy nem volt egy-egy megyénkben sem. Így 1382-ben Merenyén 16 pint volt egy köbölben, Szentbalázson pedig a XVI. század elején 14 pintes köbölről olvasunk. Ugyanakkor azonban választott bírák döntésében azt olvassuk, hogy Zalában 4 pinttel számítják a köblöt.¹¹⁵ Először arra gondolnánk, hogy a *quattuor* mellől kimaradt a *decim*, de Gödrösbánfalván, a Bánfiak birtokán az almaszegi kerületben, de másutt is a Bánfi-uradalomban 4, Aranyadon és Martonfalván 5, Szemenyén pedig 8 pintes köböllel mérték.¹¹⁶

A *tina*,¹¹⁷ csőbör a köbölnek többszöröse volt s így szintén nem jelölt állandó nagyságú űrmértéket. 1368-ban pl. körmendi tinával mérték megyénkben, de a nagyságát nem ismerjük.¹¹⁸ A XVI. század elejéről már pontosabb adataink vannak rá: 1518-ban a Kanizsaiak sárvári uradalmában 40 pintes tinát említenek, 1524-ben pedig az alsólendvai uradalomban Martonfalván, 5, Aranyadon 6, Gödrösbánfalván pedig 7 köblös tináról olvasunk,¹¹⁹ míg ugyanakkor a nívegyvölgyi Herenden 10 köblös volt a tina.¹²⁰

Az 1493-ban készült kanizsai urbáriumban azt olvassuk, hogy Kehidán 6 *urna* bort adtak hegyvám címén. Azok után, amit a köböllel kapcsolatban mondtunk, világos, hogy itt ezt érthették rajta.¹²¹

Borkereskedelem; borárak

Bármilyen jelentékeny volt is a borfogyasztás, már a legrégebb idők óta annyi termelt megyénkben, hogy bőven jutott belőle eladásra is. Hogy kicsiben hogy s mint történt a *borforgalom*, arról a középkorból alig maradtak fenn adatok, ami érthető is, mert hiszen írásbeli feljegyzésre vele kapcsolatban nagyon ritkán került sor. Az 1389-ben történt Bánfi-osztályról készült oklevélben két alkalommal is találkozunk a *Korchmarus* névvel a jobbágyok között, s ezt kétségtelenül a foglalkozásuk után kap-

¹¹⁴ 1272. „*cum cubulo Zaladiensi annuatim tempore vindemii*” tartoztak eleget tenni kötelezettségeiknek a veszprémi káptalan paloznaki úrbéresei (Veszprémi káptalan lev. Paloznak 13). — A zágrábi káptalan és Bánfi János közt 1499-ben létrejött egyességben (I. Holub, Zala megye története I, 419—420) ezt olvassuk: „... et quia ad presens sub eodem cultello decimationis in diversis locis et villis diversimode secundum magis et minus ad numerum pintarum cubuli vini computantur, ... in futurum non adaucto nec diminuto numero pintarum ultra undecim Lyndvensium ad cubulum pro nunc Lyndwe computari solitarum... solvi debeant” (Dl. 33.456. és Mednyánszky Dénes letéte a N. Múzeum levéltárában).

¹¹⁵ „... in comitatu Zaladiensi quodlibet vas vini deputetur ad cubulos centum cubulum quemlibet per quatuor pintas computando...” (Dl. 24.613).

¹¹⁶ Dl. 37.007, p. 203, 270, 272, 280, 281. — Ha már most 1495-ben 12 pintesnek mondják a hidriát, kétségtelen, hogy köblöt értettek rajta éppúgy mint 1507-ben, amikor egy szőlő után a hegyvámot 7 idriában állapították meg (1495. Kisfaludy-cs. id. ág. levéltára a N. Múzeum levéltárában; 1507. II. 2. N. Múzeum lev. Törzsanyag). — 1396. „*cum idriis eiusdem ville Zemene*” (Zsigmondkori oklt. I, 4360).

¹¹⁷ 1395 „*tinarum vulgariter cheber*” (Levt. Közl. 1931. 304).

¹¹⁸ Zalai oklt. II. 17.

¹¹⁹ Dl. 37. 006, p. 281, 270, 274.

¹²⁰ Bécsi áll. lev. Hungarica I. csomó, p. 75b/.

¹²¹ Dl. 36.997.

ták.¹²² Egyetlen adatunkat a borkimérésre vonatkozólag a győri káptalan számadáskönyvében találjuk. Eszerint Nagy Zsigmond patonai bíró 1501-ben tíz bécsi dénár híján 6½ forintot adott át a káptalannak annak a bornak az ára fejében, amelyeket ő a káptalan Zsid birtokán beadott hegyvám-borokból kimért.¹²³

Sajnos, alig valamit tudunk a nagyban való borkereskedelemről is, pedig hogy szerepe volt ebben a megyénknek, világosan mutatja egyetlen ilyen természetű emlékünknél, a IV. László által 1288-ban kiadott esztergomi vámtarifa. Ebben ugyanis azt olvassuk, hogy a Somogyból vagy Zalából akár kocsin, akár hajón odaszállított minden rendes hordó után egy nehézék vámot kellett fizetni.¹²⁴ A zalai borok kiválóságát bizonyítja ez, mert megyénknek nem lévén víziútja, elég nehéz és körülményes volt innen a borszállítás, s mégis érdemes volt megtenni ezt a nagy utat Veszprémen és Fehérváron át.¹²⁵

A borárákra vonatkozólag csak néhány adat áll rendelkezésünkre s ezek sem pontosak; de megvizsgáljuk őket, mert valamiféle tájékoztatást mégis nyújtanak, s az esetleg máshonnan előkerülő adatokkal együtt hozzásegítenek bennünket az árviszonyok annyira fontos kérdésének némi tisztázásához.

1368-ban egy elvitt tunella, tehát nagyobb hordó bor értéke fejében 8 talentum kárt jelentettek be; elvittek ekkor még egy három márká értékű mentét, egy egy forintot érő kardot és 3 dénármárka készpénzt is. Az egyezség szerint a hatalmaskodó mindezt adott egy tunella jó bort, amelyben 30 körmendi tina volt, és 3 dénármárkát. A kárt, tudjuk, mindig túlbecsülve jelentik be a kárvallottak, így a kárpótlásul adott tunella bort egyenértékűnek vehetjük az elvitt borral, mentével és karddal.¹²⁶ 1389-ben egy nagy hordó bort 20 forintra értékelték,¹²⁷ — 1444-ben pedig 10 nagy és 70 kis hordó borért a kárvallott a kárát 1000 arany forintban jelölte meg.¹²⁸ Valószínű, hogy túl magas volt ez az összeg, amelynek már a kerek volta is gyanút kelthet, de ha figyelembe vesszük, hogy 1447-ben egy jobbágy a társától 8 forintért vett egy hordó bort, 1468-ban pedig egy feltört pincéből elvitt öt hordó bor fejében 200 forintot vagyis hordónként átlag 40 forintot követelt a tulajdonos,¹²⁹ nem is találhatjuk túl soknak az 1000 forintot. Az utóbbi adatban szereplő 40 forintos hordónkénti árat azonban mégis magasnak kell tartanunk, bár a hordók nagyságát nem

¹²² Zsigmondkori okl. I. 944, p. 101.

¹²³ Győri kápt. lev. Számadáskönyvek I, p. 511.

¹²⁴ Mon. eccl. Strig. II, 238.

¹²⁵ 1328-ban azt a kedvezményt kapták a sárváriak, hogy Tapolcán, Karakón, Kéren és Cenken nem fizetnek vámot. Ebből azt következtethetjük, hogy a sárvári kereskedőknek, akik a Balatontól a Fertőig jártak, részük volt a zalai borkereskedelemben (Mályusz: Tanulmányok, 177).

¹²⁶ Zalai okl. II. 17.

¹²⁷ Hazai okm. I. 283.

¹²⁸ Veszprémi kápt. lev. Merenye 27.

¹²⁹ Dl. 16. 675. — 1529-ben egy hordó újbórnak, amelyet 1526-ban vittek el, az értékét 20 forintra tették (Zalavári ap. lev. 2170), — ugyanakkor 100 urna bort 16 forintra becsülték (Uo. 515). — 1374-ben a Bánfiak úgy egyeztek meg a zágrábi káptalannal a bekcsényi tizedek tárgyában, hogy minden tizedik köből bor után 3 dénárt fizetnek (Smíćiklas, Cod. dipl. XV, 36. Vö. Holub, Zala megye története I, 418).

ismerjük, mert 1447-ben, mint láttuk, 8, 1489-ben 6 és 9, 1498-ban és 1517-ben pedig 20 forint volt egy hordó bor ára.¹³⁰ Viszont feltűnően alacsony az az ár, amelyről 1507-ben olvasunk: özvegy Bánfi Jakabné egy turnicsai jobbágjától Szécsi Tamás földispánja 6 hordó bort vitt el 24, majd egy más alkalommal 4 hordó bort 16 forint értékben, ami hordónként csak 4 forint árat jelent.¹³¹ Igaz, hogy a bor árát sokféle tényező befolyásolta akkor is: a vidék, ahol termett, a minősége, az az évi termés mennyisége, stb., s így nagyon változó volt, éppúgy mint ma is, de ami a legfőbb, nem ismerjük a szóban forgó hordók úrtartalmát s ezért nem tudunk még hozzávetőleges eredményekhez sem jutni.

Holub József

¹³⁰ Dl. 19. 275; Festetics-cs lev. Zalad. 213a, 225e.

¹³¹ Dl. 21.661.

WEINBAU IM KOMITAT ZALA VOR 1526.

Auf Grund des Materials, das für die Monographie des Komitats Zala im Mittelalter gesammelt worden ist, behandelt der Verfasser den Rebenbau des Gebietes vor 1526. Der Weinbau des Komitates war sehr bedeutend: er wurde vornemlich im zu seiner Anbau besonders geeigneten Plattenseeoberland aber auch in anderen Teilen des Komitates getrieben, weil der Verbrauch an Wein und die Erträglichkeit des Weinbaus sehr ansehnlich war.

Nach der Darlegung der Verbreitung der Weingärten in Zala verfolgt der Verfasser die Arbeiten des Weinbaus vom Aufräumen der Weinstöcke bis zur Weinlese, und da die Grundherren im allgemeinen die Weingärten nicht in eigener Bestellung hatten, sondern ihren Leibeigenen oder fremden Bauern in Pacht gaben, befasst er sich eingehend mit den Pflichten der Pächter und mit dem Rechtsverhältnisse zwischen dem das *dominium directum* besitzenden Grundherren und das *dominium utile* benützenden Pächtern.

Zum Schluss bringt er Angaben über den Wert, bzw. den Preis der Weingärten, über die Weinkeller, ihre Gerätschaft, über die Masseinheiten, den Handel und die Preise des Weines, schliesslich versucht er den Ertrag eines Weingartens von einem Joch (864 Quadratklaffer) zu bestimmen.

József Holub

ZALAEGERSZEG RÉGI PECSÉTEI

Az a kisszámú sorozat, amelyet Egerszeg régi pecségeiből ismerünk, egy kivételével a XIX. század első feléből való. Ennek nemcsak az az oka, hogy a város levéltára eléggé megtizedelve maradt fenn, hanem főképpen az, hogy a város hatóságának pecsétjével megerősített kiadványai vagy más hatóságokhoz, vagy az érdekeltekhez kerültek, s így szerencsének kell tartanunk, hogy ennyi is rendelkezésünkre áll.

Nézzük meg először a ma ismert pecséteket, azután szólaltassuk meg őket, mint becses történelmi emlékeket.

1. A Bezerédj-család levéltárában fennmaradt a város hatóságának 1634-ben kelt kiadványa, amelynek papírfelzetű, 30 mm átmérőjű pecsétje kiterjesztett karú alakot mutat: ugyanilyen pecsétet találunk a Városi Levéltár anyagában is az 1658. és 1662. évekből. (450, 708. cs.). (1. kép).

2. A város hatóságának 1811. május 28-án kelt kiadványára tojásdad-alakú, 36/30 mm nagyságú pecsét van rányomva, amelyen kissé jobbra fordult dicsfényes nőalak látható apácaruhában, vállára leérő főkötővel. A nyakában s a vállszalagjáról kereszt lóg. A derekához szorított jobbában ugyancsak keresztet, baljában pedig kis várat (vagy dobozt?) tart. Tőle jobbra és balra az üres helyet egy-egy virágos ág tölti ki. Körirata kívül gyöngysoros, belül vonalas körben: SIGILUM [igy] CIVITATIS EGER-SZEGIENSIS. 1640. (Városi Levéltár 692. cs.). (2. kép).

3. Az 1807 és 1840 közt kelt kiadványokon látható pecsét 30 mm átmérőjű, s képe a pecsét széléig lenyúló oszlopon álló, kissé balra fordult nőalak, amely jobbában keresztet, baljában kétormos kis várat tart; a tőle jobbra és balra levő üres helyet itt is egy-egy virágos ág tölti ki. A körirata kívül sodrott fonalú, belül gyöngysoros körben: SIGILLUM CIVITATIS EGERSZEGIENSIS (A Városi Levéltárban a 377, 103, 672 és 709/2. csomókban.). (3. kép.)

4. A negyvenes évek első felében használt pecsét 35 mm átmérőjű, s a képe szembe fordult dicsfényes nőalak. Jobbját védőleg kétormos kis vár fölé emeli, baljában pedig keresztet tart; jobb lábánál koponya, tőle balra kis vitorlášhajó. Körirata kívül sodrott, belül gyöngysoros körben: SIGIL[LUM] OPPIDI ZALA EGERSZEGH. 1640. (A Városi Levéltárban a 709/2. csomóban.). (4. kép).

5. A negyvenes évek második felében és az ötvenes években használt 35 mm átmérőjű pecsét képe jobbra lépő nőalak, amely jobbját védőleg ormos kis vár fölé terjeszti, baljában pedig keresztet tart; jobb lábánál koponya, bal lábánál kis vitorláš hajó. Körirata kívül sodrott fonalú, belül

vonalas körben: ZALA EGRSZEG MEZÖVÁROS PECSÉTJE 1640 (A Városi Levéltárban a 709/2. csomóban.) (5. kép.)

6. Tulajdonképp nem városi pecsét az utolsó, de ismertetjük, mert a város történetével szorosan összefügg, ugyanis az egerszegi püspöki uradalom pecsétje volt. Képe főpapi díszbe öltözött szembe néző alak, amely felemelt jobbában nyitott könyvet, baljában pedig pásztorbotot tart; fölötté a szokásos főpapi kalap a püspököket megillető 6—6 (3—2—1) bojt-tal. Körirata: SIGIL(LUM) DOMINII EPISCOPALIS ZALAEGRSZEGH (1818-i és 1825-i okmányon a Városi Levéltár 456-os, és 127-es csomagjában.) (6. kép).

Ha most közelebbről szemügyre vesszük ezeket a pecséteket, könnyen megállapíthatjuk, hogy a rajtuk látható nőalak kit ábrázol: a kereszt és a koponya ugyanis mint a vezeklés jelképei Mária Magdolna attribútumai, aki a bűnbánat példaképeként szerepelt. Mária Magdolna pedig úgy lett a város védőszentje s úgy került rá a pecsétjére is, hogy temploma az ő tiszteletére

1. kép

épült; már a legelső Egerszegre vonatkozó emlékünknél, egy oklevél 1247-ből, arról szól, hogy a veszprémi káptalan az egerszegi Mária Magdolna-kápolna jövedelmének egy részét a papjának engedte át.¹ Hogy miért éppen az ő tiszteletére avatták fel ezt a kápolnát, nem tudjuk. A tisztelete nem volt ugyanis különösebben elterjedve ezen a vidéken, de azért több helyt találkozunk vele. Az ő tiszteletére alapított a felsőörsi prépostság, hasonlóképp a jenői (tüskevári) pálos kolostor, ő volt a védőszentje, mint 1334-ben olvassuk, a sztridói egyháznak, s a tihanyi apátsághoz tartozó kápolnák között is említene egy Mária Magdolna tiszteletére épült kápolnát.

¹ Hazai okmt. VI, 47.

1276-ban.² A XIII. század derekán tehát még csak kápolna állt itt, de a telep gyorsan fejlődött, mert 1333-ban a papja pápai tized fejében már 100 széles dénárt fizetett, ami jelentékeny összeg volt, ha összehasonlítjuk a többi egyházak tizedével.³

A településnek kedvező helyi és helyzeti energiái magyarázzák meg ezt a gyors fejlődést. Ugyanis fontos átkelőhely volt itt a Zala vizén, és számos jelentős útvonal találkozott itt. Nem tárgyalhatjuk itt részletesebben Egerszeg korai történetét, de azt megemlíti, hogy a XIII. század derekán a veszprémi káptalan kapja meg IV. Bélától,⁴ majd a XIV. század-

2. kép

ban a király kezén talajuk (*villa regalis*), s mint ilyent Zsigmond 1389-ben kedves embereinek, a Kanizsai testvéreknek adományozta.⁵ Ők azonban már a következő évben elcserélték a veszprémi püspökkel Szeptetnek mezővárosáért. A cserével mindketten jól jártak, mert birtokaikhoz közelebb fekvő birtokhoz jutottak.⁶ A cseréről szóló oklevélben út- és vásár-

² Bedy Vince: A felsőörsi prépostság története (A veszprémi egyházmegye múltjából 3.) Veszprém, 1934; Békefi Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Budapest, 1907, 217, 234; Tkalčič J: Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis. II. Zagrabiæ, 1874, 226.

³ Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis, II. Budapestini, 1898. 66.

⁴ Zalai Okl. I, 48.

⁵ Magy. Orsz. Levél. Dl. 7514, 7512, 24.693.

⁶ Uo., Dl. 7580.

vámjáról olvasunk. Forgalmas hely lévén, a vására jelentős volt; a hetivásárját pénteken tartották,⁷ de az országos vásárának vagy vásárainak idejéről nincsenek adataink. Hogy útvámost szedett itt a földesúr, azt könnyen megérthetjük. Nemcsak híd vezetett át Egerszegnél a Zala vizén, hanem a Zala áradásai miatt jó darabon töltésen vezettek ide az utak. Még a XVIII. század második felében is az olai út 24 öl hosszán feltöltött volt. A Bak felől jövők 16 öles töltésen jutottak a városba, Kaszaháza felől pedig 50 öles vámos híd vezetett.⁸ Külön kiemelték 1390-ben, hogy kőből épült temploma volt, amely Mária Magdolna tiszteletére volt felavatva, ekkor már tehát az eredetileg bizonyára csak fából épült kápolnát köegyház váltotta fel.

3. kép

1524-ből fennmaradt a veszprémi püspökség birtokainak részletes összeírása, urbárium, s ebből kitűnik, hogy Egerszeg volt a püspökség legnagyobb birtoka, mert 129 jobbágycsaládot írtak itt össze ekkor, akik közül 99 lakott egész telken, 5 másfél telken és csak 26 volt féltelkes, ami e mezőváros — a XV. század dereka óta már *oppidum*nak, mezővárosnak mondták — lakóinak jó módjára mutat.⁹ Az 1531-i adólajstromban már csak 81 portáját írták össze, s ez a szám 1542-ben és 1564-ben 23-ra esett le.¹⁰

⁷ 1346. Zalai Okl. I., 443.

⁸ Pais László: A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza (Magyarország földrajzi nevei 2.) Budapest, 1942, 7.

⁹ Staatsarchiv, Bécs, Hungarica I. cs. 87a—89a.

¹⁰ Dikális lajstromok az Országos Levéltárban.

A török időkig nem volt megerősítve; nem is volt rá szükség. Amikor Kecsethy Márton veszprémi püspök 1541-ben jelentette a királynak, hogy a töröktől való félelemből a kanonokok szétfutottak, s jó volna a káptalant Egerszegre átköltöztetni, kérte Ferdinándot, utasítsa a megyét, hogy a várost erősítse meg. A király meg is hagyta Zala megyének, hogy a várost sáncal, palánkokkal és árkokkal mielőbb erősítse meg.¹¹

A portyázó törökök ellen volt csak szükség védelemre, tehát komolyabb erődítményre nem kellett gondolni. Hogy ez megtörtént-e, nem tudjuk, a század végén azonban a püspöki kastély megerősítéséről olvasunk. A megye ugyanis nem találván elég biztonságosnak Egerszeget, 1592-ben elhatározta, hogy a püspöki kastélyt megerősítteti, s a védelmére 25 katonát kért a királytól.¹²

Ennek a megerősített kastéllynak 1600-tól, Kanizsa eleste után, jelentős szerep jutott, mert a megnövekedett török veszedelem miatt várrá alakították át; itt székelt a Kanizsa ellenében felállított végházak vicegenerálisa is. Az 1618; 49. tc., amely az ingyenmunkát szabályozta, Sümeg és Egerszeg végházakhoz a veszprémi püspök birtokait kötelezte erre, s amikor a század derekán Keglevich Péternek már 1500 forintra nőtt a hátraléka az ingyenmunkákból, az 1662: 24. tc., úgy rendelkezett, hogy az egerszegi kapitány hajtsa ezt be és az erősség kijavítására fordítsa.

Egerszeg tehát a Légrádtól Szatmárig húzódó végvárvonal egyik fontos pontja volt. Többször égették fel és pusztították el a törökök, s épp a tőlük való félelem miatt helyezte át egy időre (1623—1678) a megye a székhelyét Körmendre.¹³

Nem követjük tovább az egerszegi vár sorsát; ezzel a rövid ismertetéssel csak az volt a célunk, hogy megértessük, miért szerepelt a város pecsétjén főhelyen a vár.

Ha már most közelebbről megnézzük a fennmaradt s előbb részletesen leírt pecsétet, a legrégibb ismert pecsétből (1. kép) megállapíthatjuk, hogy nem ez volt a város első pecsétje. Kétségtelen ugyanis, hogy a készítője előtt, aki semmiképp sem volt ötvösmester, egy régibb pecsét lenyomata feküdt mintául, amelyen egy alak kiterjesztett karjában valamit tartott, de ezt lemásolni nem tudta, a köriratot pedig éppenséggel nem értette meg s csak betűkhöz hasonló alakokat vésett össze-vissza. Hogy a mintája nem lehetett sokkal korábbi, azt megállapíthatjuk abból, amit fentebb a város XVI. századi történetéből mondtunk. 1564-ben, említettük, az adó-lajstromok csak 23 jobbágy portáját írták össze, de azután hamarosan gyors fejlődésnek indult, főképp, miután 1566-ban a török felégette Kapornakot, s a vármegye ide helyezte át ítélszékét és közgyűlését. Így hamarosan ki kellett alakulnia a városi igazgatás és bíraskodás megfelelő szervezetének. Velük kapcsolatban azután megindult az okleveles gyakorlat is, amelynek kifejlődését elősegítette, hogy mind számosabbak lettek a polgárok magánjogi ügyletei is, amelyekről hiteles bizonytságot akartak maguknak szerezni, ehhez pedig hiteles pecsétre volt szükség.

¹¹ Békefi i. m. 18.

¹² Fára József: Zalaegerszeg mint megyeszékhely. Zalaegerszeg, 1936, 9.

¹³ Uo., 15.

A város első pecsétje talán akkor veszett el, amikor 1616-ban a török feldúlta és felégette; ¹⁴ gyorsan kellett új pecsétet készíttetni, s nem volt idő megfelelő ötvösmesterről gondoskodni; így készülhetett a fentebb ismertetett nagyon kezdetleges pecsétnyomó. Sajnos, hogy ezután csak a XIX. század elejéről maradtak fenn olyan iratok, amelyekben a városnak kétféle pecsétjét találjuk, de bizonyos, hogy ezeket már a XVIII. században is használták, sőt valószínű, hogy az egyik még a XVII. században készült s azóta volt használatban.

4. kép

Az egyik, egy 1811-i városi kiadványon látható pecsét (2. kép) rendkívül érdekes. Érdekes először is a pecsétképe, mert Mária Magdolnát, úgy látjuk, apáca-öltözetben ábrázolja, aki a derekához szorított jobbában keresztet, a baljában pedig csúcsos tetejű hornyolt dobozt tart. Minthogy Mária Magdolna kezében van, kenőcstartónak gondolhatnók (*myrrhophoros!*), tekintve azonban, hogy a későbbi pecséteken ormos várat tart, ezt is inkább annak vehetjük. Másik érdekessége, hogy tőle jobbra és balra egy-egy virágos ág tölti ki a pecsét üres helyét. Még fontosabb azonban az, hogy a köriratában az 1640-es évszám szerepel. Ennek a magyarázatát, sajnos, eddig ismert emlékeink alapján nem tudjuk megadni. Ha a készítésének az időpontját mutatja, akkor nem értjük, hogy miért használták még 1658-ban és 1662-ben is a fentebb ismertetett primitív pecsétet.

¹⁴ Uo., 13.

Ez a különös pecsét, mint már említettük, egy 1811-ben kelt városi kiadványon látható, de már 1807-ben egy másik pecséttel is találkozunk, amely oszlopon állva ábrázolja Mária Magdolnát (3. kép) s amelyen szintén megtaláljuk a két virágos ágat, de az évszám hiányzik a köriratból.

Ezt a pecsétet azután olyan váltotta fel, amelynek köriratában nem a CIVITAS szó olvasható, hanem az Egerszeget megillető OPPIDUM (mezőváros), lévén a *civitas* a szabad királyi városok megjelölése. Ennek köriratában ismét szerepel az 1640-es évszám, tehát valamelyik régebbi pecsét után készült. Itt azonban a pecsétmetsző más megoldást keresett: Mária Magdolna, úgy látszik, a Zala vizén vagy kiöntésén áll, s azért látható a bal sarokban kis vitorlás hajó. (4. kép.)

Az egyik okmány, melyen ez a pecsét látható, 1845. május 12-én kelt. Ugyanennek az évnek szeptemberében azonban már egy másik pecséttel

5. kép

találkozunk, ez tehát e két időpont között készült. Alkalmat pedig új pecsét vésetésére az adott, hogy az addigi latin köriratot a magyar nyelv térhódítása folytán — 1844-ben iktatták törvényben jogaiba a magyar nyelvet — magyarral cserélték fel. Ennek a finoman vésett pecsétnek a képe megegyezik az előbbivel, de még több lendület van az ábrázolásban; Mária Magdolna szintén vizen lép jobb felé és védőleg terjeszti jobbját egy magasabban álló ormos kis vár fölé (5. kép.)

Az utolsó pecsét, amelyet ismertetünk (6. kép), nem a város pecsétje volt ugyan, de még sem felesleges bemutatnunk. Láttuk, hogy Egerszeg 1390 óta a veszprémi püspökség birtoka volt, a püspök volt tehát a földesura. Abból azonban, amit a város történetéből röviden elmondottunk, érthető, hogy különböző kiváltságai és végvár-volta az egyszerű jobbágy-falvak fölé emelték. Bíráját maga választotta, de a hármás jelölést e tisztségre az uradalmi tisztartó tette (pl. 1818. november 1. Városi Levéltár 456. csomó). Szüksége volt tehát az uradalomnak pecsétre,¹⁵ s ennek a képe — mint láttuk — a püspököt ábrázolta főpapi díszben.*

Holub József

6. kép

¹⁵ *Degré Alajos* levéltáros figyelmeztetett arra, hogy ez a pecsét már a szombathelyi püspök földesurasága alatt keletkezett, mert tudomásunk szerint a veszprémi püspök idején Egerszeg a sümegi uradalomhoz tartozott s az úriszéket is ott tartották részére.

* *Degré Alajos* kandidátusnak, levéltárosnak és *Szentmihályi Imre* múzeumigazgatónak, akik a pecsétet a Városi Levéltárnak a Zalaegerszegi Áll. Levéltárban őrzött anyagából szívesek voltak kiválogatni és rendelkezésemre bocsátani, továbbá *Babics András* kandidátusnak, a Dunántúli Tudományos Intézet tudományos kutatójának, aki készséggel vállalta a pecsétet lefényképezésének fáradságos munkáját, őszinte köszönetet mondok.

СТАРЫЕ ПЕЧАТИ ГОРОД ЗАЛАЕГЭРСЕГ

Сельский городок Залаегэрсег, бывшей имением веспремского епископа от 14. столетия, — имеет несколько штук сохранившихся старых печать. Старейший (1. кар.) из их с начала 17. века, остальные виды на документах из гораздо поздних времен. Однако вероятно то, что с одним из этих печать пользовались уже в 17 веке (2. кар.). Отпечаток этого штампа образует Марию Магдалену в одной руке с крестом, в другой руке с маленьким замком. На двух ранних печатах виден под ногами один из ее атрибутов — череп. В честь её поднятая капелла стояла уже в 1247 году в городе, но и несколько позже, в 1390 году построенная церковь, да и нынешняя, в 18 веке поднятая каменная церковь посвященные в честь её. Значит, она являлась покровительной святой местности и попал её образ на печать города

Так как город с продвижением турок от 16. столетия стал пограничной крепостью, в руки его покровительницы дали маленького замка, (2—3. кар.) или образовывали так, что протянет руки над замком покровительно (4—5. кар.)

Епископское владение тоже имело своего штампа, с которым пользовались здешние управляющие имением. На этом штампе видно в парадной форме одетый архиерей, в правой руке с раскрытой книгой, в левой руке держа архиерейский посох над ним архиерейская шляпа, полагающее епископу шестери помпоном (6. кар.)

Йожеф Холуб

ZALAI KÓDEXEINK

A történelmi Zala megye területén készült kéziratos kódexeinkról összességükben, — sajnos nem írhatunk, sem nem beszélhetünk. Árpád-házi I. István királyunk rendeletéből tudjuk (S. Steph. decr. lib. II. c. 1.) hogy a tíz falunként felépíteni rendelt templom egyházi könyveinek beszerzéséről mindenkor a püspök tartozik gondoskodni: ugyanígy intézkedik a szabolcsi zsinat is (S. Lad. decr. lib. I. c. 7. és 8.)¹ Egyre-másra épülnek tehát az új nyugati egyház templomai a még pogányságra hajló földön, melyet a honfoglaló magyarság s élén a központi vezetésre törő királyi hatalom szervez korszerű feudális állammá. Mi sem természetesebb, hogy a nyugati — kisebb mértékben északnyugat és kelet (Bizánc) felől is behatoló — új eszmeáramlat éppen a hozzá topográfiailag is legközelebb eső területeken teremti meg a maga legerősebb anyagi alapjait, tehát az ország nyugati és dél-dunántúli részein. A XI. sz. végén is folytatódó térítés eredményeként már annyi a népből-nőtt, magyar és szláv származású szerzetes, hogy I. László király részben innen rajzoltatja ki (tőlünk délnyugatra is) az új apátságok, sőt püspökségek papi szervezeteit. (Ld. zágrábi püspökség.)² Vérbulcsu nagyszámú nemzetsége Zalában már a honfoglaláskor a kor viszonyai között is sűrű szláv népességet talált, melyet nem késett leigázni és szolgaságra vetni.³ Ugyanígy járt el a keresztény egyház is, azzal a különbséggel, hogy anyagi alapjainak folytonos gyarapodásával egyidejűleg a politikai leigázókat is a maga szolgálóinak táborába vezette.

A kereszténység és a nyugati állam hivatalos nyelve a latin lévén, az új magyar állam okiratai és egyházának könyvei is ezen a nyelven készültek.⁴ A szerzetesi iskolákból azonban évről évre egyre több latinul tudó, magyar népi származású szerzetes kerül ki, akik olvasni is, írni is tudnak. Növekedik a kor „kiművelt emberfőinek sokasága”, minthogy szaporodik az itthon készült kéziratos könyvek száma is, melyeket a frank földről, itáliai kolostorokból kölcsönzött, egyházi könyvek után másolnak.

A veszprémi székesegyház pogányul kegyetlen, 1276-i feldúlását követőleg feljegyzik, hogy a püspökségnek háromezer ezüstmárka értékű

¹ Dr. Békefi Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Bpest, 1907. (A Balaton tud. tanulm. eredményei sor. III. köt. I. r. 3. szak.) 63—64. l.

² I. m. 64. l. ³ jegyzete, hivatkozással *Tralčić*: Monum. Episc. Zagrab. I. 1.-ra.

³ Stessel József: Zalavár és Pécs Privina tartományában. Századok. 1902. évf. 332. l.

⁴ Füßy Tamás: A zalavári apátság története. Bpest, 1902. (A pannonhalmi Szt. Benedek-Rend Tört. VI. köt.) — Erdélyi László: A tihanyi apátság története. Bpest, 1908. (Szt. Benedek-Rend Tört. X. köt.) 4—7. l. — Sörös Pongrác: A bakonybéli apátság története. Bpest, 1903. (Ua. sor. VIII. köt. 207—208. l.)

könyve pusztult el: ezeken kívül a káptalan jogtudósainak szakkönyvei, továbbá Pál prépostnak külön ezer ezüstmárkára becsült könyvtára.⁵ Figyelmet kelt, hogy ugyanennek a püspökségnek XV. sz.-eleji leltára már újabb 72 kódexet sorol fel, közöttük több „igen régi, rongált” misekönyvet, psalteriumot. Knauz feljegyzése szerint (Monum. Eccl. Strigon. II. 71.) Gyerki László magister, esztergomi prépost 1277-ben kelt végrendeletében magánkönyvtárának mintegy húsz kódexéről történik említés. Mindez az anyagi alap dinamikusságára és igen nagy regeneráló képességére vall.⁶ A zalai csatári és hahóti bencés-apátságok virágzásának idejéről magyarországi kódex másolataink igen korai, európai nivó mértékével mérve is kiemelkedő értékű műemlékei tanúskodnak a CSATÁRI-biblia és a HAHÓTI kódex fennmaradt köteteiben. Okleveles feljegyzéseink azonban e hiteles helyeknek már csak romlásáról beszélnek,⁷ és nincs számszerű feljegyzésünk még a Privina szláv fejedelem honfoglalás-előtti zalai keresztyén empóriumának, a zalavári apátságnak könyveiről sem. Legelső adatunk⁸ már a mohácsi vész után (1553) veszi számba a könyveket, melyek száma 130 kódex... De mennyi lehetett azelőtt?

A tihanyi bencés-apátság alapítása alkalmából (1055) testvér-monostoraitól öt kódexet kapott. Dr. Csapodi Csaba lekötelező közlése szerint a tihanyi kolostorról nem tudjuk tulajdonképpen, hogy alapítása idején hány kódexet kapott, mivel az öt kódex nem az alapítólevél szövegében szerepel, hanem az oklevél hátlapjára van jegyezve, valószínűleg a XI. sz. utolsó évtizedéből. Ezekről pedig nem tudunk így mást, minthogy 1090 táján ténylegesen a kolostor birtokában voltak. Csapodi dr. ötnél több szerkönyv birtoklását tételezi fel már az alapítás évében, mert, — mint rámutat, — a bencés szerzetesek, ha csak liturgikus könyvekkel rendelkeztek volna, nem tehettek volna eleget a regulában előírt rendszeres, állandó olvasási kötelezettségnek.

Az MTA kézirattára és régi könyvgyűjteménye vezetőjének véleménye szerint a bakonybéli 86 és a pécsváradi 35 kódexről szóló adatok sem hiteles oklevelekben maradtak fent. Az állítólag 1015-ben kelt pécsváradi oklevél a pannonthalmi és pécsi oklevelek felhasználásával készült hamisítvány, és ugyanígy hamis az 1037-re datált bakonybéli alapítólevél, amely a valóságban 1230 táján készült. (Ld. *Szentpétery*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke). Sajnálatos tény az is, hogy hiteles alapítóleveleinkben a könyvek általában nem szerepelnek. Ezért a XI. századi kódexek dunántúli számára, ill. mennyiségére következtetni nem lehet. Sörös Pongrácz i. m. 243. lapján megkísérli a XI. sz. magyarországi kódex-állományának felmérését, kizárólag a mi, Dunán-inneni területünkre összpontosítva. Rendkívül figyelemreméltó kimutatásában a pannonthalmi apátság 80, a bakonybéli 86, a pécsváradi 35 kódexszel szerepel. Ez összesítve idevonatkozó, előbbi adatainkkal, — beleértve a veszprémi pusztítás könyveit is, — legalább négyszáz kódex használatát sejteti e korban, kizárólag a Dunán-inneni területen.

⁵ Dr. Békefi R., i. m. 28. l.

⁶ Uo., 43—45. l.

⁷ Uo., 212—213. l. — továbbá: Nagy Imre—Véghegy Dezső—Nagy Gyula: Zala vármegye története. Oklevéltár I—II. köt. Bpest, 1886. lásd: I. 191., 202. és a II. 287—288. l.

⁸ Füßy, i. m. 509—602. l.

Mai művelődéstörténeti szemléletünk a számok e játéka helyett a szemlélhető és megfogható dokumentumok elemzésének a híve. A marxista felfogás — mint ismeretes —, a kultúra lényegét még ezen a szemléleten túl is mélyrehatóbban értelmezi: a kulturális tevékenység, a kulturális javak fennmaradt objektív értékeit sem tekinti többnek, mint bizonyos korok bizonyos emberei kulturális kapcsolataira vonatkozó tárgyi bizonyítékoknak. A dolgok mögött a szocialista szemlélet mindig az eleven embert, az emberi életközösség komplex összességét kívánja életre hívni. Mit őrzött meg mindebből számunkra a korai kereszténységtől kezdve a mohácsi pusztulásig Zala könyvkultúrája?

Erre a kérdésre kívánunk feleletet keresni, amidőn a XI. és XII. sz. két latin-nyelvű fennmaradt zalai kódexét, az ezeket alkotó ember és akkori környezetének reális felelevenítése érdekében mai életünk művelődéspolitikai szemléletéből nézve fellapozzuk. E zalai kódexeink:

I. *A Hahóti-kódex* sacramentáriuma (miskönyve)

II. *A Csátári-biblia* (Gutkeled-kódex) két kötetben.

Könyv- és írástörténeti magyar vonatkozásainkra — helyünk adott terjedelme miatt — csupán csak hivatkozhatunk, de eltekintve a vonatkozó szakirodalom polemikus részétől,⁹ utalásainkban annál széleskörűbb részletességre törekedünk.

E kódexeink véletlenül fennmaradt dokumentumok; de e véletlenben megtalálhatjuk a műkincsek értékének¹⁰ materialista magyarázatát is. Azért maradtak fenn, mert már korukban rendkívüli értéket jelentettek. A kultúrált emberek számító okossága mentette meg őket azok elől a veszedelmek elől, amelyek annyi más, hasonló értékünket a barbárság, a tudatlanság vad erőinek periodikus fel-feltörése idején örökre megsemmisítették. Am a vad erők e történelmi játékában jelentős mértékben elpusztult a Dunán-inneni magyar kultúrtáj és benne a történelmi Zala fejllett és a magyar kultúrtörténet tényleges viszonyai között századokon át messze sugárzó, kulturális bázisa. Az, mely az Árpádok korát megelőző időkben már létezett, korukban kibontakozott és virágzásának idején az egész magyarlakta földrészen megteremtette azokat a kulturális alapokat, melyeken az Anjouk, a Hunyadiak birodalmi kivirágozhattak gazdasági és politikai vonatkozásaikban is.

Mindezt fennmaradt, zalai vonatkozású kódexeink bizonyítják. Sem provincializmus, sem a kultúrsovinizmus nem készített tehát a fenti kérdés vizsgálatára, hanem a szocialista kultúrtörténet tényeinek jelentkező sürgetése, melyek polgári szemléletű művelődéstörténetünk e részének revízióját; Sopron, Vas, Zala, Somogy magyar népi szellemiségének rehabilitációját követelik tőlünk.

I. *A Hahóti-kódex*

Kor szerint második, Magyarországon írott kódexünk, miután előzőjét, legelső hazai kódexünket, a „Szelepcsényi-kódexet” valószínűleg Salamon uralkodása idején (1063—1074) írták, a XI. századi kódexeinkre jel-

⁹ Buberl, Paul: Die illuminierten Handschriften in Steiermark. Leipzig, 1911.
— Hoffman—Heck, Anne: Die österreichische Buchmalerei des XII. Jahrhunderts. Wien, 1937. — Swarzensky, Georg: Salzburger Malerei. Leipzig, 1913.

¹⁰ Berkovits Ilona: A magyar miniatura-festészet kezdetei. Bpest, 1942.

lemző kerekded, románstílusú írással, de már a század második felére utaló, szögletes gót-stílusú vonalvezetési hajlammal.¹¹ A zalai Hahót község Árpád-kori alapítás, később a XII. sz.-ban nyugatról beszármazott Hahold-nemzetség főfészke. Bencés monostora, Walter somogyvári apátnak 1330 körül keletkezett oklevele szerint¹² jóval régibb, mint a somogyvári, miután még I. László királyunk rendeli a somogyvári apát egyházi főhatósága alá. Viszont Somogyvárat László 1091-ben alapította a francia Saint-Gilles-i apátságból beköltöző francia bencések számára.¹³ Amikor László 1094 táján a zágrábi püspökséget szervezteti, első püspökként *Duh* atyát küldi ki („quendam bohemicum venerabilis vitae virum”), aki bizonyára szintén bencés volt, és véle székesegyházi papokként két, zalai és somogyi szerzetest. Miután sem Somogyban, sem Zalában a hahóti kívül más bencés monostor nem volt „Szent Margit asszonyról elnevezve”, kétségtelen, hogy hahóti egyházi emberek hahóti egyházi szerkönyvet visznek az új püspökségbe; oly „sacramentariumot”, amelyben a régi bencés-frank szentek között már olyan magyarországiak is feltűnnek, mint a László alatt avatott Árpád-házi István király, a fia, Imre herceg és végül Gellért püspök. A „Hahóti-kódex” liturgiai, paleografiai és történeti jelentőségének elemzését, rengeteg vita-anyaggal Dom Germain Morin, Dr. Fancev¹⁴ Dankó¹⁵ és Dr. Kniewald Károly¹⁶ műveiben találja meg a szakkutató. Minket a zalai magyar kultúrtörténet elkallódott jelentőségének rehabilitációja szempontjából foglalkoztat elsősorban a hahóti misekönyv és a benne rejlő kultúrtörténeti korszak.

Amit kétségtelenül ma is láthatunk a hahóti kódexből a zágrábi érseki könyvtárban, az a következő:

A kézirat 111 lapból áll, nagysága 180x250 mm, írása XI—XII. sz.-beli „Carolina”. Kötése jóval későbbi, a XVII. sz. végén készült, mikor is a hárttyaköteget körülvágták, tehát eredetileg nagyobb volt. Gerevich Tibor¹⁷ megállapítása szerint a Zágrábba szerencsénkre még idején kikerült „kézirat nemcsak a magyar liturgiának, hanem a magyar miniatura-festészetnek is a legrégibb fennmaradt emléke. Egyenletes szép írása, eltekintve a törlések helyén a későbbi beírásoktól, egy kézre vall, miként a nagyszámú kezdőbetűk is. Amint a magyar liturgia francia kapcsolataira utal tartalmilag, úgy a díszesebb nagy iniciálék stílusa is francia hatást árul el, a növényi indák tiszta stilizálásában, szerkezeti zártságában, az indaszárak végén itt-ott előtűnő, precizen rajzolt kis fejekben” — mely utóbbiakról Fitz Jó-

¹¹ Fitz József: A magyar könyv története 1711-ig. Bpest, 1959. — Magyar Helikon. (Fitz J.—Kéki Béla: A magyar könyv története. I. rész.) 13—14. l.

¹² Sörös Pongrác: Elenyészett bencés apátságok. (A Pannonhalmi Szt. Benedek-rend Története. XII. k. Bpest, 1912.) 252. és 253. l.

¹³ Uo., 149. l.

¹⁴ Dr. Fancev: Najstarije bogoslužje u Posavsko; Hrvatskoj, Zbornik Kralja Tomislava. Zagreb, 1925. 533—537. l.

¹⁵ Dankó: Vetus hmnarium Hungariae. Bpest, 1893. 112—113. l.

¹⁶ Dr. Kniewald K.—Dr. Kühár Flóris: A „Hahóti Kódex” (Zágrábi MR 126. kézirat) jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából. Magyar Könyvszemle, Bpest, 1938. évf. II. füzet, 97—112. l.

¹⁷ Gerevich Tibor: Magyarország románkori emlékei. Bpest, 1938. K. M. Egyet. Nyomda. (Magyarország művészeti emlékei. sor. I. köt. Kiadja a Műeml. Orsz. Bizottsága.) 231. l. és a CCL. sz. tábla négy fényképmásolata.

zsef külön is megjegyzi (i. m. 14. 1.), hogy „ez már francia móka, a „drôlerie” eleme.”

A Hahóti-kódex XI. századeleji keletkezése tehát valószínűnek látszik. Ami ennek számunkra külön jelentőséget ad: annak az igen magasrendű kulturális életnek kézzelfogható bizonyítéka, amely a XI. sz. elején a dunántúli magyar életet éppen itt, a déli és délnyugati határ mentén, Zalában, átfűtötte. A monostorok nyugatról jött atyái új magyar papi nemzedékeket nevelnek, akik tőlük kultúrát, amazok tőlük nyelvtudást, helyrajzi és néprajzi ismereteket szereznek. A nyugati kereszténység szétszűgárzásával egyidejűleg bontakozik ki az Árpád-kori magyar kultúrellet is, a friss népek duzzadó vitalitásával, lendületével és gyermeketeg természetességével, melynek alkotásaiból még ma is az új országépítés láza és termékenyítő heve sugárzik felénk, melytől nem idegen a franciás „drôlerie”, a magyar játékos móka megnyilatkozási vágya sem. A monostorok, apátságok szigorú zárt rendjébe kényszerített fiatal magyar parasztfiú kedvére nyújtózik egyet a „scriptuárium” lábbujjhegyen lépkedő csendjében, aztán újra írópultja fölé görnyed, az elrendelt munka kötelességének súlyával a vállán.

Nem titok a könyvtörténet művelői előtt, hogy egy-egy kódex kultúrtörténeti értéke nemcsak felér és egyenértékű a tudomány számára egy-egy nagyszabású régészeti ásatással, de néha jelentőségben és értékelhetőségben felül is múlja amannak várható eredményeit. Ezért beszélünk éppúgy „rétegek”-ről egy-egy kódex esetében, mint ahogy földrétegeket tár föl a régész mélybehatoló ásója is, — mindkét esetben kultúrtörténeti rétegeket tárva fel mai ismereteink számára. A Hahóti-kódexben a szaktudomány három ilyen kultúrréteget tárt fel: a római (R.), a bencés-frankot (BF.), azaz a franciás részt és végül a magyar (H=Hungarus) réteget. Dr. Kniewald Károly i. m. részletesen ismerteti e rétegek tartalmát, elemzi jelentőségüket, főleg liturgiai szempontokból. Minket természetesen a harmadik, a zalai (H.)-réteg kultúrkincse érdekel a legizgalmasabban: a „magyar” szentekre vonatkozó rész.¹⁸ Kikről tud a Hahóti-kódex?

1. Szent Adalbert prágai püspök az első, aki — egyes források szerint — már bérmlásban részesítette 995-ben Vajkot, a későbbi országépítő I. István királyunkat. Ez évben, — írja Kniewald dr., — minden bizonnyal Géza fejedelem udvarában tartózkodott.

2. Szent Benedek mártír I. István király idején szenvedett vértanúhalált.

3. Szent András, a hitvalló.

4. Szent Istvánt, továbbá fiát, Imre herceget és Szent Andrást már a Mindenszentek litániája is említi a kódex 18. fólióján. Ez biztos jele annak, hogy a kódex e részének írása idején már szentként tisztelték őket. Mivel István, Imre és Gellért püspök kultuszáról csak 1072—73-tól vannak adataink, a Hahóti-kódexnek e része nem készülhetett 1073. előtt. A kézirat e részét kétségtelenül a három magyar szent kánonizációját megelőzőleg (1083) kezdték meg, szenttéavatásuk a kódex írása közben történt és így, — pótlólag! — vehették fel az új magyar szentekre vonatkozó miséket a kódex votív miséi közé. A kódexet — mint tudjuk, — 1094-ben viszi Duh

¹⁸ Dr. Kniewald K.: A Hahóti Kódex magyar szentjei. Pannonhalmi Szemle 1938. XIII. 36—50. 1.

püspök a zalai Hahótról Zágrábba,¹⁹ ahol további bejegyzéseket tettek a püspökség könyvmásoló fráterei. Ezek azonban már idegen hatás alatt kerültek a kódex lapjaira.

A Hahóti-kódex tehát — mely magyar királyi adományként került a zágrábi érseki könyvtár jelenlegi őrizetébe — a legrégebb, zalai magyar földön készült sacramentáriumunk, mely *Dom Germain Morin*²⁰ tévedései ellenére is magyar alkotásnak bizonyult a körülötte lezajlott vitában. Nemzetközi kultúrtörténeti jelentőségét csak öregbíti, hogy alapjává lett a horvátországi katolikus liturgiának is.

Összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy a Hahóti-kódex: a) A Zala megyei Hahóton készült ó-francia kódex-másolat, melynek „proto-kódexe” akkor készülhetett valahol frank földön, midőn a honfoglaló magyarság még le sem települt a Dunamedencében; b) hahóti magyar bencések egészítették ki a hungarus anyaggal oly időben, midőn a magyarság kereszténységre térítése még nem fejeződött be mindenfelé az új országban és végül; c) kétségtől, mint kész kódex, a XI. század végén adományoztatott a zágrábi új keresztény püspökségnek. Joggal vallhatjuk a magyar könyvtörténet nagyértékű kultúremlékének, melyből kielemezhető a félig-meddig még pogány magyarság között felvirágzó akkori új, haladó nyugati kultúra elterjedésének útja. Száz évvel később írják meg a Pray-kódexet, mely jóval kevesebb anyagot vesz át a Hahóti-kódex R. és BF.-rétegéből: így — szerencsénkre, — hely jutott benne első összefüggő, teljes magyar nyelvemlékünknek, a „Halotti Beszéd”-nek.

II. A Csatári, vagy Gutkeled-biblia

Román-kori kódexeink leggazdagabb alkotása, a Zalaegerszegtől délkeletre fekvő kisközségben egykor fennállott bencés apátság könyvállományába tartozott. Magyar képfestésünk legelső emléke: két nagyméretű kötetében (56x42 cm-re vágott), száztizenegy iniciálén kívül 42 miniatúra van, közöttük 11 egész oldalas: 499 lapját 31 nagy jelenet, 4 kánonkép, iniciálék többszínű, aranyozott, sőt ami a korban még ritkaság: ezüstözött képecskéi díszítik. Gerevich Tibor — aki 1932-ben az Ausztriával kötött velencei egyezmény alkalmából legutoljára látta műtörténészeink közül országos-hírű, zalai kultúrkincsünket, — hiába mutatott rá ikonográfiai egyezésekre, stílus-elemeinek meggyőző elemzésével, továbbá különleges magyarországi ornamenseire való hivatkozásaival ama követelésünk jogosságára, hogy a műkincs minket illet, — az osztrák kormány elzárkózott a tények elismerése elől.²¹ A kétkötetes magyar képzőművészeti kultúremlék, — melyet több évszázadon át az admonti kolostor bencései őriztek meg szerencsénkre, ma a bécsi Österreichische Nationalbibliothek tulajdona.

Gerevich²² megállapítása szerint a kódex 1263-ban még a csatári bencés-apátság birtokában volt; 1370-ben viszont már az admonti kolostor lel-

¹⁹ 1134. évi okl. a zágrábi érseki levéltárban. Közl. Dr. Sisić: *Priručnik izvora hrvatska historije*. I. Zagreb, 1944. 322—323. l.

²⁰ Dom. G. Morin: *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft*, VI. — Münster, 1926.

²¹ Fitz József: *A magyar könyv története 1711-ig*. Bp., Magyar Helikon, 1959. 16—17. l.

²² Gerevich Tibor: *Magyarország románkori emlékei*. Bpest. K. M. Egyetemi Nyomda, 1938. 232—235. l. (Magyarország művészeti emlékei c. sor. I.)

1. kép. Kezdőbetű a Csátári-bibliából a 111^a lapon (XII. század)

2. kép. Miniatúrák a Csátári-bibliából a 126 lapon. (Csataképek)

3. kép. Miniatúra a Csátári-bibliából a 150^b lapon. (Az aranyborjú imádása.)

4. kép. A Hahóti-kódex 69^b lapjának iniáléi (XI. század)

tárában találjuk. Mivel az apátságot Csatárban a dúsgazdag Guth és Keled nemzetségek feje, Márton comes alapította, özvegye, Magdolna asszony, II. Géza királyunk idejében (1141—1161) további adományokkal gazdagította. Sokáig úgy vélte művelődéstörténetünk számos művelője, hogy a két-kötetes bibliát a csatári apátság egykori kegyúri nemzetsége talán külföldön, valamelyik bajor kolostorban (Salzburg) készíttette, hiszen kultúrában, véségi kapcsolataikban még nem szakadhattak el végleg a származási helyüktől. *Fejérpataky* László²³ és újabban *Mezey* László²⁴ gazdag diplomatikai és könyvtörténeti feltárásaikkal bizonyították be, hogy a Csatári-biblia csakis magyar földön, közelebbről pedig éppen a Zala megyei Csatár bencés kolostorában készülhetett. *Gerevich* viszont rámutat, hogy a Gutkeled kegyúri támogatásával erre minden adottság rendelkezésre állhatott Csatárban, hiszen Európa-szerte ismert, mennyire pezsgő, élénk művészeti élet központjai voltak éppen a XII. sz. elején a dunántúli bencés kolostoraink. „Egész román művészetünk, — írja i. művében — ekkor volt virágzásának magaslatán, ekkor faragták legremekebb szobrászati alkotásait, domborműveket és díszítményeket a pécsi műhelyben s küszöbön állottak az esztergomi munkálatok. Ekkor készültek a pécsi falképek” — amelyek elpusztultak — „miért maradt volna ki ebből a fellendülésből épp a könyvdíszítés, a kolostori élet legsajátabb művészi tevékenysége?”...

„A csatári műhelynek — írja *Gerevich* — a salzburgitól eltérő vonása mindenekelőtt a mozgalmasabb, cselekvőbb, drámaibb előadás, az elbeszélés elevensége s bősége ellenére érthetősége, a néhol meglepően friss és közvetlen természetszemlélet, a plasztikai megmintázás határozottsága, az erőteljes rajz, amely gyakran áttöri a bizánci formákat, a nyersebb, szabadabb technika. Ezek a tulajdonságok a magyar művészi gondolkodás mélyéből fakadnak és... jellemzőek egész középkori művészetünkre... A ruhadíszítésben gyakran felbomlik a bizánci séma..., a növényzetben a bizánci formula naturalissá válik, a tömören zárt, ornamentális jellegű bizánci fák kinyílnak, levelek, virágok feslenek rajtuk, az ágakon madarak ülnek... A magyar drámai expresszió a német és az osztrák miniatűrénél természetesebb, formáiban hajlékonyabb, a csoportképzésben folyamatosabb, könnyedebb, lendületesebb, képszerkesztése áttekinthető és ritmikus... A bibliai aranyborjú két képen is csavarosan díszített törzzsel, gazdag lábazattal... áll, ami az egykorú pécsi és székesfehérvári s a későbbi esztergomi és horpácsi díszesen faragott, hasonló elemekből képzett oszlopokra emlékeztet.” *Gerevich* kénytelen szobrászati és építészeti érvekre hivatkozni, mert a csatári biblia képzőművészeti alkotásainál régibb, vagy velük egykorú magyar miniatűrünk ez idő szerint még ma sem ismeretesek. Bizonyítékai azonban így is meggyőzők mindenki számára, aki elfogulatlanul és főleg érdek nélkül, szocialista szemmel nézi a magyar kultúrélet egykori dús kivirágzásának dokumentumait, melyeket a csatári biblia hártáira egy főmester képi barát irányításával kimutathatólag további más három barát művészi ecsetje alkotott. Árpád-házi magyar művészetünk e ritka kincséről sohasem mondhatunk le, és elsősorban is ezért kell visszakövetel-

²³ *Fejérpataky* László: A Gutkeled-biblia. Magyar Könyvszemle. Bpest, 1892—93. évf. I. köt. 5—22. l.

²⁴ *Mezey* László: Forrásszemelvények a kéziratosság korának könyvtörténetéhez. Bpest, 1957. Kézirat. (A bpesti Tud. Egyet. Bölcsészettud. Kar. kiad. Felsőoktatási jegyzetellátó.)

nünk képirásunk legelső, zalai származású remekét. Még akkor sem, ha — *Csapodi Csaba* dr. feltevése szerint — a Csatári-biblia kétségtelen zalai használata mellett fel kell azt is lehetőségként tételeznünk, hogy — *Gerevich* véleményével ellentétben — az értékes kódex nem éppen Csatáron, hanem valamelyik más magyarországi kolostor nagyobb arányú kódex-másoló műhelyében készült. *Csapodi* szerint nehéz elképzelni egy kisebb kolostorban teljes festőiskolát, főmesterrel és három miniátorral együtt. A kolostor zalai kegyura ezt a különösen értékes kódexet feltehetőleg másutt is készíthetette Magyarországon; ám ez nem változtat a műkincs zalai vonatkozásain és azon sem, hogy birtoka továbbra is bennünket illet meg.

A szocialista kultúr szemléletben, — mellyel sokkal mélyebbre láthatunk az elmúlt korok történéseinek megértésében, mint a kapitalista kultúr-történet — a Csatári-biblia esete mindennél beszédesebben tárja fel az anyagi alap és a kulturális felépítmény örök összefüggéseit egy-egy társadalom, egy-egy nép életében. Anélkül, hogy módunk volna rá, hogy teljes részletességgel ismertethessük a rendelkezésünkre bocsátott helyen csatári kultúr kincsünk történetének historikumát a vonatkozó könyvtörténeti szövegekkel együtt. (Ezekre nézve lásd a 21—24. sz. jegyzet alatt idézett forrásműveket.) Tény, hogy a csatári monostor egyik kegyura, a Gutkeled-nemzetség Vid mestere, — pénz dolgában megszorulván, egyszerűen zálogba csapta a kegyurasági monostor kincsét. Pethed fia, Vid mester 1262-ben megjelent tehát a zalai konvent előtt, hol Balázs testvér, Szt. Adorján zalai monostorának apátja külön oklevélbe is foglalta, miszerint „mind a most élőknek, mind pedig a jövődöbelieknek a tudomására kívánjuk hozni, hogy a Gutkeled-nemzetségből való Vid mester, Ipollyal, Sándorral és Dámával, testvéreinek a fiaival előttünk megjelenvén” az elvesztegetett könyvkincserő a zalai Mura folyó melletti, továbbá a somogyi „sarloch”-i birtokait adja kárpótlásként a nyilván panaszosként fellépett csatári bencés atyáknak. A feudális kegyúr habozás nélkül visszaveszi őse adományát, ha anyagi érdekei erre kényszerítették, és ugyanilyen könnyedén adja a csatári apátúr kezére távoli birtokait, azok jobbágyaival együtt, ha már rászorította a leleplezés, a királyi és az egyházi hatalomtól való respektus.

Igazságtalanok lennénk azonban Viddel szemben, ha a kornak ezt a szokványos kis tranzakcióját erkölcsi alapon ítélnénk el. Szép számmal akadtak uraságok akkoriban, akik fegyveresen mentek rá más uraságok monostoraira, templomaira s jóval alaposabban kifosztották azokat, mint később a tatár, a török, vagy akár a német, s a konventek, királyi biztosok hiába keresték az eltűnt javakat. Vid és unokaöccsei még igen nagy tisztelességgel jártak el, kárpótolván a károsultat az elszenvedett erőszakosságért. Tény, hogy a Csatári-biblia is elkerült Magyarországról, zalai alkotó monostorából és így megmenekült a későbbi háborús dúlásoktól, prédálásoktól, tűzveszedelmektől, melyek Árpád-kori virágzó, gazdag kultúréletünk annyi más, pótolhatatlan kincsét mindörökre megsemmisítették. A Csatári-biblia fennmaradt, hogy ma is messzi évszázadok távolából tükrözze a zalai magyar koraközépkori kultúrélet fényét, mely a maga idejében haladást jelentett nemzeti életünkben, a nyugati kereszténység akkori fejlettebb életformáját, mely a magyar birodalom kialakulásának feltételeit készítette elő.

Összefoglalván eddigi megállapításainkat, amelyeket a történelmi Zala megye területén készült két kódexünk kultúrtörténeti vonatkozású emlé-

keinek tényeiből — számos tudományág megállapításait új szempontok szerint összeegyeztetve — kielemezhattunk, végezetül a következőket jelezhetjük fel:

1. A történeti Zala megye területén a magyar állam kialakulásának idején, a terület földrajzi és népesedési adottságaiból következőleg új, lendületes nyugati kulturális emanáció folyamata indult meg. Az akkor „haladónak” értékelhető keresztény kultúrát innen sugározta, magyar népi szellemiséggel átítatott, tehát saját kulturális vonakozásokkal megnövekedett hatóerővel az akkori magyar föld innen dél felé fekvő — Zágráb! — területeire is.

2. Az első Árpádoktól a mohácsi vészig terjedő időszakban a magyar kultúrtörténetnek ez a forradalmi átalakulása természetesen frank és germán kulturális alapokon kezdődött. A XI. sz. végén azonban már — véleményünk szerint — éppen azáltal érte el győzelmét, hogy a központi királyi hatalommal párhuzamosan fejlődve, attól és rendszerétől gazdagon támogatva, olyan helyi szláv és magyar népi erőket tudott magának mozgósítani, melyek értékei és azok dinamikája további belső, immár hazai fejlődés kibontakozásának teremtették meg anyagi és felépítményi kereteit.

Ha a fenti szempontokra, éppen zalai vonatkozású könyvtörténeti emlékeink e rövid ismertetése során sikerül felhívunk a mai olvasó figyelmét, célunkhoz máris közelebb jutottunk mind a legszűkebb tájegységi kultúrtörténet zalai vonatkozásainak rehabilitációja, mind az egységes magyar kultúrhistoria minél teljesebb, realisabb igazságú kialakulásának megértése, tanulságainak értékelése céljából. A könyvtárakban, múzeumokban, levéltárakban őrzött kultúremlékeink így válnak újra az emberek kultúrközösségi életének építőköveivé, melyek szervesen beillesztve kulturális életünk eleven sodrába, annak folyamatára nem holt kövekként, hanem ma is eleven értékeket sugárzó, termékenyítő kultúrtényekként hatnak.

Jakab Géza

РУКОПИСЬНЫЕ КОДЕКСЫ КОМИТАТА ЗАЛА

Марксистское исследование венгерских культурных памятников Хакоти- кодекс XI века и Чатари — кодекс XIII века заставляют автора установить, что сохранившиеся рукописные книги исторического комитета Зала — являются произведениями венгерских художников.

От основания нового государства венгров до периода хозяйственного и политического упадка (1526 г.), именно на этой части страны, т. е. на краевой западной и югозападной, — самым близким к западным христианским миру территориям, где и густота населения была очень значительна в исследованный нами период через благополучные взаимоотношения политических и культурно-исторических причин образовалась такая культурная база, которая укрепившаяся с силами венгров и славян, свои излишки сумела плодотворно передать восточным и югозападным расширенным краям новооснованного венгерского государства. Потенция этого культурного различия создавала усилию центральной королевской власти Арпадов и подготовила процветания венгерского государства при династии Анжу и Хуняди.

В отношении рассмотренных столетий, параллельно с вскрытием материала долговечной выводами литературы, автор показывает на культурно-историческую важность культурных надстроек, сыгравшие большой роли на этих выдвинутых вперед, чрезвычайно много страдание переносившиеся территории западной культуры. Упомянутые культурные надстройки в начале развивались вместе с хозяйственным базисом периода, но со временем потенциально превышали последнего, — и обнаружимые для нас в сохранившихся библиографических памятниках. На основании выводов автора окажется необходимым, что на этом историческом европейской культуры крае — Задуная (Зала) глубоководная функция, когда-то цветущей, — но совершенно исчезнувшей своеобразной венгерской культуры того периода — приобрела в должной ей оценке общего понимания и культурно политическую реабилитацию.

Гэза Якаб

BOSZORKÁNYPEREK ZALA MEGYÉBEN

Kereken fél évszázaddal ezelőtt *Komáromy* gazdag gyűjteményt tett közzé a magyarországi boszorkánypererekről.¹ A gyűjtemény azonban távolról sem teljes, azóta kisebb munkákban elszórva még számos boszorkányperrel ismerkedhettünk meg.² Kár, hogy az egyébként igen jó, új, népszerű összefoglalás³ kizárólag *Komáromy* adatai alapján kísérel meg statisztikai összegezést, és így hamis eredményekre jut.

Zala megye boszorkánypereinek feldolgozására még kísérlet sem történt, bár *Fára József* már 30 éve felhívta a figyelmet az ezekben rejlő sok érdekes adatra.⁴ *Komáromy* csak egy zalai pert közöl.⁵

E perek feldolgozását nagyban akadályozta az a barbár cselekedet, amellyel 1905-ben helynyerés céljából egyszerűen kiselejteztek a megye levéltárából az 1787 előtt keletkezett büntetőpereket.⁶ Ezek közül mindössze 3 csomó maradt meg véletlenül, és a kiselejtezett iratok lajstroma (*Extractus processuum criminalium 1594—1787*). Ez nem iktatókönyv, hanem a sorozat rendezésekor, 1787-ben utólag készített lajstrom. Már a lajstrom készítésekor is alig volt az iratok között 1723 előtti per, (összesen 2 csomó), sőt az 1723 és 1745 között folyt büntetőpererek túlnyomó része is elveszett, mert ebből az időből összesen 5 csomó irat volt, még az 1745 utáni büntetőpererek jegyzéke is hiányos. Mégis a lajstrom 1723 és 1763 között 28 boszorkánypererről tesz említést. Régebbi zalai boszorkánypererről nem tudunk. A XVI.—XVII. századi megyei közgyűlési jegyzőkönyvekbe bejegyzett büntetőpererek között sem akadunk boszorkányperre.

Pedig itt is üldözték a boszorkányokat, hisz Zala megye 1408-ban Mándhidán tartott nádori közgyűlése számos tolvajjal, gyújtogatóval és gyilkossal együtt levelesítette, azaz távollétében halálra ítélte Fygyus özvegyét és Teke Lőrinc feleségét is, mint mérgezöket és varázslókat.⁷

¹ *Komáromy* Andor, Magyarországi boszorkánypererek oklevéltára. Bp. 1910.

² *Baranyay* Károly, Régi borsodi jog. Miskolc 1933, *Horna*, Ein Monster Hexenprozess aus Samorin (Somorja). Bratislava 1935, *Schneider* M., Fejérmegyei boszorkánypererek. Székesfehérvár 1934, *Eckhart* Ferenc, A földesúri büntetőbíráskodás Magyarországon. Bp. 1954, *Varga* Endre, Úriszék. XVI.—XVII. századi perszövegek. Bp. 1958. stb.

³ Boszorkányok — boszorkánypererek. Univerzum sorozat 37. sz. Bp. 1960.

⁴ Zalai Élet c. napilap 1929. dec. 23.

⁵ *Komáromy* i. m. 606. l.

⁶ *Fára* József, Zala megye levéltára (Klly. a Levéltári Közlemények 1935—6. évf.-ból). Bp. 1937. 37. l.

⁷ Zala vármegye története. Okmánytár (Bp. 1890) II. köt. 338. l.

Nem állunk jobban az úriszéki anyaggal sem. A Zalaegerszegi Állami Levéltárban őrzött uradalmi iratok közül a kapornaki apátság úriszéki csomói között bűnügyeket nem őriztek meg, a zalavári apátsági úriszék számos bűnügye között pedig nincs boszorkányper. Fennmaradt azonban Nagykánizsa város tanácsának egy boszorkányperben hozott ítélete,⁸ noha a városnak pallosjoga nem volt.

A zalai boszorkányperrek számos emlékét őrzi azonban a megyei tisztviselők hátrahagyott írásaiból a Zalaegerszegi Állami Levéltárban összeállított tiszti vizsgálati iratsorozat.⁹ A perlaistromban felsorolt boszorkányperrek felének, 14-nek megvan itt a tanúkihallgatási jegyzőkönyve, sőt 14 olyan boszorkányperre vonatkozó tanúkihallgatás is van, amely a perlaistromban nem szerepel,¹⁰ noha kettőről is megállapítható közülük, hogy halálos ítéletet hoztak benne. De van e tanúkihallgatási jegyzőkönyvek között olyan is, amely az Esterházyak alsólendvai,¹¹ a Széchenyiek egervári,¹² a veszprémi püspök sümegi úriszéke¹³ előtt folyó boszorkányper céljára készült, egy pedig Somogy megyében folyó per céljára, mert a gyanúsítottat Somogy megye területén tartóztatták le, noha „ördögös mesterkedéseit” Kiskomáromban követte el.¹⁴ Hozzászámítva a *Komáromy* által közölt, s a belatinci úriszék előtt folyt pert,¹⁵ 1723 és 1765 között összesen 48 zalai boszorkányperről tudunk. Persze ebből 14-ről a vádlott nevén kívül semmit.

Sajnos igen kevés boszorkányperben maradt fenn az ítélet. Az egyetlen teljes szövegű boszorkányperben, melyet Hajba János dobri lakos ellen 1752-ben indítottak, a vádló megyei ügyész javaslata ellenére a megyei törvényszék nem rendelte el a kivallatást, és bár kilenc dobri lakos vallotta, hogy a vármegye fogságában raboskodó gyanúsított megharagudott rájuk és hideglelést bocsátott haragosaira, a megyei törvényszék a vádat nem látta bizonyítottnak, és a vádlottat felmentette.¹⁶

A kánizsai városi tanács Molnár Marinkát megkínóztatta, vízpróbát végzett vele, és ennek alapján halálra ítélte. Elrendelte a kivallatást a belatinci úriszék is, de végítéletet nem hozott, mert a pert fel kellett terjessze a helytartótanácsához, amely a kínzás mellőzését, és vádlott megkorbácsolását rendelte.¹⁷

⁸ *Nagykánizsa város tanácsjegyzőkönyve* a nagykánizsai Thury György Múzeumban. I. köt. 61–63. l. 1714.

⁹ Zalaegerszegi Állami Levéltár. Inquisitiones Magistratuales. (Az alábbiakban rövidítve IM-mel hivatkozva.) Az egyes jegyzőkönyveknek jelzetei nincsenek, de évről-évről vannak csoportosítva. A hivatkozás tehát a fasciculus (f) és az évszám, valamint ha a főszöveg nem jelöli meg, a gyanúsított neve megjelölésével történik.

¹⁰ IM. f. 1. 1724 (Horváth Margit), 1725 (Németi Mátyásné), 1734 (Nagy Jutka), 1738 (Tóth Gergely), f. 2. 1740 (Baksa Éva), 1741 (Boronyák Éva), 1747 (Tóth Jutka), f. 3. 1750 (Hegedüs Ilona, Gombos Orsík, Szarka Dóra, Harez Jutka), 1751 (Kovács Marinka, Herczeg Marinka), f. 4. 1754 (Bencze Éva), 1756 (Patay Éva).

¹¹ IM. f. 1. 1739 (Németi Kata), f. 2. 1742 (Horváth Örzse).

¹² IM. f. 2. 1740 (Gáll Ilona).

¹³ IM. f. 3. 1750. (Szilasi Kata).

¹⁴ IM. f. 2. 1741. (Györke Panna).

¹⁵ *Komáromy* i. m. 606. l.

¹⁶ Zalaegerszegi Állami Levéltár. Processus Criminales (az alábbiakban *Crim.*) f. 13. n. 4.

¹⁷ *Komáromy* i. m. 609. l.

Még két halálos ítélet emléke maradt fenn. Harcz Jutka zalalövői asszonyt, ki a megye rabságában sínylődött, az 1750-ben folyt vizsgálat során a tanúk sora vádolta azzal, hogy akire megharagudott, arra hideglelést bocsátott, vagy szülés után szörnyű görcsökkel kínoztta, ezenkívül lopott, parázna életet élt, és „fajtalán ágyból gyermekeket is szült”.¹⁸ A per részleteit nem ismerjük, de egy későbbi boszorkányperben a tanúk megemlítik, hogy Harcz Jutkát megégették.¹⁹

1746-ban Tóth Jutka, Bászki Miklós neje elleni vizsgálat során 5 tanú vallotta, hogy akire megharagudott a vármegyénél raboskodó asszony, azt vagy hideg lelte, vagy a lába „romlott meg”. E jegyzőkönyv hátán más, de egykorú kézzel fel van jegyezve, „est etiam expedita, requiescat in sancta pace”, azaz már végrehajtatott, nyugodjék békében.²⁰ Az „expedire” szót ugyanis használták „kivégzés” értelemben is.²¹

De nem minden bűnösnek talált boszorkányt ítéltek halálra.

Az ugyancsak a megye fogságában raboskodó Gáspár Ilonáról ugyan 5 szentandrászi tanú vallotta, hogy közhír szerint boszorkány, megfenyegette Parti Annát, a molnár feleségét, és annak karjaira és lábaira „oly száraz fájdalmak estek, hogy hat hétig költetett kínlódni, ágyban feküdni.”²² A perljajstromban mégis azt jegyezték fel róla, hogy több tolvajjal és parázna csavargóval együtt megkapta méltó büntetését és elbocsátották. Ez alkalmasint megkorbácsolására utal.

Soós Erzsébetről, Segesdi Bálint özvegyéről 10 mileji tanú vallotta, hogy haragjában másoknak hideglelést okozott, sőt az egyik azt is, hogy őt éjszaka székérbe fogta és úgy nyargalt vele.²³ Mégis a perljajstrom szerint csak a vármegyéből való kiűzésre ítélték.

Simon Katáról 16 háshágyi jobbágy vallotta, hogy betegséget okozott, egy férfit megnyergelt, állatokat megrontott, sőt olyan varázsszert is használt, melynek segítségével bilincseiből is kiszabadult. A vizsgálat alatt a vármegye foglya volt, de perében nem hoztak ítéletet.²⁴

Fülöp Pannáról, Dervarics Pál feleségéről tanúk egész sora vallotta Kapolcson, hogy ha valamit kért és nem kapta meg, megharagudott és beteggé tette haragosait. Emiatt egy ízben az alispán már el is fogatta, de utóbb elbocsátotta a rabságból, reversalist véve tőle arról, hogy „ha valamikor egészségében vagy testében bárkit megrontani tapasztaltatnék, azonnal az eránt hazánk törvényei szerint megh íratott és érdemlett büntetést el ne kerülhesse.” Egyik tanú szerint még 40 vagy 50 forintot fizetnie is kellett. Boszorkánysága miatt Talliándörögdről kiűzték és Kapolcsra került.²⁵

¹⁸ IM. f. 3. 1750.

¹⁹ IM. f. 3. 1751. (Kovács Marinka).

²⁰ IM. f. 2. 1746.

²¹ Kovachich, *Formulae Styli*. 170. l. Nyírkállói (Magyi) 29. sz. „expediri, laqueo suspendere, rotare, decolare ac incremare”.

²² IM. f. 3. 1751. A perljajstrom szerint „accepta sibi dictata poena dimissi sunt.”

²³ IM. f. 3. 1751. A perljajstrom szerint „e finibus comitatus ejecta et expulsa est.”

²⁴ IM. f. 3. 1750. A perljajstrom szerint „indecisa est causa.” A tanúvallomások egy részét hiányosan és saját fantáziájából kiszínezve közli Nagy Károly, *A vármegye házását* (Zalaegerszeg 1926) 8—17. l.

²⁵ IM. f. 4. 1754.

Györke Pannát „boszorkányos mesterkedései” miatt bírói eljárás nélkül a tisztartó kiverette Kiskomáromból.²⁶

A többi boszorkányper kimenetelét nem ismerjük. A halálos ítélettel végződött perekben elhangzott tanúvallomások nem sokban különböznek a megkorbácsolásra, kiűzésre szóló, vagy éppen felmentő ítélettel végződő perekétől. Még a nagykanizsai perben is legfeljebb az különös, hogy a terhelt leánya is részben terhelő vallomást tett. Ebben a perben azonban a XVII. században Magyarországon divatozott szokás szerint,²⁷ amit azonban már az osztrák Praxis Criminalis sem ismert el, vízpróbát is alkalmaztak, és döntő súlya volt annak, hogy a vízbe vetett „vádlott a vízen úgy úszott mint a toll.”

Istenítélet úgy látszik máskor a XVIII. században már nem került alkalmazásra Zalában, hanem a per kimenetelét lényegileg az döntötte el, elrendelte-e a bíróság a kínvallatást. A tortúra során ugyanis a vádlottak többnyire mindent beismertek, amit kívántak tőlük. A védelem ugyan, mint ezt Hajba János perében látjuk, eléggé szabad volt. E perben hivatkozott arra, hogy az elmúlt években járvány volt, amelyben sokan el is pusztultak. A tanúk jóhiszeműen is képzelhették azt, hogy az emberi akarattól független lázakat a vádlott okozta. Nem bizonyították azonban ezt. Mert minden tanú más-más betegségről vallott, már pedig egyetlen tanú nem bizonyíték. Ezúttal tehát a feudális kötött bizonyítási rendszert a vádlott javára sikeresen használták fel. Más adatok is mutatnak a védelem szabadságára. Így több vizsgálat során kihallgatták a vádlott, vagy rokona által javasolt tanúkat,²⁸ sőt arra is volt eset, hogy a gyanúsított megelőzte a perindítást, és kérte, hogy vizsgálják ki a mendemondák alapját. A Németh Mátyás által 1725-ben kért tanúbizonyítást azonban rosszul sült el, mert a tanúk egy része terhelő vallomást tett. A Szabó György zalaegerszegi kovács és felesége által 1735-ben kért tanúvallatás azonban nemcsak ártatlanságát igazolta, de azt is, hogy a boszorkányságról szóló szóbeszéd bizonyos Verebéli úr bosszújából indult ki, akit Szabó György beperelt egy ló miatt, és aki erre azt hangoztatta, hogy betegségét — rontással — Szabó György okozta. Ez a vizsgálat egyébként azt is mutatja, milyen súlyos és veszedelmes vád volt a boszorkányság, mert ártatlanságának védelmében óriási apparátust mozgató meg. Kihallgatták az egerszegi városbíró, céhmestert, több céhelöljárót, az andráshidai és szenterzsébeti esküdtet is.²⁹

A vádat csak Hajba János perében és a belatinci perben ismerjük. Mindkét esetben hivatkozott István törvényére,³⁰ és a magyar Corpus Jurisba becsempészett, 1656-ban kiadott osztrák büntetőtörvényre, az úgynevezett Praxis Criminalisra.³¹ Ítéletében csak a nagykanizsai tanács hivatkozik törvényre, szintén a Praxis Criminalisra. Általában úgy látszik ezt követik, mert ennek útbaigazítása szerint vannak megfogalmazva a jegyző-

²⁶ IM. f. 2. 1741.

²⁷ Varga i. m. 381, 383. sz., Komáromy i. m. 116, 127, 129, 187, 257. l.

²⁸ IM. f. 1. 1732 (Vajda vagy Hajdu Jankó), 1734 (Nagy Jutka), f. 2. 1742 (Horváth Örzse), 1743 (Németh Zsuzsa), f. 3. 1750 (Szilasi Kata).

²⁹ IM. f. 1. 1725, 1735. Hasonló a Kárász Miklós és Tóth Gergely közötti ügy 1738.

³⁰ I. István II. 32. De maleficis... Nem pedig az előző fejezetben a strigakról szóló rendelkezésre hivatkoznak. Komáromy 607. l.

³¹ Praxis Criminalis II. art. 60.

könyvekben a tanúkhöz intézett kérdések, és ha az ördöggel való cimborálás nincs bizonyítva és a boszorkány nem okozott nagy kárt, a Praxis Criminalis is megengedi a korbáccsal vagy száműzéssel büntetést.

Nem tudjuk miért rendelték el egyik perben a kínvallatást, ami azután súlyos, esetleg halálos büntetésre vezetett, mellőzték a másik perben, és keletkezett ennek következtében enyhébb büntetés vagy felmentés. Úgy látszik, bizonytalanul, ötletszerűen jártak el. De nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, amire Fülöp Panna perében egyik tanú vallomásából következtethetünk, hogy ha a vádlottnak volt vagyona, amiből a nagy összegű bírságot kifizethette, a bíróság hajlott a bírságolásra, már csak közvetlen anyagi érdekeltsége miatt is. Az sincs kizárva, hogy Fülöp Panna perében megvesztegetés történt.

Tömeges boszorkányper ebben az időben Zalában nem volt. Egyetlen esetben indítottak egyszerre két vádlott ellen boszorkánypert.

Az ismert nevű 48 vádlottból 5 férfi volt,³² ami aránylag magas szám.

A 34 vádlott közül, akiknek vizsgálatát is ismerjük, kettő bizonyosan nemes volt, egyikük azonban oly szegény sorsú, hogy máshoz járt aratni.³³ További háromnak nemességét valószínűnek tartom, mert mindhárom szabadlábbon védekezett, azonkívül Fülöp Panna férje Dervarics Pál egy elterjedt zalai nemes család nevét viselte, hasonlóképpen Kele Kata férje, Borza Márton is. Vajda Jankó pedig nemesnépi lakos volt, tehát nemesi község tagja.³⁴

A többi 29 jobágrendű paraszt gyanúsított közül 7-ről van adatunk arra, hogy jómódú, cselédet tartó, házába zsellérek fogadó, földdel, szőlővel, ökrökkel rendelkező gazda, illetve ilyennek felesége volt.³⁵ Hétről világosan kitűnik, hogy igen szegény sorsú volt, mert zsellérként más házában lakott, több ízben is ennivalót kért mástól, máshoz aratóként szerződött, vagy éppen kifejezetten „szegény”-nek említették.³⁶ A többinek vagyoni helyzetéről nincs adatunk.

A gyanúsított nők életkorát nem ismerjük, de közülük tizennégyről olyan adataink vannak, melyek idős voltukat mutatják, mert 50—60 éves tanúk kortársuknak vallják őket, legényfiúk, férjhez menő leányuk, vagy éppen unokájuk is van. Egyiket a tanúk „banyá”-nak emlegetik.³⁷ Kifejezetten fiatal nő gyanúsítottról nincs tudomásunk. Az adatok tehát nagyjából megfelelnek a „vén boszorkány”-ról a közhiedelemben kialakult képnek.

³² IM. f. 1. 1725 (Németh Mátyás), 1732. (Vajda alias Hajdu Jankó), 1738 (Kárász Miklós), az Extractus Processuum Criminalium szerint Vörös Ferenc (1728), *Crim. f. 13.*, n. 4.

³³ IM. f. 2. 1732 (Tóth Jutka), f. 4. 1754 (Bencze Éva).

³⁴ IM. f. 1. 1732., f. 4. 1754.

³⁵ IM. f. 1. 1725 (Németh Mátyásné), 1732 (Vajda Jankó), f. 2. 1740 (Gáll Ilona), 1741 (Györke Panna), f. 3. 1751 (Kovács Marinka, Soós Erzsébet, Simon Kata).

³⁶ IM. f. 1. 1739 (Németh Kata), f. 2. 1740 (Baksa Éva), 1742 (Horváth Örzse), 1748 (Németh Zsuzsa), f. 3. 1750 (Hegedüs Ilona), f. 4. 1754 Fülöp Panna).

³⁷ IM. f. 1. 1724 (Horváth Margit), f. 2. 1740 (Baksa Éva, Lakatos Zsuzsa), 1741 (Boronyák Éva, Györke Panna), 1742 (Horváth Örzse), 1747 (Sótony Ilona), f. 3. 1750 (Hegedüs Ilona, Gombos Orsik, Harcz Jutka), 1761 (Gáspár Ilona, Herczeg Marinka, Simon Kata), f. 4. 1754 (Bencze Éva).

A gyanúsítottak közül mindössze tíz foglalkozott keresetszerűen emberek vagy marhák gyógyításával, azaz kuruzslással.³⁸ Erre a korra és Zala megyére vonatkozólag tehát nem helytálló az az állítás, hogy hazánkban boszorkánysággal többnyire kuruzslónőket vádoltak.³⁹ Ellenkezőleg több gyanúsított más kuruzslónőhöz küldte saját beteg családtagjait is.⁴⁰

Gyanú alapjául szolgálhatott azonban, mert a tanúk sokszor megemlékeznek arról, ha a vádlott érthetetlen, babonásnak tűnő dolgokat csinált. Pl. Németh Mátyásné vizet szűrt szitán, és „eleven szemet” (parazsat) tett belé.⁴¹ Lakatos Zsuzsa valami kenőcsfélét rejtegetett egy ócska hidasba tett pohárban.⁴² Hegedüs Ilona valami apró csontokat viselt az ingére varrott zsebben.⁴³ Gombos Orsik Karácsony éjjelén leeresztett hajjal, és egy lyukas fazékba tett gyertyával a házát kerülgette.⁴⁴ Molnár Marinka csalánt, emberi haját és egy vízzel telt tököt akasztott a kéménybe.⁴⁵

Két nőt is vádoltak boszorkánysággal, mert gyermeksírokat ástak fel. Egyiknél a kiásott gyermekhulla koponyáját meg is találták.⁴⁶ A koponyacsont viselése szokásos babonás eszköz volt. Azzal indokolták, hogy viselőjének „törvényben sem árthatnak”, azaz ha perbe fogják is, megmenekül.⁴⁷

Néha a boszorkányság vádját összekapcsolták a házasságtörés, parázna élet vádjával.⁴⁸ Egy ízben vásári tolvajt vádoltak boszorkánysággal.⁴⁹ Egy nőt pedig lopással, házasságtöréssel és boszorkánysággal egyszerre. Ezt máglyára is küldték.⁵⁰

A vizsgálatot végző szolgabírák és esküdtek azonban nem annyira e körülményekre voltak kíváncsiak, hanem arra, hogy *ártott-e* a gyanúsított valakinek. És ebben látom a boszorkányperek alapvető okát.

A boszorkányperek megmagyarázásával sokan próbálkoztak. Volt aki kizárólag az egyház démon tanításával és a szent inkvizíció, a kínvallatás rémségeivel magyarázta. Ez azonban bár kétségtelenül fejlesztette a boszorkányperek rendszerét, a kiindulópontot nem adja meg. Teljesen elégtelen az az állítás, hogy a boszorkánysággal vádoltak tulajdonképpen elmebetegségei voltak.⁵¹ Ez ugyanis a magáról képtelen dolgokat (állattá változás, seprűnyélen lovaglás, ördöggel közösülés stb.) állító vádlottakra vonatkozóan tetszetős, de ilyen fantasztikumok csak ritka boszorkányperekben for-

³⁸ IM. f. 1. 1724 (Horváth Margit), 1732 (Vajda alias Hajdu Jankó), f. 2. 1740 (Baksa Éva), 1747 (Tóth Jutka), 1748 (Németh Zsuzsa), f. 3. 1751 (Kovács Marinka, Soós Erzsébet), f. 4. (Kele alias Billege Kata, Fülöp Panna).

³⁹ Komáromy i. m. XXIII. 1., Angyal P., — Degré A., A XVI—XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlat (Bp. 1943) 112, 113. l.

⁴⁰ IM. f. 2. 1740 (Lakatos Zsuzsa), f. 3. 1750. (Gombos Orsik, Harcz Jutka).

⁴¹ IM. f. 1. 1725.

⁴² IM. f. 2. 1740.

⁴³ IM. f. 3. 1750.

⁴⁴ IM. f. 3. 1750.

⁴⁵ Kanizsa város protocolluma I. 63 l. 1714.

⁴⁶ IM. f. 2. 1747 (Sótony Ilona), f. 4. 1754 (Bencze Éva).

⁴⁷ IM. f. 3. 1750 (Szilasi Kata), 1751 (Simon Kata) Vö. Varga i. m. 231. sz., Komáromy i. m. 266 l.

⁴⁸ IM. f. 3. 1750 (Szilasi Kata), 1751 (Kele alias Billege Kata), f. 4. 1754 (Bencze Éva).

⁴⁹ IM. f. 3. 1750 (Hegedüs Ilona).

⁵⁰ IM. f. 3. 1750 (Harcz Jutka).

⁵¹ Komáromy IV. 1.

dulnak elő, Zalában nyoma sincs. Szellemesebb az a magyarázat, hogy az ősrégi, és az egyház által ébren tartott démonhitet használták ki az osztályharc különösen válságos szakaszában — a XVI—XVII. században, — az elnyomottak rettegésének különösen kegyetlen eszközökkel való fenntartására.⁵² Ennek a magyarázatnak azonban az a hibája, hogy úgy számítja, a boszorkányperek száma a XVI. századtól kezdve igen megnőtt. Ez azonban egyáltalában nincs bizonyítva, nem is bizonyítható, mert a XVI. századig a büntető ítéleteket ritkán foglalták írásba, hisz azok későbbi bizonyítására nem volt szükség. A boszorkányüldözés folyamatossága pedig hazánkban is bizonyítható. Nemcsak István, László és Kálmán gyakran hivatkozott törvényei rendelkeztek a boszorkányüldözésről (Kálmán csak egy fajta boszorkány létezését tagadja, a többit büntetni rendeli). A XIII. század elején a nagyváradi káptalan tüzesvaspróba lajstromán néhány év alatt tizenegy boszorkánysági vád szerepel.⁵³ A későbbiekben Buda város jogkönyve pellengérrel, visszaesés esetén máglyával rendeli büntetni a boszorkányokat.⁵⁴ Akadt nádori közgyűlés, amely boszorkányokat elítélt.⁵⁵ Mátyás korában pedig a pallosjog adományozásakor a boszorkányok kivégzésére is feljogosították az adományost. Ez rendszeres gyakorlat lehetett, mert Magyi János formuláskönyve (Nyírkállói) is ilyen pallosjog adományozást mutat.⁵⁶

Zala megye gyakorlata azt is cáfolja, hogy a boszorkánypereket a hatóságok kezdeményezték volna. Ellenkezőleg, a tanúvallomások azt mutatják, hogy azok, akik valamely boszorkánygyanús személytől sértve érezték magukat, panaszok, feljelentések tömegével árasztották el az alispánt. A kezdeményezést tehát sokszor magánbosszú vezette, de kétségtelenül alulról indult ki.

Zala megyében nemcsak a tömegperek hiányzanak teljesen, nincsenek szenzációs vádak sem. De éppen a boszorkánypereknek ez a szürkésege világít rá a boszorkányperek alapvető okára, a természettudományok, különösen az *orvostudomány elmaradottságára*. Igen sok betegség fordult elő, amit a tanúk csak hideglelésnek, végtagok összezsugorodásának stb. neveztek, és a megyében egyetlen képzett orvos sem volt. Zalaegerszegen és Kanizsán találkozunk ugyan chirurgussal, de ezek a sebészek még olyan primitív és babonás elméleti képzettségben sem részesültek, mint az akkori orvosok, rendszerint inasként, gyakorlatban sajátították el ezt a mesterséget egy chirurgus oldalán. Az egyik vizsgálat során kihallgatták az egerszegi chirurgust. Eszébe sem jutott, hogy a „rontás” fogalmi lehetőségét tagadja, csupán azt vallotta, ő kezelte Törjék Lászlót, a gyanúsítás egyik kezdeményezőjét, és az „meghvallotta, hogy nem ördögi mesterséggel rontatott meg egészségét, hanem hektikában vagyon egészlen.”⁵⁷

Aki ebben az időben beteg volt, a falubeli, vagy környékbeli „tudós”-okhoz, „orvos”-okhoz vagy „javas”-okhoz fordult. Ezek néha férfiak — főleg pásztoresberek — túlnyomó részben azonban nők. A három kifeje-

⁵² Egyetemes Allam- és Jogtörténet. Egyetemi tankönyv (Bp. 1957) 83. l.

⁵³ *Regestrum Varadiense* (Kandra Kabos kiadása Bp. 1898) 2, 68, 151, 193, 236, 257, 273, 320, 371, 376, 382. sz.

⁵⁴ *Molloy K.*, *Das Ofner Stadtrecht*. Bp. 1959. 169. 1. 331. sz.

⁵⁵ Lásd fentebb 7. jegyzet.

⁵⁶ *Kovachich M. G.*, *Formulae Styli* 170. l. „fures, latrones, domorum incensores, Intoxicatrices, incantatores, homicidas, aliosque malefactores.”

⁵⁷ *IM. f. 1. 1735.* Szabó György.

zést azonos értelemben használják. Ezek a „tudósok” alkalmasint tényleg ismerték néhány növénynek gyógyító hatását, talán masszírozni is tudtak egy kicsit, de a hozzájuk fűzött várákosnak semmi esetre sem tudtak teljesen megfelelni, hisz még elveszett tárgyak előkerítésére is felkérték őket. Ilyenkor csináltak valami üres hókuszpókuszot.⁵⁸ Ezt a kuruzslást nyilván teljesen megengedett dolognak tartották, mert a tanúk teljes nyíltsággal vallottak arról, hogy „Gelséről tudóst hozatott”, „elvívén szentgyörgyvölgyi Kis Jánosné javasasszonyhoz”, „a szerdahelyi tudós gyógyított meg”, „ezen nyavalában Borsos nevű tudós emberhez akart menni”, „teskándi hegyen lakozó Bartos nevű tudakos emberhez” folyamodott, „teskándi Bartos Mihály orvoshoz menvén”, „vaspöri tudós asszonhoz ment, s az gyógyította ki”, „elmentem Kesztiné nevű tudós asszonyhoz orvosolni.”⁵⁹

E „tudós”-ok mesterségüket anyjuktól, anyósuktól vagy barátjuktól tanulták.⁶⁰ Ha úgy látták, hogy nem tudnak segíteni a hozzájuk forduló betegen, hamar rávágta, hogy „cselekedett nyavalában” szenved,⁶¹ azaz valami ellensége megrontotta, és a bajt csak az „eresztheti meg”, aki „megkötötte”, mert „aki megharapta, meg is gyógyíthattya, csak kedvét kell keresni.”⁶² Nem volt nehéz a beteg szavaiból kivenni, kivel van haragos viszonyban, és rámondták, ő az oka a betegségnek. A beteg kérdésére, „kitől volna bántása, azt felelte, jól tudod, kinek a leányát nem engetted, hogy elvegye a fiad. Ez pedig Németh Mátyásné leánya volt.”⁶³

E „tudósok” saját tekintélyük és keresetük növelése érdekében igyekeztek tudásukat misztikus ködbe burkolni, azt a látszatot kelteni, hogy természetfeletti erőket tudnak megmozgatni, és úgy gyógyítanak. Ezért valószínűleg dicsekedtek varázsserejükkel, és olyan meséket költöttek, hogy „a farkas elvitte ludamat, s im a saját lábán visszatér” vagy hasonlót.⁶⁴ Ez a varázserő hangoztatása annyira elterjedt, hogy Nagykanizsán 1741-ben arra is megeskették a városi bábákat, hogy „minden babonáság és boszorkányság használata nélkül, a gyermekágyasok dolgát egyedül bábasággal akarom elintézni.”⁶⁵

Az ilyen „bűbajos mesterség” híre annak is hasznára lehetett, aki kuruzslással nem foglalkozott. Az a babonás hit ugyanis, hogy aki rágalmazta vagy meglopta őket, kölcsönadás vagy szökröny hitelbe csinálása iránti kérelmüknek nem tett eleget, saját maga vagy családtagja, vagy marhája megbetegedésével, esetleg pusztulásával bűnhődik, — előnyösebb vagyoni helyzetbe juttatta őket. Még a porció (katonatartás) szedésénél is kimélték őket a faluban, mert féltek tőlük.⁶⁶ Ezért sokan dicsekedtek ilyen

⁵⁸ IM. f. 2. 1748 (Németh Zsuzsa).

⁵⁹ IM. f. 1. 1725 (Németh Mátyásné), 1732 (Vajda Jankó), f. 2. 1740 (Gáll Ilona, Baksa Eva), 1741 (Györke Panna), 1746 (Tóth Jutka), 1748 (Németh Zsuzsa), f. 3. 1751 (Kovács Marinka).

⁶⁰ IM. f. 1. 1732 (Vajda Jankó), f. 2. 1741 (Györke Panna), f. 3. 1751 (Kovács Marinka, Simon Kata), f. 4. 1754 (Fülöp Panna).

⁶¹ IM. f. 1. 1732 (Vajda Jankó), f. 2. 1746 (Tóth Jutka), 1748 (Németh Zsuzsa), f. 3. 1750 (Harcz Jutka), 1751 (Soós Erzsébet).

⁶² IM. f. 3. 1750 (Gombos Orsik), 1751 (Kovács Marinka), f. 4. 1754 (Kele Kata).

⁶³ IM. f. 1. 1725 (Németh Mátyásné), f. 3. 1751. (Kovács Marinka).

⁶⁴ IM. f. 2. 1740 (Gáll Ilona), 1747 (Tóth Jutka), f. 3. 1751. (Kovács Marinka).

⁶⁵ Kanizsa város tanácsjegyzőkönyve I. köt. 220 l.

⁶⁶ IM. f. 1. 1739 (Németh Kata).

„tudománnyal”. Pl. Vajda Jankó jómódú gazdaember valami ló behajtási ügyön összekülönbözött Hajdu Miklóssal, az utóbbi megbetegedett, és kérte Jankót „hogy bocsásson meg neki, melynek felelt Hajdu (Vajda) Jankó. Ugy tanulsz! Azután meghjobbult.”⁶⁷ Boronyák Éva maga mondta Bíró Erzsébetnek, „hogy kit ő megh fog átkozni, rajta teljesedik,” továbbá „az uramnak az első feleségit gyöngyöm elszaggattatásáért hányszor fölütöttem az nyavalával.”⁶⁸ Harcz Jutka azzal vigasztalta Kámán Istvánt, akit elfogtak a zalacsébiek, „ha ő megkerülhette volna a csébieket előbb, nem bánthatták volna”⁶⁹ Simon Kata azzal hengegett a kocsmában, ő megmondja merre járt, mit cselekedett a nyáron Eőr Ferenc pásztor, továbbá, hogy Szent György nap éjszakáján búzáról lepedőre szedett harmattal csodálatosan meg tudja szaporítani a kenyértésztáját.⁷⁰ Ilyen dicsekvés még sok fordul elő. A boszorkányokban való babonás hitet tehát egyrészt a javasaszonyok misztikus ködbe burkolt sikeres gyógykezelései, másrészt ez az ostoba dicsekvés tartotta fenn.

Hogy a sok közismert „tudós, kenyő” közül ki a bűnös, megbüntetendő, azt a közvélemény, és a bíróság is egyedül azon az alapon döntötte el, hogy tudományával ártott-e valakinek. A vizsgáló szolgabírák tehát, a Praxis Criminalishoz híven elsősorban arra voltak kíváncsiak, hogy a gyanúsítottnak „bűbajos, boszorkányos” híre volt-e, másodsorban arra, hogy „ördögös cselekedeteivel károkat okozván, némellyeket szemellyek szerént, némellyeket marhájában megrontott-e.”⁷¹ Csak kivételesen utaltak a kérdőpontok az ördöggel való szövetségre, „az Teremtő ellen tett pártütésekkel az pokolbeli ördöggel meghegyezvén, és attul tanult némely bűbajjossággal éltek volna?”⁷² De ha ilyen kérdés elhangzott is, arra az ismert zalai boszorkányperekben nem feleltek. Az viszont, hogy a gyanúsított nem járt templomba, néha terhelő ténynek látszik, az ilyeneket a plébános is faggatta, sőt meg is bilincselte.⁷³

Csak egész kivételesen fordult elő, hogy a tanúk azt állították, a gyanúsított konkrét beavatkozással ártott valakinek, pl. tehene szőrét szedte, és ezért a tehen megdöglött.⁷⁴ Rendszerint megelégedtek azzal, hogy a gyanúsított a tőle való lopás, neki okozott kár, kérése nem teljesítése stb. miatt megharagudott, és megfenyegetett valakit. A vallott fenyegetések túlnyomó részben egészen általánosak, pl. „várgy, várgy csak!”, vagy „megbánod”, „fejedre kulcsolod a kezed, úgy siratod meg”, „még amit anyádtul szoptál is, keserűen esik”, „még a gyereked is megbánja”, stb.⁷⁵ Konkrét bajjal fenyegetésről ritkán hallunk, hisz azt könnyebb lett volna megállapítani,

⁶⁷ IM. f. 1. (1732).

⁶⁸ IM. f. 2. 1741.

⁶⁹ IM. f. 3. 1750.

⁷⁰ IM. f. 3. 1750.

⁷¹ IM. f. 1. 1732 (Vajda Jankó), 1739 (Németh Kata) stb.

⁷² IM. f. 1. 1735 (Szabó György).

⁷³ IM. f. 3. 1751 (Simon Kata). 3. és 8. tanú.

⁷⁴ IM. f. 1. 1724 (Patayné Horváth Margit), f. 2. 1748 (Németh Szusza).

⁷⁵ IM. f. 1. 1725 (Németh Mátyásné), 1732 (Vajda Jankó), 1739 (Németh Kata), f. 2. 1740 (Gáll Ilona, Boronyák Éva, Lakatos Szusza), 1746 (Tóth Jutka), f. 3. 1750 (Hegedüs Ilona, Harcz Jutka), 1751 (Gáspár Ilona, Herczeg Marinka, Simon Kata), f. 4. 1754 (Kele Kata, Bencze Éva, Fülöp Panna).

hogy a kilátásba helyezett konkrét kár bekövetkezett-e. Azért ilyen is előfordult. Pl. Lakatos Zsuzsa disznai Darás István kukoricájába mentek, Darás erre feljelentéssel fenyegette Lakatos Zsuzsát, ő pedig visszavágta: „Több kárt is vállalsz, és több is utána mehet” — és három héten belül Darásnak 19 sertése elpusztult.⁷⁶ Györke Panna azzal fenyegette Sódos Dorottyt, „keserves lesz néked a gyermekszülés”, és tényleg nehéz szülése lett.⁷⁷ Boronyák Éva azzal fenyegetett, harmadnap alatt meg fogod bánni, és harmadnapra „az nehéz nyavalya fölvötte.”⁷⁸

Az általános fenyegetés után azonban akár egy év múlva is, ha a megfenyegetettnek, családtagjának, vagy jószágjának valami baja esett, mindjárt a fenyegetőre „gyanakodnak”. Ügyszólván minden perben erről van szó, de semmi konkrétummal nem tudják alátámasztani, hogyan, mi módon ártott nekik a fenyegető. A védelem tanúi olykor utalnak is arra, hogy a gyanúsított „jó gazda ember, maga jószágaira vigyázott”, emellett veszedő, patvarkodó természetű volt, és hamar kimondott olyan általános szitkot, hogy „megadják az árát”. Ha ezután az így megfenyegetettet valami baj érte, ami különösen járványos, dögvészes időkben könnyen megtörténhetett, kész volt a vád, hogy a fenyegető okozta.⁷⁹

A tanúk a boszorkányos ártás tökéletes bizonyítékának találták, ha a betegségtől sújtott megajándékozta a fenyegetőt, vagy ellenkezően agyonlövessel, háza felgyújtásával,⁸⁰ vagy még gyakrabban feljelentéssel, „megfogattatással” fenyegette a gyanúsítottat, és erre gyorsan elmúlt a betegség.⁸¹ A bíróság, mint Hajba János esete is mutatja, ezt nem mindig fogadta el bizonyítéknak. A zalai boszorkányok tehát nem voltak méregkeverők, mint azt az előző század erdélyi boszorkányairól állítottam,⁸² hanem csupán az általános, babonás tudatlanságnak és saját ostoba dicsekvésüknek áldozatai.

Ügyszólván minden perben „hideglelést” okoztak a boszorkányok, ami nyilván bármiféle lázas megbetegedés lehetett. Elég sokszor beszélnek a tanúk „kezei, lábai összeszorodása”-ról,⁸³ ami az akkori nedves, mocsaras megyében gyakori közhíves megbetegedést jelenthet. Előidézték a tanúk állítása szerint „nyavalyatörést” is, néha görcsös rángatózásokat, amiket a tanúk úgy magyaráztak, hogy csak a beteg által látott, vagy teljesen láthatatlan boszorkányok rázták őt oly szörnyen, hogy ketten-hárman

⁷⁶ IM. f. 2. 1740.

⁷⁷ IM. f. 2. 1740.

⁷⁸ IM. f. 2. 1740.

⁷⁹ IM. f. 1. 1732 (Vajda Jankó — a védelem tanúi).

⁸⁰ IM. f. 1. 1732 (Vajda Jankó), 1734 (Nagy Jutka), 1739 (Németh Kata), f. 2. 1740 (Baksa Éva), 1741 (Györke Panna), 1746 (Tóth Jutka), f. 3. 1750 (Hegedüs Ilona), 1751 (Simon Kata), *Crim. f. 13. n. 4.* (1752).

⁸¹ IM. f. 1. 1725 (Németh Mátyásné), 1732 (Vajda Jankó), f. 2. 1740 (Lakatos Zsuzsa), 1741 (Boronyák Éva, Györke Panna), f. 3. 1750 (Szarka Dóra, Harcz Jutka), 1751 (Gáspár Ilona, Soós Erzsébet).

⁸² *Angyal—Degré i. m.* 113. l.

⁸³ IM. f. 1. 1725 (Németh Mátyásné), 1732 (Vajda Jankó), 1739 (Németh Kata), f. 2. 1740 (Baksa Éva, Lakatos Zsuzsa), 1741 (Györke Panna), 1749 (Tóth Jutka), 1748 (Németh Zsuzsa), f. 3. 1751 (Gáspár Ilona), f. 4. 1754. (Fülöp Panna).

sem tudták lefogni.⁸⁴ Ezekben nem nehéz felismerni az epilepsziás rohamokat. Az is előfordult, hogy valakinek „félrehúzták a száját füléig” és azt utóbb kenegetéssel helyrehozták.⁸⁵ Ez valami arcdaganat vagy idegbénulás volt talán. Két ízben is éjjel megnyergelték vagy kocsiba fogták az áldozatot, és úgy száguldottak vele. Ezt azonban hosszú lázas betegség követte,⁸⁶ úgy hogy lázalomnak kell minősítenünk. Mindenesetre jellemző azonban a kor babonás hiedelmeire, hogy a betegek ilyeneket álmodtak. Ide kell sorolni azokat az eseteket is, amikor a boszorkány a sértettet „hol eb, hol macska képiben megnyomta”.⁸⁷ Igen gyakran a fenyegetőzés után a sértett állatait érte valami kár, lábtörés, dögvész, de különösen a tehén tejének elapadása.⁸⁸ Ez magyarázatra nem szorul. Akadtak azonban különleges bántalmak is, amiket a boszorkányokra fogtak. Horváth Judit fia „elméjében megtévelyedett”. Varga Miklósnak „három holnapig az esze is elveszett”. Simon Györgynek Baksa Éva „gazdot” hintett a szemébe, hiába szedték, mindig maradt benne. Ugyanezzel vádolták Gombos Orsikt is. Györke Panna elvette az étvágyat a vacsorától. Bécz János fia is eszét veszítette.⁸⁹

A boszorkányok által „okozott” bajok rendszerint a boszorkányra ráüzenés, megfenyegetés után minden beavatkozás nélkül elmúltak. Ez majdnem minden perben előfordult. Néha azzal gyógyították a hideglelést is, nyavalyatörést is a boszorkányok, hogy néhányszor megsimogatták a beteg karját vagy vállát,⁹⁰ amiben talán a hipnózisnak egy fajtát kell keresnünk. Többször a „megrontótól” származó darab kenyér, pogácsa vagy bor gyógyította meg a beteget.⁹¹ Néha valami fűből főzött fürdőnek volt gyógyító hatása,⁹² vagy a beteg megfűstölésének, illetőleg megkenésének.⁹³ A gyógyító fű vagy kenőcs persze a boszorkány titka. Egy ízben megmondta azonban, hogy ő hájból és apróra tört eleven rákból készült kenőccsel kent.⁹⁴ Tóth Mihály hideglelését valaminek a nyakára kötésével gyógyította a boszorkány, és utóbb kiderült, hogy egy kis döglött kígyó volt.⁹⁵ Két ízben is a boszorkány „egy kis piros követ” adott át azzal az utasítással, hogy mossák meg 71 vízben, és azt a vizet adják inni a betegnek.⁹⁶ Vajda Jankó a

⁸⁴ IM. f. 1. 1725 (Németh Mátyásné), 1732 (Vajda Jankó), f. 2. 1741 (Györke Panna), f. 3. 1750 (Szarka Dóra, Harcz Jutka), f. 4. 1754 (Patay Éva).

⁸⁵ IM. f. 2. 1747 (Tóth Jutka), f. 3. 1751 (Soós Erzsébet).

⁸⁶ IM. f. 3. 1751 (Soós Erzsébet, Harcz Jutka).

⁸⁷ IM. f. 1. 1739 (Németh Kata), f. 2. 1741 (Boronyák Éva), f. 3. 1751 (Kovács Marinka).

⁸⁸ IM. f. 1. 1725 (Németh Mátyásné), f. 2. 1740 (Baksa Éva), f. 3. 1750 (Szarka Dóra), 1751 (Simon Kata), f. 4. 1754 (Bencze Éva).

⁸⁹ IM. f. 1. 1724 (Németh Mátyásné), 1732 (Vajda Jankó), f. 2. 1740 (Gáll Ilona, Baksa Éva), 1741 (Györke Panna), f. 3. 1750 (Gombos Orsik), 1751 (Kovács Marinka).

⁹⁰ IM. f. 2. 1740 (Lakatos Zsuzsa), f. 3. 1750 (Hegedüs Ilona, Szarka Dóra), Crim. f. 13. n. 4.

⁹¹ IM. f. 2. 1740 (Baksa Éva, Gáll Ilona), f. 3. 1751 (Kovács Marinka, Soós Erzsébet).

⁹² IM. f. 2. 1740 (Baksa Éva, Lakatos Zsuzsa), 1741 (Györke Panna), f. 3. 1750 (Harcz Jutka), 1751 (Soós Erzsébet), f. 4. 1754 (Kele Kata).

⁹³ IM. f. 2. 1747 (Tóth Jutka), f. 3. 1751 (Kovács Marinka), f. 4. 1754 (Kele Kata, Fülöp Panna).

⁹⁴ IM. f. 4. 1754 (Kele Kata).

⁹⁵ IM. f. 3. 1750 (Harcz Jutka).

⁹⁶ IM. f. 3. 1751 (Kovács Marinka), f. 4. 1754 (Fülöp Panna).

beteg gyermeknek „kétszer tüzet ejtett melléje, és mindenkoron a keze ujjával ellojtotta.”⁹⁷ A tej elapadását a rontó személy házának fedeléből származó szalmával való füstöléssel hozták helyre.⁹⁸

Mária Terézia 1768-ban kelt rendelete⁹⁹ után több boszorkányper perjegyzékünkben sem szerepel. De a boszorkányhit nem tűnik el. Ez ideig ugyanis mérgezési perekkel csak kivételesen találkozunk,¹⁰⁰ a ránk maradt pereket azon az alapon indították, hogy a tettes már a vizsgálat kezdetén beismerte közismert méreggel (patkányétető) dolgozott.¹⁰¹ A továbbiakban megszaporodnak a mérgekeverési bűnügyek. Most már e címen indítanak pert az ellen az asszony ellen is, aki valami cigánynőtől kapott italt itat a férjével, hogy az szelídebb legyen, és ne verje őt. A férj az italt kihányta, a megyei orvos az ital maradékáról megállapította, hogy arzén nem volt benne. Mindkét nőt megbüntetik, és az italt hozó cigánynőt az iránt is fagatják, kitől tanulta mesterségét.¹⁰² Tehát a boszorkányperек különböző jellemvonásai látszanak. A pereket ugyanis meg lehetett szüntetni felsőbb parancssal, de a tudatlanságon alapuló babonás hit még sokáig pusztított.

Degré Alajos

ПРОЦЕССЫ ПО ОБВИНЕНИЮ КОЛДОВОУСТДЕ В КОМИТАТЕ ЗАЛА

Литературный памятник о процессе по обвинению колдовстве остался лишь один из 1408. г, но их в промежуточное 1723 и 1764 гг. известны нам 48 таких процессов. Из них сохранились один лишь свидетельские показания, но представляющие для нас большой интерес. Отсутствуют массовые, касающиеся многих обвинённых в колдовстве лиц процессы, нет и сенсационных высказывания факт свидетелей. В Большинство подсудимых обвиняют в том, что повредили недругам, их семьи или скоту. Почти ни рас не могут доказать, каким путем обвиняемый совершил вреду. Достаточна была быть намеренным к вреде. В большинстве случаев повреждённый излечился, если колдуну любезничали или угрожали его. В редких случаях лечение происходило со средством целебных трав, круением, массажем. По обикновению больной вылечился так, как заболел: без свяческих вмешательств.

Из актов процессы можем выводить заключение, что в то время лечили исключительно одни деревенские знахары, которые были лично заинтересованы в увеличении своих авторитет и за это хвастались своими знахарскими силами, — даже и другие хвастались этими для того, чтобы их бояли, никто не трогал их имущества и пользовались льготами. Совершенное отсутствие эстествознаний и дурное хвастание служили основой судебных процессов по обвинению колдовстве.

Алайош Бэгрé

⁹⁷ IM. f. 1. 1732. a vád tanúi.

⁹⁸ IM. f. 1. 1724 (Horváth Margit), 1725 (Németh Mátyásné), f. 2. 1740 (Baksa Eva), f. 4. 1754 (Kele Kata).

⁹⁹ *Komáromy* i. m. 716. l.

¹⁰⁰ Az idézett perlaajstromban 1763-ig összesen 4 mérgezési per van.

¹⁰¹ IM. f. 3. 1750 (Sándor Jutka).

¹⁰² *Crim.* f. 16. n. 307. (1738).

A TAGOSÍTÁS ÉS LEGELŐELKÜLÖNÖZÉS SZÉCHENYI ISTVÁN PÖLÖSKEI URADALMÁBAN

Az elmúlt évtized magyar gazdaságtörténetírása nem mulasztotta el hangsúlyozni az elkülönözött birtokhasználat és a tagosítás jelentőségét a tőkés gazdálkodásra való áttérés szempontjából a XIX. szd-i magyar mezőgazdaságban.¹ Mégis, annak ellenére, hogy gazdag monográfiák állnak ma már rendelkezésünkre egy-egy nagyobb uradalom gazdálkodásáról mezőgazdaságunk fejlődésének e fontos időszakából,² még nem került sor arra, hogy az elkülönözés és tagosítás folyamatát valamely birtokon a maga egész menetén végigkísérte és részleteiben megvizsgálta volna a történetkutatás. Ennek megkísérlése magában is érdekes feladat; — különösen érdekessé teheti viszont az, ha e folyamatot épp Széchenyi István birtokain vesszük vizsgálat alá, akiről köztudomású, hogy a tőkés irányú átalakulás szükségességének egyik legelső és kétségkívül legnagyobbhatású meghirdetője volt a még feudális Magyarországon.

Széchenyi Sopron megyei, cenki uradalmát tette azzá a kísérleti műhellyé, ahol először néz szembe az elkülönözés és tagosítás gyakorlati problémáival. 1828—30-ban Nagycenken úgy valósította meg az allodiális jövedelmek fokozhatóságának ezeket a feltételeit, hogy a parasztság károsodásának elhárítása érdekében inkább maga vállalt átmeneti jövedelemcsökkenést azáltal, hogy a helység határának jobbminőségű részét engedte át jobbágynak. De ilyen áldozatokra maga Széchenyi is legfeljebb csak egy-egy helység tekintetében vállalkozhatott; egész uradalmak ilyen alapon való átszervezése lehetetlennek bizonyult. Amikor tehát az 1832—36. évi országgyűlés olyan törvényt hozott, mely szerint a parasztság ellenkezése ellenére is végre lehet hajtani a földek átcserélését és az urasági földek tagosítását, — Széchenyi sem ajánlotta fel többé soha a határ jobbik részét a parasztságnak, hogy a tagosításhoz való hozzájárulását ezáltal megnyerje, hanem maga is a kényszerítő erejű törvényhez ragaszkodott.

E fordulatot csak erősítette Széchenyi liberális szemléletmódjának változása: — a kisbirtokú vagy éppen birtoktalan megyei ellenzéknek hatalomra kerülése és a nagybirtokosokkal szembeni fellépése Sopron megyében — „a tulajdonosi jussokhoz és földesúri igazakhoz” való merev ragaszkodást váltotta ki Széchenyiben az ellenzék által követelésekre és ellen-

¹ Pach Zsigmond Pál: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Bp., 1952. 194—198. l.

² Szabad György: A tatái és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957. — Szántó Imre: A parasztság kisajátítása és mozgalmái a gróf Festeticsek kesztői helyi ágának birtokain 1711—1850. Bp., 1954.

állásra buzdított saját jobbágyaival szemben, s hamarosan elérkezik az idő, amikor a jobbágyinstanciák keserűen idézik a „megfordult” Széchenyinek fejére a Hitel „arany szavait”.³

Széchenyi István Zala megyei, pölöskei uradalmában már e fordulat végbemenetele után került sor az elkülönítésre és tagosításra, s így ezek magukon is viselték annak valamennyi jegyét.⁴ A pölöskei jobbágyok 1840. febr. 6-án Széchenyihez intézett folyamodványából kitűnik, hogy az uradalmi tisztség már az előző esztendőben oly könyörtelenül „kivetköztette” őket határbeli legelői és fáizási haszonvételeikből, „hogy a határozáson kint volt tekintetes 2-ik alispány úr akkor azt mondotta, hogy ő a directio részéről azt nem tette volna”, az uradalom pedig a falu közelében fekvő, jóminőségű jobbágyföldeknek távoli, vízhordásos, silány földekre való át-cserélését is erőltetni kezdte.⁵ Mint a megyei becsüsök már 1839. dec. 18-án megállapították: „a jobbágyok kezein levő szántóföldek még egyszer annyit érnek, mint azon földek, melyeket ezek helett a tekintetes uradalom nékik cserében akart adni”.⁶

Minderről a pölöskei jobbágyok „nem hihetvén, hogy azon kegyes földesuraságunk parantsából származzanak, akinek kegyes lelke el nem nézheti azt, hogy hív alattvalója tenkre jusson” — 1840. februárjában két küldöttséggel is felkeresték a Pozsonyban időző Széchenyit. Panaszuk azonban eredménytelen volt, hiába ismételték meg 1840. aug. 24-én is. A falusi előljárást az uradalom tömlöcözéssel büntette panaszkodásáért, ellenkezéséért. „Egyedül méltóságos uraságunk atyai kegyességéhez vagyon bizodalunk, kinek az egész országban a szegén adózókhoz való pártolásával híre nagy” — írták a pölöskeiek.⁷ De a benyújtott instanciákra Lunkányi János jószágkormányzó fogalmazta meg a Széchenyi által adandó választ; s Széchenyi azok tartalmával meg volt elégedve.⁸

A pölöskei uradalom mérnöki felmérése Lunkányi éber felügyelete mellett folyt. A jószágigazgató „czeruzát, gumi elasticumot hordoz zsebében”, és könyörtelenül belejavít a készülő mappákba, ahol azok nem eléggé szolgálják az uradalom érdekeit. Annyira drasztikusan járt el az uradalmi érdekek érvényesítésében, hogy ezzel rendkívül megnehezítette az uradalom ügyészenek, Szabó Jánosnak helyzetét a megyei hatóságokkal szemben. Szabó szóvá is tette, hogy ily módszerekkel „véli Director Úr elérni,

³ Mindezekről a kérdésekről részletesen: Tilkovszky Lóránt: „Az elkülönítés és tagosítás Széchenyi István cenki uradalmában”. Agrártörténeti Szemle, 1961. évf. 1. szám.

⁴ A tanulmányunkhoz feltárt levéltári forrásanyag főbb állagai, és idézési módjuk: B. Bártfai Szabó László által gyűjtött dokumentumok, „Széchenyi István Gyűjtemény” címen, az Országos Levéltárban. Cs. Széchenyi család levéltára, az Országos Levéltárban. H. Helytartótanács, Departamentum Urbariale. (Országos Levéltár.) L. „Lunkányi hagyaték”, az Országos Levéltárban; 1. fasc.: Széchenyi István levelei Lunkányi Jánoshoz. S. Széchenyi István elpusztult cenki kastélya házilevéltárának megmentett maradványai, „Széchenyi család iratai” címen a Soproni Állami Levéltárban. ZKJ. Zala vármegye kögyűlési jegyzőkönyvei a Zalaegerszegi Állami Levéltárban.

⁵ B. 8. fasc. 87. fol.

⁶ Cs. III. k. 17. sz. D/

⁷ Cs. III. 17. sz. H/

⁸ L. Széchenyi — Lunkányihoz, Cenk, 1840. szeptember 1.

hogy nem fogja senki is elhinni azt, hogy a jobbágyok jó földjeit elszedték és helyettek rosszakat adtunk”? Széchenyihez 1841. ápr. 7-én írt levelében a Lunkányi vezérlete alatt álló gazdatiszti kar számos visszaélésére is felhívta a figyelmet,⁹ de levelét Széchenyi Lunkányi kezére adta, aki nem habozott őt a gróf nevében hivatalából azonnal elmozdítani.¹⁰

A pölöskei jobbágyok könyörgésére a megye 1841. jan. 11-én eltiltotta az uradalmat a legelő elfoglalásától mindaddig, míg törvényes döntés nem született az elkülönözésről.¹¹ Az uradalom új ügyésze, Kovács László kérésére, július 1-én nevezi ki a megye a „tagosító választmányt”, a pölöskei uradalom részére.¹² Ennek a barátságos egyezés előmozdítására tett kísérletei sikertelenek maradtak.

1841. novemberének második felében indulnak meg Széchenyi István „összvesítést és elkülönözést tárgyzó pereit” az uradalom központjában, Pölösken tartott úriszéki üléseken. Nov. 15-én Tüttös, 20-án Pölöske, Bak és Náprádfa ügyében született döntés. A tüttösi perben „az alperes jobbágy-ság részéről jelen volt tiszti főügyész úr” nem járult hozzá a tagosításhoz, mert a parasztság elsőosztályú földjeiért az uraság csak másodosztályúakat ajánl cserébe, márpedig, mint hangoztatta, az 1832—36. évi 10. tc. 6. szakasza értelmében a csere csak akkor történhetik meg, „ha tökéletesen annyit érő adatik a jobbágyoktól elvettek helyett”. Kívánja tehát „az alperes jobbágyokat eddig is használt, kitelhetőleg javítgatott szántóföldjeiknek és rétjeiknek birtokában meghagyatni” — amiért a tüttösi jobbágyság a barátságos egyezkedési kísérlet alkalmával is a megyei küldöttség előtt „sóvárogva esdeklett”. — A legelőelkülönözés iránt nem tett ellenvetést, csak azt hangsúlyozta, hogy a parasztnak marháik számára elegendő legelő adassék, hogy a közterheknek eleget tehessenek.

Az úriszék nem fogadta el a jobbágyságot pártfogoló tiszti főügyész véleményét. Hivatkozott az 1832—36. évi 5. tc. 7. szakaszára, amely az „értelmesebb gazdálkodás” előmozdítása érdekében a földesúr számára lehetővé teszi az összesítést, ha ezáltal „a jobbágyságnak a maga eddigi birtokától elesni kellenék is”. Nem értett egyet azzal, mintha elsőosztályú földért csak elsőosztályút lehetne cserébe adni, hiszen a törvény is nem „szinte olyant, hanem annyit érőt adatni rendel”. A fennforgó különbség kiegyenlítésére elegendőnek találta az uradalom azon ajánlatát, hogy a csereföldek minden holdjához 100 □-öl pluszt fog kiméretni. — A legelőelkülönözés tekintetében a 903 hold közlegelőből 280 holdat ítelt meg az úriszék a jobbágyság számára.¹³

A pölöskei perben a tiszti ügyész a tagosításnak ugyancsak mindjárt ellentmondott, mert elsőosztályú jobbágyföldekért másod- sőt harmadosztályú földeket ajánlott cserébe az uradalom. — A legelő tekintetében az uradalom jobbágytelkenként 8 holdnyit akart volna számítani; a tiszti ügyész azonban a jobbágyok kívánságának megfelelően a maximális, telkenkénti 22 hold megállapítását követelte.

Az úriszék a cserét nem is ítélte meg, noha az uradalom holdanként 100 □-öl ráadást is ajánlott. A legelő tekintetében pedig az úriszék telken-

⁹ B. 8. fasc. 520. fol. Szabó János — Széchenyihez, Eger, 1841. április 7.

¹⁰ Uo. 623. fol. Szabó János — Széchenyihez, Zalamindszent, 1841. ápr. 19.

¹¹ ZKJ 195/1841.

¹² Uo. 1896/1841.

¹³ CS. III. k. 23. sz. A/.

ként 16 holdat ítelt meg; összesen tehát 368 holdat, a helységben lévő 23 telek után.¹⁴

A *Bak* helységbeli jobbágyok elleni perben a tagosítás ellen — mivel egyenlőképpen másodosztályú földek kicseréléséről volt szó, — a tisztí főügyésznek nem volt ellenvetése. Az 1898 holdnyi közlegelőből pedig — egy egész telekre 16 hold törvényes legelőjárandóságot számítva — 460 hold kihasítását ítélte meg az úriszék. Az itt található fa a jobbágyság örökös, kizárólagos használatába jut, de viszont a fáizást ezentúl kizárólag innen folytathatja.¹⁵

A *náprádfai* perben a jobbágyokat pártfogoló tisztí főügyész ellenezte a tagosítást, mert az uradalom másodosztályú földekért harmadosztályút ajánlott cserébe. — A legelőelkülönözés tekintetében pedig, — míg az uradalom mindössze 6 holdat akart kihasíttatni a jobbágyoknak sessionként, — a közlegelő silánysága miatt a maximális 22 hold kihasítását kérte.

Az úriszéki ítélet azonban az okszerűbb gazdálkodás igényeinek mindennél előbbre helyezését mutatja. A csereföld minőségi alábbvalóságát mennyiséggel kívánja pótolni az uradalom holdankénti 100 □-öles ajánlása alapján. — A legelőből egy-egy sessióra 16 holdat ítélnek meg, a 12 telek után tehát összesen 192 holdat. Ehhez fáizás-váltságul járul még 38 hold; tehát végeredményben 230 holdat hasítának ki a jobbágyság számára az összesen 844 holdnyi közlegelőből.¹⁶

Zala megye polgári törvényszéke 1841. nov. végén, december elején tárgyalta az úriszéken hozott ítéleteket. Először a *pölöskei* perben hozott ítéletet vizsgálta felül, november 29-én. Itt is az volt a vélemény, hogy az uradalom által felajánlott csereföldek „az egész határban a legrosszabb minőségűek”, s így a tagosítás nem lehetséges. A legelőelkülönözést viszont itt is jóváhagyták, de a fáizás tekintetéből bizonyos pótlást még szükségesnek tartottak.¹⁷

November 30-án a megyei törvényszék jóváhagyta *Bak* helységét illetően a tagosítást és a legelőelkülönözést is, azzal a hozzáadással, hogy a fában mutatkozó hiányt az uraság a maga számára jutott részből pótolni köteles.¹⁸

December 1-én a *tüttösi* perben a legelőelkülönözésre vonatkozó ítéletet a megye is jóváhagyta, a tagosításra vonatkozóan azonban az alábbi döntés született: „Miután... a célban vett kicserélés kizárólag csak az uradalom hasznára célozna, s a rosszabb minőségű földek adásával kétségtelenül a jobbágyság kárát magával hozná, ezen okból az uradalom által javallatba vett csere, mint a jobbágyság részére kérdésen kívül káros, itten bíróilag helyben sem hagyattathatik; s a célzott kicserélésnek hely nem adattatik”.¹⁹

Ugyanezen a napon tárgyalta a megyei törvényszék a *náprádfai* tagosítási és elkülönözési pert is. A tagosítást nem hagyta jóvá, mert mint megállapítást nyert, a kicseréltetni kívánt, jól trágyázott és művelt 104 hold jobbágyföldért az uradalom távolabbfekvő, trágyázatlan nem szokott

¹⁴ Uo. 17. sz. D/.

¹⁵ Uo. 22. sz. 1. cs. 48. B/.

¹⁶ Uo. 25. sz. B/.

¹⁷ Uo. 17. sz. D/.

¹⁸ Uo. 22. sz. 1. cs. 48 B/.

¹⁹ Uo. 23. sz. A/.

földeket akar adni, s így „a kicserélés kizárólag csak az uradalomnak magány hasznát, s a jobbágyság egyenes, világos károsodását nyilvánítaná”. Az uradalom által kilátásba helyezett pótlás ezt a veszteséget korántsem egyenlítőné ki: előbb jutna a jobbágyság inségre, mint hogy a kapott csereföldeket haszonvehetőkké tehetné. Az úriszéki ítéletnek a legelő-elkülönözésre vonatkozó részével a megyei törvényszék egyetértett; de figyelmeztetett, hogy a jobbágyság részére kihasítandónak megjelölt terület egy része vízmósos, gödrös, s így a jobbágyság részére teljesen haszonvehetetlen. Ehelyett tehát máshol kell a megfelelő részt kihasítani.²⁰

A náprádfai jobbágyság még 1842. márc. 18-án folyamodványt intéztek a királyhoz, előadván benne, hogy jó földjeikért „oly hitvány földeket adni a földesurasági szándék, melly földeket ötödösöknek, nyolcadosoknak neveznek, azért, mert egy csekély haszonvehető részecskéjét ötödében, egy részét nyolcadában szokták néha kivenni; de az uraság arra, hogy maga ekéivel szántassa, soha érdemesnek nem találta”.²¹ — A kancelláriából a helytartótanácsra, onnan a megyéhez került a kérvény. Lunkányi egyáltalán nem aggódott amiatt, hogy a náprádfaiak instanciájában foglaltak valódiságát megyei küldöttség fogja megvizsgálni. Így utasította Kovács Lászlót, az uradalom ügyészét: „Nyomoztasson ki az instantia írója és dictaloja. Több tán nem is szükséges.”²² Valóban, a legkisebb nehézség sem merült fel, s az augusztus 8-i közgyűlés úgy döntött, hogy „ezen folyamodás bővebb tárgyalatása nem szükséges”, mert időközben a megyei törvényszék már ítéletet hozott a náprádfai tagosítási és elkülönözési perben.²³

Lunkányi jószágigazgató ebben az időszakban minden energiát a tagosítás és elkülönözés ügyének előmozdítására kívánt összpontosítani; ennek érdekében kikapcsolni igyekezett minden zavaró momentumot. Márpedig ilyen volt Kellénk-pusztaság lakosainak már 1840-ben megindult tiltakozása az ellen, hogy 1783-ból származó szerződésük legfőbb pontjait az uradalom szisztematikusan törekszik gyakorlatilag érvényen kívül helyezni.²⁴ A vármegye úriszék tartására akarta ez ügyben az uradalmat kényszeríteni, de Lunkányi, hogy ezt elháríthassa, inkább megígérte, hogy a tagosítási perek bevezetéséig az uradalom tartózkodni fog Kellénket illetően a régi állapot megváltoztatásától.²⁵ — Nyilvánvalóvá lett Lunkányi előtt az is, hogy a pölöskei uradalom tagosítási pereinek befejezéséig nem célszerű a tagosítási pereket a harmadik Széchenyi uradalomban, a szentgyörgyváriiban is megkezdeni. Ez tehát egyelőre lekerült a napirendről.²⁶

A pölöskei uradalom tagosítási és elkülönözési pereinek a helytartótanácsához való felterjesztése után onnan 1842. májusában érkeztek a megyéhez a perbeli intézőlevelek. A május 10-i intézőlevél *Bak* esetében a legelőelkülönözés és a fáizási problémák megoldására a barátságos egyezés

²⁰ Uo. 25. sz. B/.

²¹ Uo. 25. sz. B/ 123. fol.

²² S. 1. fasc. 77. fol. Lunkányi — Kovács Lászlóhoz, Sopron, 1842. augusztus 8.

²³ ZKJ 2202/1842.

²⁴ Kellénkiek instanciája Széchenyihez, 1840. febr. 6. (B. 8. fasc. 89. fol.) az alispánhoz 1840. jún. 4.; a megye közgyűléséhez júl. 16. (S. 2. fasc. 5–7. fol.); Chapó Móric családi levéltáros deklarációja, 1842. júl. 28. (CS. III. k. 1. cs. 30–31. A/).

²⁵ S. 1. fasc. 71. fol. Lunkányi — Kovács Lászlóhoz, Sopron 1842. júl. 16.

²⁶ B. 9. fasc. 184. fol. Lunkányi — Széchenyihez, Sopron, 1842. március 1.

megkísérlésére adott utasítást. A május 17-i intézőlevél Pölöske esetében új tagosítási terv készítését, a legelőelkülönözés és fáizás tekintetében pedig ugyancsak egyezési kísérletet kívánt. A május 24-én kelt intézőlevelek pedig Tüttöst és Náprádfát illetően új, célszerűbb, a jobbágyság érdekeit jobban figyelembevevő tagosítási terv készítését írták elő.²⁷

A pölöskei jobbágysággal a legelőelkülönözés és fáizás iránt a barátságos egyezésre tett kísérlet megbukott, mert az uradalom a jobbágyság egy részét bírta csak rávenni az egyességlel aláírására, s később azok is visszavonták.²⁸ — A baki jobbágysággal azonban 1842. okt. 21-én sikerült Lunkányi jóságkormányzónak megkötnie az egyességet, mely a jobbágyság részére kihasítandó legelő nagyságát 549 holdban határozta meg. A egyesség értelmében „a jobbágyság tüzi és épület fáizására átengedett erdőrészeknek szabad használása a jobbágyságot illetően ugyan, azokra mindazáltal a földesúri felügyelés a törvény értelmében ünnepélyesen és forma szerint fenntartatik”. A földesúri felügyelet az erdőgazdálkodásra vonatkozott; hogy ti. biztosítva legyen a jobbágyság kezére került erdők megfelelő számú vágásokra osztása, s a vágások meghatározott évekig legeltetési tilalom alatt tartása.²⁹

A baki egyességet 1842. dec. 7-én a megyei törvényszék jóváhagyta és felterjesztette a helytartótanácsához.³⁰

Pölöskével a földek cseréje iránt sem lehetett megegyezni. Náprádfa és Tüttös jobbágysága ugyancsak nem állt egyességre sem a tagosítás, sem a legelőelkülönözés és fáizás tekintetében. „Ezek iránt tehát majd a pör fog folytatni” — írta 1842. okt. 22-én Lunkányi Széchenyinek.³¹

Nagy előkészületek után 1843. máj. 2-án újra összeült tehát Pölöskén az úriszék. A Pölöskére vonatkozóan előterjesztett új tagosítási terv már csak annyi föld kicserélésére szorítkozott, amennyiért azonos osztályzatút tudott cserébe ajánlani. A tisztí ügyész a távolság és a menedékesség miatt a csereföldeket most sem tartotta egyenértékűeknek, de ezt az ellenvetést az úriszék már nem vette figyelembe. — Az 1250 holdas erdei közös legelőből 403 hold elkülönözött legelőt ítelt meg a jobbágyság számára az úriszék.³²

A tüttösi tagosításra készített új terv a cserébe ajánlott urasági földek osztályzatának csalárd megváltoztatásán alapult. Mint Kovács László uradalmi ügyész Lunkányinak már január 8-án jelentette, „a tüttösi földek becsüje, tökéletesen az uradalom hasznára, egészen kiigazított, oly módon, hogy a megbetsült urasági földeknek $\frac{2}{3}$ -da első osztályba tétellett, s csak $\frac{1}{3}$ -da lett 2-ik osztályzatúvá. Ezen classificatio mellett bizonyosan commassálhatunk”.³³ — A május 2-i úriszéken az uradalom most már nem 100, hanem 276 □-öl pótlást ajánlott azoknak a jobbágyságnak, akiknek cserébe másodosztályú föld jutna. Molnár János pártfogó tisztí főügyész azonban még így is ellenvetéssel élt; hangsúlyozva, hogy „a minéműséget a mennyiséget soha ki nem pótolhattya”. De az úriszék arra az álláspontra

²⁷ H. 542, 548, 603, 604/1842.

²⁸ CS. III. k. 17. sz. D/.

²⁹ Uo. 22. sz. 1. cs. 48 B/.

³⁰ H. 138/1843.

³¹ B. 9. fasc. 398. fol. Lunkányi — Széchenyinek, Pölöske, 1842. október 22.

³² CS. III. k. 17. sz. D/.

³³ S. 4. fasc. 491. fol. Kovács László — Lunkányihoz, Pölöske, 1843. jan. 8.

helyezkedett, hogy ennél jobb tagosítási tervet, a helyi adottságokat tekintetbe véve, előterjeszteni nem lehet; s hogy a tagosítással járó gazdálkodási előmenetelt tekintve helytelen volna „holmi tsekélységben fennakadni”.³⁴

Náprádfára vonatkozóan az uradalom a május 2-i úriszéken kijelentette, hogy új, célszerűbb tagosítási tervet nem tud előterjeszteni, mert az uradalom kezén Náprádfán kizárólag harmadosztályú földek vannak, s így csak ilyet adhat cserébe. Az osztályzati különbség szerint nem a rosszabb fekvésből, vagy talajminőségéből adódik, hanem kizárólag abból, hogy ezek cenzusföldek, amelyeket a parasztság a bérleti idő bizonytalansága miatt nem művelt és trágyázott olyan alaposan, mint úrbéres földjeit. Az uradalom felajánlotta, hogy minden féltelkes jobbágnak a csere érdekében 1 egész hold ráadást ad, s azonkívül a náprádfai jobbágyságot mindenféle kilencedtehortól egész birtoka után örök időkre felmenti. — A pártfogó tiszti főügyésznek ezen engedmények ellenére az volt a véleménye, hogy maradjon el a csere, mert azáltal a jobbágyság károsodik. Az úriszék azonban megítélte a tagosítást. A legelőből 200 hold kihasítását és elkülönözését rendelte el a jobbágyság számára; — a fáizás pótlására 9¹/₂ holdat elegendőnek ítélte.³⁵

Az 1843. máj. 18-i megyei törvényszék az úriszék valamennyi ítéletét jóváhagyta, és felterjesztette a helytartótanácsához, ahol azok soronkívüli és kedvező elintézése érdekében Széchenyi titkára, Tasner Antal fáradozott. S bár ismerte az e téren reá váró nehézségeket, biztatólag írta Lunkányinak: „A legalkalmasabb utak tudvák előttem”.³⁶

A helytartótanács azonban 1844. tavaszán közölte, hogy az 1792. évi felmérés anyagának ismerete nélkül nem hagyhatja jóvá a tagosítási és elkülönözési perekben hozott ítéleteket. 1792—94-ben ugyanis az irtások visszaváltásával kapcsolatban már egyszer szabályozták a pölöskei uradalom helységeit. A szabályozás azonban „domestice” történt, s arról semmiféle iratot nem terjesztettek fel annak idején a helytartótanácsához.³⁷

Tasner tanácsára Lunkányi a megye által azt válaszoltatta április 27-én, hogy csak 1805. óta kell a rendezési peréket a helytartótanácsához felterjeszteni, s ennek a rendelkezésnek a korábbi időkre visszaható ereje nem lehet; az elmúlt fél évszázad alatt különben sem volt panasz egyik fél részéről sem e rendezés ellen; továbbá, hogy a megye levéltárában sem találtnak e rendezésre vonatkozóan iratok.³⁸ — De ha ezalól sikerül is kibújni, további aggodalmat jelentett Lunkányi és Tasner számára az, hogy nincs-e a helytartótanács egy még korábbi, 1777—78-ban történt rendezésnek is tudatában és adatainak birtokában? Tasner április 4-én még bízva írta Lunkányinak, hogy a helytartótanácsban úgy látszik senki sem tud erről: — „természetesen én semmi említést nem fogok tenni”.³⁹ Április 18-án azonban már saját szemével láthatta a helytartótanácsban a vonatkozó aktákat, — az 1767. évi státussal egybevetve. De azért csüggedésre

³⁴ CS. III. k. 23. sz. A/.

³⁵ CS. III. k. 16. sz. E/ 164—166 fol; 25. sz. B/ 128—137. fol.

³⁶ B. 9. fasc. 107. fol. Tasner — Lunkányihoz, Pest, 1843. jan. 8.

³⁷ H. 253. 889/1844.

³⁸ B. 9. fasc. 231. fol. Tasner — Lunkányihoz, Pest, 1844. ápr. 2; — H 889/1844.

³⁹ B. 9. fasc. 227. fol. Tasner — Lunkányihoz. Pest, 1844. ápr. 4.

nincs ok: „kommt Zeit, kommt Rath; tán lesz még mód itt segíteni a dolgon valahogy”.⁴⁰

Tovább bonyolította a dolgot az, hogy a pölöskei jobbágyságok nem hagyták szó nélkül a földek megbecsültetésénél elkövetett azon uradalmi visszaéléseket, amelyek példáját Tüttösön is láthattuk, hanem még 1843. jún. 9-én folyamodványt intéztek a királyhoz, s ebben előadták, hogy a perkorábbi fázisában szerepelt becsüleveget, amely az uradalomra nézve kedvezőtlen volt, elsikkasztották, és az új becslést a jobbágyság bevonása nélkül, kizárólag az uradalom részéről felesküdtetett becsűsökkel végeztették el. E hamis becsülevél mellett a megyei tisztí ügyész sem léphetett fel kellő súllyal a jobbágyság védelmében.⁴¹ Ezt a királyi kancelláriától a helytartótanácsához áttett jobbágyság folyamodványt Széchenyi István személyi titkárának, Tasner Antalnak közbelépésére a tisztviselők elfektették. Tasner 1844. ápr. 4-i levelében írta Lunkányinak: „A pölöskei pörre nézve eddigelé szerencsésen el van mellőzve a jobbágyság folyamodványa”.⁴²

A Zala megyei Széchenyi birtokok tagosítási és elkülönözési pereinek helytartótanácsi felülvizsgálatával kapcsolatban a vesztegetés ténye egészen nyilvánvaló: „Az illetőkkel is, kik hozzáférhetők, igen bizodalmas lábon állok. S ha lenne még tetteleges capacitatióra szükség, majd előlegezek arra, s Önnek tudtára adom a megtérítés végett” — írta Tasner Lunkányinak. Az is kiderül, kik a helytartótanácsnál azok a referensek, akiket ily módon kell az ügyeknek az uradalomra nézve kedvező előterjesztésére „capacitálni”: — „A mi pöreink közül a bakit először Odry, másodszor Szabó, jó barátunk; a pölöskeit először Pap Gábor, másodszor Babarczy; — a többi mind mindenkor Szabó referálta”.⁴³ Szabót Széchenyi személyesen is felkereste. A „capacitáció” nem volt hatástalan, mert ez alkalommal „azt is mondá referens úr, hogy a bizonytalan állapotnak és abból eredő hanyag földművelésnek megszüntetése végett a baki és tán pölöskei pert is azonnal executioba is lehetne venni, mivel már semmi lényeges változás bennük nem fog történni, csekélysegeket pedig utóbb pótolólag is lehet kijobbitani”.⁴⁴

A pölöskeiek azonban 1844. ápr. 28-án újabb folyamodványt intéztek a királyhoz, melyben a tagosítási és elkülönözési perben ellenük hozott döntés felülvizsgálatát kérték. A kancellária május 9-én ezt a folyamodványt is áttette a helytartótanácsához.⁴⁵ Az így előállott helyzetet Tasner június 16-i, Lunkányihoz intézett levele eként jellemzi: „Pölöskére nézve... sajnálkozva kell jelentenem, hogy a jobbágyság, miután első folyamodványukra nem kaptak oly sokáig semmi feleletet, legújabbban újólag folyamodtak öfelségéhez, hivatkozva első folyamodásukra, és panaszkodnak a csere iránt. Az ő folyamodványuk a cancellariától ismét leküldetett Budára a helytartótanácsához. Az elsőt, mint tudja Ön, sikerült elmellőzni, de ezen másodikat lehetetlen, mint legjobb barátink is mondják. Azért e kérelem, (mellynek másolatát remélem e hónap végével Önnek megküldhetni), a vármegyéhez fog küldetni, az uraság és megye kihallgatása végett,

⁴⁰ Uo. 223. fol. Tasner — Lunkányihoz. Pest, 1844. ápr. 18.

⁴¹ H. 652/1843. 16. fol.

⁴² B. 9. fasc. 227. fol. Tasner — Lunkányihoz. Pest, 1844. ápr. 4.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo. 231. fol. Tasner — Lunkányihoz. Pest, 1844. ápr. 2.

⁴⁵ H. 253/1844.

s így ott lesz szükséges az ellenokokat előadni, később pedig, miután a tárgy Bécsbe felküldetett, ott lesz szükséges egy ágens segítségével informálni”.⁴⁶

Mikor a helytartótanács a pölöskeiek mindkét folyamodványát egyszerre leküldte Zala megyéhez kivizsgálás végett, a pölöskei uradalom ügyésze, Kovács László, 1844. aug. 11-i nyilatkozatában azok tartalmát teljesen alaptalanoknak jelentette ki. Azt állította, hogy e folyamodványok kizárólag felbujtás eredménye; a felbujtó pedig nem más, mint az uradalom korábbi fiskálisa, aki így áll bosszút elbocsáttatásáért. Sürgette a helytartótanács végső döntését, mert addig „egyik fél sem miveli kellő módra a földjeit, és a trágyát csak otthon felhalmozza... Márpedig pölöskei uradalom helységeinek u. m. Pölöske, Bak, Tüttös és Náprádfának elkülönözései most már 6 esztendeje, hogy célba vétettek”.⁴⁷

Az uradalmi ügyész nyilatkozatát a megye már a helytartótanács elé terjesztette, amikor kiderült, hogy abba valami hiba csúszhatott, benné valami kellemetlen elszólás történhetett, mert Lunkányi sürgősen egy másikat irattatott helyette, magánlevélben Tasnerhez küldötte, s ő aztán a helytartótanácsnál az iratokat titokban sikeresen kicseréltette. Erről 1844. okt. 6-i levelében így számolt be Lunkányinak: „Azon újabb nyilatkozat, melyet utolsó becses levelébe zárva küldött, már ki van cserélve, s az előbbi nyilatkozat kezeim közt létezik. A változtatás jól történt. S noha Szabó még most sem érkezett meg, azért mégis meg van ígérve nekem, hogy a pölöskei pört illető folyamodás azon új nyilatkozattal etc. együtt holnapután referáltatni fog, s pedig az illető mindent elkövetend, hogy kedvezőleg üssön ki a dolog. Bécsbe már csak fel kell menni ez ügynek; miről azon esetre majd értekezendünk: egyébiránt, hacsak lehetséges, tán ezt is elmellőzhetjük”.⁴⁸ Egy későbbi, október 29-én kelt levelében még egyszer visszatért erre az ügyre: „Remélem vette Ön utolsó levelemet, mellyben megírtam az irománycsere megtörténtét”.⁴⁹

A tüttösi és náprádfai pereket Méreynél sürgette: „M-y megígérte különös megkérésemre, hogy e két pört mentül előbb referáltatja, és pedig Sz. által, s ekkép remény van, hogy e két pör mentül előbb definitive és kivánság szerint bevégeződve a megyéhez jutand”.⁵⁰ Szabó azután úgy referálta az ügyeket, ahogyan kellett; Tasner november 21-én a jószágkormányzóval már örömmel közölhette, hogy a perek „szerencsésen keresztülmentek a tanácson; helyben hagyólag és végképpen; úgy hogy nemsokára végrehajtás végett a vármegyénél lesznek”.⁵¹

Az ügy sikerében közreműködött helytartótanácsi tisztviselők szolgálatait azonban honorálni kell; ezért Tasner már 1844. december 21-i levelében közölte Lunkányival: „Budán lesz egy kis költségem tett ígéreteim szerint; majd annakidején az egész megtérítendő summáról fogom Önt tudósítani”.⁵² Tasner Széchenyi budapesti ingatlanainak jövedelmipénztárából fizette meg az uradalom kezére dolgozó embereket, s Lun-

⁴⁶ B. 9. fasc. 264. fol. Tasner — Lunkányihoz. Pest, 1844. jún. 16.

⁴⁷ CS. III. k. 17. sz. D/.

⁴⁸ B. 9. fasc. 354. fol. Tasner — Lunkányihoz. Pest, 1844. okt. 6.

⁴⁹ Uo. 347. fol. Tasner — Lunkányihoz. Pest, 1844. okt. 29.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo. 375. fol. Tasner — Lunkányihoz. Pest, 1844. nov. 21.

⁵² B. 9. fasc. 395. fol. Tasner — Lunkányihoz. Pest, 1844. dec. 21.

kányi a felügyelete alatt álló cenki főkasszából rekompenzálta a költségeket.

A pölöskei pert Bécsbe is fel kellett azonban terjeszteni. Tasner megszerezte másolatát annak a felírásnak, mellyel a helytartótanács a pert felküldte, — és eljuttatta Lunkányihoz, „pro privatissimo usu”, azzal a kéressel, hogy másoltassa le; az eredeti másolatot pedig tüstént semmisítse meg, nehogy az azt készítő helytartótanácsi tisztviselő kompromitáltassék. E belső ügyviteli irat tartalmáról való tájékozódásnak azért volt nagy jelentősége, mert a bécsi közbenjárásra Lunkányi által felkérendő ágens, Németh Lajos, már ennek ismeretében teheti meg a szükséges lépéseket.⁵³

A helytartótanács által a pölöskei perben adott vélemény az uradalom érdekei szempontjából „igen kedvező” lévén, Bécsben simán jóváhagyást nyert. Így 1845. febr. 25-én a helytartótanács közölte Zala megyével, hogy Pölöskén a tagosítás és elkülönözés végrehajtásának nincs akadálya, annál is inkább, mert az iratokból kitűnik, hogy a jobbágyság ezáltal nem fognak károsulni. A pölöskeiek kétféle irányú folyamodványa pedig figyelmet sem érdemel, mert az uradalom ügyészének nyilatkozata által azok teljesen megcáfoltaknak tekinthetők.⁵⁴

1845. júl. 21 és 24 közt történt a tagosítási és elkülönözési perekben hozott végítéletek kihirdetése a pölöskei uradalom helységeiben; a következő napokban pedig már a földek kihasítására is kísérlet történt. Kritikus pillanatok voltak ezek: ekkor dőlt el, hogy kell-e számolnia az uradalomnak a jobbágyság részéről tetteles ellenszegüléssel, vagy nem? — Július 28-án Kovács László uradalmi ügyész és Thassy szolgabíró a mérnökkel együtt megjelentek Pölöskén. A falu összegyülekezett jobbágysága félelmetesen követte őket a határba ahhoz a vonalhoz, amely az úri birtokot a jobbágybirtoktól elkülönözteti, s „közben csak azt mondogatták mindig, hogy ezen kihasítást meg nem állhatják”. Amikor a póznák már fel voltak állítva, „Szakony, Cziráki s néhány más primipilus jobbágyság”, körülfogták az uradalmi ügyészt, s azzal vádolták, hogy ő az oka annak, hogy „ők illy keveset kapnak, s illy pántlika formában”. Az azonban kerülni igyekezett a szóváltást, s azért csak mosolygott a „faggatolódzásokon”. Ezután következett a legválságosabb pillanat: az uradalom kirendelt bérései parancsot kaptak, hogy az uraság részére jutott jobbágyföldeket, mindjárt a jobbágyság jelenlétében szántsák fel, az urasági birtokbavétel jeléül. Vagy most rontanak rá a jobbágyság a jelenlévő urakra és a szántani kezdő urasági bérésekre, vagy soha. De a pölöskeiek „várakozáson felül jól viselték magukat. Meg kell azonban említenem — írta Kovács László Lunkányinak, — hogy ők Egerszegben minden törvénytudó urat már előbb befutottak, s ottan mindenkitől csak azt a választ kapták, hogy már heába resistálnak, mert még hatalom karra is végre hajtatik az ítélet, — mellynek kell leginkább tulajdonítani, hogy magokat békével viselték”.⁵⁵

Náprádfán azonban másként történt: augusztus 1-én „főbíró úr jelenlétébe bennünket a munkából kivertek; heába kívántuk őket capacitálni, mert minden okoskodásunkra csak azt felelték, hogy őket az öreg Excel-

⁵³ Uo.

⁵⁴ H. 279/1845.

⁵⁵ S. 3. fasc. 563. fol. Kovács László — Lunkányihoz. Pölöske, 1845. aug. 2

lentia, értvén a Méltóságos Gróf atyját, megregulázta, — ennél fogva halálíg földjüket nem engedik.”

Tüttös jobbágysága ugyancsak elleneszegült a kihasításnak. E két utóbbi helység ellen tehát az uradalmi ügyész karhatalmat kívánt kérni az augusztus 18-i megyei közgyűléstől.⁵⁶

Pölöskén tehát megtörtént ugyan a kihasítás, de a jobbágyok még aznap megrázó instanciával fordultak Széchenyi Istvánhoz: „Méltóságos Gróf, Földesuraságunk! Több évek előtt könyörögtünk Méltóságod előtt az uradalmi tisztség által pusztulásunkra készített tervek elhárítása és bajaink orvoslása végett. Azt írta akkor Méltóságod, hogy közibénk jövend, megvizsgálánd mindent, s megorvosland. Számos évek folytak azóta le, és Méltóságod keze írásában foglalt, általunk híven őrizett szent fogadását nem teljesítette. Hallottuk mink azt, részént olvastuk, mit írt Méltóságod jeles könyveiben a magyar szegény ember boldogíttására. Tettleg óhajtánk érezni azon arany szavakat”. De „mi szegény betsületes hív alattvalók Méltóságodtól vagy elfelejtettünk, vagy csekélyben vetettünk, vagy megvettünk.” „A Tisztség perekre pereket kezd és halmoz ellenünk. Az első pereket félre teszi, félre teszi velők okleveleinket, mellyeket bennök előadtunk, s az utóbbiakban, mikhez mi mind nem értünk, úgy vezeti a dolgot, hogy mi szegény tudatlanok veszítettünk. Innen van, hogy a napokban, hihető illen perek következtében, házaink mellett birt legjobb, századok óta mívelt szántóföldjeinket, mellyekből egyedül éltünk, mellyek jövedelmének köszönhetjük, hogy minden adózásokat teljesíthettünk, ezen földjeinket, ezen életünket, ezen mindenünket a Tisztség egy szolgabíró és mérnök urak által elfoglaltatta, legszebb veteményünknek haszonvételét se várván be, ekékkel keresztül szántatta, s már most az útra vezetett, mellyen a tellyes bizonyossággal koldusbotra jutni fogunk. — Illy prókatori mesterkedésekkel kivívott ítélettel nyert földeket kíván-e gróf Széchenyi István bírni? Kívánja-e gróf Széchenyi István elvenni tőlünk azon jó földjeinket, mellyekből élünk, mellyek egyedül tartanak fel bennünket? Kívánja-e maga sokkal rosszabb földjeiért elvenni, s azzal szegény hív jobbágyait károsítani? Ezt kérdi közülünk minden jó ember és mindenik azt feleli: ha akár mi prókatori mesterkedésekkel megnyerett is, — gróf Széchenyi István nem képes illy birtokot elfogadni ... Engedjen bennünket élni Méltóságos Gróf, s mi is, ennek utána is, e szerént fogunk maradni igaz hív jobbágyi: pölöskei helységbeliek”.⁵⁷

Széchenyi 1845. augusztus 6-án küldte meg Pestről válaszát „becsületes pölöskei helység közönségének”. Ebben kifejti, hogy a törvény éppúgy kötelezi az urat, mint a jobbágyot; márpedig az elkülönözés is törvény, s az összes hivatalos fórumok által jóváhagyott döntésben „egyik félnek úgy mint a másiknak szüksége megnyugodnia”. Fogadják el tehát a nekik jutott földeket, mint ahogy az uraság is elfogadta a neki ítélteteket.⁵⁸ — Arról természetesen nincs szó a levélben, hogy a tagosítás és elkülönözés meglehetősen egyoldalúan szolgálta az uradalom érdekeit, s hogy nyilván

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ B. 16. fasc. 59. fol.

⁵⁸ B. 10. fasc. 431. fol. — Tartalmát kivonatossan közli Bártfal Szabó László: Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez. Bp. 1943. II. k. 509. 1.

nehezebb a pölöskei jobbágyoknak elfogadni a nekik ítelt „koszt érő” földeket, mint neki az uradalom számára megítélt jóminőségűeket.

Augusztus 17-én a megyei közgyűlés előestéjén a következő volt a helyzet: „A pölöskeiek még most se szántanak; talán még ezen gyűlésre is kívánnak folyamodni”. A túttősiek felkeresték az uradalmi ügyészt, és „mindent ígértek, hogy ezentúl nem ellenkeznek, csak brachiumért ne folyamodjunk”. A náprádfiaiak azonban „idáig még nem adták meg magukat”, annak ellenére, hogy a szomszéd Hosszúfaluban, Eszterházy herceg birtokán karhatalom van a tagosítás végrehajtásával szembeni ottani ellenállás leküzdésére, s így a náprádfiaiak is jól tudhatják, mit jelent ez.⁵⁹

Az uradalmi ügyész bizalmatlanul fogadta a túttősiek „meghunyáskodását”, s csak akkor nyugodott meg, amikor arra is hajlandók voltak, hogy maguk szántsák fel az uraság részére a tőlük elesett birtokot, s újólág kijelentették, „hogy csak brachiumot ne kérjünk, ők soha ujjat húzni nem fognak”. „Ők megbánva tetteket, csak arra kértek, — írta Kovács Lunkányinak, — hogy nem úgy, mint most kiosztatott, hanem hosszába az útra ledülve szabassam földeiket, melyek most nekik estek, hogy a rosszából is egyformán kapjon mindenki”. Kovács erre ráállt, bár így a vízmosásnak a földek kétszegtelenül jobban lesznek kitéve.⁶⁰

A náprádfiaiak ellen azonban karhatalmat kért az uradalmi ügyész a megyei közgyűlésen. Kerkapoly alispán már a gyűlés megnyitásakor monddott szavaiban kiemelte az olyan veszedelmes jelenségeket, mint a náprádfiai jobbágyok ellenszegülése, — így nem volt nehéz elérni, hogy az uradalom karhatalmat kérő folyamodása mindjárt tárgyalás alá vétessék. Ennek során Hertelendy György táblabíró ellenezte a karhatalom alkalmazását és a jobbágyok felvilágosításának, meggyőzésének fontosságát hangsúlyozta. Rámutatott, hogy a jobbágyoknak „Hosszúfaluba, a Herczeg jószágán már két héttől fogva nyakakon van 120 egyénből álló rendes katonaság, mégsem adták meg idáig magokat”. — Kovács erre gyorsan „informálta” a soronlévő szónokokat, s ennek eredményeként „Hertelendy György úr maga minoritásban maradt”. Elhatározatott, hogy Csillag másodalispán Dervarits László táblabíróval, „ki legjobban bírja szomszédságban a náprádfiaiak bizodalját”, továbbá a megyei főügyésszel és a főszolgabíróval „a jobbágyok véginségök eltávoztatása tekintetéből a helyszínére kimenvén, a náprádfiaiakat capacitálják, ez nem használván, ellenek rendes ezredbeli katonaságot használjanak, s ezek erejével foganatosítsák a hozott bírói ítéleteket. Szó volt ugyan még, hogy tüstént menjen a katonaság, de mivel a Hosszúfaluba küldött brachialis deputationnak jelentéséből az tetzett ki, hogy a katonaságnak ingyen kiszolgáltató minden élelmiszereken felül naponként azon jobbágyoknak a katonaságnak 35 ezüst forint napi díjt kell fizetnie, — tehát nehogy a náprádfiaiak is illy nagy summákra netalán menő fizetések által végképpen tönkre tétessenek, — próbáltassék először katonaság nélkül a capacitatio, — ennek nem sikerülte esetén azonban tüstént küldessen reájok állandó katonaság”. Az uradalom is meg akarta ugyan törni a jobbágyság ellenállását, de nem a jobbágyság olyanmértvű kifosztása árán, hogy annak káros következései az uradalmat is sujtsák. Az uradalmi ügyész bizakodott, hogy „meghallván

⁵⁹ S. 3. fasc. 245. fol. Kovács László — Lunkányihoz. Bak, 1845. aug. 17.

⁶⁰ S. 4. fasc. 313. fol. Kovács László — Lunkányihoz. Pölöske, 1845. aug. 20.

a náprádfaiak a hatalom karnak ellenek való megrendelését, magokra a katonaságot bevárni nem fogják”.⁶¹

A megye közgyűlésén jelen volt 13 pölöskei paraszt is „kik lesték, valjon minő kimenetele leszen a náprádfai jobbágyság ellenszegülésének”. Azonban igen leverteknek látszottak a hozott végzés következtében. „Mi ha nem történik, már eddig talán a mérnököt kiverték volna a mérésből.” Így is „jobbádán a felső mezőn a czövekeket kilopdosták és elvitték”. — A náprádfai karhatalom megítélése azonban annyira mégsem sújtotta le a közgyűlésen jelenlevő pölöskeieket, hogy ne nyújtották volna be ez alkalommal folyamodványukat, melyben előadták, hogy elsőosztályú földjeiket erőszakkal elvették, más földjeiket pedig rosszabbakkal cserélték fel, s azokhoz még kellő járást sem hagytak fenn; továbbá hogy a földek becsüje nélkülük történt meg, s megyei pártolások is nagy hiánnyal tétetett. — Kerkápoly alispán, akit a pölöskeiek folyamodásának eshetőségére Kovács jó előre figyelmeztetett, „a pölöskeieket jól leszidta, majd fél óráig tartván nekik leczkét; ezt követte főfiscus úr általi lepirongatások”. A pölöskeiek azonban nem ijedtek meg, hanem ragaszkodtak kérvényük átvételéhez. Az alispán, — mit tehetett egyebet, — átvette, és kiadta az uradalmi ügyésznek, hogy az abban foglaltakra vonatkozóan adjon nyilatkozatot. De aztán jobbat találtak ki: ha a megyei főügyész a helyszínen hallgatná meg a pölöskei jobbágyság panaszait, s ott sikerrel kapacitálná őket, — a folyamodvány közgyűlési tárgyalását el lehetne kerülni. Mivel a megyei főügyész helyszíni vizsgálatának gondolatával kapcsolatban a pölöskeiekben remények támadtak, nem volt nehéz ebben megegyezni.⁶²

Az augusztus 20-án Pölösken megjelent Barcza megyei főügyészt a jobbágyság a határban „össze-vissza jártatták”, sorra megmutogatván, amit sérelmeznek; — de ő végül is azt jelentette ki, hogy az ítéletet minden körülmények közt végre fogják hajtani, ha kell, karhatalommal is. Azzal nyugtatta azonban őket, hogy „ha a kihasítás után is megsértettnek vélik magokat, a pert meg lehet újítani”. A jobbágyság ebben meg is nyugodtak, s a megyei főügyész nevére mondta az uradalom ügyészenek, hogy „csak egyszer birtokjokba menjenek, eszökbe sem jut a perújítás. Kivált ha census mellett egy kis kenderföldet is adand a tekintetes igazgató ur nekik.”⁶³

A pölöskei bonyodalmak részleteibe Széchenyi maga is kénytelen volt bepillantani, mert augusztus 6-i levelét a pölöskeiek még meg sem kapták, amikor szorongatott helyzetükben két követet Cenkre küldtek, de azok Széchenyit nem találván, hollétét nekik senki meg nem mondván, visszatértek és egy második folyamodványt is intéztek Széchenyihez. Széchenyi, — szokásához híven, — ezt is Lunkányihoz küldte, hogy fogalmazza meg az adandó választ. Ez az instancia nem maradt ránk, csak Széchenyi erre tett érdekes megjegyzése: „Az egész kellemetlen dologban az nevetséges, hogy pölöskei jobbágyságaim annyira ismerik és olly buzgósággal olvassák könyveimet!”⁶⁴ Nyilvánvaló ebből, hogy ez az instancia is a Széchenyi ál-

⁶¹ Uo.

⁶² Uo.

⁶³ Uo.

⁶⁴ L. Széchenyi — Lunkányihoz. Bécs, 1845. aug. 25.

tal meghirdetett elvek és a Széchenyi birtokain lévő valóságos helyzet el-
lentmondásos voltával érvelt.

Széchenyi reagálása erre a kérvényre tipikusan földesúri: „Írjon Pölöskére, nyomozzák ki ezen irat szerzőjét”.⁶⁵ Lunkányi szeptember 1-i válasza így hangzik: „A kérelemlevélnek stylussa egerszegi kurta procator Molnáré, ki azt föltette: de aztán Szentmihályra vitték Besenyei Barabbás volt szolgabíróhoz, és onnan Mindszentre Szabó János volt fiscalisunkhoz. Így hát mind a háromnak a főztye.”⁶⁶

Lunkányi ugyanebben a levelében rövid felvilágosítást is igyekezett Széchenyinek adni a pölöskei jobbágyság ügyére vonatkozóan, hogy ti. „miért törekednek ők annyira a földjeik megtartásában és mi azoknak földcserélésében”. Kis térkép-vázlat segítségével kimutatja, hogy a jobbágyság kezén lévő földdarabok „mindenütt berkekre dülvén, ott idáig kényjük szerint szaporíthatták földjeiket s rétjeiket,” s azoknak ennek következtében „egészen más alakja is van, mint 1792-ben, a méréskor.” Márpedig „sejditik a jobbágyság, hogy amit azóta foglaltak, az nekik nem adatik meg, hanem csak a competenciájok. — Mondhatna ugyan Kegyelmes Uram, hogy miért ne adhatnánk nekik éppen annyit, mint amennyit most bírnak? — Mert akkor a consilium mindjárt arra is kíván legelőt és erdőt kiadatni, ami minden sessióra újra circa 20 holdat tenne.”⁶⁷

A pölöskeiek e második instanciájára adandó válasz, amelyet Lunkányi fogalmazott meg Széchenyi számára szintén nem maradt fenn, csak Széchenyi véleménye, amely szerint az minden tekintetben igazi mesterdarab.⁶⁸

1845. szept. 8-ra volt kitűzve a megyei küldöttség megjelenése és a karhatalom szükség esetén való igénybevétele Náprádfán. A náprádfai jobbágyság azonban a határidő lejárta előtt „kérelemlevéllel járultak Egerszegen az alispánhoz, melyben mindenről engedelmet kérve kijelentik, hogy ők megadják magokat, s mindenben az uraság kívánságára reá állanak”. Erre a hírre az uradalmi ügyész Farkas Imre főszolgabíróval 7-én kiment Náprádfára, meggyőződni elhatározásuk valóságosságáról, — „nehogy megcsalattassunk”. De itt is, szinte a falu valamennyi lakosa előttük megjelenvén, mindent ígértek, csak hogy a karhatalom maradjon el... Ekkor a főszolgabíró „őket jól lepirongatta, s megmagyarázta, hogy makacs-ságok által csak ők vesztek, mert a nyerendő földjeiket nem szántották idáig, miből hátramaradások történik. S egyúttal megmondotta nekik, hogy ezúttal a brachium elmarad, de ha valami ellenszegülést tennének jövő-dőre, tüstént katonaság jövend nyakukra.”⁶⁹

„E szerént Náprádfán is lassan-lassan általmegyünk a kihasításra; s annak örüllünk, hogy katonai erőt nem kellett használni, mert a hosszúfalusiakat, kik már megadták magokat, igen kiélték a katonák” — írta Lunkányinak az uradalmi ügyész, szeptember 7-i levelében.⁷⁰ Valószínű, hogy a náprádfaiak ellenállásának megszűnése a hosszúfalusi ellenállás bukásával függött össze.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ B. 10. fasc. 347. fol. Lunkányi — Széchenyihez. Sopron. 1845. szept. 1.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ L. Széchenyi — Lunkányihoz. Buda, 1845. szept. 9.

⁶⁹ S. 3. fasc. 255. fol. Kovács László — Lunkányihoz. Bak, 1845. szept. 7.

⁷⁰ Uo.

Közben a pölöskeiek, nem tudván, hogy Széchenyihez intézett folyamodványaikra is tulajdonképpen Lunkányi írja a választ, — szeptember 9-én a jószágigazgatóhoz fordultak kérelemlevéllel. Lunkányi szeptember 22-i válasza azonban kemény: „Ezen ítéletet mind kendteknek, mind az uraságnak legfőbb polgári kötelesség megállani. Hasztalan húzzák-vonják tehát kendtek annak végrehajtását, hol a Nagyméltóságú Grófhhoz, hol hozzá, hol máshová írván s fordulván”. Csak maguknak ártanak, mert a földek munkálására a legjobb időt elszalasztják, „és végtére mégis a legfelsőbb rendeleteknek s parancsoknak teljesülni kell.”⁷¹

Szeptember 28 és 29-én az uradalmi ügyész is maga elé hívatta a pölöskei jobbág্যokat, s ő is értésükre adta, „hogy minden mesterkedések hiába, mert a tekintetes igazgató úrtól semmit ki nem csikarhatnak, s csak legjobban teszik, ha a kimért földekhez hozzányúlnak”. A pölöskeiek azonban csak akkor mutatkoztak erre hajlandónak, ha legalább bérbekapják a kiméréskor fennmaradt földeket, örök időre. S mikor a velük alkudozó uradalmi ügyész legfeljebb csak 3 vagy 6 évre kötendő szerződéseket ígért, a jobbág্যok szó nélkül faképnél hagyták. „Engemet az udvaron magamat hagytak, s így ők tetteleg is bebizonyították, hogy az urasággal csak ujjat húzni kívánnak” — írta Lunkányinak. Ezért azt javasolta, hogy az uradalom ne tegyen többé nekik semmiféle ajánlatot, hanem lásson a kihasítás hitelesíttetéséhez; úgyis a jobbág্যok, „ha látják, hogy az uradalom a fennmaradott földeket maga akarja használni, majd ők magok fognak akkor könnyörögni.”⁷²

A pölöskeiek azonban újabb kérelemlevéllel ostromolták Lunkányit, aki Széchenyivel egyetértésben elhatározta, hogy a veszedelmesen húzódo ügy lezárására engedményeket tesz. 1845. november 26-i válaszában tehát így írt: „Már én semmi pótlásnak helyét el nem ismérem, mert ami az úrszékeken, megye törvényszékein, m. k. helytartótanácsnál és n. m. cancellariánál és pedig mindenütt három s négy ízben törvényesnek ítéltetett, azt én tökéletesen igaznak tartom. De mindamellett... hogy az uraság is már egyszer a sok fáradságtul és költségektül megmenekedhessen, a nagyméltóságú gróf nevében én mint teljes meghatalmazott ráállok arra, hogy a Nagysűrű és a falu mögötti mezőn még tán fennmaradandó darab földek azok közt, kiknek kendtek kiadatni vélik, ingyen kiosztassanak, úgy hogy azokat minden szolgálat nélkül örökre bírassák; de ellenben én is kikötöm azt magamnak, hogy már kendtek valahára teljesen megnyugodjanak, mert másképp legelső nyughatatlan lépéssel és pörlekedéssel, melyet kendtek ezentúl tenni fognak, az itt tett ajándék azonnal visszavonatik, amint is azon esetre már most visszavettnek ki is jelentetik.”⁷³

A náprádfai jobbág্যok november 20-án Széchenyihez intéztek folyamodványt, amelyben szintén bizonyos engedményeket kértek annak fejében, hogy a tagosítás és elkülönözés végrehajtásával többé nem ellenkeznek.⁷⁴ Széchenyi megint csak Lunkányihoz fordult, mert nem ismervén a

⁷¹ B. 10. fasc. 436. fol. Pölöskeieknek 1845. szept. 9-i kérelemlevelőkre felelet. Czenk, 1845. szept. 22.

⁷² S. 3. fasc. 393. fol. Kovács László — Lunkányihoz. Pölöske, 1845. szept. 29.

⁷³ B. 10. fasc. 433. fol. Pölöskeiek kérelmére válasz. Cenk, 1845. nov. 26.

⁷⁴ Uo. 432. fol. Náprádfai jobbág্যok folyamodványa Széchenyihez. 1845. november 20.

körülményeket, maga nem nyilatkozhatott; de lelkére kötötte: „Ha lehet, legyen bár áldozattal, teljesíteni kívánom kérésüket”.⁷⁵ Lunkányi eszerint cselekedett, s megnyugtatta a náprádfaiakat a kilencednek kilátásba helyezett elengedése iránt is, „mellyről, noha a pörben van, mégis írást is kértek volt.”⁷⁶

A jobbágysággal való hosszú tusakodás bevégezésének vágya tükröződik Szilvágyi János pölöskei tiszttartó Lunkányihoz intézett 1846. január 19-i leveléből is, melyben tudatja, hogy a megyei főügyész február 4-ét tűzte ki a kihasítások hitelesítésének határnapjául: „Bár engedné az idő, hogy végre hajtódna; nagyon kívánnók, hogy egyszer valahára kibékülhetnénk.”⁷⁷

A földek kihasításának hitelesítése, a tagosítás és elkülönözés végrehajtásáról szóló jegyzőkönyvek aláírása 1846. márciusának második felében történt meg. Zala megye 1847. május 3-án terjesztette fel a helytartótanácsához a pölöskei uradalom tagosítási és elkülönözési pereiben hozott ítéletek végrehajtásáról szóló jegyzőkönyveket. Pölöske aktái június 15-én, a baki per aktái november 13-án kerültek irattárba;⁷⁸ Tüttös és Náprádfa aktái azonban csak 1848. április 10-én.⁷⁹ Tasner 1848. április 23-i levelében jelzi Lunkányinak, hogy „az urbéri pörök ügyében tett és még teendő költségekről” hamarosan megküldi számadását, mivel azok „kivánságunk szerint” lettek elvégezve.⁸⁰ 1848. május 28-i levelében megerősítette, „hogy az egész tárgy befejezve van.”⁸¹

A pölöskei uradalom 1848-ban lezárult tagosítási és legelőelkülönözési pereiben szinte gát lástalanul érvényesült a törvényesített formában lehetővé tett föld- és legelőrablás tendenciája. A jobbágyság földjei számára kivétel nélkül a határ legsilányabb részét hasítják ki; a közlegelőből pedig az uraság részére tekintélyes részt különöznek el.⁸²

⁷⁵ L. Széchenyi — Lunkányihoz. Pest, 1845. dec. 2.

⁷⁶ B. 10. fasc. 485. fol. Lunkányi — Széchenyihez. Sopron, 1845. dec. 8.

⁷⁷ S. 4. fasc. 597. fol. Szilvágyi János — Lunkányihoz. Pölöske, 1846. január 19.

⁷⁸ H. 766/1847; 798/1847.

⁷⁹ Uo. 411/1848; 412/1848.

⁸⁰ B. 12. fasc. 118. fol. Tasner — Lunkányihoz. Pest, 1848. ápr. 23.

⁸¹ Uo. 169. fol. Tasner — Lunkányihoz. Pest, 1848. május 23.

⁸² A korábban igen tágas közlegelő az uradalom majorsági gazdálkodásának fejlesztésével összefüggésben az elkülönözést megelőző évtizedekben már jelentős mértékben összezsugorodott: 1821-ben, amikor Lunkányi a pölöskei uradalomnak is átvette „kormányát”, Bak helységének pl. még 3188 hold közlegelője volt, s az „szorozatos privatizálások” útján csökkent két évtized alatt, 1841-ig, 1898 holdra. Ugyanúgy olvadt le Pölöske közlegelőjének 1821-ben még 5786 holdja is 1841-ig 1250 holdra. (Vö. B. 9. fasc. 398. fol. Lunkányi — Széchenyihez, Pölöske, 1842. okt. 22.) Ezek a közlegelőből történt uradalmi kisajátítások azonban még nem vezettek a jobbágyság legelvetésbeli megszorításához, amit az is bizonyít, hogy a jobbágyság nem emelték panaszt ellene.

	ELKÜLÖNÖZÉS			
	előtt kövlegelő (hold)	jobbágyságé (hold)*	u t á n	
			u r a s á g é	
			(hold)	(%)
Bak	1898	549	1349	71
Pölöske	1250	403	847	67,7
Tüttös	930	276	654	70,3
Náprádfa	844	210	634	75,1

A szabadságharc kitöréséig tehát Széchenyi három uradalma közül kettőben, a cenkiben és a pölöskeiben tökéletesen befejeződött az elkülönítés és a tagosítás. A szentgyörgyvári uradalomban azonban, ahol a legelőelkülönítést Szentgyörgyvár helység parasztjai maguk is kívánták és már 1847-ben ismételten sürgették,⁸³ csupán bizonyos előkészületekig jutottak el — így Szentlászló és Sénye tekintetében — a forradalom évéig.⁸⁴ Végrehajtására már csak az 50-es években került sor.

Széchenyi Istvánnak birtokai elkülönítésére és tagosítására, mint a tőkés mezőgazdaságra való áttérés egyik fontos feltétele megteremtésére irányuló törekvése feltétlenül haladó törekvés, akkor is, ha ez korántsem idillikus körülmények között megy végbe. A pölöskei uradalomban követett módszerek az általános gyakorlatnak felelnek meg: — azokat a humánus szempontokat, amelyeket Széchenyi 1828—30-as nagycenki regulációja még érvényesített, teljesen háttérbe szorította a kapitalizálódó nagybirtok profitigénye. A nemesi reformpolitika elsősorban politikai jogok juttatásával kívánta megadni a parasztságnak a felemelkedés lehetőségét, — a tényleges anyagi engedmények elől meglehetősen elzárkózott. A reformmozgalomnak ez a korlátozottsága Széchenyire is érvényes. A tanulmányunkban felhozott adatok csak életszerűbbé, teljesebbé teszik a kapitalizmus útját egyengető Széchenyi portréját.

Tilkovszky Lóránt

* A faizás megszűnése ellenében nyújtott pótiást is beleértve.

⁸³ S. 3. fasc. 470. 1044. 1059. fol. Kovács László — Lunkányihoz. 1847. máj. 14.; júl. 4. szept. 9

⁸⁴ B. 12. fasc. 240. fol. Kovács László — Lunkányihoz. Sümeg, 1948. febr. 24.

РАЗМЕЖОВКА ЗЕМЛИ И РАЗОБЩЕНИЕ ПАСТБИЩ В УСАДЬБЕ ПЕЛЕШКЕ. ИШТВАНА СЕЧЕНИ

В интерес увеличения приходов аллодиальных владений в Венгрии, Иштван Сечени, — как предпосылка этого: поторопливал разобшение поместных от крепостных и размежевку барской земли. В своем имении в Надьценк (ком. Шопрон) сам желал назидательный пример показать, к тому, чтобы такая перемена земли не приносила ущерб крепостному крестьянству. Однако эта его попытка не увенчалась успехом, так как дальнейшее ход размековки в стране не совпадал с им анонсированными либеральными и гуманными принципами.

Настоящая статья в отношении Иштвана Сечени усадьбы Пелешке (ком. Зала) рассматривает ход процессов размековки земли и разобшения пастбищ, их исполнение и последствия, — показывая махинации управляющих имением и упорного сопротивление крепостного крестьянства против их.

Форандт Тыльковски

NĚPRAJZ

GÖCSEJ ÉS GIRGÁCIA

Girgácia a diáknyelvben olyan isten háta mögött fekvő helyet jelent, ahová senki sem kívánczik. Tréfásan Göcsejt is nevezik *Girgáciának*, — különösen „az ott lakó s környékbeli értelmiség.”¹ *Gönczi* Ferenc szerint e szó „egész valószínűséggel a *Göcsej* szó gúnyos latinizálása.”² *Gönczi* vitába száll *Sebők* Samuval, ki a zalaegerszegi gimnázium 1899—1900. tanévi értesítőjében Göcsej állítólag latinositott nevééről így ír: „A néphumor egyszerű megnyilatkozásában ezt a vidéket az elmaradottság komikus mintaképének állíthatta oda és *Girgáciának* nevezi. Hiúságát is kellemesen érinti, ha *Girgáciának* hívják.”³ Látszólag Göcsej és *Girgácia* azonosításban kételkedni nincs okunk, mert pl. a *Vasmegyei Lapok* 1885. december 17-i számának Cs. J. jelzésű tárcáírója *Göcsejország (Girgácia)* című néprajzilag is érdekes leírásában a göcseji ember „kimegy az erdőre, levág néhány fát... s beviszi *Girgácia* fővárosába...” *Gönczi* megfigyelései szerint azonban „a nép ezen elnevezést sem komolyan, sem tréfásan nem használja,” — egyszerűen nem ismeri.⁴ *Gönczi* ezen közlését újabban *Szentmihályi* Imre is megerősíti.⁵

Az EtSz a *Girgácia* szót a *Bergengócia* szó alakváltozatai között sorolja fel, mivel *Girgácia* jelentése teljesen azonos *Bergengócia* jelentésével. *Jókai* Mór szerint „*Bergengóciának* neveznek pedig a debreceni diák műnyelvben minden olyan falut, aminek a nevét még a mappán sem találni.”⁶ Iskolaszervek által írott mesében tréfás nevek között ma is találkozunk vele: „*Nekeresdország* királya, Nevenincs öfelsége a *bergengóciai* hajtvadászaton...”⁷ *Simonyi* szerint a *Bergengócia* jelentése „hegyes vidék” s vox hibrida a német *berg* szóból a latin *ia* képzővel. A *Gergengócia* alakváltozat játszi szóképzéssel megrövidült változata a *Girgácia*, s a használat folyamán a „hegyes vidék” jelentés „isten háta mögötti hely” jelentéssé alakult. Idővel a hegyekre való utalás teljesen elmosódott, csupán a falu, vidék félreeső, messzelevő, elmaradt volta élt a tudatban.⁸ Eszerint a magyarázat szerint a *Girgácia* szó nem a *Göcsej* szó tréfás latinizálása, hanem a *Bergengócia* szó alakváltozata. Tetszetőssége ellenére a *Gergengócia*—*Girgácia* származtatást sem tartjuk kielégítőnek.

¹ *Tolnai* Vilmos: *Girgácia*. Magyar Nyelv, XIII. (1917.) 303.

² *Gönczi* Ferenc: *Göcsej*. Kaposvár, 1914. 22.

³ *Gönczi*: i. m. 663. A 12. sz. jegyzetben.

⁴ *Gönczi*: i. m. 22.

⁵ *Szentmihályi* Imre: A göcseji nép eredethagyománya. Bp. 1958. 6.

⁶ *Dekameron*, III. 8.

⁷ *Kőrösi* Jolán: Ki korán kel, aranyat lel. Népszabadság, 1958. dec. 21. 9.

⁸ Magyar Nyelvőr, VIII. 298.

Ujabban *Szentmihályi* Imre hívta fel a figyelmet arra a fontos tényre is, hogy a *Kerka folyó mente egykori határörvidék*, melyhez nemcsak Göcsej, hanem Göcsej egy részén kívül Hetés és Örség is — legalább részben — hozzászámítható.⁹ Az egykori Vas megyében több csermely egyesüléséből keletkező, a mai Vas és Zala megyék területén kanyarogva folydogáló, Szentmiklósnál a Lendvával egyesülő *Kerka folyó* neve 1256-tól kezdve fordul elő *Karaka*, *Karka*, *Kereka*, *Kerka* alakváltozatokban¹⁰. Mocsaras völgyével különösen Kerca község környékén képezte az ország nyugati védelmi vonalának fontos részét.¹¹

A *Kerka folyó* eredetét és felső folyását képező csermelyek a mai Jugoszlávia területén az Ezüsthely és a Cirkviscse hegy környékén keletkezve, eleinte EK-i irányban haladnak, és így érkeznek a mai Vas megye területére. A Tótkeresztúr felől jó darabon a Nagy-Kerka mellett haladó Kis-Kerka Kerkáskápolna község felett ömlik a Nagy-Kerkába, melynek egyik ága az Ezüsthelyről, másika Kerkafő felől jön. Sándorvölgynél felveszi magába a Merák patakot, Petőfánál a Peskócot, Hódosnál a Dolincot és Kerkáskápolna felett a bajánházai völgy erét, úgyhogy a mai Vas megye területére érve, jelentős folyócskává duzzad.¹² A mai Kercaszomor, Bajánsenye és Kerkáskápolna községek határában esős idők alkalmával napjainkban is jelentős területet árasztanak el a Kis- és a Nagy-Kerka hullámai. Ezért régebben azt hitték, hogy a Kerka ezen a területen ered. *Pesty* Frigyes kéziratos helységnévtára szerint „Kerka patak (neve) eredetét Vas megyében fekvő Kertza nevű falutól veszi, ahonnan a patak forrását veszi.”¹³ *Kerca* neve különben 1450 körül több ízben *Kirca* alakban fordul elő.¹⁴

A XVIII. század végén Kerca környékét, a *Kerkavidéket* tartották az örvidék (Örség) legszélső kerületének. *Nemesnépi Zakál* György „Eörségnek leírása” című kéziratában 1818-ban írja, hogy az örségieknek „legnevezetesebb Folyó Vizek közé (tartozik) ... a Kerka ... a honnan ezen most nevezett (örségi) Helységek közönségessen *Kerka mellyéknek*, *Kerka mentt*-nek, *Kerkatianak*, csúfságból *Gergatianak* is mondatnak.”¹⁵ *Zakál* György mindenképpen megbízható adata szerint *Kerkatia* alakból származó *Gergácia* elnevezés tréfás, csúfolódó jellegű volt.¹⁶

Az Örségre — és nem Göcsejre — értendő elnevezés még hatvan év múlva is félreérthetetlenül élt. *Budenz* József, *Szarvas* Gábor, és *Donner* Ottó, finn tudós, örségi tanulmányútjáról írta beszámolójában *Berczik* Árpád, „pesti zszurnaliszta”, a következőket: „Az Örség, vagy mint tréfásan nevezik, *Girgácia*, Vas megye alsó csücskét foglalja magában 21 községgel ... Kercáig terjed. Kercán túl — úgymond egy paraszt — elfogy a magyar imádság és kezdődik a *Tótság* (*Vendvidék*) ... *Girgácia* ha nem is termékeny, mégis kellemes, andalítóan kedves föld” — jegyzi meg *Berczik*¹⁷.

⁹ *Szentmihályi*: i. m. 12—13.

¹⁰ *Ortvay* Tivadar: Magyarország régi vízrajza. Bp., 1832. I. 415.

¹¹ *Csánki*: Magyarország történeti földrajza, II. 708.

¹² *Sziklay-Borovszky*: Vasvármegye. Bp., 1898. 8.

¹³ *Pesty* Frigyes Helységnévtára, LXI. kötet, 119, 121.

¹⁴ *Csánki*: i. m. II. 764.

¹⁵ MTA Kézirattára: Földl. 4—r. 9. sz.

¹⁶ Vö. MNy. XIII. 303; XXIX. 287—288. *Dömötör* Sándor: Örség. Bp. 1929. 8—20.

¹⁷ *Vasmegyei Lapok*, 1872. július 18. és augusztus 4.

A mondottak kiegészítése végett utalnunk kell a *Girgácia* szó sajátos hangulati árnyalatára is. A debreceni diáknyelvben egykor divatos *Bergengócia* > *Gergengócia* név sem konkrét tájra, vidékre utal, hanem elképzelt, igen messze levő, talán nem is létező hegyes területre. Így lett népmeséinkben és meseirodalmunkban a *Bergengócia* szó jelentése „meseország, nemlétező birodalom”. Nemcsak *Zakál* és *Berczik*, hanem ma is élő őrségi adatközlőim szerint a *Girgácia* szó mindig a Vas megyei *Őrség* tréfás neve volt; véleményük szerint talán csak az elnevezés hasonlósága miatt hozták kapcsolatba Göcsejvel. Őrszentpéteren, Szalafőn és Kercaszomoron különösen a református papok és tanítók erősítették nékem, hogy a pápai kollégiumból a nagy ünnepekre küldött légátusok nevezték *Girgáciának* az Orséget azért, mert az általuk látogatott egyházkerület legmesszebb levő része volt. *Vakarcs* Kálmán, a szentgotthárdi járás néprajzi leírója is megerősíti, hogy a pápai légátusok nevezték el ezt a hegyes-völgyes, girbe-görbe vidéket *Girgácia*nak.¹⁸

Népmeséinkben a XIX. század folyamán játszói képzelettel, latinos végződéssel meglehetősen átformálva találunk földrajzi elnevezéseket. A burkus, prusszus, anglus, anglius stb. latinos jellegű népnevek használata ma is tréfás jellegű, régen is az volt. Ezeket a szavakat oly emberek is megértik, akik nem tudnak latinul. A latinosított országnévekből elvonás útján keletkeztek a népnevek: *Francia, Scithia, Bosnia* > *frantya-, szittya-, bosnya-* (ország). Ezek tehát latinos végződésű nem-latin (ál-latin) szavak.¹⁹ Az *experiantia, aperentia, oberentia* > *operentia* („külső-, túlsó-, felső-országokban való vándorlás”) latin, illetve latinosított szavaknak az iskolai (diák-) nyelvben való tréfás alkalmazása és vegyülése következtében olvadt össze a „tanulmányút, vándorút” és a „felső világ, túlsó vidék, nagyon messze levő ország” jelentése a népmesékből ma is jólismert *óperencia* szavunkban.²⁰ A népnyelvbe diákok közvetítésével is jutottak el latinos szavak, különösen a diákok szokásos vándorlásával, országlátásával, és vilákozásával kapcsolatban.

A *Girgácia* is ilyen tréfás ál-latin szó. A *Kirca* > *Kerca* > *Kerka* szóból játékosan kifundált *Kerkatia* > *Kirkatia* eredetileg a Kerkavidékre utalt. Ez a terület azonban sem ma, sem a régi időkben nem egyezett meg sem az Orsággal, sem Göcsejvel, hanem mindegyikből foglalt magába egy részt. Láttuk, hogy eredetileg a *Kerka* forrásvidékére, később azonban az Orságra is, Göcsejre is alkalmazták. A név eredetileg nem szerepelt sem népmesékben, sem népszokásokban, csupán a parasztsággal együttélő falusi értelmiség körében élt. Hasonló hangzásánál fogva használata során az Operencia-, Bergengócia-féle szavak csoportjába került, mivel az ország legszélén levő vidéket, az ismert világ szélén, perifériáján levő országrészt jelentette. Alakilag tehát önálló képződmény, mely a pápai kollégium művelődési hatóságának emlékét őrzi: Göcsejvel a göcseji Kerkavidék révén került kapcsolatba.²¹

Dömötör Sándor

¹⁸ Vakárcs Kálmán: A szentgotthárd-muraszombati járás ismertetése. Szombathely, 1939. 67.

¹¹³ MNy, XIII, 286.; Nyr. LXXII, 240.

²⁰ M.Ny. XXIX, 286; Nyr. LXXII, 241.

²¹ Vö. Dömötör Sándor: *Girgácia*. MNy. LVI. 384—386.

ГЭЧЕЙ И ГЫРГАЦИЯ

Деревенская интеллигенция, живущий среди крестьянства, называет Гэчей презрительно Гыргацию. Автор доказывает, что с конца 17. столетия ученики из города Папа пользовались со словом Гыргация для обозначения окружающего территорию реки Кэрка и оформили слово с латинским суффиксом: -ия.

Ученикам, ходившим на научные путешествия, крайним пунктом действий служила пограничная территория „по Кэркия“, „при Кэркия“. По этому: слово в практике вмешался со словами, известных из венгерских народных сказок: Оберентия < Оперенция и Бергенгоция < Гэргэнгоция: „страна на крае земли“ значением словами.

Шандор Дёмётёр

A GÖCSEJI LAKODALOM NÉHÁNY MOZZANATÁRÓL

Az ember egyéni életében a munka végzésének nemcsak tényeken alapuló és tapasztalatokon nyugvó értelmi, hanem igen fontos érzelmi és hangulati mozzanatai is vannak, amelyek a munkára, az alkotásra, a munka társadalmi hatására komoly hatást gyakorolnak. Gunda Béla megfigyelései szerint a XVIII—XIX. századi magyar parasztságnál a munkát, a gazdálkodást, a természet emberek által való átformálását, az okszerű-racionális tevékenységeket „a kultikus, a varázscselekmények egész sora egészíti ki és teszi teljessé.” Olyan aktusok és gesztusok ezek, amelyek „valamely elképzelt természetfeletti erő, hatalom legyőzésére, távoltartására szolgálnak.”¹ Alaposabban kell tehát megfigyelnünk, hogy „ezek a kultikus cselekvések milyen szerepet játszanak a munka és a munkát végző ember legközvetlenebb viszonyában: akkor, amikor a munka fáradalmait nem a munkaeszközök vagy a társadalmi helyzet megjavításával igyekszik enyhíteni a munkás, hanem különböző varázscselekményekkel.”² Ezek közé a „varázserejű” tevékenységek közé tartoznak az ünnepi szertartások is.

A kultikus cselekvések ugyanis a munka sikere érdekében végzett olyan aktusok, amelyek a munkát végző emberek lelki feszültségét oldják fel olyan esetekben, amikor az ember racionális munkájával a munka eredményére ható objektív tényezőket biztosan irányítani nem tudja, vagy nem látja eléggé biztosítotttnak törekvései eredményét. Ha az egyén és közössége műveltségi színvonala, tudása nem elegendő a munka végzése alkalmával bizonyos fontos természeti vagy társadalmi jelenségek értékeléséhez, mindegy, hogy milyen külső — természeti vagy társadalmi — tényezők kényszerítik babonás „varázsló” tevékenységek végrehajtására, mert nem az embert körülvevő objektív világ, hanem szubjektuma, saját természet, belső világa megváltoztatásáról van szó.³ Az ismeretlen tényezőket kezdetleges ismeretei, műveltségállománya segítségével elképzei, és ezeknek a képzelt erőknél a segítségével igyekszik tevékenysége eredményes voltát biztosítani. Ez az igyekezet szüli azt a tevékenységet, amely kultikus és babonás cselekvésekben nyilvánul meg, s amely levezeti a munka sikeréért való aggodás érzelmi jelenségeit.⁴ Ezek a tevékenységek számta-

¹ Gunda Béla: Munka és kultusz a magyar parasztságnál. Kolozsvár 1946. 4—7.

² Gunda: uo.

³ Dömötör Sándor: Adalékok népszokásaink ismeretéhez. Ethn. LXX (1959), 345.

⁴ Akos Károly: A miszticizmus lélektana. Bp. 1955. 121.

lan tényezőből tevődnek össze, amelyek vizsgálatához nemcsak a göcseji, hanem a teljes magyar szokásanyag, sok esetben pedig a nemzetközi szokásanyag ismerete is szükséges.

Már Dégh Linda felhívta a figyelmet arra, hogy „a paraszti lakodalom egyike azoknak a társadalmi megnyilatkozásoknak, amellyel igen sokan foglalkoztak, és mégis érdemlegesen úgyszólván semmiféle tudományos értékelés nem történt.”⁵ Nemcsak a parasztnál, hanem minden rendű-rangú ember életében nagy szerepet játszanak ma is színes és mutatós külsőségei. A „szülők szárnya alól” az életbe lépő fiatal emberek — ifjak és leányok — életének egyik legjelentősebb eseménye a családalapítás. Ennek közismert ünnepe a lakodalom, melynek leglényegesebb értelmi eleme az, hogy a fiatal férfi és a fiatal nő együttélésük és utódok létrehozása iránti szövetségének a társadalom előtti kinyilvánítása és e kinyilatkoztatásnak a társadalom által való elfogadását teszi emlékezetessé az érdekeltek előtt. Ez a társadalmi aktus teszi a társadalom által elfogadottá a köztük levő természetes kapcsolatot, ez kötelezi mindkettőt bizonyos munkák elvégzésére, bizonyos teendők ellátására, a család fenntartására.⁶

A lakodalom CzF. meghatározása szerint (III. 1270) „am. házasság, vagyis menyekző alkalmával adatni szokott vendégség, lakoma, mely a nép szokása szerint legpazarabb bőségben történik minden egyéb vendégség között.” Ez a meghatározás a lakodalmat, mint ünnepséget két fő mozzanatra osztja: 1. a házasság megkötésére, a menyegzőre, az egyházi vagy világi (állami) hivatalos személyek — vagy mindkettő — előtti ünnepélyes eskütételre, valamint ezek ünnepi rendtartására és 2. az ezt követő vendégségre, lakomára, a tulajdonképpeni lakodalomra.⁷ Két főrésze van tehát a lakodalomnak: hivatalos ünnepség és szórakozás, azonban az utóbbi aktusainak is van kultikus és szertartásszerű jellege.

Az áldomás „hajdan isteni tisztelet, vagy isten áldásának kérését jelentette, most pedig egyedül az ivást, mely isten áldásának a kérését követni szokta.” (CzF. III, 1265.) Arany János írja a *Buda halálában*: „Ül lakomát vígan, áldozik Istennek.” A lakoma bizonyos alkalmakkor: kultikus étkezés. A lakomának a vallásos jelleg elmaradásával is ünnepi jellege van, tehát az étkezés ünnepi jellegét nem a vallás tanításai, hanem az emberek érzelmi élete határozza meg. A leánykérés, a kézfogó, a lakodalmi előkészületek szertartásos szokásai, az ünnepélyes meghívás módzatai, a násznép ünnepélyes felvonulása, a templomi szertartás, az állami eskütétel, a szűkebb értelemben vett lakodalmi áldomás, dinomdánom, evés-ivás, a mulatóság, a dalok, a játékok, a táncok nemcsak a szűkebb családi körnek, az ismerősöknek szólnak csupán, hanem az egész társadalomnak: térben is, időben is népek és nemzedékek hosszú sorának.⁸

A göcseji lakodalmat, „a göcsejieknek házasságkori vigalmi”-t 1838-ban elég részletesen írta le Pländer Ferenc novai esperes,⁹ másodízben pe-

⁵ Dégh Linda: Egy székelly lakodalmi ének eredetének kérdése. Ethn. LXI (1950), 59.

⁶ Bálint Sándor: Népünk ünnepei. Bp. 1936.

⁷ Rácz Zoltán: Családi ünnepek és szertartások. Bp. 1960.

⁸ Szendrey Zsigmond és Ákos: Lakodalom. Magyarország néprajza IV.

⁹ Pländer Ferenc: Göcseinek esmérete. Tud. Gyűjt. 1838, VI.

dig 1914-ben Gönczi Ferenc, a kiváló néprajzi gyűjtő,¹⁰ úgyhogy nagyon komoly történeti forrásokkal is rendelkezünk a göcseji lakodalmi szokások fejlődésének megfigyeléséhez. Gönczi Ferenc „Lakodalmi szokások” cím alatt igen részletes leírást tett közzé, melyben a következő főbb mozzanatok szerepelnek: a) leánykérés, b) háztűznézés, eljegyzés, c) szemremenés, vendég hívás, d) esküvő, e) a lakodalom első és f) a második napja. Szerinte a lakodalmi szokásokhoz tartozik minden mozzanat, a leány megkérésétől kezdve a mulatság (lakodalom) befejezéséig. Nem csupán az egyházi, ill. világi esküvő utáni mulatság, hanem igen sokféle indítékből táplálkozó eseménysorozat a lakodalom. Ha ezt a sorozatot önálló elemeire bontjuk, sokkal több főmozzanatot találunk, mint Gönczi elnagyolt felosztása és látjuk, hogy milyen sok szép részletét nem ismerjük kellőképpen.

Gönczi említi, hogy „a leány nézése, megkérése, s eljegyzése, valamint a (tulajdonképpen) lakodalmi szokások az egy fárához tartozó községekben rendesen teljesen megegyezők.”¹¹ A fára az egy templomhoz tartozó, egy templomba járó kisebb községek-falvak összessége volt, Gönczi megjegyzése tehát azt látszik mutatni, hogy az egyháznak, az egyházi életnek a lakodalmi szokások alakulására bizonyos mértékben szabályozó szerepe volt. „Ahány fára, annyi árnyalata a lakodalmi szokásoknak” — írja Gönczi.¹² Ez a körülmény nem jelenti azt, hogy az egyház közreműködése a szokások átalakítását eredményezte volna: befolyása a lakodalmi szokások kisebb-nagyobb mozzanatainál érvényesült.¹³ A fárához tartozó községek összetartozásának tudata a vasárnapi és más ünnepi istentiszteletekre való összejárás következtében hatott alakítóan a viselkedésre, a viselőre és a szokásokra.¹⁴

Gönczi nem tartotta jellemzőnek ezeket az apró különbözőségeket, amelyeket mi csupán nem túlmesszire gyűrűző családi, nemzeti jegyeknek tekintünk és nem kimondottan göcseji, nagyobb táji sajátosságoknak. Gönczi legszívesebbnek, legérdekesebbnek találta a pákai anyaegyházhoz tartozó községek lakodalmi szokásait. Ezért ezeket ismertette a lehető legnagyobb teljességgel, és ezeknél említi meg esetleg községenként az érdekesebb göcseji és hetési eltéréseket. Megfigyelte azt is, hogy a szomszédos Vas megye magyarságának lakodalmi szokásai sem térnek el lényegesen a göcsejiekétől. Néhány esetben figyelmeztet a nyilvánvaló délszláv hatásokra is.

Dégh Linda állapítja meg igen találóan a lakodalomról az összegyűjtött anyag áttekintése alapján, hogy „az országszerte ismert formák mind egy alaptípus variánsainak látszanak.”¹⁵ Ennek oka szerintünk, hogy a házassággal kapcsolatos természeti tevékenységek kulturális jellege az ősközösség óta lényegesen nem változott meg: az ember elsősorban ma is a saját maga és fajtája fenntartásával kapcsolatos természeti teendőket kénytelen ellátni, bár az ősközösségi társadalom körülményeitől lényegesen

¹⁰ Gönczi Ferenc: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár 1914.

¹¹ Gönczi: i. m. 355.

¹² Gönczi: uo.

¹³ Bálint Sándor: i. h.

¹⁴ Dömötör: i. h.

¹⁵ Dégh: i. m. 59.

eltérő társadalmi és kulturális körülmények között.¹⁶ A lakodalom játékos elemei ma is azokat a pszichikai jellegű vágyakat és szorongásokat oldják fel, amelyek az embert létfontosságú tevékenységei alkalmával eltöltik.

A göcseji lakodalom hagyományos szokásainak sorozatából a következő mozzanatokat elemezzük: 1. kikérés, 2. egyezkedés (eljegyzés, kézfogó), 3. vendég hívás, 4. zászlóvivés, 5. kakashajtás, 6. rejtőzködés, 7. előutazás, 8. kútrakísérés (mosdatás, korsótörés).

1. Kikérés

A család — még előbb a nagycsalád — alapja a közösen végzett munka volt. A házasságkötés alkalmával a nagycsalád új taggal, új munkaerővel gyarapodott. Ezt a körülményt ünnepélyes, emlékeztetőre méltó módon hozták 1. a nagycsalád élő és 2. elhalt tagjai, valamint 3. a szomszédok, szomszéd családok tudomására. A családba kerülő fiatalasszonynak — mint a legfiatalabb asszonynak — meghatározott munkaköre volt. Ezek közé tartozott: 1. a tűzhelyen égő tűz gondozása, 2. a hamu eltakarítása, 3. a kenyérsütés (ételkészítés, bizonyos részmunkái), 4. az ivóvízzel való ellátás, a vízfordás.¹⁷

A leány kikérése a családból tehát gazdasági jelentőségű tényező: a leány kiválik egy munkaközösségből és befogadja őt egy másik munkaközösség. A nagycsalád vezetője a gazda, a legidősebb férfi, akinek az egész család feltétlen engedelmisséggel tartozik. Kifelé hivatalosan ő a család egyezkedési joggal rendelkező képviselője.¹⁸ Plándér idejében

„átallyányossan a' házi gazda határozza meg az üdőt, mellyben a' háznál lévő nőtelen, vagy mint Göcseiben nevezik, *hész legény*¹⁹ megházasodjék, ez (ti. a gazda) gondolkozik a' leányról, és ha egyet kiszemelt, keveset törődve azzal, tetszik é a' legénynek vagy sem, egy öreg asszonyt kérőbe küld a' kiszemelt leánynak szüleihez, ki ismét nem a' leánnyal, hanem egyedül a' szülőkkel közli látogatásának tárgyát, és így gyakrabban megtörténik, hogy a' legény a' leánnyal, és a' leányzó a' legényt akkor látta legelőször, midőn kézfogás által egyik a' másiknak magát eljegyzi...”²⁰

Közel 80 év múlva — Gönczi idejében — a legtöbb helyen még mindig a szülők szemelték ki a házasulandó fiúknak a leányt, azonban igyekeztek összeegyeztetni akaratukat a legény óhajával. Plándér nem ír arról, hogy a gazda nem egyéni érdekeket, hanem tulajdonképpen a közösség, a nagycsalád érdekeit mérlegelte a leány kiválasztásánál, tehát a leányt elsősorban munkaképessége, munkabírása, munkaszeretete és szorgalma alapján becsülték meg, mivel vagyont nem hozott magával. „Köll a cselid, megházasítom a fiamat” — mondta a gazda. Előfordult, hogy 14—16 éves fiatal legénykét 20—25 éves, dolgozni jól tudó nővel házasítottak össze. Ter-

¹⁶ Marót Károly: A szirének. MTA Nyt.—Irod. OK. Bp. 1959. IX, 195—238.

¹⁷ Sz. Morvay Judit: Asszonyok a nagycsaládban. Bp. 1957. 171. sk.

¹⁸ Sz. Morvay: i. m. 17. sk.

¹⁹ Plándér szerint „rédeg, feleségtelen legény” i. m. 31.

²⁰ Plándér: i. m. 14—15.

mészetes, hogy elsősorban a gazda egyéni ízlése érvényesült sok tekintetben.

1848 után a nagycsalád közös gazdálkodását fokozatosan a vagyongyűjtés szelleme hatja át és a házasságnál a szülők nem a munkabírást mérlegelik elsősorban, hanem a vagyoni helyzetet. A legritkább esetben fordul elő, hogy szegény leány gazdag legénnyel — vagy fordítva — házassodna össze. A századforduló előtt ritkán történt olyan csoda, hogy a fiatalok ne ismerték volna egymást a kikérés előtt, mert nem mentek messzire házasodni; a leánykérés végeredményben ismerősök körében történt. A piacra való termelés azonban mozgékonytá tette a gazdagodó réteget, és kezdtek kitörni a falu zárt világából. Ugyanakkor a fiatalok is kezdtek beleszólni a párválasztásba és sok falusi tragédia, elrontott élet húzódott meg a kapzsi szülők vagyoniésége következtében a fiatalokra erőszakolt házasságok mögött.

Gönczi az élő és elhalt szokásokat, babonákat egyaránt feldolgozta. Részletességre törekedett, azonban a társadalmi hatóerőket, ezek mozgását nem mutatta be ötvöződésre törekvő leírásában. Plánder a kikérést sokkal sommásabban említi, mint Gönczi, azonban a két előadás közötti különbség pontosan mutatja a feudális-patriarchális életforma sajátos vonásait, amelyek Gönczi idejében már a polgárosulás elemeivel vegyülnek. Dégh Linda szerint „az 1945-ig fennállott paraszti helyzet általánossá és viszonylag statikussá tette azt a kulákideológiát, amely kifelé egységesnek mutatja a parasztságot... az ünnepi rendtartás túlzásfolt cifraságainak tükrében.”²¹

2. Egyezkedés

Még inkább mutatják ezt az ún. *egyezkedés* mozzanatai. A két család között a jogi és a gazdasági jellegű egyezkedés nem ment simán, mert igen sok részlet pontos tisztázásáról volt szó. Plánder szerint az ún. *kézfogó* után a templomban való háromszori kihirdetés ideje alatt „a vőlegény atyjával vagy a' házi Gazdával (ti. a nagycsalád-fővel) maga mellé vévén a' két Násznagyot, jövőendő Ipának házához megy, mint mondani szokták, egyezkedni. A menyasszonynak édes attya, vagy a' menyasszonyi családnak Főnöke ti. a' vőlegénnyel alkúba ereszkedik 's közönségesen követel tőle: maga számára új söveget, a' menyasszony édes anyja, vagy a' házi gazdasszony számára új csizmát, szakácsnénak bicsak kést, a' család mindegyik tagjának kusztora kést, egy vagy két akó bort, és néhány forint kész pénzt, mellyeket a' vőlegény akkor, midőn Jegyesét az atyai háztól elviszi, magával viszi és lefizetni köteleztetik.”²²

Gönczi idejében az egyezkedésre közelebbi hozzátartozóival, a leendő násznagyokkal és a leendő nyoszolyóasszonnyal este ment a menyasszonyos házhoz a vőlegény. Kalácsot, peracet, futókakast és egy csutora bort vittek magukkal. Egy kis beszélgetés után a vőlegény megbízottai a leány szüleivel egyezkedni kezdtek, hogy mit móríngolnak a vőlegénynek. A mórínglevél arra az esetre szólt, ha a leendő házaspárnak nem születik gyermeke és valamelyik elhalálozik. Az egyezkedés nem egyszer erős tusakodással járt; néha éjfél-ig-hajnalig is elhúzódt. Az egyezkedés után a leendő párkezet fogott és a legény a leány kezébe nyomta a *jegypénzt* (foglalót, bőr-

²¹ Dégh: i. h.

²² Plánder: i. m. 15.

árát), a leány pedig a legény kezébe a jegykendőt. Csak ekkor tették le az asztalra a hozott ételeket-italokat és áldomást csaptak. Pórszombaton az egyezkedésnek ezen mozzanatát *elivásnak* mondták. (Pl. „Szabu Treszkát elitták.”) *Gönczi* megfigyelései szerint a szóbeli megegyezést igen szílrádnak tekintették.²³

Tulajdonképpen ezzel a mozzanattal zárult a leány megkérésének huzamosabb ideig tartó folyamata. Az áldomás, az együttevés-ivás a két család érdekközösségbe való kapcsolódását fejezte ki a készülő lakodalom kérdésében. Ez az érdekközösség egyben munkaközösség is volt, mely a közelgő lakodalommal kapcsolatos munkálatok, teendők részleteire, megosztására is kiterjedt.

3. Vendég hívás

A lakodalomra való meghívás rokonnak, barátnak, ismerősnek egyaránt megtiszteltetés volt. A nagycsalád új családdal való bővülését nemcsak azért ünnepelték meg, hogy vigadjanak a gyarapodáson, hanem azért is, hogy ezt a körülményt ünnepélyesen tudtára adják az érdekelteknek. A vendég hívó feldíszítésének kellékei jelképes tárgyak, amelyek az ünnepség tartalmát fejezik ki, a meghívás és elfogadásának gesztusai jogi jellegű szimbólumok és kötelező erejűek: a hívóbot ösközösségi kultikus eszköz.²⁴ A lakodalom előtt bizonyos időpontban *Pländer* szerint

„a' *rikkancs* vagy is a' vendég hívó kiküldetik, ki is a' kalapját virággal, botját pántlikával felcifrázván, borral tele csutorát akaszt nyakába, a' hivatalosoknál megjelenik, küldetésének célját elmondja, melly csutorát azonban a' hivatalos Gazdának kötelessége újjólag megtölteni.”²⁵

Gönczi idejében a vendég hívó feldíszített kalappal, fölcifrázott bottal, nyakába akasztott, borral töltött csutorával jelent meg a hivatalosoknál. A kalapra puszpángot, fehér rongyszalagot tűzött, — *Gönczi* szerint „újában” bokrétát. A meghívást mókásan, feltűnést keltően, lármásan adta elő. Viselkedése után *vicsorinak*, *vigyorinak*, *kuszorinak*, *kutyakergetőnek*, *embergyűjtőnek* csúfolták. A vendég hívó mind ruházatában, mind magatartásában a vendék és a horvátok *pozovecére* emlékezteti *Gönczit*: bizonyosra tartja, hogy „e két nemzetiség szokásaiból került ide.”²⁶ A vendég hívó csutorájából megkínálta a házbelieket, azonban a meghívott gazdának az elfogyasztott bort pótolnia kellett, ha a harmadik szomszédból hozta is.²⁷

Rábagyarmaton (Vas m.) rendszerint két vendég hívó hívta össze a lakodalmi vendégeket. A vendég hívók botot vittek magukkal, melyre rozsmaringot tűztek. A botot magasra emelgették, és úgy énekeltek a falun keresztül, a házaknál hujjántottak. A háziaktól bort, sonkát, süteményféle tészta t kaptak. Az egész falu tudta, hogy mikor, honnan, milyen sorrend-

²³ *Gönczi*: i. m. 330.

²⁴ *Földes László*: A Néprajzi Múzeum busómaszkjai. Népr. Ért. XL (1958), 210—211.

²⁵ *Pländer*: i. m. 15.

²⁶ *Gönczi*: i. m. 332.

²⁷ *Gönczi*: i. m. 334. Vö. Magyarság néprajza IV, 108.

ben mennek a vendég hívók, és nagy sértésnek számított a lakodalmat ülő család előtt, ha valaki nem volt otthon, vagy nem készült fel előre erre az eseményre.²⁸ Különösen az őrségi (Vas m.) vendég hívók mondták ékes rigmusokba a meghívást. A hívóknak minden háznál illet néhány pohár bort meginniük: ezalatt a ház nőtágjai szalagokkal díszítették fel a hívók kalapját. Az volt a szép vendég hívogató, akinek a kalpján sok szalag lobbogott.²⁹

A meghívás elfogadása kötelezettségekkel járt. A lakodalomba a meghívott nem mehetett üres kézzel: természetbeni ajándékokkal hozzá kellett járulnia a mulatság megtartásához és ajándékokkal kellett kimutatnia, hogy az ifjú párt segíti és segíteni fogja mindig. A lakodalomra való felkészüléssel a vendég hívó szerepe szoros összefüggésben volt.

4. Zászlóvivés, zászlólopás

Ebéd után a vőlegényes háztól egy küldöttség indult a menyasszonyért. Elöl ment az első vőfély rúdra erősített selyemkendőkkel, az ún. zászlóval, utána pedig a vőlegény a násznéppel „szállást keresni”. A menyasszonyos háznál a menetet találós kérdések várták, melyeknek megfejtése, vagy váltság fizetése után juthattak csak be. Vacsora alatt a menyasszony elé helyezték az életfát a zászlóval és igyekeztek lopni tőle. (Ez a fajta lopás sok helyen keveredik a menyasszony cipőjének ellopásával.)³⁰ Plánder szerint

„lakodalom napján, délutáni egy vagy két órára a' hivatalosak a' vőlegénynek házánál megjelennek, és azonnal ebédhez ülnek, melynek végével, miután a' vendég hívó a' menyasszony házából megfordulván, hírt hozott, hány vendéget készek elfogadni, szekerekre vagy szánókra ülnek, és a' menyasszony házához mennek, a' szekerek előtt két csinosabban öltözködött hős legény keszkenőkből készült 's pántlikákkal felcifrázott zászlót visz. Ha pedig a' menyasszony ugyan azon helységben van, a' vőlegénynek vendégei két sorban, elöl a' zászlótartók, ezek után a' férfiak, hátrább az asszonyok és végre a' muzsikások mennek... Mind ezen vigalmak alatt a' zászlótartók szemesek legyenek, mivel ha a' zászlóról a' menyasszony vendégei bár melly csekélységet, egy szál virágot, vagy darabka pántlikát elvihetnek, mellynek eszközzéseért többször minden gyertyákat egyszerre eloltanak, a' zászlótartó kötelessége az illyképpen elvitt pántlikát, vagy virágot alkú szerént visszaváltani.”³¹

Gönczi idejében a menyasszonyos házhoz való menetel estefelé történt a Plánder által leírt módon. A menet elindulását azonban a suhancok igyekeztek meggátolni. A legények kiszedték a lakodalmas kocsikból a szegeket, a lovak istrángjára gombokat kötöttek, megbabonázták a lovakat, ha ezekhez hozzáférhettek. A kocsúton keresztben kötelet kötöttek, szü-

²⁸ Savaria Múzeum Kézirattára: K—261. XI. sz. (Dömötör Akos gyűjtése 1956.)

²⁹ Dömötör Sándor: Adatok Vas megye néprajzához. (Horváth Ferenc szerk.: Vas megye, helytörténeti tanulmányok. Szombathely 1953.) 54—55.

³⁰ Magyarország néprajza IV, 201—203.

³¹ Plánder: i. m. 15—16.

kebb utcákat fatörzsekkel rekesztettek el, a hídon a pallókat felszedték. A felcífrázott zászlót igyekeztek a menet élén haladó csatlóستól, vagy hégényytől elszedni és a menyasszonyos házba való bejutást megakadályozni. Ha sikeresen bejutottak a lakodalmas házba, a csatlós a magával hozott zászlót a mestergerenda fölé szúrta be, a rajta levő almát, tengeri tököt, peréctet azonban levette.³²

Az Országban a vőfély botját igazságnak vagy zászlónak nevezték. A lakodalom előtti estén készítették el a nyoszolyólányok. A fából faragott egyszerű bot végére piros almát szúrtak, virágokat, selyemkendőket és szalagokat kötöttek reá. Másnap reggelig az egyik szakácsné őrizte, tőle a vőfély pántlika vagy másféle váltságdíj ellenében kapta meg. A templomba menetelkor az életfát a násznagy vitte a menet élén. A második násznagy pemettel és kuruglával vigyázott mellette, hogy az életfát egészben tudják a templomba bevinni. Főleg a vőfélyek kapkodtak az életfa után, de a násznagyok rendszerint ügyesebbek voltak és megvédték az életfát. Az Országban tehát a zászló szerepe keveredik az életfa szerepével, mert a zászlónak délután volt csupán szerepe. Még pedig az, hogy amíg a násznép a kocsmában mulatott, be kellett lopnia a botot a lakodalmas házba, mert csak akkor engedték be őket, ha benn volt már a bot. Ha a vőfélynek nem sikerült belopakodnia, az élesnyelvű szakácsnék kérdéseket tettek fel neki. Ha nem tudott rájuk megfelelni, váltságdíjat kellett fizetnie. Ha ügyetlen volt, órákig is elállhatott a türelmetlen nász néppel a kapu előtt. Még akkor sem engedték be őket váltság nélkül, ha a nyakukba zuhogott az eső.³³

Nem állnak rendelkezésünkre olyan adatok, amelyek segítségével értelmezni tudnánk a szokást, azonban fontosnak tartjuk elhalványuló mozanataira ráirányítani gyűjtőink és kutatóink figyelmét.

5. Kakashajtás

A kakas is a lakodalmi szimbólumok közé tartozik. Talán a vőlegény fárfiasságának jelképe, de ez már az elhalványult szokás magyarázata is lehet. Régebben országszerte ismert szokás volt, azonban ma már nem gyakorolják, vagy nem régi formáját ismerik. Emlékeink felkutatása és felgyűjtése Göcsejben elsőrendű feladataink közé tartozik, mert Gönczi nem emlékezik meg róla, azonban Plánder szerint

„a zászlótartók előtt a' vendég-hívó, külömbféle tréfálkozások közt madzagra kötött eleven kakast hajt, mellynek nyakáru piros pántlikás új kusztora kés lógg... Elérkezvén a' menyasszony házához, a' vendég-hívó, noszoló asszony és noszoló leány egy mellékajtón abba beeresztetik, a' vendég-hívó kakasát egyenesen a' konyhára viszi és a' szakácsnének adja, ki is a' nyakán függő késsel megöli, feltisztíttatja, feltisztíttatva megsüti, azonnal vacsorára fel is adja.”³⁴

³² Gönczi: i. m. 341—342.

³³ Dömötör: i. m. 56.

³⁴ Plánder: i. m. 14—15. Magyar Népzene Tára III/A. köt. XXXI—XXXII. lap.

6. Rejtőzködés

Gönczi idejében Csertamelléken a lakodalom második napján délfelé érkező *előutasok*, vagyis a menyasszony népe érkezett meg a vőlegényes házhoz. A menyasszony már ott volt, de a vőlegénnyel együtt a kamrába rejtették és a bekopogatóktól megkérdezték: — Kit keresnek, mi járatban vannak? — Virradatkor egy madarat szalasztottunk el. Azt mondják, itt van — válaszolták. — Valóban idetévedt egy madár. Nézzék meg csak! Ez volt az? — kérdezik és egy maskarába öltözött legényt vezetnek elő és azt mutatják meg. — Nem. Az a madár nem volt ilyen csúnya! — kiabálják. Ezután a konyhából vezetnek elő egy idősebb asszonyt. — Talán ez volt? — kérdik. — Nem ez volt, fiatal volt! — kiabálják. Végül elővezetik a keresett madarat. — Ez az igazi. Ezt kerestük, ezért fáradtunk! — mondják. Ekkor összecsókolóznak a vőlegény hozzátartozói a menyasszony hozzátartozóival és a lakodalmasszobába mennek.³⁵

Pländer idejében másként zajlott le a rejtőzködés mozzanata. Amikor a vőlegény a menyasszonyos házhoz megy lakodalmasszobával,

„kizáratik, be sem eresztetik addig, még a' nekik tétetett külfömbféle rejtvényes kérdésekre meg nem felelnek. Ez alatt a' menyasszony a' noszoló asszonnyal, noszoló leányokkal, több más kisebb nagyobb leányokkal, kikhez néhány öreg asszony is kapcsoltatik, egy kamrába záratik — a rejtvényes kérdésekre megfelelt vendégek ezen kamrához vezetnek 's elveszett madarkaik után kérdezősködnek, a' kamara ajtó megnyílik, abba zárt leánykák egyenként kibocsáttatnak, a' kint álló vendégektől megvizsgáltatnak, 's mint nem őket illetők, elbocsájtatnak. Végre jön a' noszoló leány, ezt követi a' menyasszony, ki is azonnal a' vőlegénynek kezére adatik.”³⁶

Gönczi idejében a göcseji vőlegény népét a menyasszonyos ház kapuján csak *kapugaras* lefizetése után engedte be az őrtálló. A lakodalmasszobába elhelyezkedett a lakodalmasszobában, a vőfélyek pedig a násznéppel a hátsó szobába mentek az ott rejtőzködő menyasszonyt és ládáját kiváltani. Itt a menyasszony felbokrétázta a násznépet, azután az első násznagy összefogóztatva vonultatta őket az első szoba felé a vacsorához. Ide azonban csak akkor engedték be őket, ha a feltett találós kérdésekre megfelelték. Ekkor megszólalt a zene, táncolva háromszor körüljárták a szobát és csak azután ültek asztalhoz.³⁷ Pländer szerint

a rejtőzködő menyasszony megtalálása után „mindnyájan egymás kezét fogva, sorba a' szobába mennek, a' már megterített asztalt háromszor megkerülik, vagy ha a' hely szűke ezt nem engedné, a' szoba közepén fordulnak hármat, 's asztalhoz ülnek.”³⁸

A menyasszony rejtőzése tehát gyakran keveredik a menyasszonyt kereső násznép elé gördített akadályokkal. Rábagyarmaton (Vas m.), amikor a násznép a templomból a vőlegényes házhoz jött, bezárták előttük az

³⁵ Gönczi: i. m. 353.

³⁶ Pländer: i. m. 16.

³⁷ Gönczi: i. m. 342–344.

³⁸ Pländer: i. m. 16.

ajtot. Az ügyes menyasszony ez előtt beszökött, és belülről kérdezték a násznéptől: — Mit hoztatok? — Mivel nem tudták, mit mondjanak, nem engedték be őket. Hosszas huzakodás után a küntiek ezt válaszolták: — Se menyasszonyt, se leányt, — Koszorú van a haján! — csak erre lehetett beengedni őket.³⁹

Szalafőn (Vas m.) nagy szégyennek tartották, ha a násznép észrevétel nélkül tudott bejutni a lakodalmas házhoz. A kaput helyettesítő *kalicot*, — sokszor nem is egyet, — keresztbe tették, meg is kötözték, hogy még biztosabb legyen. Az ügyes kocsis azonban nekihajtott az akadálnak és nem egyszer kalictörés — vagy baleset — lett a virtuskodás vége.⁴⁰

A szokás emléke bizonyára még bonyolultabb formákban is fellelhető. Azért ismertettük több változatát is, hogy helyszíni gyűjtésekkel próbáljuk megelélni azt a változatot, amely kezünkbe adja a kulcsot anyagi és társadalmi háttére megfejtéséhez.

7. Előutazás

A „menyasszony előutasai” kifejezés azt jelenti, hogy rokonai a menyasszony előtt mentek a vőlegényes házhoz és vitték jó hírének, jó munkájának bizonyítékait és az új rokonságnak szánt ajándékait.⁴¹ Bakó Ferenc szerint Felsőtárkányban (Heves m.) „azt a szokást, amelynek keretében a menyasszonyos ház vendégei meglátogatták a vőlegényes házat”, *hérésznek* nevezték.⁴² Plánder szerint

„délutáni egy vagy két óraker a' menyasszony szüleinek vendégei a' vőlegény házához elő útba zászlósan és muzsikálva mennek, egy üdöbenn és tapasztalásbann haladottabb atyafi a' menyasszonyt maga mellé vevén, először a' vőlegény szüleinek vagy a' család főnökeinek tőle kitelhető ékes szólással szárnyaik alá bocsátja, azután a' család öregebbikén kezdve a legifjabbikig, egyenként atyafiságos szeretetekbe ajánlja, és a' menyasszonytól általvett kendővel vagy darab vászonnal ugyan a' menyasszony nevében mindegyik személyt megajándékozza. Ezeknek végével táncolnak, danolnak, sokszor a' vagyonosabbak a' hétnek végéig.”⁴³

Gönczi idejében az előutazásra vonatkozó szokások Nován megvoltak, azonban a Csertamelléken a menyasszony kamrából való kibocsátásának szokása került a helyére. Olyan változatokkal is találkoztunk, hogy a menyasszony a templomi esküvő után a vőlegénnyel együtt megy a vőlegényes házba, azonban hozzátartozói csak estefelé követik őt a menyasszony ajándékaival.⁴⁴ Nyilvánvaló, hogy a szokás formája régebben nem ez volt. Ezért fontos részleteiben is alaposan megfigyelve felgyűjtenünk gyakorlásának emlékeit.

³⁹ Savaria Múzeum Kézirattára: i. h.

⁴⁰ Dömötör: i. m. 56.

⁴¹ Dömötör Sándor: Lakodalmi kalácsaink néprajzához. Népr. Ért. XLI (1959), 307. Igen sok göcseji és hetési adalékkal.

⁴² Bakó Ferenc: Felsőtárkány község lakodalmi szokásai. Ethn. LXVI (1955), 390.

⁴³ Plánder: i. m. 19.

⁴⁴ Gönczi: i. m. 353.

8. Kútrakísérés

Az Őrségen és a Hegyháton (Vas m.) hajnalban a vendégsereg osztása előtt történt meg a *kútramenés*. Az új menyecske cserépkorsót vett kezébe, és kifutott vele a kúthoz vizet meríteni. A vőfély odaszaladt, hogy a korsót összetörje. Ha sikerült a menyecskének korsaját baj nélkül megmerítenie, örömmel vitte vendégeinek, hogy húzzanak egyet belőle. Ha a vőfélynak sikerült eltörnie a korsót, azt mondták, hogy nem lesz szerencsés a házasság.⁴⁵ Plándernál a szokás sokkal teljesebb formájával találkozunk:

„Reggelre virradván a' menyasszony, muzsika szóval kútra vízáért kísértetik — a' hol is a' vőfély által vízzel teli merített sajtárt egyszeri láb rúgással köteles felborítani, a' mit ha nem képes tenni, a' jelenlevő vendégek a' teli sajtárt felkapják, és a' menyasszonyt leöntik. Azonban ezen tréfás szerencsétlenség egyedül a tapasztalatlan menyasszonyokat éri, mivel a' tapasztaltak a' feldöntés helyett a' sajtárt felkapják, úgyesen a' jelenlevő vendégeket leöntik, 's haza szaladnak...”⁴⁶

Gönczi idejében *menyasszonyítatás*nak nevezték a göcseji lakodalom ezen mozzanatát, melyben a hajnalozás és a mosdatás elemei vegyülnek a korsótörés, zajkeltés, durrogatás mozzanataival. Gönczi idejében a menyasszony a vőfélyek vezetésével és a vendégek kíséretében ment a kúthoz vízáért. A kútnál az egyik vőfély egy vödör vízzel várta őket. Ezt a menyasszonynak egy lábrúgással kellett felborítania. Ha nem tudta megtenni, felkapták a vödröt és leöntötték a menyasszonyt. Az ügyes menyasszony azonban felkapta a vödröt és a körülálló vendégeket öntötte le, aztán hazafutott, a faképnél hagyott vendégek pedig dalolva-táncolva tértek vissza a lakodalmas házhoz.⁴⁷ Gönczi idejében — és még talán ma is — a szokásnak igen sok változata élt. Néhál a menyasszony ezen szerepét női ruhába öltözött férfi végezte el. Sok helyen a kút környékét is elsöpörték, a vályút is kitisztították. Másutt a menyasszony a kút kávjára négy kalácsot tett, a vőfélyek pedig pereceket és egy üveg bort. Aki először ment utánuk vízáért, az bátran hazavihette.⁴⁸

A kútrakísérés racionális elemeit a göcseji szokásokból és az általunk eddig ismert változatokból kielemezni nem tudjuk, annyira elmosódtak, vagy mellékes mozzanatokra tolódtak át részletei.⁴⁹ Ezért fontos fellelhető emlékeivel, hagyományaival, gyakorlatával a terepen is foglalkoznunk.

Összefoglalás

Vázlatos ismertetésünk csak néhány mozzanat leírásával mutatja be, hogy milyen óriási változáson mentek át a göcseji lakodalmi szokások másfél száz év alatt. Sok szokás annyira elhomályosult, annyira elmosódó, hogy megfigjtésükre mai ismereteinkkel nem vállalkozhatunk. Ez azonban nem

⁴⁵ *Dömötör*: Adalékok Vas megye néprajzához. 57.

⁴⁶ *Pländer*: i. m. 19.

⁴⁷ Magyar Népzene Tára III/A. köt. XXXVII. és XLI. lap.

⁴⁸ Gönczi: i. m. 353—354.

⁴⁹ Vö. Mészáros Gyula: A csuvas ősvallás emlékei. Bp. 1909. 461.

jelenti azt, hogy teljesebb, pontosabban és részletesebben leírt szokások változataival ne lenne megfejtendő. Szerettük volna érzékeltetni, hogy milyen sok apró részletre kell figyelniünk a szokások leírásánál. Ha elemzésre kerül a sor, esetleg egy szemünkben lényegtelen mozzanat, a szokás gyakorlóitól is elhanyagolt gesztus, adja kezünkbe a megfejtés lehetőségét. Nagy szerencse, hogy rendelkezésünkre áll *Pländer* és *Gönczi* leírása — és más leírások is — amelyek hozzásegítenek ahhoz, hogy milyen mozzanatok teljesebb képét keressük idős emberek emlékezetében, fiatalságukat idéző emlékeik között. Igen sok és alapos leírásra van szükségünk, hogy a göcseji lakodalom hagyományos menete részleteiben is világosan álljon előttünk, hogy lássuk etnikai jellegzetességeit.⁵⁰ Ehhez a gyűjtő munkához hívjuk segítségül a Göcseji Múzeum barátait és külső munkatársait.

Dömötör Sándor

⁵⁰ *Szendrey* Akos: Lakodalmi szokások gyűjtése. Bp. 1956. *Manga* János: Tájékoztató színjátékszerű népszokásaink gyűjtéséhez. Bp. 1953.

ZU EINIGEN HOCHZEITSBRÄUCHEN VON GÖCSEJ

Die Hochzeit als Familienfest umfasst eine Reihe von Handlungen, welche die Einweihung des jungen Paares in die Familienobliegenheiten und Ehepflichten erzielen. Bei der Hochzeit werden mehrere Einzelheiten der alten Riten weggelassen; im heutigem Brauch neigen sie ohnehin mehr dem Spasshaften als dem Zeremoniellen zu. Die Sammler der Hochzeitsbräuche verfolgten in ihrer Untersuchung eher das Interessante und Merkwürdige der Bräuche zu erfassen und in diesem Mangel der Beobachtung liegt der Grund der Ungleichmässigkeit ihrer Beschreibungen. Eine ziemlich ausführliche Schilderung der Hochzeit in Göcsej bot aus dem Jahre 1838 Franz Pländer, Dechant zu Nova, eine andere Beschreibung erhielten wir in 1914 vom vorzüglichen Volkskundeforscher Franz Gönczi. So stehen uns für die Untersuchung der Etnwicklung der Hochzeitsbräuche in Göcsej ausgezeichnete historische Quellen zur Verfügung.

Aus dem reichen Material der Hochzeitsbräuche von Göcsej werden das „Ausbitten“ der Braut und die Verlobung einer eingehenden Analyse unterworfen, dann wird unsere Aufmerksamkeit auf die Probleme gewisser Momente, wie die Einladung der Gäste, Aufzug mit Fahnen, Hahntreiben, Verstecken der Braut, Umzug ins Heim des Bräutigams (sog. Vorreise), Begleitung der Braut zum Brunnen (Waschen, Zerschneiden des Kruges) gelenkt.

Das fortgesetzte Sammeln und die fachmässige Aufzeichnung der Angaben werden die Analyse der Hochzeit und die Erschliessung ihrer ethnischen Züge ermöglichen.

Sándor Dömötör

ZALAI PAJTÁK

A XX. századot megelőző hazai mezőgazdaságunk gabonatermelésének kétféle szemnyerő rendszere volt, kézi cséphadaróval, illetve lábbal, valamilyen eszközzel, lovakkal, marhákkal, szekérrel stb. való cséplés. Mindkét eljárás Európa más részein is jól ismert, bár nagy vonalakban a kontinens északi felén a kézicséplés, a mediterráneumban a cséplőhengerrel történő magkifejtés uralkodott. A cséplés helyének megválasztásában ugyancsak kétféle szisztémát tartunk számon Európában: történhetett ez a szabadban, udvaron, mezőn, szérűskertben, tarlón és zárt helyen, pajtában, csűrben, előtérben.¹

A szabadban történő nyomtatás leginkább olyan helyeken uralkodott, ahol kevés csapadék, meleg nyár és őszi jellemzi a klímát. A kézzel való cséplésnél fejlettebb, termelékenyebb eljárás a nyomtatás, s ezért a cséplőgépek meghonosodása előtt olyan uradalmakban is alkalmazták, amelyek környékén különben kézicsépet használtak. A cséphadaróval már sokkal szaporátlanabb a munka, s a nyári dologidőben nem is tudták kivenni az egész termésből így a szemet, hisz egy közepes parasztgazdaságban is néhány ember többheti munkáját vette igénybe ez a tevékenység. A kévék ezért sok helyen nyáron kicsépeletlenek maradtak — legalábbis részben — azokat elraktározták és csak a nyári munkák befejezésével, ősszel verték ki.

Ilyen módon azonban a gabonakévék elraktározására igen nagy gondot kellett fordítani, biztosítva azt, hogy a még nem teljesen érett gabona jól kiszáradjon, meg ne ázzék, mert különben a szemek kicsíráznak, megdohosodnak, s élvezhetetlenné válnak. Márpedig nálunk a kenyérgabona a legfontosabb táplálkozási alapanyag, s jelentősége a múltban a mainál még sokkal nagyobb volt. A rossz gabonatermés okozta a múlt század közepéig nálunk is elég gyakori éhínségeket.

Tehát azokon a vidékeken, ahol a szemnyerés a lassúbb kéziszerszámmal történt, illetve a kévébe kötött gabona megázási veszélye nagy volt, külön épületeket készítettek a kévék elraktározására és a kézicséplés céljára. Nem volt ilyen gazdasági épületekre szükség Európa déli felén és Közép-, illetve Kelet-Európa sztyepppei zónájában, ahol különben is főleg nyomtatás dívott. Ellenben Európa nagyobbik, északi felén már nélkülöz-

¹ L. erre vonatkozóan Scheuermeier, P., Bauernwerk in Italien der italienischen und rätoromanischen Schweiz. Zürich—Bern. 1943—1956. I—II., Trotzig, D., Slagen och andra tröskredskap. Stockholm. 1943. 207., Gunda B., Délkelet-európai kultúrréteg a magyar népi mezőgazdálkodás szerszámanyagán. Népr. Ért. 29. (1937) 253—263., Moszjinski, K., Kultura Ludowa Slowian, Kraków, 1929—39. I—II., Krüger F., Géographie des traditions populaires en France. Mendoza. 1950. 235.

hetetlenek voltak ezek az épületek, s a túlevelű erdők övezetében mindennütt meg is találjuk őket. Kialakulásuk nyilván a földművelő gazdálkodás fejlettebb szintjéhez kötődhetett, de létük az ókorban mindenesetre kimutatható már. *Strabo* időszámításunk kezdete körüli időből tudósít arról, hogy Észak-Európában a germánoknak nagy épületeik vannak, amelyekben csépelni szoktak.² De múltjuk feltételezhetően még távolabbi időre is visszakisérhető, legalábbis a száritóházaknak Skandináviában, a Balti tenger, valamint Kazán környékén ie. 500 körül való jelentős mértékű előfordulása ezt valószínűsíti.³

amely a csűrös gazdálkodásnak nem jellegzetes területe, s így ezek az épületek nálunk minden bizonnyal csak mai hazánkban honosodtak meg. Pajta szavunk szláv és csűr kifejezésünk német eredete arra vall, hogy a szlávok és germánok egyaránt közvetíthették hozzánk. A pajták elterjedettségét a XIV. században mindenesetre jelentős mennyiségű forrás bizonyítja már. Az Alpeselek vidéke, a Dunántúl s a felföldi dombvidékünk — keletebbre Erdély — a csűrös gazdálkodás övezetéhez tartozik, s így a zalai terület is szervesen illeszkedik bele egy nagyobb táj gazdasági — építkezési rendszerébe. Tekintettel arra, hogy a zalai, különösen a göcseji pajták sok szép régi példánya maradt meg napjainkig, érdemes ezeket az építményeket kissé közelebbről is tanulmányozni, mert a helyismeret szabta jelentőségen túl általánosabb kultúrtörténeti problémákhoz is jó dokumentációt nyújtanak. Ismeretük szépen illusztrálja a nálunk több mint félezer éves mezőgazdasági rendszer egyik fontos elemét, s bevilágít parasztságunk múltjának, hétköznapijainak kevéssé ismert évszázadaiba.

*

Zala megyében a XX. századig az építkezés anyaga nagyjából fa volt. Ebből készültek a lakóházak, istállók, ólak, pajták, kástuk pálínkafőző kunyhók, szőlőhegyi hajlékok, haranglábak, kerítések, kutak, kapuk és egyéb falusi építmények. A pajták építési anyaga és technikája hasonlít a többi épületekhez. Már *Pländer* Ferenc, Göcsej első tudományos ismertetője azt írja 1838-ban, hogy a göcsejieknek tágas pajtaik vannak a legszebb szurkos fenyő boronából.⁴

A zalai pajtákat forma szerint három csoportra oszthatjuk. Az elsőbe tartoznak a lakóházzal, istállóval, kamrával, présházzal összeépített tartózkodópajták, a *kispajták*, a másodikba a *lábaspajták*, a harmadikba a *cséplő-* vagy *torkospajták*.⁵ A két utóbbi önálló épület, s nagysága a paraszti gazdaság méretét is jelzi. A kisebb gazdák, akiknek nem volt sok csépelnivalójuk és takarmányuk is csak kevesebb — tehát rakodó- és munkahelyre kevésbé volt szükségük — beérték az első típussal is. A 10—15 holddal rendelkező

² Schier, B., Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. Reichenberg, 1932. 381.

³ Laid, E., Über den Ursprung der nordosteuropäischen Riege. Folk-liv. 17—18. (1953—54) 27.

⁴ Pländer F., Göcseinek esmérete. Tudományos Gyűjtemény 1838. VI. 23.

⁵ Gönczi F., Göcsej. Kaposvár, 1914. 484. mint kiháló formáról tesz említést a pajtáskamrákról.

birtokosok azonban már rendszerint építettek önálló pajtát, sőt a nagyobb gazdáknál 2—3 is volt.⁶

A lakóházzal egy fedélszék alá kerülő *kispajta* a szoba, konyha, kamra és istálló után következett, függetlenül attól, hogy egyenes, vagy *hajlított* volt-e a ház. (1. ábra.) A kispajta rendszerint két *derékből* állott. Az egyiknek első része leginkább teljesen nyitott, esetleg hatalmas deszkakapuvall zárható, a másik résznek minden oldalról fala van, a nyitott oldalról belépő nyílással. Általában a második rész is lepadolatlan, mert úgylis csépeletlen kévék, szalma, takarmány, pelyva, törek raktározására használják. Építés-

1. ábra. Kispajta hajlított házban.
Szentgyörgyvölgy.

2. ábra. Istállóval összeépült kispajta.
Máhomfa.

technikája nem különbözik a különálló pajtáétól. Minden oldalról zárt, úgynevezett *kerített* hajlékba is beépülhet ilyen pajta, vagy a kamrák és az istálló közé vagy ez utóbbi folytatásaként.⁷ Ilyen esetben azonban a pajta és a kástu rendszerint különálló épület, amelyekhez a kerített ház mellett hagyott részen, a telek hátsó részéhez külön út vezet. Ha az istálló nem épül össze a lakóházzal, akkor a tartozékpajta az előbbihez csatlakozik. (2. ábra.) Ebben a helyzetben az istálló után a cséplőpajta, aztán a pajtafia és esetleg a külön bejáratú pelyvaskamra következik. A szőlőhegyi présházakhoz épült pajta általában csak egy deréknyi, hisz itt rendeltetése leszűkül: a hegyi széna raktározási helyéül szolgál csupán, esetleg alkalmas szekeret, szerszámokat tartanak benne. (3. ábra.) A présházak pajtarésze teljesen beletartozik az épület szerkezetébe, attól csak annyiban tér el, hogy az első oldala nyitott. Erre kaput sem igen szoktak tenni.

A *lábaspajta* tulajdonképpen fedett rakodó, kizárólag széna, szalma elhelyezésére készült. (4. ábra.) Az utóbbi fél évszázadban ezt a pajtaformát építették leggyakrabban, s az újabb objektumok csak annyiban térnek el a régebbi változatoktól, hogy téglalábakon állnak s fedőanyaguk cserép. A régebbi formájú lábaspajta 4—6—8 falábba állt, ezek tartották a zsúppal fedett tetőszerkezetet.⁸ A pajtalábak négyszögletesre kifaragott tölgy-, gesztenye- vagy egyéb keményfa-oszlopok, amelyeket 1—1,5 méter mélyre a

⁶ Gönczi i. m. 463. szintén rámutat arra, hogy a pajta a jómód jele.

⁷ Szente A., A Lendvavidék néprajza. Ethn. 9. (1898) 67.

⁸ Gönczi F., A göcseji s hetési falvak, házak elhelyezkedése. Népr. Ért. 15. (1914) 122.

földbe ásnak, s felül a tetőt tartó *koszorúfákkal* kötnek össze. A földben lévő részt, az oszlop tövét nem faragják le, mert így vastkosabb, biztosabban áll, és a pusztulást is jobban bírja. A lábaspajta többször nyeregtetős épület, ami újabb voltát bizonyítja. Tipikus formájában csak a homlokzati részt zárják le deszkával vagy vesszőfonással, újabban téglával — a lábközök szabadon maradnak. Gyakran előfordul az is, hogy egy-egy lábköznyi részt 2—3 oldalról bedeszkáznak, fonással, lécekkal, karókkal lezárnak az ereszig, vagy csak 1 méter magasságig. A falásas pajták között minden oldalról falazott lábaspajtával ritkán találkozunk.

3. ábra. Pajtarész présház mellett. Bödei heg.

4. ábra. Lábaspajta, Hottó.

5. ábra. Cséplőpajta. Külsősárd.

6. ábra. Torkospajta szérúrész. Böde.

Legjellegzetesebb forma a *torkospajta* vagy *cséplőpajta*. (5. ábra.) Egyik elnevezése a formára, másik a funkcióra utal. Rendszerint három részből áll, s a középsőt az épület falsíkjából előreugró torokrészszel széle-sítik. Ez a középső rész volt a *szérű*, amelynek keményre döngölt agyagos földjén a hadaróval való cséplés folyt.⁹ Tőle jobbra és balra helyezkedett el a sövényfonással vagy boronafallal elválasztott *pajtafia*. Az előreugró torokrész a *szérű* nagynyújtására szolgált, bár a cséplők jó időben ki is jöttek a pajta elé dolgozni. (6. ábra.) A falsíkból 2—3 méterrel kiugró torok-

⁹ A cséplésről l. K. Kovács L., Die ungarischen Dreschflegeln und Dreschmethoden. Acta Ethn. 1. (1950) 41—85.

rész első oldalát nagyobbára a pajtakapu foglalta el, amit olyan magasra építettek, hogy a megrakott szénásszekér be tudjon járni rajta.¹⁰ A kapuzat

A magyarság a honfoglalás előtti évszázadokban olyan helyen lakott, magasságát úgy is növelhették, hogy itt felemelték a tetőszerkezetet, vagy a zsúpfedél alsó kévét a bejárat felett lenyirták. (7. és 10. ábra.) A magasztásra részben a behajtás, részben a cséplés miatt volt szükség, hogy a hadaró ne ütközzék bele a tetőzetbe. A szérürész mindig lepadolatlan volt, általában a pajtafiók is, ritkán felül bedesztkázták — ha kamra céljára is használni akarták — az egyiket. A szérürész hátsó falán kis ajtót hagy-

7. ábra. Felemelt szerkezetű bejárórész. Gosztola.

8. ábra. Telekbe nyíló hátsó kis pajtaajtó. Böde.

tak, vagy ha ez elmaradt, egy nyílás pótolta, amelyet a szekérrúd részére hagytak s így a szekeret egészen a középre be tudták tolni. A pajtafiába való rakodás így közvetlenül a szekérről történhetett. Ha a pajta a telket keresztben lezárta, akkor a szérű hátsó kiskapuján át közlekedtek a hátsó telekrészbe, ahol rendszerint kaszáló vagy gyümölcsös volt. (8. ábra.)

Zalában nem találkozunk az ország számos más részéről jól ismert egyszerű technikával készülő pajtaformával.¹¹ Mivel a famegmunkálás itt igen fejlett volt, semmi nyoma nincs a kezdetleges, ágasokon álló pajtafélének. Ácsolatlan építmények még félszer céljára is alig készülnek. Éppen ezért a megfigyelhető formák közül időrendi elsőséget a kapcsos boronából készült pajtáknak kell tulajdonítanunk, amelyek viszont már igen fejlett technikai ismeretet tételeznek fel.

A boronapajta úgy készült, hogy falazatának alapjául vaskos keményfa (tölgy, gesztenye) gerendákat, *rönköket* fektettek le, s ezeket a sarkokon úgy csapolták össze, hogy végül 20—40 cm-rel kiállt a fal síkjából. A talpfákat csak durván ácsolták le, és ha a talaj egyenetlen vagy vízenyös volt, a szilárdság biztosítása céljából a sarkok alá fatuskót vagy követ tettek. A 40—70 cm átmérőjű *tap-okra* fektették a nagyjából szögletesre ácsolt

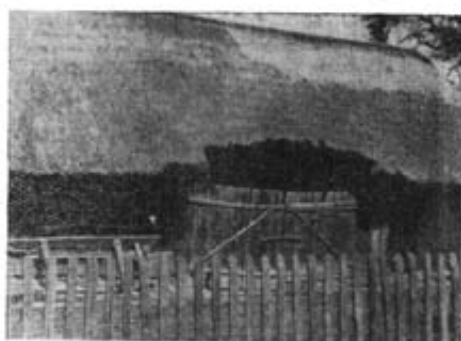
¹⁰ A hasonló Vas megyei megoldásról l. Tóth J., Falusi épületek fejlődése a nyugati végeken. Dunántúli Szemle 8. (1941) 306—7.

¹¹ Veszprém megyében a pajta legegyszerűbb formája egy négy ágason álló nyitott oldalú építmény, amelynek tetejét szalmával, kukoricaszárral fedték. Vajkai A., Veszprém megye népi építkezése. Népr. Ért. 32. (1940) 323. Tolna megyében az ún. félszer a veszprémihez hasonló építmény és pajtafunkciót tölt be. Kovács A., Kezdetleges épületek Tolna vármegyében. Népr. Ért. 13. (1912) 208.

fenyőszálakat, *boronákat*. A sarkoknál a boronákat vályúszerű bevágás segítségével kapcsolják össze. (9. ábra.) A fenyőszálakat addig rakták egymás fölé, amíg a kívánt magasságot el nem érték. A boronafalú épület könnyen felismerhető arról, hogy a sarkoknál a házfal síkjából a boronavégek 20—30 cm-re kiállnak még akkor is, ha a boronafalat besározzák és lemeszelik, amit csak lakóépületeknél szoktak, pajtákban nem. Törekedtek arra, hogy a talpfa minél hosszabb legyen, de ha nem ért végig az egész épületen, akkor közben, ahol kívánta, kitoldották. A pajta részeit, az egyes derekat szintén boronafalak választják el. Itt először — az alapozással egyidő-

9. ábra. Vályus csapolási mód. Böde.

10. ábra. Szeglábas boronafal. Hottó.

ben — a keresztalpakat fektetik le, de ezek már vékonyabbak, mint a főfal alapja. Az erre kerülő boronákat ugyanúgy csapolják össze a főfal boronáival, mint a sarokkötésnél láttuk, s ezek végei is túlnyúlnak a fal síkján, tehát kívülről azt is könnyen meg lehet állapítani, hogy az épület hány derékből készült. Ha a fenyőgerenda hossza nem adja ki a fal hosszát, akkor lépcsős bevágással kitoldják.

A boronából készült pajta falmagassága 2—4 m között változik. Mivel gyakran dombos részen épült, ezért a falmagasság nem is egyforma, általában hátul alacsonyabb mint elől, vagy egyik vég magasabb a másiknál. Az ajtóknál a talpfába vésett lyukakba *ajtólábakat*, *ajtószárfákat* csapolnak és állítanak, s a boronafal gerendáit csapokkal erősítik ezekbe az oszlopokba. Felül az ajtólábat vagy egy boronába vagy a koszorúfába igazítják.

Ez a teljesen boronából készült pajta eléggé ritka. Az ajtónyílásoknál alkalmazott csapolás, a sasos technika, *sasbarakás*, lehetővé tette más építőanyag felhasználását is. A sasos boronaépületeknél már nem a fal egésze tartja a tetőszerkezetet, hanem néhány oszlop, a *szegláb*, *sasláb*. A szeglábas boronaépületeknél a talpfákat ugyanúgy fektetik le, mint előbb láttuk, de nemcsak az ajtószárfáknak vésnek lyukakat, hanem minden sarkon a tetőszéket tartó sasoknak is. A csapokba állított szeglábak és ajtószárfák vályúszerű hornyába helyezik a szintén csapos végződésű boronákat, s így építik fel a kívánt magasságig a sasos technikájú boronafalat. (10. és 11. ábra.)

A sövényfal készítése csak annyiban tér el a szeglábas boronafalétól, hogy a sasokba nem vésnek hornyozatot, hanem a talpfába és koszorúfába 20—40 cm távolságra lyukakat mélyítenek s ide karókat állítanak. A karóközöket mogyorófa, rakottyafa vesszővel fonják be. A szeglábakat a talp-

fához és a koszorúfához a szilárdság biztosítása céljából rézsutos kötésekkel is hozzá szokták erősíteni. Néha a karóközöket be sem fonják, hisz a takarmány már így sem hull ki. (12. ábra.)

A leírt falépítési módok általában egy pajtánál is változnak. A fényképen bemutatott pajták közül nem egynél láthatjuk a kapcsos és sasos boronatechnika cserélődését. Sasos vagy lábas szerkezetű építményeknél egyaránt előfordul, hogy az egyik közt deszkázzák, a másikat lécezik, karózzák, vesszőfonást alkalmaznak vagy éppen üresen hagyják, esetleg elől, hátul vagy oldalt csak félmagasságig húzzák fel a falat. A falanyagnak, illetve

11. ábra. Szeglábas boronafal.
Szentgyörgyvölgy

12. ábra. Rézsutos kötés
befonatlan karóközzel. Hottó,

13. ábra. Vályus csapolású boronafal
és lábas megoldás. Márokföld.

14. ábra. Szelemen ollóágassal. Böde.

a faltechnikának ez a rendkívül nagymértékű differenciáltsága egy épületen belül nagyon jellemző vonása a pajtáknek. (13. ábra.) Ezt a változatosságot az átalakítatlan lakóépületeknél egyáltalán nem tapasztaljuk. Az építőanyag és technika differenciáltsága a pajták melléképület jellegéből ered, ahol úgy látszik az egyöntetűség alárendelt, mellékes körülmény, a rendelkezésre álló anyag célszerű kihasználása a hangsúlyosabb. A csekély számban rendelkezésünkre álló múlt századi és századeleji fényképanyagból azonban már nem tűnik ki ez a változékonyság, ami arra enged követke-

tetni, hogy az időközben beállt viszonylagos fahiány is lehet okozója a nagymértékű differenciáltságnak.

A pajták tetőszerkezete formailag megegyezik a lakóházakéval. A régebbi épületeknél a héjazatot mindenütt szelemenenes tetőszék tartja, csak az újabb lábaspajtáknál találkozunk *szalufás* szerkezettel. A tetőgerincen végighúzódo *szelement* az *ollóülések*be rézsutosan bevéssett *ollóágasok*, *ollószárfák* tartják. Az ollólabák felső két vége érintkezési pontjukon 20—40 cm-rel túlnyúlik, s az így keletkezett szarvazatba fekszik bele a gerincet végigérő szelemen. (14. ábra.) Az ollólabákat felül bevéséssel kapcsolják össze, s faszeggel átütik. Általában — ha nem is pontosan — minden keresztfal fölé kerül ollóülés és így ollólab. A szelemenre helyezték a tető mindkét oldalán mintegy méternyi távolságra a *szalufákat*, amelyeket felül ékelés és *ragszeg* fogott össze.¹² A szalufára kerülő lécezésre kötötték a rozszúpot, amely a pajták legfontosabb, a múltban kizárólagos fedőanyaga volt.

A lábaspajták fedélfarmája általában a nyeregtető. A cséplőpajtáknál viszont leginkább sátor, azaz *üstökös* tetővel találkozunk. (15. ábra.) A pajtavégek mindig végig farazott üstökűek, ellentétben a lakóházak utcai homlokzatával, ahol gyakori a félfarazat. A cséplőpajták kiálló torokrésze az ajtó magassága miatt lehet félig farazott.

A pajtákat általában csomózó zsúpozással fedték. A zsúpozást a tető alján tövével lefelé fordított *kanczszúppal*, *gatyászsúppal* kezdték, és az alsó sort, az ereszt, így készítették. A tető további részét *bak-* vagy *fejeszsúppal* fedték. Mindkét zsúp kettőzött, de különböznek annyiban, hogy a gatyászsúp középtájon, a fejeszsúp pedig a tövéhez közel van át-átkötve. A kettőzés úgy történik, hogy a zsúpkészítő a kévezsúpból két maroknyi csomót vesz, az egyiket kalászos végével lefele tartva a lába közé szorítja, a másikat kezébe fogja és mindkettőt szalmakötéllal lazán átköti, a tövét levergetve kiegyengeti és a kezében lévő szárat egy egész fordulattal megcsavarja. A kanczszúpokat tövükkel lefelé, a fejeszsúpokat tövükkel felfelé szalmakötéllal kötik a lécekhez, vagy *ragokhoz*. Lépcsős zsúpolást pajtáknál nem látunk, bár a házfazaton most is előfordul, talán az egykor Göcsejben. Zalában is szokásos ilyesféle zsúpfedés emlékét őrizve.¹³ A pajta gerincére kerül a *tora*. Leggyakoribb a csúcsos ormozás, amikor a kettőzött fejeszsúpot ültetik a gerincere úgy, hogy annak két szára a tető egyik-egyik oldalára kerül, s mindegyik helyen a felső léchez kötik. Az idősebb emberek a sáros ormozásra is emlékeznek, amikor a zsúpot latyakos sárban meghempergették, s derekánál meghajtva a gerincere fektették. A kévék töve felváltva hol az egyik, hol a másik oldalra került, s a fejrészt a szomszéd kévé töve alá dugták.¹⁴

¹² Bátky Zs., Ragfa és szarufa. Népr. Ért. 29. (1937) 343. mutat rá Schier nyomán nálunk a szelemenenes és szarufás szerkezet közötti különbség fontosságára. Megítélése szerint a *ragszeg*, *segédrag*, *vendérag*, *anyarag* — *szarufa*, *csonkaszarufa* stb. elnevezések együttes jelenléte a német—szláv érintkezési terület jellegzetessége.

¹³ Gönczi F., Göcseji házvégek, koszorúfák és szárfák. Népr. Ért. 4. (1933) 261.

¹⁴ A zsúpkészítés és zsúpfedés a szomszédos területeken is hasonlóképpen történt. Hetésre vonatkozóan l. Bellosics B., A hetési faház. Ethn. 8. (1897) 98—99 és Bödei J., Adatok Hetés népi építkezéséhez. Vasi Szemle 6. (1939) 324—25. Hegyhátra pedig Nagy J., A Hegyhát-vidék építkezése. Népr. Ért. 1. (1900) 88—93.

A zalai pajták kettős funkciót láttak el. Elsőrendűen talán a kicsépletlen kékék tárolására s a cséplés helyének biztosítására készültek. Fontos volt azonban a szalma, takarmány, törek, pelyva stb. raktározó szerepük is. A gépi cséplés meghonosodása után elsősorban lábaspajták épültek, ami mutatja, hogy az utóbbi időben a télire elraktározandó takarmány, szalma elhelyezésének célja nyomult előtérbe. A lábaspajták ugyanis mindig elsődlegesen raktározási szerepet láttak el. A gépesítés előtti időszakban a gabona elcséplése Zalában is hosszú időt vett igénybe, s szükségszerűen belenyúlt az őszi esős időszakba is, amikor lehetetlen volt a szabadban csé-

15. ábra. Sátortetős cséplőpajta.
Nemesnép.

16. ábra. Kamrával összeépült pajta.
Felsőszenterzsébet.

pelni s ezért a tárolásra nagy gondot kellett fordítani.¹⁵ Idős emberek jól visszaemlékeznek arra, hogy még karácsony tájékán is zuhogott a pajta a cséplés zajától. Ugyancsak a századforduló idejétől kezdve az istállózó állattartás jelentőségének megnövekedésével e bő csapadékú vidéken megnőtt a télire eltett takarmányfélék jelentősége. Ehhez itt szintén fedett építményre volt szükség. A pajták cséplőfunkcióját tehát nagyobbára felváltotta a takarmányraktározási feladatkör, viszont új építmény készítése esetén ilyen célra már az egyszerűbb, olcsóbb kivitelű lábaspajta is megfelelt.

A cséphadaróval való cséplés megszűnése után a *pajta* továbbra is megtartotta tehát takarmány, polyva, törek raktározó szerepét, a szérűrészt hasznosítása azonban megváltozott. Most az év legnagyobb részében a szeker áll itt, ide teszik be alkalomadtán az egyes használatos mezőgazdasági eszközöket az eső elől, bár ezeknek nem állandó rakhelye. A nyáron levágott egy-két napra való zöldtakarmányt is a szérűrészben helyezik el. Aratás után a behordott szálsgabona a cséplésig gyakran most is itt áll rövid ideig, de mivel a megnövekedett szemtermelés miatt az egész már úgysem fér be a pajtába, sokhelyütt kazalba rakják.

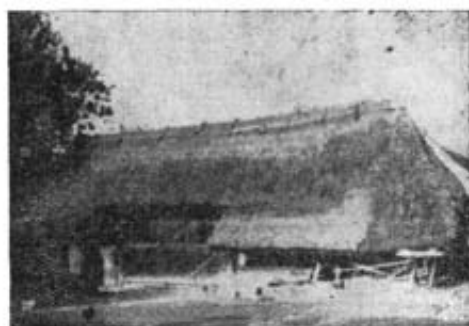
Dél-Zala Somoggyal határos részéről ismert a pajtáknak a falun kívüli elhelyezése. A Pátrón látható forma szerint a pajták a településtől 1—2 km távolságra, a lakótelektől távol, a falu kaszálóövezetében csoportosan, külön utcasort alkotva foglalnak helyet, s mintegy a faluból kitele-

¹⁵ Zala nagy részén az átlagos csapadékmennyiség évi 700—800 mm között mozog, de ennek jelentős része az őszi időszekekre esik. Magyar földrajz. Budapest. é. n. I. 349 és 356—59.

pült gazdasági üzemhely szerepét töltik be. Az ún. pajtáskertben lévő épületbe viszik aratás után a szalagabonát s itt is csépelik el. A szénát, takarmányt ugyancsak itt raktározzák. A pajta mellett, ezzel egy fedélszék alatt istállókat is találunk, ahol a marhákat, lovakat egész éven át tartották. Az állatok gondozása céljából a család valamelyik tagja, esetleg a cseléd, mindig kint tartózkodott a pajtáskertben, s az istállóban hált.¹⁶ Ezek a falun kívüli pajták tehát komplex gazdasági centrumok voltak, ahova a szemtermelő munka és az állattartás egy része központosult. A Dunántúl több pontjáról van tudomásunk ilyen rendszerről s így feltételezhető, hogy

17. ábra. Kamrával összeépült pajta.
Nemesnép.

18. ábra. Leeresztett oldaltetős pajta.
Gáborjánháza.

Zalában is a mainál szélesebb területen elterjedt lehetett.¹⁷ Még további történeti kutatásnak kell majd tisztáznia egykori pontosabb előfordulásukat.

Zala megye nagyobb részén ilyen határba kitelepített pajták ma már nem figyelhetők meg. Nagyon gyakori viszont az, amikor a pajta és istálló egymás mellé került, s együtt alkottak különálló épületet — a lakótelken. Különösen a kisebb gazdáknál szokásos ez a megoldás, s ilyenkor a 3 derékből álló épületben istálló, szerúrész s egy *pajtafia* található. Sajátos — bár jól érthető — hogy néhány kivételtől eltekintve az istállórész mindig sározott, meszelt, a pajtarészt viszont nem sározzák be. Ritkábban az is előfordul, hogy a pajta végéhez, vagy oldalához ólat építenek a disznók, vagy a majorság számára. Valamivel gyakoribb, hogy a pajtához *kamura* — szerzős vagy gabonás — csatlakozik, amely előtt gyakran kisebb beugró, tornác látható. (16. és 17. ábra.) Még általánosabb az, hogy egy kisebb ré-

¹⁶ Seemayer V., Pajtáskertek Nemespátrón. Népr. Ért. 26. (1934) 65—81. c. cikke igen alapos és szakszerű leírását nyújtja talán a magyar kettős szálláselvig is visszanyúló településformának, a határbeli pajtákknak.

¹⁷ Az újabb irodalom a határbeli pajtákkal kapcsolatban számottevő anyagfeltáró munkát végzett. L. Hofer T., Déldunántúl településformáinak történetéhez. Ethn. 66. (1955) 125—186. a Kis-Kárpátok vidékéről uő. Csűrők és istállók a falun kívül. Ethn. 68. (1957) 377—424. Füzes E., Adatok mecseki megosztott településekhez. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 1956. 92—103. Bárdosi J., Pajtáskertek Gencsapátiban. Vasi Szemle. 1958. 67—81. Takáts Gy., Az utolsó talpasapajta Somogyjádón. Ethn. 64. (1953) 293—299. Kovács S., Drávapalkonya települése. Népünk Hagományai-ból. Budapest, 1955. 18—26.

szen a pajtatetőt meghosszabbítják szinte a földig, s az így nyert fedett tér polyva, törek, deszka, eke stb. raktározására szolgál. (18. és 19. ábra.)

A pajtáknak a telken való elhelyezkedését a vázolt gazdasági funkció és a lehetőség szabja meg. Mindenesetre a teleknek az utcától távolabb eső részén helyezkednek el. Ha elég nagy a hely, akkor a telek hossztenge-lyére merőlegesen, keresztbe, az utcával párhuzamosan épülnek. (20. ábra.) Általában törekednek arra, hogy a lakóépülettől kissé távolabb legyen s még az sem fontos, hogy az istállóhoz közel essék. Gyakran a hátsó, elkülönített gazdasági udvarban találjuk a pajtát, máskor — nemcsak kerített

19. ábra. Pajta végébe épített szín.
Nemesnép.

20. ábra. Utcával párhuzamosan
épített pajta. Szentgyörgyvölgy.

ház esetében — az udvar mögött, a telek gyümölcsös-kaszáló részén, de azért a háztól nem túlságosan messze. Nem ritkán — egyenes, vagy hajlítot, kerített ház esetén egyaránt — lakóházzal egy fedélszék alá kerül. Ha több pajta is van, akkor az egyik rendszerint a lakóháztól távolabb, 100—200 m távolságban, helyezkedik el.

A másodlagos funkciók sorában a pajta szállóhely szerepe is említ-hető. A család férfitagjai nyáron sokszor alusznak a pajtában, itt nincs olyan meleg, mint a lakásban vagy az istállóban, de ide járnak aludni, pi-henni vasárnap délután is. A vándort, ha szállásért bekopog, szintén a paj-tabeli pihenőhelyre igazítják. Vásárok alkalmával, amikor nagy a jövé-smenés, különösen sok a hálóvendég a pajtákban. Újabban a falu társas összejöveteleinek is egyik színhelye. Mint a falu legnagyobb magánépüle-tében, itt rendeznek gyakran különböző mulatságokat, szindarabokat, sőt a ritka nyári lakodalmakat is.

A zalai pajták a vázolt típusok körén belül eléggé egységes jellegűek. Göcsej, Hetés vagy a Muramellék különösebb sajátosságokat a pajták vi-szonylatában nem mutat, az esetleges eltérések egyedi jellegűek, tájan-kénti, falunkinti különbségeket nem látunk. De ugyanígy beilleszkednek a zalai pajták még nagyobb egységbe is. Szinte teljesen azonos formákat találunk az Őrségben, Vas megye déli részén, Somogy nyugati felén, Mura-közben, vagy Bungenlandban. Az említett gazdasági feltételek s az azonos földrajzi adottságok, a nagyjából hasonló társadalmi fejlődés mindezt eléggé indokolja.

Barabás Jenő

SCHEUNEN IM KOMITAT ZALA

Der Verfasser behandelt das wichtigste bäuerliche Wirtschaftsgebäude: die Scheune im Komitate Zala. Das niedrige Hügelland des Komitates schliesst sich an die östlichen Ausläufer der Alpen an. Die walddreiche Landschaft fällt in die Zone der Nadel- und Buchenwälder. Dementsprechend war auch noch in der jüngsten Vergangenheit das Holz das hauptsächlichste Baumaterial. Alle dörflichen Bauten, so auch die Scheunen wurden vorwiegend mit Blockbau- oder mit Fachwerktechnik ausgeführt.

Auf diesem Gebiete lassen sich drei Scheunentypen unterscheiden. 1. Die kleine Scheune od. Schuppenscheune, die kein selbständiges Wirtschaftsgebäude bildet, wird zumeist mit dem Wohnhaus unter demselben Dach in Einem gebaut. Sie kam besonders bei kleineren Landwirten vor, die keinen grossen Korn- und Futterertrag zu speichern hatten. 2. Der zweite Typ, die Säulen- od. Stempenscheune, die mit den Eigentlichen Scheunen in keiner genetischen Verbindung steht, dient hauptsächlich zur Speicherung des Futters. Neben ihr kann in derselben Wirtschaft auch eine eigentliche, „echte“ Scheune vorhanden sein. Die Säulenscheune ist wahrscheinlich jüngeren Ursprungs: sie ist eigentlich ein auf 4—8 behauene Holzstempeln gelegtes Dach, welches das Futter gegen den Regen zu schützen hat. 3. Die dritte Form, die Dreschscheune ist der am meisten charakteristische Scheunentyp der Landschaft. Im Anschluss an das System der ähnlichen europäischen Wirtschaftsgebäude dient sie ursprünglich zur Sicherung einer gedeckten Dreschplatzes und der Speicherung des ungedroschenen Getreides. Da im vergangenen Jahrhundert der Drusch mit dem Dreschflegel oft bis Dezember andauerte, musste in dieser niederschlagreichen Gegend für entsprechenden Schutz gesorgt werden. Bei vielen Scheunen hat der mittlere Raum eine vorspringende Vorhalle, welche zur Vergrösserung des Dreschraumes dient. Die rechts und links von der Scheunentenne liegenden Bansen haben mannigfaltige Bestimmungen. Im allgemeinen dienen sie als Lagerplatz für Futter, Spreu, Rüttstroh, od. als Gerätekammer oder Getreidespeicher.

In einigen Fällen wird die Scheune an den Stall angebaut. Diese Form kommt zerstreut auf dem ganzen Gebiete vor. Im südlichen Teil des Komitates wird die mit dem Stall zusammengebaute Scheune nicht auf dem Wohnhofe, sondern ausserhalb des Dorfes, in 1—2 km Entfernung errichtet. Die im Streifen der Gemeindewiesen liegenden Scheunen bilden eine Art Gassennzeile ausserhalb des Dorfes. Hier werden die Pferde und das Vieh das ganze Jahr gehalten, hier wird ein bedeutender Teil der landwirtschaftlichen Arbeiten verrichtet, der bäuerliche Wirtschaftsbetrieb wurde also in die Dorfflüe verlegt.

Dank der neueren Forschungen wurden auch auf anderen Gebieten Transdanubiens (Westungarns) zahlreiche ausserhalb des Dorfes gelegene Scheunen gefunden, deren Anzahl im vorigem Jahrhundert bedeutend grösser gewesen sein mochte.

In den meisten Dörfern werden die Scheunen in einigem Abstand vom Wohngebäude, mit diesem parallel oder quer im hinteren Teil des Hofes ohne jedwede Regel bezüglich ihrer Lage errichtet.

Jenő Barabás

A MAGYAR SKANZEN ÉS A GÖCSEJI SZABADTÉRI MŰZEUM

*Den dag kan gry
da allt vart guld
ej racken allt forma
bilden af den svunna tid.*

*(Jöhet a nap, hogy minden
aranyunk sem lesz annyi,
a múlt időnek képét
újonnan visszaadni.)*

(a Nordiska Museet felirata)¹

A skanzen (skansen) svéd szó, szabadtéri múzeumot jelent, amely egy ország vagy országrész népi építészetét, lakáskultúráját és iparművészetét eredeti, hiteles alakjában mutatja be. Épületei tipikusak és berendezésük mindig egy meghatározott korból származik. Célja a tudományosan hiteles népi kultúra megőrzése és fenntartása. Szükség van rá, mivel a falusi általános kultúra a technikai civilizáció felszívása után egyre jobban belvasztja a hagyományos népi kultúrát s a skanzen — a néprajzi múzeumok mellett — élő és biztos őrzője marad a népi építő kultúrának.²

Staaten, Brno, Moravské Museum, 245. l.

A magyar szabadtéri múzeum felépítésének kezdeményezése három-negyed évszázaddal ezelőtt történt, de ténylegesen és véglegesen még ma sem valósult meg.

A magyar skanzen-kérdést elsősorban azért tárgyaljuk, hogy felhívjuk a figyelmet e súlyos mulasztás sürgős pótlására. Ugyanekkor megvizsgáljuk, hogy az eddig felépített skanzenek milyen tanulságokat szolgáltatnak a közeljövőben felépülő magyar skanzen számára.

Fontos a vizsgálat azért is, mivel az országos nagy skanzenen kívül kezdeményezések történtek a táji néprajzi egységek skanzenjeinek kialakítására (Balassagyarmat, Veszprém, Kassa, Sepsiszentgyörgy) és a népi műemléki környezetek (rezervációk) kijelölésére is (Szigliget, Tihany, Cák, Petőmihályfa, Hollókő, fertővidéki utcai előtornácos házsorok).

Ennek a vizsgálatnak a tanulságait fel akarjuk használni a Zalaegerszegi felépülő göcseji skanzen kiépítésénél.

A magyar skanzen megvalósítására már a svéd skanzen felépítése előtt, pontosan a skanzen-gondolat felvetése évében, 1885-ben történtek kísérletek. Az országos kiállításon tizenöt „élethű” parasztszoba került a nagyközönség elé. (Hazelius ebben az esztendőben szerezte meg az első skanzenbeli házat, amely azonban a svéd skanzen első épületeként csak

¹ Czako Elemér, Az Északi Múzeum kulturális értéke. Magyar Iparművészet. 1909. 335—347. l.

² Kunz Ludvik, Die Ethnographischen Museen der Mittel- und Ost-Europäischen Staaten. Brno, Moravské Museum, 245. l.

hat év múlva nyílt meg.) Az 1885. évi kiállítás „káprázatos gazdagsággal mutatta be népi technikánk és díszítőművészetünk kultúrvagyont”.

Kilenc esztendővel ezután, 1896-ban az ezredévi kiállítás keretében épült fel a néprajzi falu az ország huszonnégy megyéjének huszonnégy házas udvara, istállóval, csűrrel s egyéb gazdasági épületekkel, teljes berendezéssel. A kiállításon a népélet pontos és hű visszatükrözésére törekedtek, de teljes hitelességű csak két ház volt, a kalotaszegi és a palóc ház, melyeket képzett szakemberek választottak ki és rendeztek be. A nagysikerű néprajzi falut a kiállítás bezárása után érthetetlen, meg nem indokolható könnyelműséggel lebontották.³

1. kép. Balassagyarmati szabadtéri múzeum.

2. kép. Veszprémi szabadtéri múzeum.

1938-ban a tenyészállatvásár magyar falujában a zalai (göcseji) zebeckei és a Csanád megyei ház kiemelkedett a többi közül néprajzi hitelességével. Ezt a kiállítási falut is lebontották a kiállítás végén.⁴

Végleges szabadtéri múzeum nálunk ezalatt csupán Balassagyarmaton (1932) és Veszprémben (1935) épült fel, kellő hitelességgel.⁵

A kiállítások elbontott magyar falvainak helyszínrajzáról nem maradt fenn semmi tanulság. A balassagyarmati skanzen a múzeum kertjében épült fel. (1. kép.) A veszprémi múzeum skanzenje parkosított környezetben egy tornácos lakóházból áll (2. kép), a kassai skanzen egy fatemplomból (Kosuhovce) és egy harangtoronyból (Tiszaásvány), a sepsiszentgyörgyi (S. Georghe, R. N. K.) három székely kapuból és egy székely házból áll, tanulság nélkül.

Végeredményben a magyar kiállítások néprajzi falvai — Viski szerint — azzal a tanulssággal szolgálnak, hogy a magyar skanzennek a teljes hitelesség mellett szépnek, sőt Európában a legszebbnek kell lennie, mivel erre nálunk minden adottság rendelkezésre áll.⁶ Ezt pedig csak akkor lehet elérni, ha az épületek is szépek, a kiválasztásra kijelölt tájban a legszebbek.

³ Jankó János, Az ezredéves országos kiállítás Néprajzi Faluja. Budapest 1897. 133. l.

⁴ Gőnyey Sándor, A tenyészállatvásár néprajzi tanulságai. Népr. Ért. 1939. 1. 74–75. l.

⁵ Vargha László, A magyar skansen. Ethn. 1937. 4. 330–340. l.

⁶ Viski Károly, A magyar skansen. Magyar Szemle 1931. 3. 12. l.

A feladat tehát egyenlő súllyal építészeti és néprajzi. Építészeti feladat a skanzen környezetének megválasztása, a skanzennek a tájba való beépítése s a néprajzi szempontból egyenlő értékű tipikus épületek közül a legszebb épület kiválasztása. Néprajzi feladat a hitelesség megállapítása és biztosítása az épületekben s a berendezési tárgyak kijelölésében.

Több tanulsággal szolgálnak a külföldi skanzenek.⁷

3. kép. Nordiska Museet, Skansen.⁸ Svéd szabadtéri múzeum (Stockholm). —

1. Seglorai templom. 2. Hazelius ház. 3. Kerített udvarházak. 4. Lakóházak.
5. Szélmalmok. 6. Apró lakó- és gazdasági épületek. 7. Szabadtéri színpad.
8. Harangtorony. 9. Finn épületcsoport. 10. Lapp sátor és kisebb épületek.

A svéd skanzen 1891-ben nyílt meg. Maga *Hazelius* szerezte meg, 1892-ben 11, 1920-ban 12 épülettel gyarapodott és 1931-ben összesen 153 épületből állott a Nordiska Museet, melyben az akkor Svédországhoz tartozó finnek és lappok is helyet kaptak. (3. kép.)

⁷ *Domanovszky* György, A szabadtéri múzeum szervezeti és technikai kérdései. Népr. Ért. 1940. 1—2. 165—178. 1.

A svéd Skanzen nagyjából kör alaprajzú parkban, sziklás és erdős hegyvidéken épült fel. Topográfiailag — látszólag — olyan ez a nagy szabadtéri múzeum, mint egy halmaz település, amelyben egy excentrikus belső kör mentén helyezkednek el a magyar nyugati végek kerített házaihoz hasonló nagy udvarházak, köztük a nagytemplommal és jobb szélén a *Hazelius*-házzal. Ez az excentrikus kör átöleli a skanzen legdinamikusabb épületeit, a szélmalmokat, melyek szomszédságában apró épületek helyezkednek el. A körön kívül és belül gazdasági épületek és épületcsoportok tarkítják a ligetet. A skanzen házainak egy részében eredeti berendezési tárgyakból kialakított környezetben élnek a házak eredeti lakói.⁸ (A Skansen ma már részben szórakozóhellyé torzult.)

A skanzen adhatott indítást *Saarinnennek*, a nagy finn építőművészeknek, aki 1894-ben Karjala földjének paraszti épületeit kutatta végig és 1900-ban a párizsi világkiállításon a népi építészetben gyökerező korszerű finn pavilonjával az egész világ elismerését vívta ki a maga és népe számára. A skanzen népi bútorzata évtizedeken keresztül táplálta a svéd bútorművészetet.

A dánok 1901-ben Koppenhága-Sorgenfriben építették fel skanzenjüket a legpontosabb felmérési rajz alapján.⁹

A finnek önálló skanzenje erdős kis szigeten, Seurasaarin épült fel 1909-ben. (Ulkomuseo.) A kis sziget rezerváció, állatvilágát — madarakat, mókusokat — magukhoz szelidítették a skanzen lakói és látogatói (ifj. Kodolányi János szíves közlése.) A skanzen központjában épült fel a kerített templom és temető, kis harangtoronnyal, előtte vízparton tutajra épített templomozó csónakok, halászbokrok, körülötte lakóházak és a magyarországi őrségek kásteihez annyira hasonló boronafalas emeletes gazdasági épületek mutatják be a nép építészetét és bútoraikat.¹⁰ (4. kép.)

A turku-aboi rezerváció az 1827. évi nagy tűzvész után fennmaradt 17 népi kisipari műhely — lakás — szabadtéri múzeuma, melyben a régi kézműves ipar műhelyeinek és szerszámainak gazdag hagyatékát mutatják be a finnek.¹¹

Finnországban 400-nál több múzeum van és a falumúzeum mozgalom eredménye, hogy az alakulóban lévő múzeumok egy része szintén szabadtéri. Egyébként Svédországban és Norvégiában is sok falumúzeum létesült.

Közben megépült a norvégok (1912), 1918-ban Arnheimben a hollandok és 1924-ben Riga mellett Juglában a lettek skanzenje.

A szovjetoroszországi szabadtéri múzeum is épül.

Az északi skanzenek az épületeket berendezési tárgyaikkal együtt telepítették át. Mi ezzel már elkéstünk!

A bukaresti skanzen a közelmúltban a Herastran tó partján épült fel, a parkosított Kisselef út felőli bejárattal, ahonnan két széles út tárja fel a skanzen parkját. Az egyik út tengelyében a három tornyú dragom-

⁸ Sigurd Erixon, Führer durch Skansens kulturgeschichtliche Abteilung. Nordiska Museet. Stockholm. 1928. 213. l.

⁹ Kai Uldall, Open air museums. Museum. Unesco. 1957. 68—96. l. (National Museet Danmark 1957.) 86—94. l. U. l.: Norsk folken museum. Oslo. 68—69. l.

¹⁰ Seurasaaren Ulkomuseo. Seurasaarisäätiö Vanhala. 1959. 48. l.

¹¹ Turun Luostarinmäki. Turku. 1959. (A turkui múzeum.) és Turun kaupungin Historiallinen Museo. Museum. Unesco 1959. 41—46. l.

4. kép. Ulkomuseo, Seurasaari.¹⁰ Finn szabadtéri múzeum. — 1. Templom
2. Templomozó csónakok. 3. Halászbokor. 4. Emeletes gazdasági épületek.

vesti templom, tőle jobbra a székely négy fiatornyos templomok által megihletett román tureai (v. Türe) templom áll. A másik út apró malmok mellett a vízpart felé halad, és zárómotívuma — akár a svéd skanzennek — a vízparti szélmalom. A zöld felületet keskeny utak szakítják meg, sok lakóházzal, kevés gazdasági épülettel és székely kapuval. (5. kép.)

Az épületeket Románia egész területéről — a különböző régiókból — hordták össze. Kevés épület került át a magyar autonóm területből; úgy látszik, hogy e terület a maga skanzenjét önállóan alakítja ki.¹²

A románok 1929-ben a Kolozsvár (Cluj) melletti Hora erdőben, a Parcul Nationalban is elkezdtek a szabadtéri múzeum kiépítését.

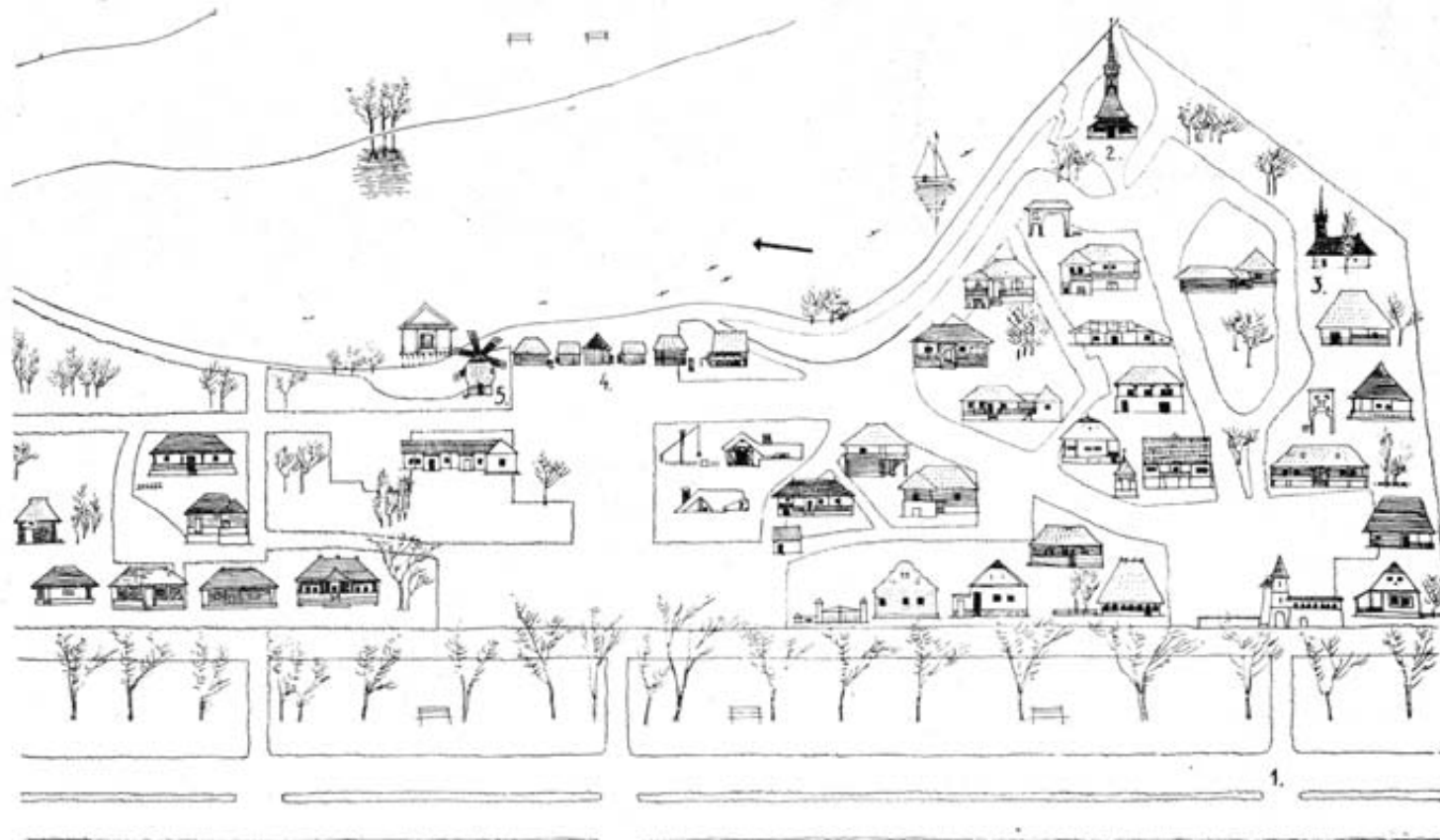
A lengyelek skanzenje Krakko mellett, Wola Justowskában szép erdőben épült fel a közelmúltban. A Komorowce-i négy fiatornyos, zárt árkádos boronatemplomot egymillió zloty (kb. ugyanennyi forint) költséggel telepítették át. Országút mellett, szép erdős környezetben, dombtetőn épült fel a templom, egyik oldala mellett magtár épülettel, a másik felől régi kocsmával, amelynek egy részét paplakká alakították át. A lengyelek 1954-ben Jablonka mellett egy másik szabadtéri múzeumot létesítettek.

A szlovákok 8 településükben állapítottak meg védett műemléki területet (rezervációt) és első skanzenjük felépítése Turócszentmártonban folyamatban van.

A szabadtéri múzeum mozgalom ma már nemzetközi. A múzeumok kertjeiben (Amerikában, Japánban stb.) lakóházak, malmok eredeti alakjukban mutatják be a nép építészét.¹³

¹² Gheorghe Focşa, *Le Musée du Village à Bucarest*, Bukarest 1958. 207. l.

¹³ Tokyoi népi hagyományok és művészetek múzeuma. Museum. Unesco. 1957. 291. l. — Robert Wildhaber, *Der derzeitige Stand der Freilichtmuseen in Europa und in USA*, Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde 1959. 47—59.

5. kép. Román szabadtéri múzeum. (Bukarest). — 1. Kisselef út, 2. Dragomvesti templom.
3. Tureai (v. Türe) templom. 4. Malmok. 5. Szélmalom.

Magyarországon az utolsó (kiállítási) szabadtéri múzeum 1938-ban épült fel. Utána két évtized múlt el s csupán az elmúlt esztendőben történt kísérlet a nagy, országos skanzen szükségességének megvitatására a Magyar Tudományos Akadémián. Végül az Építésügyi Minisztérium s a főhatósága alá tartozó Országos Műemléki Felügyelőség kezdeményezte a parádi szabadtéri múzeum felépítését a Heves megyei tanáccsal teljes egyetértésben, a ráckevei hajómalom — vízi múzeum — megvalósítását és a mezőkövesdi üstökös ház rekonsztrukcióját, az illetékes hatóságok teljes közömbössége ellenére, a kiskundorozsmai szélmalom megmentését és malommúzeummá való átszervezését a községi tanács megértő együttműködésével.

Közben tárgyalások kezdődtek a népi építészeti rezervációk elhatárolására Tihanyban és Szigligeten, továbbá a cáki gesztenyésben, Szalafő két szerében, a Nógrád megyei Hollókőn, Petőmihályfa szőlőhegyén, és a fertőkönyéki utcai előtornácos házsorok megmentése érdekében.

Végül elkezdődött a zalaegerszegi göcseji skanzen kiépítése, mely Göcsejnek, ennek a sajátos magyar táj- és néprajzi egységnek népi építészeti szabadtéri múzeum keretében mutatja be.

A Zala megyei Göcsej, a nyugat-magyarországi örvidék sajátos tájegysége, szervesen kapcsolódik a Vas megyei Országhegyhez. A két tájat a Zala folyó választja el, de össze is köti. (Az É és K felől határoló Zala a vasi Országban, Szalafőn ered.) A két kistáj közé ékelődik Hegyhát, melynek gazdag népi építészete hasonló Göcsej és Országhegy építészetiéhez. E tájegységek építészetiét a szomszédos Stayer és Jugoszlávia szlovén építészetiével különösen gazdasági építészetiünk egyik sajátos alakja, a kásté (kastél, kástu, — szlovénül kaste —) kapcsolja össze.

Göcsej peremén helyezkedik el a tájegység székvárosa, Zalaegerszeg. Ebben a városban épül ki a zalaegerszegi szabadtéri múzeum, a göcseji skanzen. Sajátos skanzen-alak ez, amelyben a tervek szerint egy kis falurészleg alakul ki. A skanzen teréhez egyik oldalon a kálvária temető-múzeuma, másik oldalon néhány lakóház, gazdasági és kézművesipari épület csatlakozik. A göcseji szabadtéri múzeumhoz tartozik eszmeileg a tőle kb. 1 km-re levő olai malom (a tervezett szabadtéri vízi múzeum) és a Zalaegerszegtől kb. 12 km-re fekvő Bagodvitenyén tervezett rezerváció, mely a göcseji boronaeépítészeti faragott és színezett faormú házainak fejlődését mutatja be.

A zalaegerszegi skanzen a város belterületének déli részén levő szépen fásított parkba kerül, melynek két dombos oldalát korszerű lakótelep és a hátát gyermekjátszóter szegélyezi. A hosszú park biztosította a skanzen épületeinek laza elhelyezését az eszményien szép környezetben.

A göcseji skanzen kialakulását a kávási ún. Dömők-féle műemlék-jellegű boronaház bontási engedélyének megtagadása segítette elő. Kávás kb. 14 km-re fekszik Zalaegerszegtől. A boronafalas házra a gazdája bontási engedélyt kért, mivel a portája összes gazdasági épületét korszerűsítette és a boronaháza helyett is korszerű téglafalas házat akart építeni. A műemléki jellegű lakóház szép volt, méltó a védelemre. Ezért kellett a bontási engedély kiadását megtagadni.

A házat a műemlékvédelem először egy kávási szabad telekre kívánta áttelepíteni, de ilyen nem akadt a falu belterületén. Ekkor merült fel a

gondolat, hogy a boronafalas lakóházat Zalaegerszegen kell újra felépíteni és ezzel elkezdődött a göcseji szabadtéri múzeum kialakítása.

A Pénzügyminisztérium a kávési boronaház kártalanítási fedezetét biztosította, a város a házat az Építésügyi és a Művelődésügyi Minisztérium hozzájárulásával kisajátította és határozatilag kötelezte magát az épület felépítésére, fenntartására és rendeltetésszerű felhasználására. A házat ezután a város lebontatta és egy szakavatott ácsiparossal 70 000 Ft-os költséggel újjáépíttette az Építésügyi és a Művelődésügyi Minisztériumok, a város és a megye szakértői által kijelölt parkban.

Az épület az eredeti tájolásnak megfelelően fő homlokfalával É-felé néz.

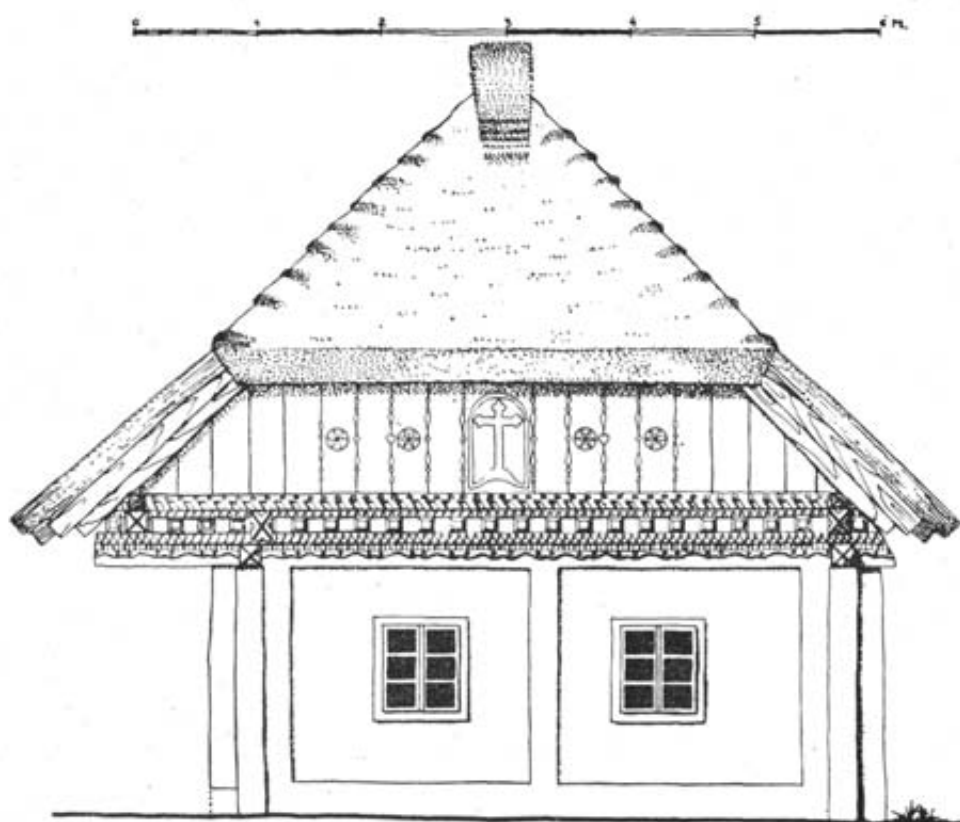
A skanzen minden épületéről a bontás előtt pontos műszaki felmérést kell készíteni, a boronaházak minden gerendáját, a kőfalak minden követ számokkal kell ellátni, és el kell készíteni az épület műszaki felmérési rajzát. Az előzetes írásos rendelkezések ellenére a váratlanul elrendelt bontás előtt csak a kivitelező ácsmester mérte fel az épületet, és betűzte be a gerendákat. (A boronafalak gerendáinak számozására nem volt szükség, mivel az eredeti felépítéskor véséssel jelölték meg a gerendákat.) A műszaki felmérés az épület lebontása után az épületelemek összeállítása alapján az újra való felépítés előtt történt, s ezután készült el az épület műszaki felmérési terve az É. M. Pécsi Tervező Vállalat Zalaegerszegi Tervező Irodájában társadalmi munkával. A szükséges felmérési adatokat az É. M. Város- és Községrendezési Főosztályának Műemléki Osztálya és a Városi Tanács VB mérnöke szolgáltatta. (6—10. kép.)

A boronaház elbontása során megállapítást nyert, hogy az épület konyhája füstös volt. (1918-ban alakították át kéményesre a Göcseji Múzeum gyűjtőnaplója szerint.) Ugyanekkor épült fel az új nagy konyhakemence az új izlés és gyakorlat szerint. Az újraépítés során egy felmért régi kávési ház egykorú kemencéjének hű mása és egy kiválasztott göcseji szemeskályha kerül az épületbe.

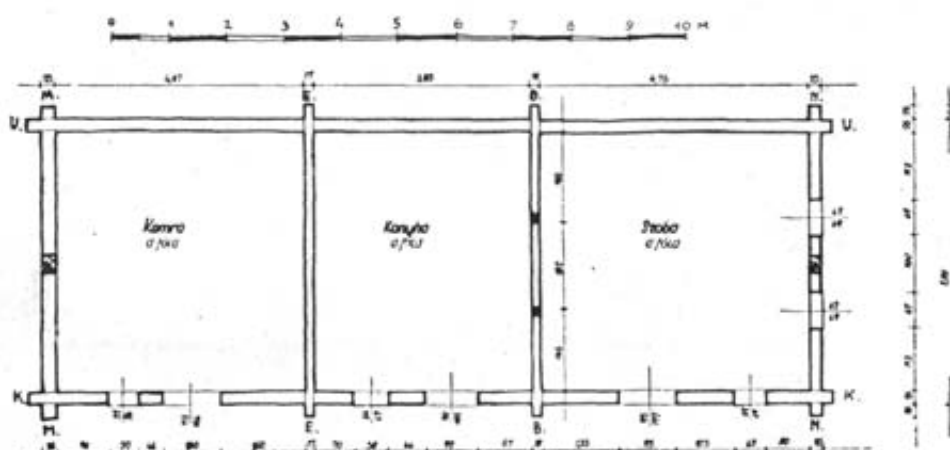
A boronafalak talpgerendái alá szigetelőlemez és beton alapfal épült. A lebontott fa falak és tetőszerkezet néhány tönkrement darabját újjal kellett pótolni. Egyébként néhány boronagerenda kivételével minden falakatrész az eredeti helyére került vissza. (11. kép.) A mennyezet és mestergerendák, a tetőszerkezet gerendái, lécezése a korhadtt anyagok pótlásával, a főhomlokzat díszesen faragott és festett gerendázata és deszkázata (12. kép) teljes épségben az eredeti helyére került vissza. A régi tönkrement zsúpfedés helyett új készült a régi formájában.

Az építkezés naponkénti művezetését a város mérnöke látta el az Építésügyi Minisztérium szakértőjének és a Göcseji Múzeum néprajzos vezetőjének többszöri szemléjével.

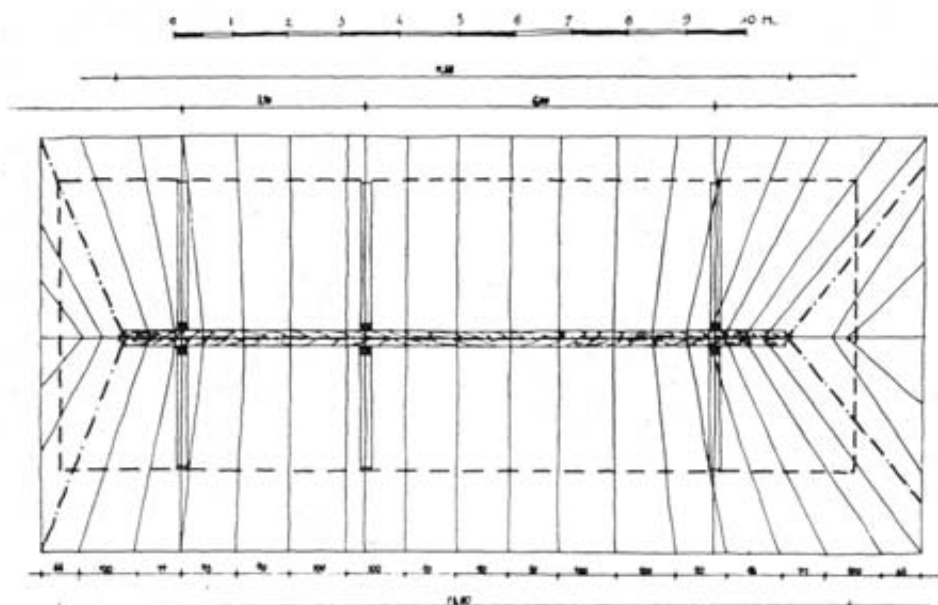
A göcseji skanzen hosszú parkjának bejárata a temetőmúzeum előtti térről nyílik. A parkot keskeny belső út osztja ketté. A kávési ház a kerített kálvária temető-múzeuma mögött, hossz tengelyével a belső úttal párhuzamosan épült fel, az úttól jobbra. (13. kép.) Az út másik oldalára kerül a hottói évszázados kovácsműhely, rengeteg régi kovácsolt készítményével. A lakóépület és temetőkerítés közti dombon helyezkedik majd el egy borona présház, és az utolsó (csödei) boronafalas pálinkafőző kunyhó. A lakóépület mögött, annak vonalában épül fel a kút, a borona-istálló, a pajta, s a belső út tengelyében a kerített boronaház (egyben őrlakás) eredeti

6. kép. A göcseji szabadtéri múzeum lakóháza. Főhomlokzat.

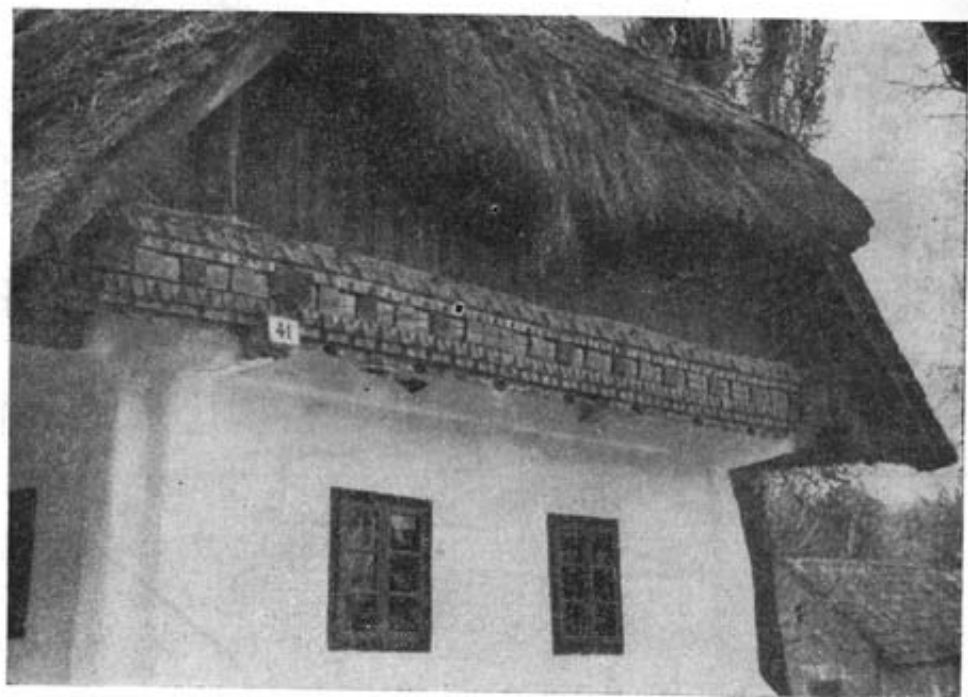
7. kép. A göcseji szabadtéri múzeum lakóháza. Alaprajz.

10. kép. A gőcsei szabadtéri múzeum lakóháza. Tetőszék alaprajza.

11. kép. A zalaegerszegi skanzen építés közben. (Háttérben a skanzen kerített temploma).

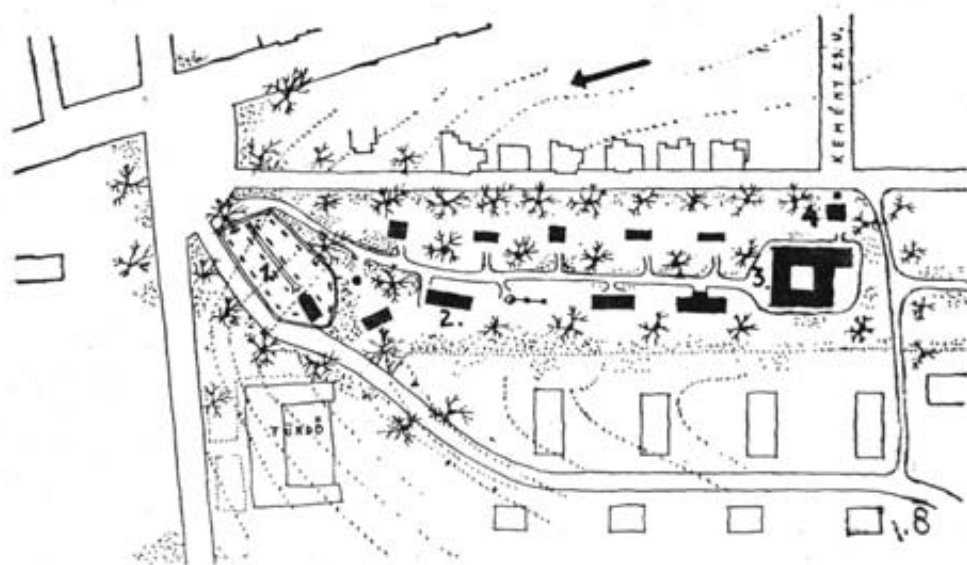

12. kép. A kávési ház faoromfal részlete

13. kép. A zalaegerszegi skanzen
építés után.

bútorokkal. Az út baloldalán a kovácsműhely mögött épül fel a boronakásté, a méhes, az ól, a kukoricagőré s ugyanitt, a belső útra merőleges külső Kemény Zsigmond utca tengelyében az egyik göcseji fa harangtorony s egy szép, régi útmenti kereszt. (14. kép.)

14. kép. A göcseji szabadiéri múzeum terve, Zalaegerszeg. — 1. Kerített templom. 2. Kávászl ház. 3. Kerített ház. 4. Harangláb.

A megyei tanács v. b. a terület felmérésének, bekerítésének, fásításának és terv szerinti beépítésének költségeire öt éven át megfelelő összeget biztosított, s így a göcseji skanzen öt év alatt megépül.

A skanzen egységének biztosítása érdekében a kerített temető-múzeumot a skanzentől elválasztó utat a temetőkerítés másik oldalán kell vezetni, aminek technikai vagy anyagi nehézsége nincs.

Érdeemes megvizsgálni, milyen eredményeket vett át a göcseji skanzen tervezés a nagy skanzenek terveiből.

A seurasaari (finn) skanzenből a kerített temetőkápolna súlyponti elhelyezést, a turkui skanzenből az ipari épület beépítését, a svéd skanzenből az épületek rendszeres csoportosítását, a bukaresti skanzenből a domináns elemek tengelyes elhelyezését, a dán skanzenből a pontos felmérés szükségességét és valamennyiből a szép környezet igényét vettük át. Új gondolat a város északi peremén lévő olai malom-múzeum és a városhoz közel lévő bagodvitenyédi rezerváció eszmei bekapcsolása.

Úgy hírlik, hogy a nagy országos skanzen felépítésének terve komoly stádiumba lépett. Ez a rövid tanulmány a külföldi skanzenek analízisével adatokat kíván szolgáltatni a nagy skanzen rendezési tervezéséhez, s egyúttal meg akarja kedveltetni a kételkedőkkel a zalaegerszegi göcseji skanzent.

Tóth János

DER UNGARISCHE SKANSEN UND DAS FREILICHTMUSEUM DER LANDSCHAFT GÖCSEJ

Der Verfasser gibt eine kurze Zusammenfassung der Geschichte der ungarischen Freilichtmuseen, unter denen das ungarische Dorf der Ausstellung von 1885 eine bedeutende Rolle spielt. Dieser Versuch fand 6 Jahre vor der Anlegung des ersten grossen europäischen Freilichtmuseums, des Skansen statt. 11 Jahre später, in 1896, im Millenniumsjahr der Landnahme Ungarns wurde in der Landesausstellung ein Dorf mit 24 eingerichteten Wohnhäusern aus 24 Komitaten des Landes errichtet. Leider wurden beide Freilichtmuseen nach dem Schluss der Ausstellungen abgerissen.

Verfasser untersucht die europäischen Freilichtmuseen um die davon erworbenen Erfahrungen bei der Anlegung des in der nächsten Zukunft zu errichtenden grossen ungarischen Freilichtmuseums zu benützen. Beim schwedischen Skansen wurde die systematische Gruppierung der Gebäude (Abb. 3.), beim Freilichtmuseum von Seurasaari die Schwerpunktlage der umfriedeten Friedhofkapelle (Abb. 4.), beim Bukarester Freilichtmuseum die achsrechte Anordnung der Hauptelemente (Abb. 5.), beim dänischen die Notwendigkeit der pünktlichen Aufnahme und bei allen der Anspruch auf eine schöne Umgebung besonders beachtet und beim Entwurf und bei der Errichtung des Freilichtmuseums von Göcsej verwertet.

Der Aufsatz bringt eine eingehende, mit Lichtbildern belegte Darstellung zwei ungarischer Freilichtmuseen (Abb. 1, 2), legt den Entwurf des Freilichtmuseums von Göcsej (Abb. 14), der technischen Baurisse des ersten Gebäudes (Abb. 6—10.) und der einzelnen Phasen seiner Ausführung (Abb. 11—13.) dar.

Einen neuen Gedanken bildet die ideelle Eingliederung des am Rande der Stadt liegenden Mühlenmuseums und der in der Nähe der Stadt befindlichen Dorfeservatation in das Freilichtmuseum von Göcsej.

János Tóth

FEHÉRHIMZÉSES VISELETI DARABOK NAGYKANIZSA KÖRNYÉKÉRŐL

A múlt század elején vidékünk parasztsága — mint szerte az országban — javarészt maga szőtte, varrta ruhadarabokat viselt.

A viselet egyes darabjait — főleg az ingek ujjait — ekkor már hímzéssel is díszítették. Ezt bizonyítja az az összeírás is, melyet 1808-ban Angyal Bandi somogyi betyár feleségének a ládájában talált ruhafélékről készítettek. E „Conscriptio alkalmatossággal” „... jó vászony férfi ümögöt, kivarrott ujjakkal” és „új vászony gatyát...” is találtak.¹

Egy 1809-ben írott levelében *Berzsenyi* is „30 s 40 foréntos kivarrott üngöket és gatyákat” emleget a Dunántúlról.²

Plánder Ferenc pedig Göcseinek esmérete c. művében³ azt írja, hogy a göcseji férfiak „nyakatlan fehér inget, széles fehér gatyát” viselnek. Majd a későbbiekben: „... A' nő személyek fonással, szövással, varrással és hímzéssel foglalatoskodnak...”

A nagykanizsai Thúry György múzeumban lévő viseleti anyag és a hozzájuk kapcsolódó adatgyűjtés alapján kb. a múlt század közepétől tudjuk nyomon követni⁴ parasztságunk fehérhímzéssel díszített viseleti darabjainak életét. E kutatások eredményeképpen megállapíthatjuk, hogy a fehérhímzés Nagykanizsa környékén az 1860-as évektől kb. 1900-ig élte virágkorát.

Az alábbiakban a férfi és női viseletet különválasztva, külön-külön ismertetem az egyes fehérhímzéssel díszített ruhadarabokat. A tárgyleírások után közlöm a használatukra vonatkozó adatokat is. Végül a minta kiválasztását, lejelölésének módjait, és a hímzés körülményeit ismertetem.

Itt jegyzem még meg, hogy Nagykanizsa, főleg Kiskomárom környékén általánosan elterjedt volt a párnahuzatok végének és a jegykendőknek, zsebkendőknek fehérhímzéssel való díszítése, sőt Kiskomárom környékéről van fehér lyukhímzéses, slingelt halottaslepedődarabunk, de egyéb textiliánk is. Ezeket azonban ez alkalommal nem ismertetem. Nem foglalkozom részletesen a kézimunkakönyvek hatását mutató, újabb típusú fehérhímzéses viseleti darabokkal sem.

¹ *Gönczi F.*, Angyal Bandi feleségének, Mikli Bözsinek ládájában talált rablott ruhafélék. *Etn.* LIII. (1942.) 235.

² *Kresz M.*, Magyar parasztviselet (1820—1867.) Bp. 1956. 25.

³ Tudományos gyűjtemény 1838. 22—23.

⁴ A múzeum gyűjtőterülete: Zala m. kanizsai és letenyei járása, valamint Somogy m. csurgói járása.

I. A FÉRFIAK VISELETE

A múlt század közepétől a parasztférfiak viselete Nagykanizsa környékén még mindenütt a vászoning és vászongatya volt. A ruhának való vásznat a községek nagy részében az asszonyok maguk fonták-szötték, ritkábban — pl. Kiskomárom környékén — takáccsal szövették, szüttették. A ruházat anyaga többnyire pamut és kender, vagy len és kenderből szőtt vegyesvászon, *vögyösvászon* volt. Később — főleg a 70-es évektől — gyakorta szőtték házilag vásznat gyári *cérna* és pamutfonálból is. Ebből az ún. *cérnavászonból* vagy *pörcvászonból* azonban jobbára ünneplő ruhát varrtak.

A fiúgyermek többnyire 5—6 éves korában kezdte el viselni a kereszt-anyjától vagy *szülejétől* többnyire már a keresztelő alkalmával megkapott első szélesgatyát, a férfimódra kivarrott kis *ümöggel* együtt.

Ettől kezdve ingeit, gatyáit anyja, vagy nagyanyja, esetleg néneje varrták, mindaddig, amíg meg nem nősült.

Ugyanis a férjhezmenő lány mindig magával vitte a ládájában a férje részére *párban* készített ingeket, gatyákat is. „... Mikor férjhő ment egy lány, akkor nekiálltak a rokonyok, szomszédok mind vörni neki. Anyám, meg egyik másik szabta ki... Valamelyik barátnőm gyelölte le... 4—5 hét alatt el köllött készíteni mindent. Segített egyik a másikának. Hét ümögöt és hét gatyát hoztam, a gatyá mind igen szép vót, három ing szedett ujjú vót, a többi ümög gyójcs volt, kivarrott, vászonyból.”⁵ „Ilyenkor többnyire eljött a vőlegény anyja is, aki meghozta a mértéket. Aztán körülülte a rokonság a pipicset, a lámpát, és szaporán öltögettek éjszakákon át, hogy a menyasszony büszkélkedhessen a sok szépen *legyelölt*, *kivórt ümöggel*, gatyával.

Kiskomárom környékén a lány 5—8 pár vászonruhát vitt magával, Somogyudvarhelyen 9, esetleg 11 párt — egy adatközlő szerint mindig páratlanul — Alsókon, Csurgónagymartonban a módosak még 25—30 párt is.

Az alábbiakban ismertetem a Nagykanizsa környékén viselt kivarrott ingeket, gatyákat.

*Somogyi ing, Sípújjú ing.*⁶

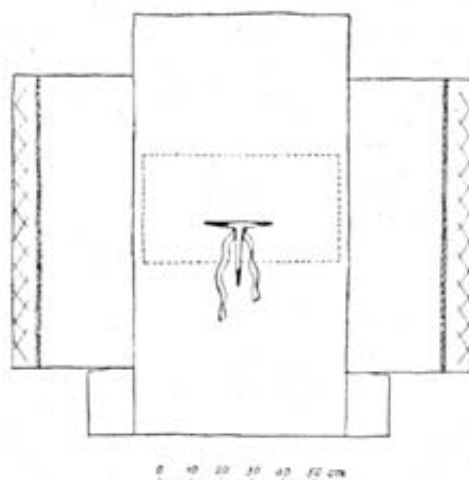
A *sípújjú ing* — a továbbiakban: *somogyi ing* — a múlt század közepén vidékünkön még általánosan elterjedt ruhadarab lehetett. A köznapi ing anyaga általában len vagy kenderfonalból és bolti pamutból szőtt *vegyesvászon*, az ünnepi pamutvászon *cérna* — más néven *pörcvászon* volt. Itt kell megjegyezni, hogy a somogyi ing használatáról több községből is van adatunk, — pl. Balatonmagyaródról, Pátróbról, Inkéről, — gyűjteményünkben azonban csak csurgói és csurgónagymartoni darabok vannak.

Az 1. képen egy csurgónagymartoni somogyi ing szabásrajzát mutatjuk be. Anyaga fehér háziszőtt vegyesvászon.⁷ Láncfonala visszált pamutfonal, *cérna*, a keresztzál len. Egyenes szabású, kézzel varrott. A nyaknál

⁵ Lelt. sz. 53. 19. 4. Adatközlő: Agoston Mártonné, 74 éves, Galambok.

⁶ Ez az elnevezés országsszerte szűkujjú ingekre vonatkozott.

⁷ Leltári sz. 54. 208. 1. Adatközlő Sós Jánosné, Csurgónagymarton.

1. kép

1. kép. Somogyi, *sípújjú* ing szabásrajza
Csurgónagymartonból.

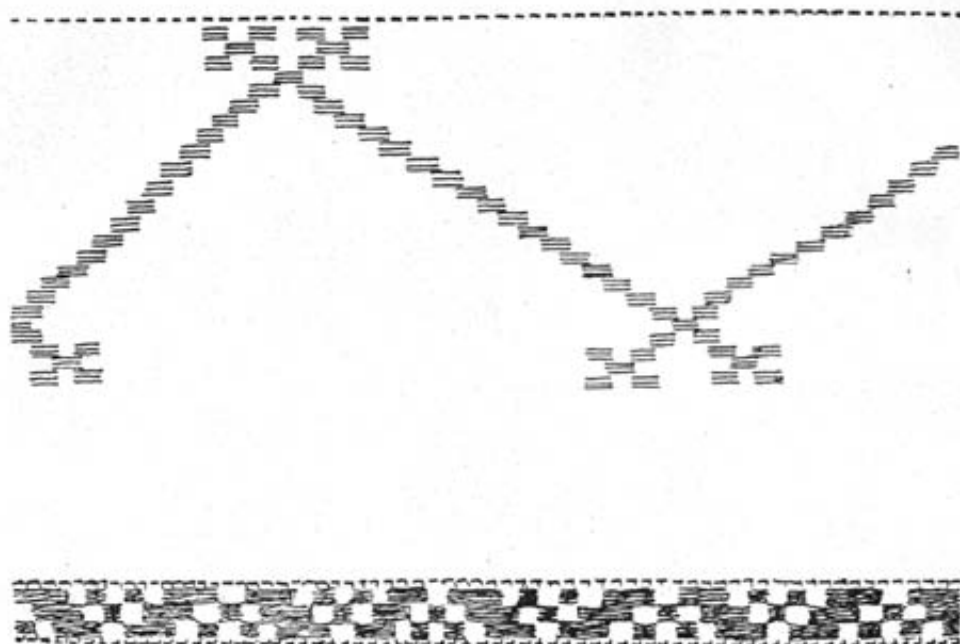
T-alakú bevágással. Felső része csaknem a derék harmadáig saját anyagával bélelt. Bő, egyenes szabású, ujjának a végén kevés szálszámolásos cikk-cakk vonalú *vizfolásos* laposöltéssel, azon belül a visszahajtó mentén, kb. 1 cm széles fehér szálvonásos díszítménnyel, *siprikálással*. (2. kép.) Az ujjavarrás alatt az ing aljáig leérő téglalap alakú, 15 cm széles betoldással, *pálhával*. Elöl az ing hasítékjánál széles köpperfűzővel. Szabása tehát hasonló a Györffy által, A Magyarság Néprajzában közölt tardi borjúsájú ingéhez, a dereka azonban jóval hosszabb annál.⁸ Az ing H.: 67 cm, bősége lent, körben 160 cm. Ujja: 40,2 cm, bősége: 93 cm. Készítette: Soós Györgyné Polgár Katalin 1870. körül, Csurgónagymartonban. „... Valamikor templomba is hordoztak ilyent, de a vasárnapi pörcsvászon volt, ez még éppen hétköznapi, vögyösvászon... bóti cérna meg lön. Nem kötötték be a *gatyapártába*.” Az ingek részben *sípújjúak* voltak, részben már *leszedettek, kézelősek*.

A finomabb anyagú és díszesebb *sípújjú* ingeket 1870 körül már kis felálló gallérral készítették. Ezeknél a köpperfűzőt is a gallér két végére varrták⁹ rá. Anyaguk háziszőttés cérvászon, házilag szabottak, kézzel varrottak. Külön figyelmet érdemel az 57.47.1. lelt. sz. alsóki ing (Csurgó) (3. kép), melynek szabása hasonló az előbb ismertetettéhez.¹⁰ A két ujját fehér *tőtött* és lyukhímmzéssel, slingöléssel, a visszahajtó leszegése mentén pedig *siprikálással* díszítették. Az ing ujjának a végét itt is zezzug vonalas

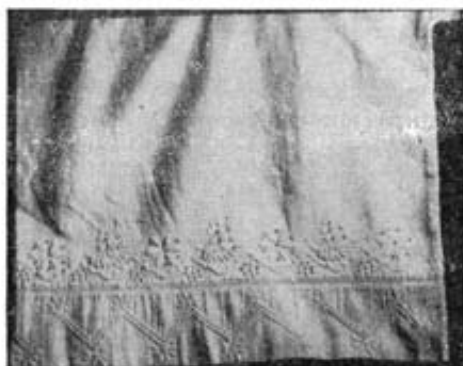
⁸ A Magyarság Néprajza I. kötet 400., 404.

⁹ Lelt. sz. 57. 47. 1., 53. 24. 1., 59. 5. 1.

¹⁰ Bősége azonban csak 130 cm, tehát a két válla jóval keskenyebb. Belül *vállfóttal*. Ennek az ingnek a hónaljába az ingujj és a toldaléklap közé egy-egy kicsi, különböző nagyságú 5 szögletű *pálhát* is varrtak. H.: 65,5 cm. Bősége lent körben 130 cm, ujjának H.: 41 cm. Adatközlő: Papp Józsefné, 71 éves, Csurgó, Alsók.

2. kép. Somogyi, sípújjú ing ujjának hímzése. Az ing szabásrajza az 1. képen látható.

3. kép. Csurgói esküvői sípújjú ing ujjának hímzése.

szálszámolósos laposöltés díszíti. Készítette Gerencsér Istvánné Fekete Katalin Alsókon, kb. 1880-ban. „Maga is szűtte, maga is varrta. Az én édős-apámnak, Gerencsér Istvánnak vót ez az esküvői inge. Ebben esküdött. Illel sípujjú inge talán még tíz lehetett. Amire én emlékszők, már csak a némötös inget hordozta. Ez csak ollan gondolomformán van kivarrva... Az itt a végén azt hiszem darázs-fészkes, édösanyám úgy emlegette, mert édösanyám még varrt sípujjú inget, fölötte meg van siprika... A siprika fölött van a fűrészfog, a dupla siprika högyött, aztán minden cakkba egy kis virágot varrtak. A likacsolást meg illel kis högyös likacsoló fával csináták...”

Készítettek sípujjú ingeket néha már az újszülött kisfiúknak is. „Né-köm vót sípujjú ingöm, a körösz-tanyáim hozták ajándékba, mikor születtem és a komabált tartották. Vele együtt járt kis gatyá is. 3 éves koromba atták oda, de nem tuttam még mögkötni a kötőjét. Az ujjá illel cikkre-cakkra ki vót himözve piros fonallal. Meg vót rajta ollan kis siprikálás, kötés is. Meg vele járt az a kis lajbi is... Öt körösz-tanyám vót, mindegyik hozott illel üngöt, gatyát. Mikor 12 éves vótam akkor hatta el a fiatalság ezt a sípujjú üngöt, akkor jött az a németös üng.” A múzeumunkban lévő 5–6 éves fiúnak való inget kb. 1880-ban varrták.¹¹ Ujjá végét szálszámolósos laposöltéssel lyukhímmzésel, átc-savarásos öltéssel, *siprikálással* és egymáson átfűzött kettős láncöltéssel díszítették, szélén keskeny bolti csipke van.

Ugy látszik, hogy a sípujjú ingek ujján a visszahajtott rész felett általánosn elterjedt díszítés volt a lapos öltéses szálszámolósos cikkcakk-vonal, és a keskenyebb-szélesebb mesterke, *siprikálás*, *fönt meg a siprikálás högyibe fogazás*. Gyakran, főleg a később varrott ünneplős ingeken, több-kevesebb virágmotívumot is találunk. De alkalmaztak más öltésmódokat is. (Pl. a szálánvarrott öltést, az egymáson átfűzött kettős láncöltést, az átc-savarásos varrást és a slingelést.)

Sípujjú ingeink mellrészét sohasem varrták ki, mindig csak az ujjá szélét.

Használatuk az 1880-as évek végétől a *bokrosujjú* vagy *németes üng* elterjedésével egyre inkább háttérbe szorult, bár az öregek kívánságára néha még a századforduló után is varrtak egyet-egyet. Vas Józsefné Csurgónagymartonban pl. még az 1900-as évek elején is varrt sípujjú inget. „... Az öregeknek köllött akkor még mindég ez. A fiataloknak már nem ilyen vót. Az én uramnak már nem vót ilyen. Csak az öregemnek, nagybátyámnak varrtam: Öggyütt vótunk. Csak öggyühajtottuk a vásznat és varrtuk.”¹²

Az első világháború után azonban már az öregek is mind ritkábban vették fel, legfeljebb *aratásba*, *kaszálásba*, mert jó szellős volt. A legszebb ünneplős darabokat el is temették velük, a többít pedig egy ideig emlékként őrizték még a ládában, vagy a szekrényben. Legfeljebb a szüreti bálok alkalmával, vagy színdarabok előadásához vették fel, jelmezként. A második világháború következtében fellépő anyagihiány miatt azonban ezek nagy

¹¹ Lelt. sz. 54. 183. 3.

¹² Adatközlő: Vas Józsefné, 78 éves, Csurgónagymarton. Lásd 53. 4. 1. lelt. sz. leírókartont.

részét is szétfejtették, s újabb divatú *franciás* inget, esetleg egyebet varrtak belőlük, gyakran azonban *kapcának* használták fel.

Kézelős férfiing

A *szedett*, *ráncbaszedett* hátú és ujjú, kézelős férfiing a múlt század 70-es éveiben már az egész környéken általános volt. Előzménye — mely a somogyi ingektől képezte az átmenetet — részben a Balatonmagyaródon is viselt egyenes szabású, vállfolt nélküli, elől hasított, kis felálló nyakú, csak a vállban ráncolt ujjú *sípujjú* ing lehetett, melynek ujjá végét 1—2 sor subrikálással szokták díszíteni,¹³ részben pedig a Gönczi által leírt¹⁴ nyakatlan, gallér nélküli ing, melynek elől — gyakran hátul — másfél deciméter hosszú hasítóka volt. E göcseji ing nyakára és az ujjak végére fehér fűzöt varrtak. A széles ingujjat vállban s a kézelőnél ráncba szedték, a kézelőt pedig *tűzésekk*, *dorázléppel* (széles, kerek öltéses slingelés pamutfonallal) úgy kivarrták, hogy a vászon alig látszott alatta. A Gönczi által említett ingnek a dereka rövid volt, gyakran nem is lehetett a gatyá alá szorítani. A 10-es évekre azonban Göcsejben is általánossá vált a kézelős *bokrosujjú* ing. Gönczi szerint:¹⁵ „... mostan az ing olyan szabású, mint az úri népeknél, csak — természetesen — kezdetlegesebb, mert hisz az itteni asszonyok maguk varrják. Az inggallér lehajló, s az ingujj bő. Az ingmell *küvarrásos*. Különböféle virágalakokat varrnak rá fehér pamut-cérnával.” Gönczi könyvében számos ilyen *küvarrásos* ingmellet, *ingmizlit* mutat be. Soknak a nevét is közli: *ruózsás*, *fenyűágos*, *tulipántos*, *rozmaringos*, *szőlőfejes*, stb. mintákról tesz említést.¹⁶

Ezt az újabb fajta, de még mindig egyenes darabokból szabott és kézzel varrott, ráncba szedett hátú és ujjú, mellén és kézelőjén kivarrt inget vidékünkön vegyes vászonból, vagy pamutvászonból varrták, és kb. az I. világháborúig díszesebb, vagy egyszerűbb kivitelben szerte a környéken viselték.

Szabásuk mindenütt hasonló, csak kevés eltérés van köztük. Pl. az ingnek hol a szélesebben kihajtott mellrészeit, hol csak a reávarrott *burítást* hímezik ki. Néha mindegyiket. A vállfoltot is hol kívülre, hol belülre varrták. Az ing vállába a nyak két oldalán „hogy ne huzzon a nyaknál” többnyire kis téglalap alakú vagy háromszögletű, esetleg szabálytalan alakú toldást varrtak, amit Kiskomárom környékén *szívének*, Somogyudvarhelyen, Alsokon *eresztőléknek* neveztek. Az ingmell alatti keresztpántot is, hol nagyobbra, díszesebbre, hol kisebbre, egyszerűbbre varrták. Az ing fölött általában fekete posztóból varrott mellényt *puruszlit* viseltek.

Az alábbiakban Nagykanizsa környékének különböző falvaiból mutatok be egy-két *bokrosujjú* inget, majd külön inghímzéseket.

Gyűjteményünk egyik legszebb darabja egy csurgónagymartoni vőlegénying, „*németös ing*”¹⁷. *Küvarrott ümög*. (4. kép.) Fehér háziszőtt *pörc-*

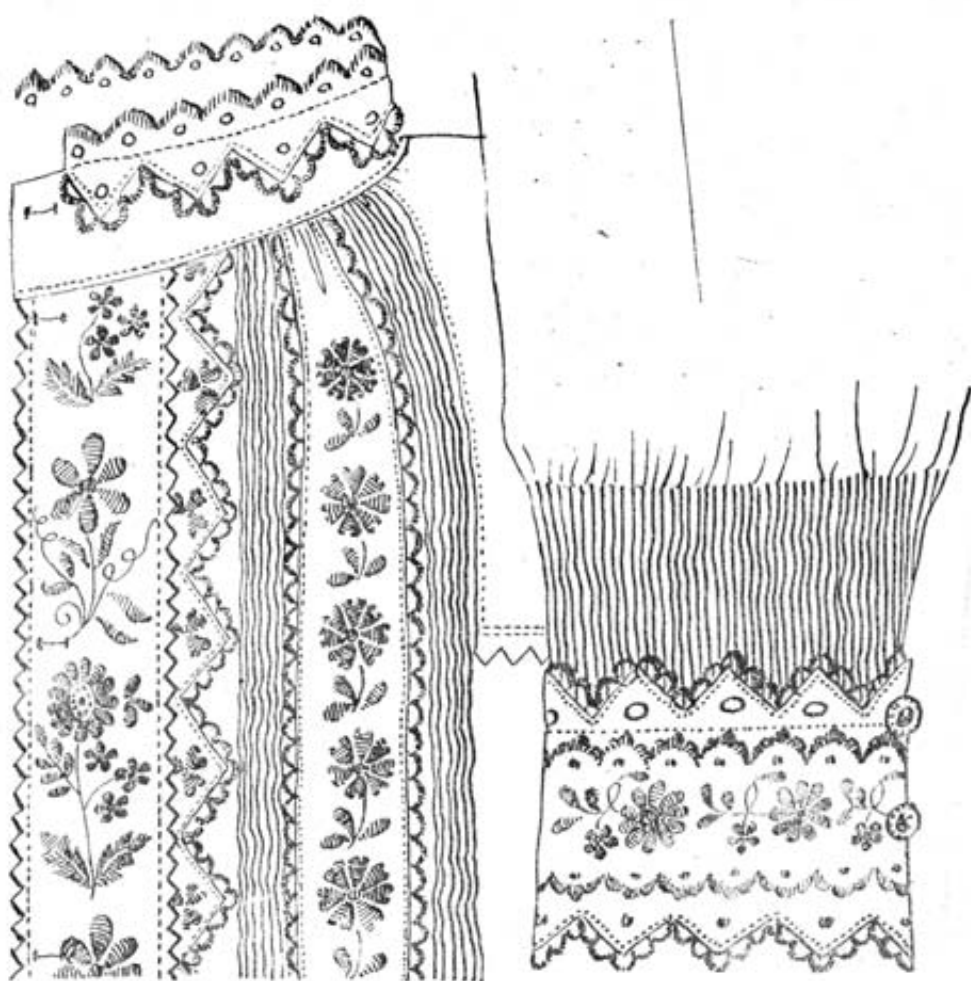
¹³ Lásd Adattár 40/b. Hajdú Róza pályázata Balatonmagyaródról. Szabásrajzzal. 8. lap.

¹⁴ Gönczi F.: Göcsej... Kaposvár, 1914. 373.

¹⁵ Gönczi F.: Göcsej... Kaposvár, 1914. 374.

¹⁶ Gönczi F.: A göcseji és hetési népviselet. Népr. Ért. 1910. 202. Gönczi: Göcsej... 647.

¹⁷ Lelt. sz. 53. 24. 2.

4. kép. Férfi kézelős, németős ing Csurgónagymartonból.

vászonból, egyenes szabású, pálhás, vállfótos, leszedett ujjakkal és hátrészszel, felálló gallérral. Ráncolását kézzel végzik és több sorban rögzítették. Az ing elejét és a vállfolt szélét bevagdosták, majd zegzúgosan képezték ki és cérnával körülslingelték. Két vállán a nyak mellett 1—1 kis téglalap alakú betoldással, *eresztőlé*ekkel. Elöl négy okkersárga üveggommbal. Kézzel és géppel varrott. Elején, kézelőjén és gallérján gazdag virágos motívumú lapos és magas himzéssel, száröltéssel. „Elején öszirózsa meg szekfű van, meg pipitér, meg levelek. A gombuk mellett két oldalt meg szépen kifogazik, bevarrják a szélét, és újra letűzik. Ez már géppel van megtűzve. Be van vágva és úgy betűzve, amekkora fogat akartak, és a fog szélét meg behántatták cérnával. A fogak szélén, meg odébb is be lett horgolva. Végig láncszemeket csináltak, aztán be lett horgolva.” Kézellője két-két gombbal gombolódik. H: 70 cm, bősége: 186 cm. Ujjak H.: 64 cm. Tóth István vőle-

gényinge volt, aki 1892-ben esküdött. Legalább 20 ilyen inget kapott. Eladója is többet örökölt belőle, még most is van nekik 2 vagy 3 darab. A köznap ingnek a kézelőjén, meg a mellén kevesebb varrás volt, — néha semmi: a nyakán sem volt *lehajtója*. A 14-es háború alatt már nem viselték.

Hasonló szabással és hímzéstechnikával készültek a Csurgó környékéről való többi férfiingek is. Jellemző az e környéki ingekre, hogy a hosszszanti irányban hímzett csíkokat 4—5 soros kézi szegőzések, számedlik váltogatják az ing mellén. A laposhímzés, a magashímzés, láncöltés és a száröltés mellett a subrikálás, a beslingelt hurkolás, az átsavarásos öltés, meg a lyukhímzés a kivarrás leggyakoribb módja. Gyakori a *fogazás* is.¹⁸

Ezt a fajta inget is már 5—6 éves korukban viselték a gyerekek. Az 5. képen egy ilyen 1906-ban Szentán varrott, gyermeknek való *bokrosujjú*

5. kép. Kézelős, bokrosujjú gyermeking
Szentáról.

űngöt mutatok be.¹⁹ Hímzése: fehér, laposhímzés, lyukhímzés, láncöltés, átsavarásos öltés, átsavarásos bimbók; a mellrészen a virágok hullámvonalban futó szélét egy vastagabb szál alkotja, melyet egyforma távolságokban egy másik vékonyabb szállal öltöttek le. A hímzett csíkok között kézi szegőzések. A középcsíkot két oldalt *gunárfog* és egyzegzugos rátét díszíti. Az állógallért a már említett zegzugos slingeléssel díszítették. Az ing ujjainak végén keskeny horgolt csipke.

A kézelős ingeknek egy némileg eltérő típusát mutatja a (6. képen) bemutatott pogányszentpéteri darab.²⁰ Anyaga lenvászon. Megjelenési

¹⁸ Lelt. sz.: 53. 24. 2., 54. 140. 1., 57. 48. 1., 55. 48. 1., 60. 18. 1

¹⁹ Lelt. sz. 58. 113. 1. H.: hátul 47 cm, bősége lent 113 cm, ujjá H.: 40 cm. „Az uramnak hozta a keresztanyja, mikor még picike volt., 5—6 hónapos, akkor hozta neki. Meségették, hogy mikor még nem jártak iskolába, vót nekik bőgatyájuk, meg bő ingik. Még hordozta, mikor még kis iskolás vót, de a többiek alá szórták a port, akkor aztán többet nem vette föl. Az én apám még akkor is hordozta, mikor én 15—16 éves lány vótam. Aztán elrepegették rongyoknak. Az édesapám 10 szeles szélesgatyája még most is megvan, rost van az alján.” Adatközlő: Fekete Sándorné, 48 éves, Szentá, 106.

²⁰ Lelt. sz.: 52. 207. 2. H.: hátul közepén 64 cm, bősége lent körben: 157,5 cm. Ujjának H.: 55 cm, bősége: 56,6 cm. Adatközlő: Ferencz József, 50 éves, Pogányszentpéter.

6. kép. Kézeltő férfiing Pogányszentpéterről.

formája abban tér el az előbb bemutatottétól, hogy ennek az elejére *burítást* varrtak és azt hímezték ki, melynek a jobb oldalát is gombok díszítik. Az ing hímezésének a technikája is eltér a Csurgónagymarton környékétől. *Burítását* laposhímezés, lyukhímezés, száröltés, középpütt pedig két sor, végig, sűrűn átsavart laposöltés, *kukacvarrás* díszíti. A burítás két oldalán több sor kézi szegőzéssel, számedlival, *körötte meg mellényző*. Kézeltője is hímezték. Készítette Ferencz Györgyné leánykorában, 1880. előtt, az ura részére, vőlegényingnek. „Ez nagyon drága ruha vót. Édesanyám nekem is varrt ilyet, de én nem szerettem, mert kireszelte az ujjamat a kaszálásnál. Ezeket, mikor párolták, nem vasalták, hanem mángolták. Minden ingen ilyen burítás vót, de egyikén egy sor gomb, a másikon két sor gomb. A mintája vízfólasos. A közepén pont, meg kukacvarrás van. A vízfólasban levelek vannak. A vízfólas mellett meg van a szélezettje. Ollan hegyes fá-

val böködték ki. Felálló nyaka van, de egyik fele lenek áll. Egy ümög egy hétig készűt. Először a lénzölöket varrták meg, és az úgy van rápántolva az ümögére. Amellett kissé avittabb volt, azt hétköznapi hordozták. Gatyát hordtak hozzá. Olyan 25 éve ment ki a divatból, de akkor már kevesen viselték. A múlt háború után már nem kellett ilyen völegényingeket csinálni. Bekötötték a gatyába."

Hasonlóképp az ing *burittását* varrták csak ki kutfeji ingünknek, *ümögnek*²¹ is. Az ing első fele itt két darabból szabott, azért, hogy annak eleje tenyérszerű szélesen visszahajtható legyen. Az így duplává vált mellrész felső lapját varrták aztán ki. Az ing elejét két oldalt fehér pamutfonálból slingölt kivarrás, azonkívül lyukhímzés és láncöltés díszíti. Eladó szerint eleinte csak ünnepnap viselték. Szerinte a köznapi ingeket Kutfejen nem varrták ki. Kb. 1910-ig hordták a *gatyával*, meg a *lajbival* együtt.

Hasonló szabású az 1908-ban készített somogyudvarhelyi ingünk is, melyet Csire Józsefné varrt férjhezmenetele előtt.²² Dupla elejét és kézelőjét egyaránt gazdagon kivarrták lyukhímzéssel, laposhímzéssel, száröltéssel. A mintát ebben az esetben mindkét textilrétegen átlukasztották és átvarrták. Szegőzés ezen az ingen sincs. „...A mintáját csak magunk gyelöltük, — rajzolták —. Amit én varrtam ki, azt le is gyelöltem. Ez ki lett ilyen horgosan gyelölve, aztán a gyelölésen ki lett varrva. Likakbul áll ki. A kézellőnél darázs-fészek van. (A kézelő két szélének kivarrását nevezi így.) A szödöttje tüvel van megszedve...”

Lapos és magashímzéssel, száröltéssel díszítették a Kiskomárom környéki *vállfótos üngöket* is.²³ Ezekre általában az ing megvarrása után varrták fel a kihímzett *ingelejeket*, *pintliket*. Az ünnepi ing fehér vászon, a dolgozónapi gyakran *főstökék* volt. A dolgozónapihoz három, az ünnepihez 4 szé ruha kellett. Az ing kézelője, *lénzöl* és az eleje *ki vót singlöve*. Az ingmell alatti kereszpánt, a *mácsikja* szintén. A balatonmagyaródi Hajdú Györgyné rajzskönyvében mintegy 30 mintarajz van férfi *ümögújra*, *lénzölre*, 13 pedig *ümög elejire*, vagy *pintli-re*. A 7. kép inghímzései nagyrészt Kiskomárom környékén készültek.²⁴

Egyes adatok szerint kezdetben kihímezték az első ünnepi, *franciás*, *bóti* ingeknek az elejét is, de arról sajnos nem tudunk, hogy mi módon, milyen fonállal, milyen mintára.

²¹ Lelt. sz.: 52. 151. 3. Készült még 1900. előtt, Kutfejen.

²² Lelt. sz.: 55. 48. 1.

²³ Lelt. sz.: 52. 96. 1., 52. 96. 2., 52. 227. 1. 1—3., 53. 12. 1., 53. 17. 3. 1—2., 53. 17. 1. 1—2., 53. 19. 4., 53. 19. 5. 1—2., 54. 200. 1.

²⁴ A baloldali felső kézelő, *ümöglénzöl* és a bal alsó ingnyak, *ümögnyak* lelt sz.: 53. 17. 3. 1—2. (1890-ben Komáromvárosban készült. A baloldali második lénzöl és a jobb alsó ingelej, *mellpintli* (lelt. sz.: 53. 17. 4. 1—2.) ugyanott. Valamennyit Gulyás Anna gyelölt és vótta. A minták neve: *tőtött*, *leveles*, *bimbós*, *likravarrótt*, *dupla likszél*, az egész *slingölés*. A baloldali 3. lénzölt és a jobb alsó férfiling gallért Komáromvárosban Laki Györgyné hímezte kb. 1903-ban, menyasszony korában. (Lelt. sz.: 52. 227. 1. 1—2.) A 4. *ümöglénzölt* Galambokon 1895-ben készítette Ágoston Mártonné. (Lelt. sz.: 53. 19. 5. 1.) A szélén *dupla slingölés*, az egyiklikszél, a másik *tőtött*. A jobboldali négy kézelő közül a két felső Sandon készült, 1884-ben, illetve 1912-ben. (Lelt. sz.: 54. 203. 1., 54. 204. 1. 2.) A jobb felső ingelej utóbbival volt egy ingen. (Lelt. sz.: 54. 204. 1. 1.) A jobboldali 3. *lénzöl* Nagybakonakon, 1887-ben, a legelső kézelő pedig 1908-ban Somogyudvarhelyen készült. (Lelt. sz.: 54. 99. 2. 1., 55. 48. 2.)

7. kép. Férfi ingekre való hímzések, főleg Kiskomárom környékéről.

Gatya. Szélös gatya.

A Kanizsa környéki parasztok — miként az ország más tájain is — a múlt században még házilag, vagy takács által szőtt vászonból készített, kézzel megvarrott gatyában jártak. A gatyákat vidékenként — s a szerint, hogy köznapra, vagy ünneplőnek szánták-e, meg hogy „kinek, hogy tellett” — különböző bőségűre készítették. Eszerint nevezték is el *kétszé gatyának*, *hat szeles gatyának*, vagy éppen *tíz szelesnek*. A gatya szárait egyenes darabokból varrták, ülepét pedig négyszögletes vászondarab alkotta. Komárom város környékén például a dolgoznapi gatyák általában három-négy, ritkán hat szélből, az *ünneplősek hét szélből készültek*. A gatyán fent négy ujjnyi széles korc, *párta* volt, elől nyílással. Abba fűzték be a gatya *fűzét*. Komáromról való, 1892-ben varrott gatyánk alját *suprikálással* díszítették, a szélére pedig duplán rojtozott vászoncsikot varrtak.²⁵ H. 76 cm, 1—1 szár bősége: 164 cm, az ülep nagysága: 21 cm². „Még anyám, Gulyás Józsefné varratta valakivel az én völegényemnek, letevőruhába. Hat gatyát kaptam, öt, hat és hét szé vót. Ez öt szeles. Öreganyám fonta még, a takács szűtte.” Csak ünnepen viselte.

Kutfejen a gatyának valót házilag fonták-szőtték még a századforduló idején is. A múzeumban lévő *kétszegatya* (valójában 4 szeles gatya) H: 80 cm, 1—1 szár bősége: 124 cm, *üllete* 23x23 cm. Dereka *pártázott*, belehuzott gyári *gatyafűzővel*. Alja *suprikált*, *darázsléppel* díszített a végén rojtos, *rostja* van. Gazdája utoljára kb. 30 éve viselte, *aratásba*. Míg új volt, vasárnap is hordozta, ilyenkor fehér hímzett inget és *lajbit* vett fel hozzá. Göcsej²⁶ mentén ünneplőre négy-öt szeles gatyákat varrtak.

Csurgón, Csurgónagymartonban, Szentán az ünneplős gatyák 8—10 szelesek voltak. A csurgónagymartoni *szélös gatyánk* 9 szeles, 1918-ban készült. Az eladó édesanyja, Mezei Zsuzsanna varrta még a férjének, aki akkor 45 éves volt. De nem nagyon viselte, „mert már elsokott tőle, nagyon húzta a derekát.” A gatya alján keskeny tűzőtt csipke és dupla rojtozás van. A szárok rojtozás feletti visszaszegését az ingeknél is említett zezzugvonalas visszahajtás, *caknizás* díszíti.²⁷

A múzeumunkban lévő 10 szeles alsóki gatyát 1903-ban varrták.²⁸ „Hozta a nászasszony a mustrát, és aszerint szabták ki, hogy hosszú volt-e a völegény, vagy alacsony. A gatya szárán lent hajtogatás van. Be van vagdalva a vászon és kétfelül be van hajtvá. Alatta kötögetés, keskeny tűzőtt csipke, erős pamukból vagy cérnából. A rojtja négy soros. Vót itt nálunk tíz szeles gatya négy is, hétköznapra meg nyóc szeles, nyóc is. Az ipamnak. Hat meg négyszeles nem is vót. Az vót az eleje, ahol a gatyamazzag be vót fűzve.” Megfordítani a gatyát nem szokták soha.

A Csurgó környéki szélesgatyákat általában fonott vagy tűzőtt csipkével, *kötögetéssel*, vagy farkasfoggal, *hajtogatással* kötötték hozzá a gatyaszárhoz. „Vót duplakötögetés, meg vót cifrább is. A rost fölött meg szépen kicaknizták.” Néha találunk azonban a gatyaszár alján keskeny sub-

²⁵ Lelt. sz.: 52. 161. 4. Adatközlő: Varga Józsefné, 76 éves, Komárom.

²⁶ Lelt. sz.: 52. 151. 4. Adatközlő: Fata Ferenc, 48 éves, Kútfej.

²⁷ Lelt. sz.: 54. 150. 2. H.: 78,5 cm. Szár bősége: 274 cm. Adatközlő: özv. Csire Istvánné, 61 éves, Csurgónagymarton.

²⁸ Lelt. sz.: 60. 20. 1. Adatközlő: Lóczi Sándorné, 50 éves.

rikát is. A 12 szeles gatyá csak a századforduló táján jött divatba, elsősorban a gazdagoknál.

Kiskanizsán készült a 60.2.1. leltári számú *négy szeles*, takácsszötte gatyá. Anek Györgyné varrta, vegyesvászonból. „Én varrtam magam, mikor férjhömentem, akkor hoztam ide, 51 éve már, 1909-ben. Nyáron is, meg télen is csak ebben jártak... Öt gatyát hoztam, mindegyik illen forma vót, négyszeles. Vót hozzá négy fehér üng. Az mind ollan mizlis vót, ez vót a vólegényüngi, még 50-ben is megvót. Vót neki itthon az anyjánál még több is, de én ennyit hoztam. A gatyának van pártázata, üllepe, lent meg rojtja, meg azsurozás. Ez pamuk, meg kendervászonból van, de a rojtját hosszatt köllött hozzászabni, hogy a pamukja legyen a rojtja. A derekába fehér fűzöt fűztek és arra szedték meg. Mikor összekerültünk, már nem sokáig visete, három-négy évig, aztán már nadrág lett. Először ki is csufóták aki nadrágot vett magára, de amikor az én uram bekerült a vasútra, akkor má nadrágot vett, de a fiatalok is kezdték már... A háború után a gatyából lepedőt csinátunk, egyet meg az apósomnak adtam, mert ő tovább hordozta.”²⁹

A gatyák himzett dísze tehát általában Csurgó környékén a dupla, vagy három-négyszeres rövid rojtózás volt. A rojtot díszítóvarrással, tűzött csipkével, vagy farkasfoggal varrták hozzá a gatyaszárhoz. Kiskomárom környékén, Göcsej mentén azonban jobbra subrikát találunk helyette. Gyolcsból készített gatyáról csak elvéve hallottam. Azt is inkább csak a hetyke pásztorok viselték.

Szedett ujjú inget, rojtos gatyát az első világháború után már csak elvéve készítettek, az öreg emberek részére. A 30-as évek elejéig még hordozták is ezeket itt-ott az öregek, de egyre kevesebben, egyre ritkábban. Utolsó útjára azonban néha még ma is széles, rojtos gatyában, kivarrrott ingben megy az öreg Nagykanizsa környéki parasztember. Az elárvult ingeket, gatyákat általában szétfejtik, *elszabják*. A gatyákból többnyire lepedőt, *péntőt varrnak*. A himzett darabokat mosogatórongynak használják el. Csak egy kis töredékük kerül be a múzeumba.

II. A NŐI VISELET

A múlt század második felében vidékünk asszonyai több viseleti darabjukat díszítették fehérehímzéssel. A bokrosujjú vagy szűkujjú inget, a fehér gyolcsból készített nyakravaló kendőt, fehér gyolcs fejrevaló kendőt, — később a réklit — zsebkendőt, fejkötőt. A viselet változásával — a nagyobb árutermelés és a gyári textilanyagok térhódítása következtében — a múlt század utolsó negyedétől a falusi asszonyok viselete is fokozatosan átalakult, s fehérehímzéses ruhadarabjaikat újabb módiakkal cserélték fel.

Legtovább megmaradt a fehérehímzés — átalakult formában ugyan — Kiskomárom környékén, ez azonban már a kézimunka könyvek hatását mutatja.

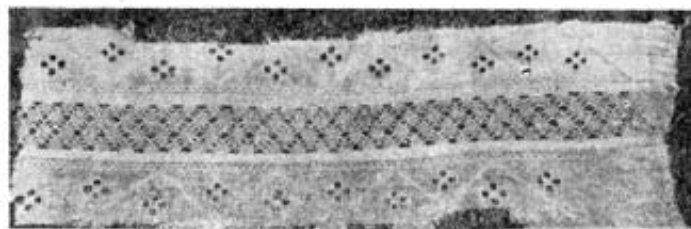
Ingek:

Videkünk asszonyai a múlt század II. felében általában mellévarrott, dúsan beráncolt, *bokrosan* kikeményített, mintegy könyökig érő ujjú fehér

²⁹ Adatközlő: Anek Györgyné, 71 éves, Kiskanizsa.

inget viseltek. Ez a *kiézelős ümög* Gönczi szerint már erősen pusztul, ő is jobbára csak Hetésből ismeri. „... a *kiézelős ümög* (bokros ujjú ing) is jobban csak Hetésben található. Ezen ing dereka rendesen vászonból készül, rövid, valamivel a csipőn alul ér. Dudoros ujjai gyolcsból valók, s a könyökön felül 3—4 ujjnyi *lénzüben* végződnek. E lénzöt piros, kék virágokkal himzik át. Némelyek már gyolcsinget viselnek. Ennek a mellét virágmintákkal szépen kihímezik...”³⁰

Művészi fehérhímzés és vagdalás díszíthette a múlt század közepétől a Csurgó környékén viselt bokrosujjú ingeket is. Ezt bizonyítja a csurgói Tóth Sándorné által ajándékozott két ingujjdarab.³¹ (8. kép). Anyaga

8. kép. Női bokrosujjú ing ujjának darabja Csurgóról, kb. 1850-ből.

házi szőtt vegyesvászon, a keresztzsála len. Hosszában fehér vagdalással, kevés laposhímzéssel, cikcakk vonalban háromsoros laposöltéssel, és átcsavarással díszítették. A ráncolás nyoma még jól felismerhető a vállrészen. Hosszában széles tűzött csipke díszíti. H. 47. cm., Sz. kb. 15 cm. „A nagymamám édesanyja, Kuti Terézia készítette, kb. 1850-ben Csurgón. Az én nagymamám is vadonatúj ilyenben lett eltemetve 1922-ben, 70 éves korában. Az volt az esküvői ruhája 1868-ban. Az még szebb volt ennél, mert abban volt az esküvői és az egész esküvői ruháját eltette akkor a halálára. Minden zsurmája megvolt annak, a szekrényében (ácsolt láda) a padláson. A szoknyája fehér, leszedett sima pergál volt, a köténye meg virágos fehér pergál, magából mintás; ez volt a bokros ünge, meg fehér sifon nyakravalója volt, olyan békanyelves slingöléssel. Olyan kis öreges fejkötője volt. Ennek volt pálhája (az ingnek), elől meg fűzővel volt a nyaka megkötve. Alul az ujján meg olyan kis piros gomb van, meg kis kangyallával lett begombolva. A túrojtú kendő alul szépen kilátszott az ujjá, a hímzés válltól jött lefelé.”

Ugyancsak hosszában fut a díszítés a 60. 19. 1. lelt. sz. csurgói mellévarrott ujjú, pamutvászonból, kézzel varrott bokrosingünkön is. Az ing díszítése itt azonban nem hímzés, hanem fölveréses szöttes csik,” ... a két ujján végig fehér pamuk fejtő...”³²

Gyűjteményünkben több mellévarrott, bokrosujjú ing is van — 1875—1905-ig készültek — Kútfejről, Pátróból, Csurgóról, Csurgónagymartonból, de kézi hímzés egyiket sem díszíti.

³⁰ Gönczi: Göcsej ... 393.

³¹ Lelt. sz.: 57. 50. 2. Adatközlő: Tóth Sándorné, 51 éves, Csurgó.

³² Lelt. sz.: 52. 162. 1.

Ebben az időben Kiskomárom környékén ünneplőre már nem bokrosujjú, hanem elől-hátul sűrűn *ráncbaszedett*, egyenes szabású, *pálhás*, *vállfótos*, *szíves*, (a nyak melletti kis betoldást értik rajta) szűkujjú *szedett pergálinget* készítettek többnyire. Még a slingölt nyakravaló kendőhöz is azt viselték már. A gyűjteményünkben levő darab³³ ujjának végét *suprikálás*, meg *fojtogatás* díszíti. Utóbbi a subrikált szálak összeköttetését jelöli. Az ingujj végére fehérhímzéses csíkot varrtak, mely *tőtés*-ből, *bimbók*-ból és *likak*-ból áll. Ezeknek a Kiskomárom környéki bevarrott szűkujjú ingeknek az ujjá végét csaknem minden esetben egyszerűbb, vagy gazdagabb hímzés díszíti. Néha még felálló gallérjukat is.

9. kép. Komárvárosi asszony
ünneplő viselete kb. 1870-ből.

Még a nagyon egyszerű, durva kendervászonból varrt alsó, illetve munkaruhának szánt, hosszú, komárvárosi *gedés ing*³⁴ ujjának a vége is *suprikált*, horgolással díszített.

Később az ingek elejét már nem ráncolták be, hanem szegőzéssel, az ünnepi ingeknél néha fehérhímzéssel díszítették. Kb. a századfordulótól az ünnepi ingek elejét, nyakát — esetleg az ujjak végét is — varrógéppel varrott szegőzésekkel s hullámosan futó tűzésekkel látták el. Az ingek ujjának a végét ekkor gazdag *tőtött* és *lyukhímzéssel*, *bekötött likakkal*, szár-

³³ Lelt. sz.: 56. 18. 6. H.: hátul közepén 53,5 cm, bősége lent 225 cm. Gallér M.: 5,5 cm, ujjának H.: 57 cm. Készítette Zsoldos Bódiné Gerencsér Julianna.

³⁴ Lelt. sz.: 52. 162. 1. Adatközlő: Laky Györgyné, 65 éves.

öltéssel varrták ki (9. kép). Az ingek nyakát többnyire fehér horgolt csipke, ritkábban *slingölés* díszítette.³⁵

A 10. sz. képen Komárvároson, Kiskomáromban és Galambokon 1890. és 1912. között készített női ingujjhímzéseket mutatok be. A baloldali 4 kézelőt Horváth Györgyné varrta. Közülük a 2 felsőt 1908. körül. „...1920-ban még viseltem (az inget). Az eleje volt kivarrva, csak a nyaka. Nőnek nem volt divat (az ingelej kivarrása), legfeljebb egy kis csipkeszélit varrtak oda. Az egész *slingölés*: tötött bimbók, gombok, likak, bekötött lik. A fele falunak én gyelöltem. Csak misére hordoztam ezt, templomba. Meg volt szépen mosva, ki volt vasalva. Kasmérszoknyát, meg gomboskendőt vettem hozzá. Minden vasárnap fehér ingben, meg gombos kasmérkeszkenőben mentünk a templomba.”³⁶ Az alsó kettőt kb. 1912-ben *slingölte*.³⁷ A jobboldali 5 *lénzöl* közül a legfelső Komárvároson, 1890-ben készült, még a régibb fajta, *szedet*t, *pálhás* gyolcsingekhez. „...Körülbelül 40 éve nem divat már. Ez nem volt rávarrva az ümögre, csak rágombolták, és ha elpiszkolt, levették. Ha már piszkos volt az ümög, csak gyorsan *felgombolták* a tiszta *lénzölt* a karra, akkor nem látszott, hogy piszkos az ümög, ez meg kilátszott a rékli alól. Volt ilyen mindenkinek.” Hímzésmintája tötött duplabimbós.³⁸ A másodikat Galambokon varrta Varga Katalin, férjhezmenetele előtt 1898-ban. „...ő is *singölte*. Ezt csak ünnepen viselte, meg, ha mentek a rétre gyűjtésre (szénát gyűjteni), mert oda mindig tisztán, fessen készültek. Mindig fehér ingben mentek. Volt neki 20—22 darab ilyen inge is. Galamboki leány volt. Fölvette még öreg korában is. Ilyen ráncos inge majdnem mind. Ruháit régi ládában tartotta. Ezt csak az ő maguk elgondolásából rajzolták...³⁹” A következő ingujjhímzés ugyancsak az ő munkája, de azt már asszony korában, 1910. körül varrta.⁴⁰ Ha a két hímzést összehasonlítjuk, világosan látható az a nagy változás, mely a századforduló óta Kiskomárom környékén a fehérhímzés terén végbement.

Ezt az átmenetet szeretném bemutatni a két alsó ingujjhímzéssel is. Előbbi kb. 1905-ben⁴¹ utóbbit 1910-ben hímmezte Ágoston Mártonné, Galambokon. A korábban kivarroton még találunk lyukhímzést, annak ellenére, hogy az egyidejűleg lejelölt laposhímzés már új divatú. Mikor az asszony eladott valamit a piacon, tejfélét, tojást, gyümölcsöt, az áruért kapott pénzt ruházkodásra fordította. Mint fiatalasszony kapott kis pénzt anyjától, apjától is. Így mindig volt lehetősége arra, hogy a divattal lépést tartson. Az ing tulajdonosa a kézelők mintáját *faceruzával* maga *jelölte* ki, s maga *varrta* ki. 1910-ben már volt varrógépe, ingjeit azontúl már géppel varrta. Ezeknek az ingeknek az ujjá már karöltőben szabott volt, vállfolt nélkül, de *pálhájuk* még volt. Kb. 1940-ig még viselte őket. Most már nem visel *pálhásujjú* inget.

A hosszú, szükujjú, *pálhás* gyolcsingeket Kiskomárom környékén kb. 1920-ig készítették. Hajdu Györgyné 1896-tól írott *rajzskönyvében* 42 női *ümögujjra* való hímzésmintát találunk, újabb divatos, laposhímzéses levél-

³⁵ Lelt. sz.: 56. 18. 7., 53. 40. 1.

³⁶ Lelt. sz.: 54. 46. 1., 54. 46. 2.

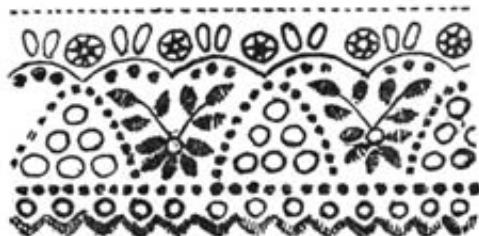
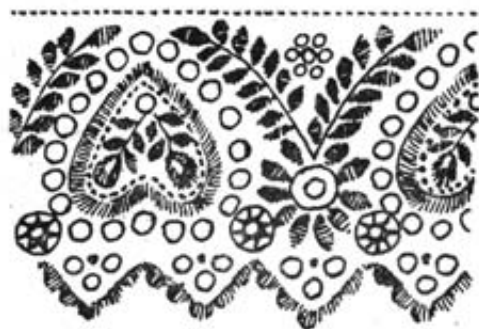
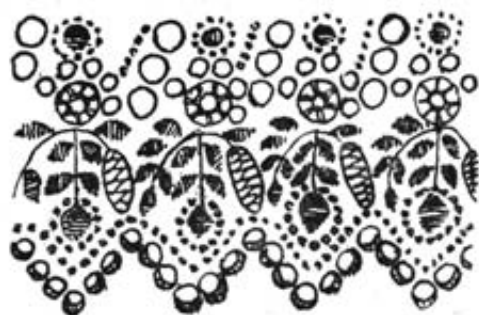
³⁷ Lelt. sz.: 55. 25. 3., 55. 25. 1.

³⁸ Lelt. sz.: 53. 17.5.1. Adatközlő: Varga Gáborné, Komárváros.

³⁹ Lelt. sz.: 56. 17. 6.

⁴⁰ Lelt. sz.: 56. 17. 5.

⁴¹ Lelt. sz.: 55. 43. 5—6.

10. kép. Régebbi és újabb divatú női ingújjhímzések Kiskomárom környékéről.

mintásat azonban még egyetlen egyet sem. (15. kép. 16. kép.)

Kb. 1890-ben kezdett elterjedni Kiskomárom környékén a *levesrékli*. Ezt a lefelé bővülő, alul kézi slingeléssel vagy bolti csipkével díszített, a szoknyán kívül hordott blúzt már varrógéppel varrták. Ujja sem egyenes szabású, karlyukja kikerekített. A múzeumban lévő darabot Varga Gáborné édesanyja, Gulyás Józsefné készítette, Komárvároson, kb. 1890-ben. Edesanyja is hímezte, aki híres *gyelölő* asszony volt. „...A levesrékli már van 70 esztendő divat. Pálhás ümögöt vettek alája. Ha hűvösebb volt, kötöttek rá kasmírkendőt, de ha meleg volt, akkor nem. Korosabb asszonyoknak még most is van, még vizzik misére is, de nem ezt a fehéret, tarkát. Volt régen is, tarka is...⁴²”

Hajdú Györgyné már említett rajzskönyvében 22 levesrékli aljára való hímzést találunk.⁴³

Ilyen a 15. képen látható 27., és 28. számú mintarajz. A *levesrékli* ujjának a szélét szintén szépen kivarrták. *Ümögújra* és *levesrékli* ujjára egyaránt felhasználták a 15. kép 29., 30., és a 16. kép 85., 86., 88. és 89. számú mintarajzait.

Itt kell megemlítenünk, hogy a századforduló után vidékünkön már csak a Kiskomárom környéki asszonyok varrtak fehérhímzéssel díszített ingeket, rékliket. Ezek hímzésének változatossága a népi díszítőízlés gazdagságának szép példája.

A 20-as években a régifajta fehérhímzés Kiskomárom környékén fokozatosan megszűnt. Helyébe a kézimunkaújságokból átvett fehér és színes hímzés lépett. Ezzel díszítették az *átülszós* rékli alatt hordott, fehér gyolcsból varrott újabb szabású rövidujjú inget és pruszlikot, *puruszlít*.⁴⁴

Nyakravaló kendő

A fehér slingelt nyakravaló kendőket Kiskanizsán és Kiskomárom vidékén kb. 1880-ig, Miklósfán, Göcsejben, Lovászi környékén kb. 1890-ig, Berzencén kb. a századfordulóra készítették a férjhez menő lányok részére.

A 11. képen egy 1863-as évszámmal datált kiskanizsai *nyakravalókendőt*⁴⁵ mutatok be. Anyaga fehér gyolcs, szélén körben, valamint négy sarkában fehér töltött és lyukhímzéssel, száröltéssel. A lyukak aránylag nagyok, kivarrása vékony. A sarkokban kevés rózsaszínű hímzés is van. Egyik sarkában 1863. évszámmal. Néhány évtized előtt felébe vágták. H: 176 cm. Sz: 157 cm. A hímzés szélessége körben 20 cm. „Az én édesanyámé volt, ő kiskanizsai lány volt, itt is született, kilencen voltak testvérek. 1847-ben született, 16 éves korában ment férjhez. Amire én visszaemlékszem, már nem viselte. Molnárhoz ment férjhez, kis vízimalmuk volt, talán azért nem viselte. Mindig közönséges paraszti ruhában járt. Kasmérkendőt, meg nagykendőt kötött a hátára. A nővérem vágta szét (a kendőt), sublóttakarónak

⁴² Lelt. sz.: 53. 17. 2.

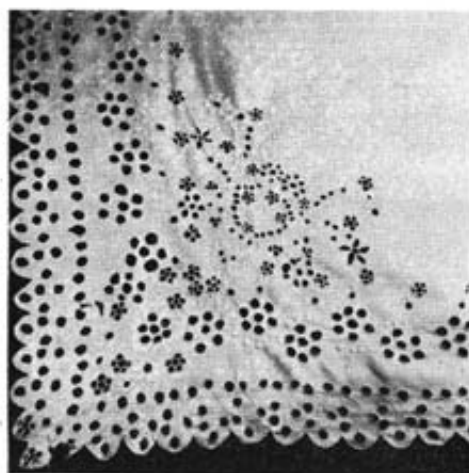
⁴³ A rajzskönyv mintarajzait sorszámoztuk. Az egyes minták neve múzeumunk adattárának 87. tétele alatt 1—3. lapon található meg.

⁴⁴ Lelt. sz.: 53. 29. 2., 53. 29. 4., 53. 35. 1., 53. 36. 1., 53. 38. 1., 54. 201. 1., 56. 14. 2., 56. 14. 3., 56. 14. 4.

⁴⁵ Lelt. sz.: 59. 1. 1. Adatközlő: Papp Péter, 78 éves, Nagykanizsa, Bajcsy-Zsilinszky u. 13/d.

használta . . .” Azt azonban hallotta, hogy édesanyja a hajtásánál besodorva kötötte egykor a nyakára. Fején a hasonló, slingelt fejrevalókendőt viselte.

Nagyon szép a 9. képen bemutatott komárvárosi *nyakravaló kendő* is.⁴⁶ Az öltözet múzeumi rekonstrukció, mely az 1870-es komárvárosi népviseletet mutatja be. A kendő leírását az alábbiakban adom: Fehér gyolcsból készült, körben a négy szélén és a szemközti két sarkán gazdagon varrott fehér lyukhímzéssel, kevés laposhímzéssel, egyszerű laposöltéssorokkal. Két szomszédos oldalán a hímzés gazdagabb. H: 175 cm, Sz: 168 cm, a slingelés Sz: 7—10 cm. Úgy mondják, lehet 100 éves is; A századforduló

11. kép. Nyakravaló kendő részlete
Nagykanizsáról.

táján ment ki a divatból, de már akkor is csak az idősebbek hordták. Az 1880-as években már nem készítettek ehhez hasonlót, akkor már *kasmérkendőt* viseltek. Ezeket lánykorukban slingelték, s először lakodalmukban tették föl az asszonyok. Szépen kikeményítették és átlósan összesodorták, hogy mind a két hímzett sarka látszódjék, de a válluk alá ne érjen a széle. Az eladó *napa*, ki 1923-ban, 82 éves korában halt meg, még öregkorában is viselte. „Nemcsak a fiatalok viselték. Slingölve van. Nekem már nem volt ilyen. Mikor idekerültem 1901-ben, a 70—75 éves öregek még hordozták. A napamat ebben is temettük el. Meghagyta: tiszta fehérben temessük el. Fehér *péntő* is volt rajta.” Hasonlóan kivarrott, keményített fehér fejrevaló kendőt viseltek hozzá és bokrosujjú inget. Még télen sem vettek magukra kabátot, akkor is ilyen „pörén” mentek a templomba. Sűrűn leszedett kasmérszoknya, szatinszoknya illett hozzá, mely alá 3—4 *péntőt* vettek. Eléje fekete *kétszé* kötényt kötöttek. Az öltözetet többnyire színes, néha aprógombos harisnya egészítette ki, valamint magasszárú, gombos cipő.

⁴⁶ Left, sz.: 52. 195. 1. Adatközlő: Molnár Ferencné, 70 éves.

Viseltek kikeményített, slingelt nyakravaló kendőket, *robec*-et a somogy megyei Berzencén is.⁴⁷ Ezeknek mintája azonban általában aprólékosabb, kisebb lyukú volt, viszonylag több töltött himzést alkalmaztak. A virágok szárait ritkábban száröltés, gyakrabban sűrűn varrott laposöltéssor alkotja.

Egy-egy ügyeskező, módos asszonynak néha 2–3 nyakravaló kendője is volt. Ilyenkor az egyik slingölt, a másik inkább horgolt szélű volt. A Tornyiszentmiklóson, 1882-ben készített *nyakravaló kendőnk* háromszögletű, a széle mentén két oldalt keskeny mesterkével, gyári betétcsipkével, majd a szélén széles horgolt *csipkével*. Nagyon kikeményítették, kivastalták és úgy kötötték a nyakukba, hogy mennél *fodrosabban* álljon. Fehér *bokrosujjú inget* vettek alá, föléje meg *patyolatot*, meg kasmérszoknyát. Tulajdonosa csipkáját is saját maga horgolta. Öregkorában már nem vette fel. A *menyasszonyládájában* tartotta.⁴⁸

A Gönczi által bemutatott göntérházi asszony szintén *slingölt* nyakravaló kendőt és *slingölt pacsát* visel.

A századforduló után — tudomásom szerint — fehér slingelt nyakravaló kendőt már sehol sem készítettek. Gönczi is mint — régebben viselt — divatjamúlt ruhadarabról emlékezik meg róla. Egyre inkább kiszorította a kasmérkendő, mely a századforduló idején vált általánossá. Az idősebbek azonban nyáridőben viselték még kivarrt fehér nyakravalóikat, sőt néhol még a 20-as évek végén is el-eljártak vele a templomba. Az öregasszonyokat többnyire abban is temették el. A megmaradt nyakravaló kendőket ágyterítőnek, függőnynek, bútorra való terítőnek használták, vagy szétszabták, de díszítettek vele úrnapi sátrat is, sőt káposztáshordót is takartak vele. Nem mindenki becsülte meg egyformán. Manapság, 60–80 év múltával, már csak néha-néha bukkannak egy-egy darabjára némelyik falusi ház szekrényében, ládájában.

Fejrevaló kendő

A fehér slingelt, vagy horgolós szélű nyakravaló kendőhöz hasonló fejrevaló kendő tartozott. Múzeumunk gyűjteményében több ilyen fejrevaló kendő van Kiskomárom környékéről, de van Kiskanizsáról, Pötrétéről, Nagyrécséről, Lovászból és néhány darab Berzencéről is. A viselésükre vonatkozó adatok megegyeznek a nyakravaló kendőknél említettekkel, mégis úgy látszik, hogy ezeket valamivel tovább viselték, mint a nyakravalókat.

Arról, hogy mikor jött szokásba a fejrevaló kendők kivarrása, nincs adatunk. *Paget* angol földbirtokos, aki az 1830-as években járt Nagykanizsán, azt írta, hogy a nagykanizsai asszonyok fehér vászonból való, laposan hajtogatott, különös fejviseletben járnak. Arról azonban nem ír, hogy ez a valószínűleg *pacsa* forma kendő himzett volt-e, vagy sem.⁴⁹

A 11. képen bemutatott kiskanizsai nyakravaló kendőhöz a 12. sz. képen látható *fejrevaló kendő* tartozott.⁵¹ Ez is 1863-ban készült. Anyaga

⁴⁷ Lelt. sz.: 54. 198. 2.

⁴⁸ Lelt. sz.: 52. 135. 2. Adatközlő: Kondákor István, 58 éves.

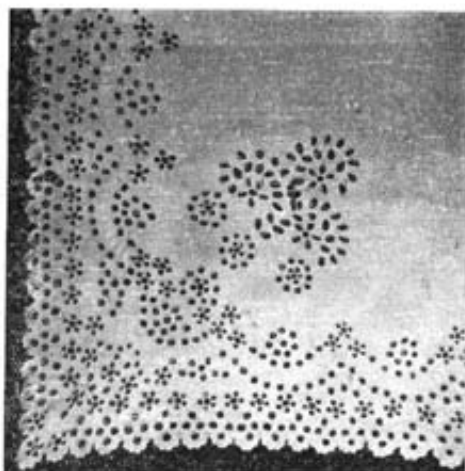
⁴⁹ Gönczi F.: Göcsej, 384., 393.

⁵⁰ Kresz M.: i. m. 145.

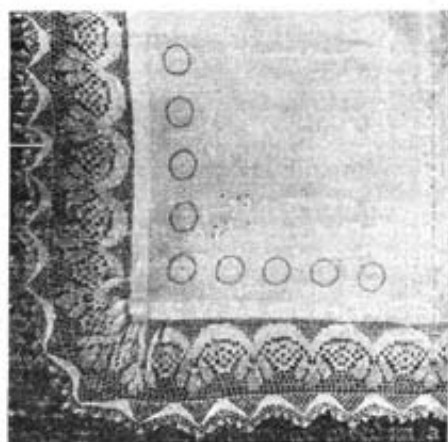
⁵¹ Lelt. sz.: 59. 1. 2.

ugyancsak finom gyolcs. Szélét körben, valamint két szemközti sarkát gazdagon varrott fehér lyukhímzés és kevés laposhímzés díszíti. Két-két szomszédos oldalának a hímzése azonos. A levelek ágát és a virágok szárát sűrűn egymás mellé varrott laposöltéssor alkotja. H.: 84 cm, Sz.: 78 cm. Hímzés Sz.: körben 9—12,5 cm.

A komárvárosi nyakravaló kendőhöz illő *fejrevalót* szintén megtaláljuk a 9. képen bemutatott bábun.⁵² Készítette valószínűleg Ferkó Józsefné édesanyja, 1850. körül. Erősen kikeményítették. „Lánykorukba slingölték s először lakodalmukban tették föl az asszonyok. Úgy kellett összehajtani,

12. kép. Fejrevaló kendő részlete Nagykanizsáról.

13. kép. Fejrevaló kendő hímzett sarka Lovászből.

hogy mind a két vége látszódjék, aztán olyan széles kontyot tettek alája pakundekliből... A napam is föltette... de halála előtt már konty nélkül hordozta. Slingölése szőlős. A napamat is ebben (ehhez hasonlóan) temettük el...” Egyébként a Kiskomárom környéki slingelt fejrevaló kendőkkel e helyen nem foglalkozom, mert azokat már részletesen ismertettem, „Az asszonyok fejviseletének alakulása Kiskomáromban és környékén...” című munkámban.⁵³

A fejrevaló kendők másik részét fehérhímzéssel és horgolással díszítették. Ilyen az 1860-as években varrott lovászi csipkés *fejrevaló kendő*. (13. kép.) Anyaga finom fehér gyolcs Szélét körben keskeny mesterke, egyik sarkát azon belül L alakban fehér lapos és lyukhímzés, a levelek száráként sűrűn egymás mellé varrott laposöltéssor, valamint stilizált virágcsokorhoz hasonló sarokminta díszíti. Két oldalán, illetve 3 sarkán széles, fehér, kézi horgolású csipke van. A gyolcs nagysága 79x75 cm, a csipke Sz.: 13 cm.⁵⁴ Készítette Göndics Imréné, Lovászból, 1865. körül. „A patyolathoz és bokrosujjú inghez viselték kikeményítve, selyem lekötővel. Elöl

⁵² Lelt. sz.: 52. 195. 2.

⁵³ Népr. Ért. 1957. 125—130.

⁵⁴ Lelt. sz.: 52. 133. 1.

14. kép. Fejrevaló kendő himzezt sarka Berzencéről.

nem kötötték meg, hanem egy brosztüvel tűzték össze. Alája hátrakötő piros kasmirkendőt vettek. Az alatt volt a káplí, amit hajtűvel tűztek a hajukra. Aki nem hordta a káplí, az ezeket is elhagyta már..."

Hasonlóképp körben mesterke, az egyik sarkon pedig fehér- és kevés piros lyukhímzés, valamint laposhímzés díszíti a sandi fejrevaló kendőket is, melyet kb. 1854-ben készítettek. H.: 87,2 cm, Sz.: 83,5 cm. Szélét körben 6,5 cm széles fehér horgolt csipke díszíti.⁵⁵

Ezeket a nagy alakú, erősen kikeményített, csipkés szélű fejrevaló kendőket Lovászában úgy viselhették, ahogyan azt a Gönczi által közölt fényképeken és rajzon láthatjuk.⁵⁶ Lovászában a hajkontyra először kis

⁵⁵ Lelt. sz.: 55. 5. 1.

⁵⁶ Gönczi: Göcsej... 394., 393.

vászonnal bevont, kéregpapírból készített *káplít* tettek,⁵⁷ arra kisméretű kendőt kötöttek úgy, hogy a fejrevaló kendő szép bokrosan álljon.

A berzencei kivarrott, slingelt *pecsica*-t általában aprómintás fehér töltött és lyukhímzés díszíti. A múzeumunkban lévő egyik darabot azonban ezenkívül nagyon szép szálvonásos díszítménnyel és vertcsipkével látták el.⁵⁸ (14. kép.)

Pötrétei fejrevaló kendőnket szálvonásos díszítmény és rece-csipke díszíti.⁵⁹

Ha díszített viseleti darabjaink hímzésének formavilágát vizsgáljuk, azt tapasztalhatjuk, hogy a Nagykanizsa környéki fehérhímzések két központ: Kiskomárom és Csurgó köré csoportosíthatók.

Az 1880-as évekig mindkét centrum körül erőteljes, sajátos jellegű népies hímzőművészet volt. Ez a hímzőskultúra ettől az időszaktól Kiskomárom környékén még tágabb teret kapott, a hímzésnek még szélesebb népi gyakorlatával találkozunk. Ennek okát többek közt abban találhatjuk, hogy ekkoriban Kiskomárom környékén fokozatosan elhagyták a házi fonás-szövést. Így az asszonyoknak több ideje maradt a kézimunkázásra. Csurgó környékén ezzel szemben a házi fonás-szövés jelentősége nem csökkent.

Kiskomárom környékén a hímzések mintáját mindig ügyeskező asszonyok rajzolták elő saját képzeletük és hagyományaik alapján. „Voltak gyelölő asszonyok, azok gyelölték ki mindenkinek. Kinek illent, kinek olant. A saját fejük után. Fizettek neki érte valamit, vagy vittek érte valamit. Ceruzával gyelöltek.”⁶⁰

A galamboki Szabó Jánosné így emlékezik vissza: „Édesanyám volt híres gyelölő asszony. Mindig mondták neki: Juli néni »gyelölje« le ezt a kis ruhát. Szokott ingelejit, lénzölt, ujját, zsebkendőt, meg olyan kis szűk ümögujjra való kis ruhát (gyelölni). Kit likszélre, kit meg kis tetőre, levesre, rajzolt hosszú lyukakat. Csak faceruzával rajzolta, a kezével. Soha nem mérte ki, csak írta, gyelölte, olyan gondolomformán... Édősanyámnak annyit összehordtak egy-egy vasárnap, hogy megért gyelölni egész estig. Ugy vasárnap délutánokba. Hogy mi szerint gyelölt, nem tudom, de sokszor meg is ütött, hogy ne löködjem a kezét. Kislány voltam még...”

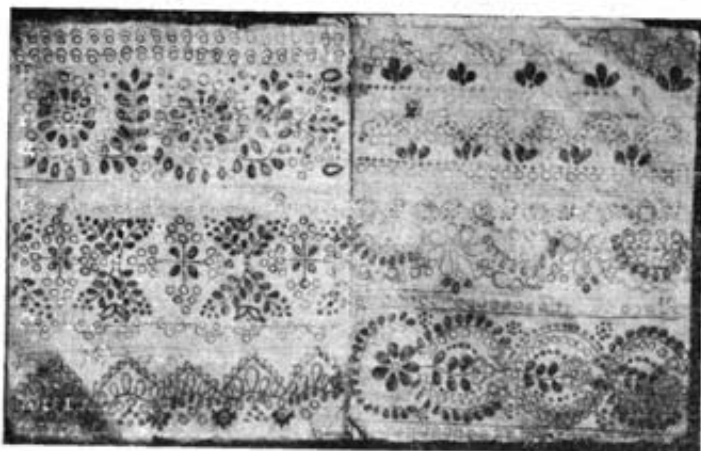
Komárvároson Horváth Györgyné, Balatonmagyaródon Hajdu Györgyné volt ilyen híres *gyelölő* asszony. Szegény lány volt mindegyik, de szerettek csinosan, pompásan járni, és így gyűjtötték össze a reávalót. Horváth Györgyné meséli, hogy a sok *gyelöléssel*, hímzéssel annyi pénzt gyűjtött össze magának, hogy mikor férjhez ment, 30 slingelt, szűkújjú ingje is volt. Hajdu Györgyné, a későbbi híres neccfűző is azt mondja, hogy a *gyelöléssel*, *singlöléssel* gyűjtötte össze a kelengyéjét. Múzeumunknak ajándékozott rajzосkönyvében (15–16. kép), melyet 1896-tól rajzolgatott, 162 db saját tervezésű mintarajz van: 34 db női *ümögujjra*, 18 db *fehér levesrékil aljára*, 10 db férfi *lénzöl*, 13 db férfi *ümög elejére*, 22 *ümögujjra*,

⁵⁷ Lejt. sz.: 52. 144. 3–8.

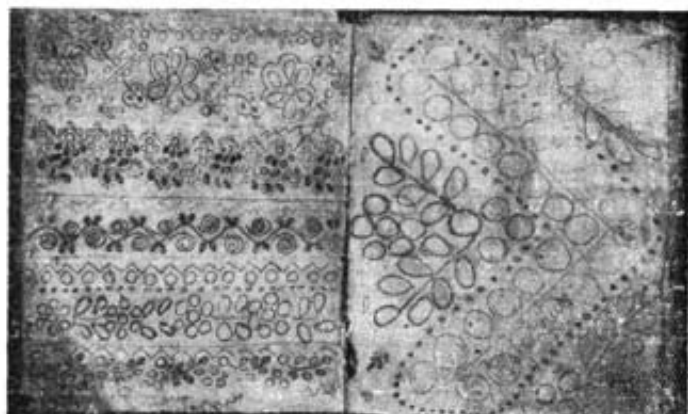
⁵⁸ Lejt. sz.: 59. 45. 1.

⁵⁹ Lejt. sz.: 55. 4. 4.

⁶⁰ Adatközlő: Varga Gáborné, Komárváros.

15. kép.
Részlet a balatonma-
gyaródi Hajdú
Györgyné rajzos-
könyvéből.

16. kép.
Részlet a balatonma-
gyaródi Hajdú
Györgyné rajzos-
könyvéből.

17. kép.
Richelieu hímzésű lejbi
Orosztonyból.

(nincs megjelölve: férfi, vagy női-e), 26 zsebkendő szélére, 2 halottas lepedő szélére, 11 fejkötőre, 9 vánkosebűzőre, 11 vánkosfenékre, 1 oltárruhára és 5 db egyéb.

Ha megtetszett az egyik asszonynak, vagy lánynak a társnője levesréklíjén, vagy ingjén látott újvonalú minta, gyakran kanállal ledörgölte és kihímezte. „... En is úgy rajzolgatok csak magam. Egyik a másikáról aztán kalánnal ledörgölte, a kanalat meg a fejéhez, a kupájához dörgölte, hogy zsiros legyen és jobban látszódjék. Mert régebben még meg is zsírozták a hajukat disznózsírral, de édesanyám már nem...”⁶¹ Az így átnyomódott mintát aztán ceruzával utána rajzolták.

A leánygyereket korán megtanították himezni. Már a 7–8 éves kis iskolás lánynak kezébe nyomott az anyja egy rongyot, rajzolt, *gyelölt* rá valami kis mintát, majd tűt, fonalat adott a kezébe, aztán biztatgatta: „no, vörd ki szépön!” Ha az első próbálkozások sikerültek, kihímezhetette a kislány az első zsebkendőjét. A komáromi Poór Jánosné mesélte: „En már tíz éves koromban olyant varrtam, hogy el lehetett volna vinni akármelyik kiállításra.” Hímezni többé-kevésbé mindenki megtanult. Voltak azonban asszonyok, lányok, akik valóságos művészeivé váltak. Ezek gyakran kihímezték ügyetlenebb társnőik részére is a viseleti darabokat. A szegényebbek pénzért vállaltak hímzést. Sok gazdag kanizsai lány kelengyéjét varrták ki a Kiskomárom környéki lányok, asszonyok. A hímzettetni szánt ruhadarabokat *drukkolva* kapták a megrendelőktől. Ezek nagy része polgári ízlésű fehérhímzés és richelieu volt. A hímzőasszonyok hamarosan megkedvelték ezeket a mintákat, és saját ruhadarabjaikat is — az inget, *puruszlít*, *péntő* alját — egyre gyakrabban varrták ki ezzel a hímzés móddal, ezekkel a motívumokkal. (17. kép.)⁶²

Az újfajta hímzés rohamosan kiszorította a régi típusú, egyéni és népi jellegű fehérhímzést.

A hímzett felületek kanállal való átnyomása általános volt. Ezt bizonyítja az alábbi berzencei adatközlésünk is: „... a mintáját... abban az időben kanállal reszelték le egyiket a másikáról... a kanalat a hajához dörgölte, aztán úgy reszelte a vásznat, az a zsíratütés ahhoz épp elég volt...”⁶³

Csurgó környékén már a századforduló előtt is többnyire úgy nyomták elő a mintákat: „Ez már mind drukkoltatva volt, ollen gondolomformán nem is tudná azt senki sem megcsinálni. Az én férjemnek az ingjein is vót ez a pipitér, (ami a 4. képen bemutatott ingelejen látható), az öreg Müller néni drukkolta Csurgón 1906-ban. Vót neki 8–10 illen mintája is...” Az ügyeskező asszonyok, természetesen, lekanalazták azért egymás ingjéről a hímzés mintát, de ez a motívumkincs terén a drukkoltatás következményeként fellépő egyhangúságon nem segített. Az 1900-as években készült Csurgó környéki ingeken ugyanazt a 15–20 féle mintát látjuk megismétlődni. A különbség csak az, hogy az egyik inget gazdagabb hímzés, több *számedli*, *cakni*, horgolás, esetleg *siprika* díszítette, a másikat

⁶¹ Adatközlő: Tibor Gerencsér Józsefné, 47 éves, Kiskomárom.

⁶² Lelt. sz.: 54. 201. 1. Készítette Márffy Istvánné 1930-ban, Orosztonyban.

⁶³ Adatközlő: Szollár Józsefné, Berzence.

kevesebb. Ez a jelenség annál sajnálatosabb, mert a korábban hímzett darabokon — amint az előbbieken részletesen ismertettem — még változatos öltésmódokat és formakincset találunk.

Az itt vázolt jelenségnek az okát az egyre erősödő polgáriasodásban, így a gyári termékek fokozódó térhódításában kereshetjük.

H. Kerecsényi Edit

WEISSGESTICKTE TRACHTENSTÜCKE AUS DER UMGEGEND
VON NAGYKANIZSA

Das Museum von Nagykanizsa besitzt ab 1850 verfertigte Kleidungsstücke in Weissstickerei, die wir in zwei Gruppen teilen können. Auf den aus Leinen, Hanf od. Halbleinen verfertigten Kleidungsstücken, wie z. B. auf den „pfeifenförmigen“ Ärmeln der Männerhemden aus Somogy (Abb. 1, 2, 3) und auf den Ärmeln der aus der Mitte des vorigen Jahrhunderts stammenden Frauenhemden aus der Umgebung von Csurgó (Abb. 8) finden wir fadengezählte Weissstickerei und Durchbrucharbeit (ung. „subrika“). Für die Stickereien der Frauenhemdärmel in der Umgebung von Csurgó sind noch die Doppeldurchbruchtechnik und die gestrickte Spitze kennzeichnend. Im allgemeinen ist der untere Rand der Hosenbeine über den Fransen gleichfalls mit Durchbrucharbeit geschmückt.

Dieser fadenzählende Flachstich und die Durchbrucharbeit behaupteten sich auch nach den 70-er Jahren, als auf den Hemdärmeln aus Somogy (Abb. 3.) oberhalb des angenähten, zurückgeschlagenen Teiles mit Hochstich und Lochstich gearbeitete Blumenmotive in Freihandzeichnung erscheinen.

Die seit den 70-er Jahren sich immer mehr verbreitenden Ärmelbündchen (Manschetten) der Männerhemden (Abb. 4, 5, 6, 7) und die feineren Frauenhemden aus der Umgebung von Kiskomárom (Abb. 9, 10) sowie die zwischen 1860—1900 verfertigten Kopf- und Halstücher aus Chiffon (Abb. 9, 11, 12, 13, 14) wurden nach Freihandzeichnungsmustern mit Flach- und Hochstich, Lochstich Schlingstich, Kettenstich, ineinandengeschlungenem Kettenstich, Stabstich, übergesticktem Flachstich Zopfstich und anderen Sticharten geziert. Häufig haben sie gehäkelte, seltener geklöppelte Spitzen.

Mit der Verbreitung der Fabrikwaren kamen an der Jahrhundertswende und zur Zeit des ersten Weltkrieges die weissgestickten Kleidungsstücke älteren Typs aus der Mode. Nur die alten Leute trugen sie noch eine Zeitlang, die meistens in diesen Kostümen bestattet wurden.

Die Stickmuster wurden zumeist von handfertigen Frauen auf den Stoff vorgezeichnet (Abb. 15, 16), häufig wurden sie aber von gestickten Musterstücken durch Abreiben mit Bleilöffel oder auf andere Art auf die zu schmückende Kleidungsstücke übertragen.

Edith H. Kerecsényi

A GÖCSEJI MŰZEUM MÁNGORLÓGYŰJTEMÉNYE

A vászonnemű szerepe korábban jóval jelentősebb volt népünk életében, mint ma. A férfi- és női felsőruha legfontosabb darabjai (ing, gatyá, pendely vagy pöntü) és a paraszti háztartásban és gazdálkodásban szükséges egyéb textiliák (abrosz, törölrüha, lepedő, zsák, ponyva, stb.) mind háziilag, női munkával előállított kender-, vagy kisebb mértékben lenvászonból készültek.¹

Zala megyében is ez volt egykor a helyzet. *Pländer* Ferenc, Göcsej első néprajzi kutatója szerint az 1830-as években „A nő személyek fonással, szövessel, varrással és hímzéssel foglalatoskodnak... mind egyik aszszony... a szöszöt megfonja, ön maga meg szövi, és az így megkészített vászonyból férjének és gyermekeinek inget, gatyát, tarisznyát varr, a tarisznyának kengyelét... kihímezi... A némberek jelenkorig nem esmertek más ruhát, mint ön kezeik munkálta vászonból készületeket... A férfiak... nyakatlan fehér inget, széles fehér gatyát, majd mindnyájan izlésre kihímzett kengyelű vászon tarisznyát” viseltek. A felesleget nyersen vagy feldolgozva vásáron értékesítették, általában tehát saját szükségleten felül is termeltek.²

Ugyanakkor már *Pländer* utal arra, hogy a régi, egyszerű fehérviselet kezdett megváltozni, és a készenvett színes, gyári-bolti ruhadarabok kezdtek azokat kiszorítani. Ez a folyamat, mely a kapitalizmus falusi térhódításának egyik velejárója, a későbbiek folyamán egyre erősödött, mindjobban visszaszorítva a vászon jelentőségét a népeletben és fokozatosan megszüntette a régi vászonruhát.³ A múlt század végén Göcsejben és Hetésben kutató *Gönczi* Ferenc a régi viseletnek már csak nyomait találta meg, főleg Göcsejben,⁴ ahol a változás előbb zajlott le, mint Hetésben.⁵ Akkor vidékünkön is már „minden ruhadarab módja az általános uras felé hajlik.”⁶ A háziszövés is pusztulóban volt. Göcsej túlnyomó részén már nem szöttek, csak takácsal szövettek, viszont a hetési községekben még gyakorolták a szövést, és minden háznál volt szövőszék. Általában véve azonban — *Gönczi* megállapítása szerint — „a szövőasszonyok száma folyton apad.”⁷

¹ *Kresz* Mária: Magyar parasztviselet (1820—1867.). Bp. 1956. 10, 24—30.

² *Pländer* Ferenc: Göcseinek esmérete. Tudományos Gyűjtemény, 1838. évi VI. köt. 3—34. (12, 22 k.)

³ *Pländer* és *Kresz* i. m.

⁴ *Gönczi* Ferenc: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár 1914. 372—395.

⁵ *Bellosics* Bálint: A hetési magyarság viselete. Néprajzi Értesítő, IV. (1903). 273 kkk.

⁶ *Gönczi* i. m. 379.

⁷ *Gönczi* i. m. 646.

Ma hasonló a kép, mely elénk tárul.⁸ Gyűjtőterületünk nagy részén (Göcsej) már régen megszűnt a háziszövés, a vászon ruhaviselet, és csekély mérvűre korlátozódott a háziszöttek használata. Göcsej néhány községében (Zebeckén és tőle délnyugatra), valamint a szomszédos Kerkán túli, főleg hetési községekben viszont ma is divik a szövés, és házilag állítják elő a parasztgazdaságban szükséges különféle vászonholmikat.

Mindezt azért kellett előrebocsátanunk, mivel a mángorló — a vászonholmi simításának, „vasalásának” eszköze lévén⁹ — készítése és használata szorosan összefügg a vászonféle használatával, illetve annak fokozatos megszűntével. Azokban a községekben, ahol még foglalkoznak háziszövésrel, tehát ahol viszonylag sok vászonkészítmény található, ott jóformán minden háznál használják a mángorlót.

A vászonruha kezelése — mosása és vasalása — különleges módon történik. A vásznat párolják (*pároják*: ez a *párás*), vagyis gyalult deszkából készített *párosajtárba*, *páruba* helyezik, föléje ruhába kötött hamut tesznek, és erre forró vizet öntöznek.¹⁰ Az így képződött lúgban a vásznat állni hagyják, majd másnap leviszik a patakra, vagy a tókára, ahol a vízben *mosólapickával*¹¹ kiverik és hazaviszik száradni.

A vászon vasalása, vagyis a *mángorlás*, *sikálás*, *dergálás* félnedves állapotban történik, jó időben az udvaron, bontópadon, rossz időben a konyhában, az asztalon, vagy a lán. Eszköze a mángorló és rúdja, a *sodrófa*.¹² A mángorlórúdra rácsavarják a vásznat, majd az asszony — baltenyerét a lap végére helyezve — erős nyomással végiglöki rajta a mángorlódeszkát. Ezt a műveletet mindaddig megismétli, amíg ki nem simul a vászon. A mángorlást folytatók szerint az erős vászonruha mángorlása célszerűbb — egyszerűbb és gyorsabb —, mint a vasalása. Hasonló a helyzet a vászonruha párolásával is.

Legtöbb községünkben azonban már nem, vagy csak egyes, vászonholmiban gazdagabb házaknál mángorolnak.¹³ Ahol kevés a vászonféle, ott

⁸ A jelenkorra vonatkozó adatokat a Göcseji Múzeum 1950—1960 közötti — a mángorlásra vonatkozókat az 1960. évi — gyűjtőnaplói (Gy. N.) tartalmazzák.

⁹ Beke Ödön: Vasalás és mángorlás. Magyar Nyelvőr LXXVII (1953) 79—90. és Batty Zsigmond: Magyar mángorló-lapiczkák. NÉ VI (1905) 81—91.

¹⁰ Fényképét Gönczi közli, i. m. 477.

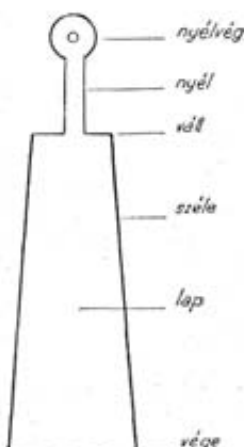
¹¹ A Göcseji Múzeum 13 mosólapickával rendelkezik. Keményfából faragott, a mángorlókhoz hasonló, csak azoknál lényegesen rövidebb eszközök. Általában díszítetlenek, csupán 4 darabon találunk egyszerű bevágott díszet, vagy nevet és évszámot. Népi nevük: *lapicka*, vagy *mosólapicka*.

¹² A G.M. 6 mángorlórúddal rendelkezik. Keményfából hengeresre faragott, díszítetlen keményfarudak. Két darabunk végéből kis fogantyú áll ki. Hosszuk 50,6—82,5, átmérőjük pedig 3,3—7,4 cm között váltakozik. Átlagos hosszuk 72 cm, átmérőjük pedig 5 cm. Használatuk a mángorlókhoz kötött. Népi nevük: *mángorlófa*, *guriga*, leggyakrabban azonban *sodrófa*.

¹³ Kivételes volta ellenére érdemes itt megemlítenünk két jellemző esetet. Általában véve a mángorlás Budafán megszűnőben van, Zalaegerszegen pedig már régen megszűnt. Budafán 1951-ben kaptam egy mángorlót (3. sz.). 1960-ban ismét felkerestem az ajándékozót, aki közölte velem, hogy mivel mángorlóra továbbra is szükségük volt, régi szőlőhegyi pincéjük és présük elbontása után a prés *rigónak* nevezett és a mángorlóhoz hasonló alkatrészét hazahozták, és azóta azt használják mángorlónak. Zalaegerszegen pedig Jaross Györgyné (Jókai utca 23.) ma is mángorolja a vászonholmit.

azt általában már vasalják. A fiatalok már nem mángorolnak, új házba pedig nem viszik el a régi mángorlót.

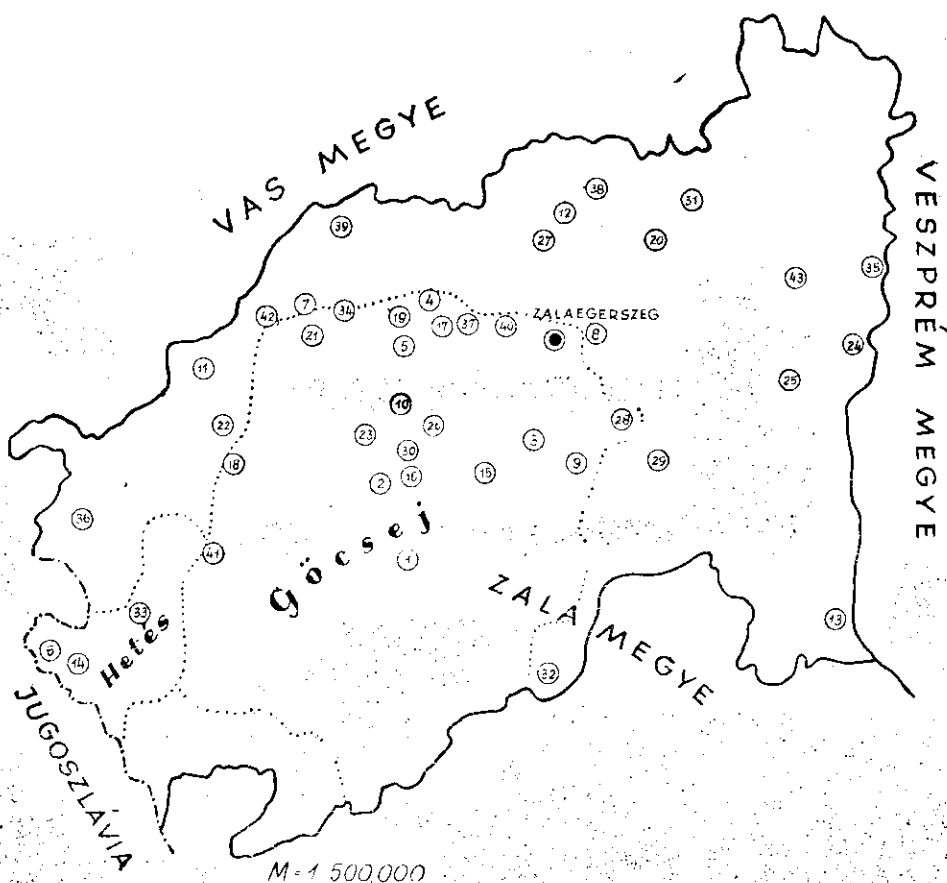
Ahol még használják, ott a konyhában, vagy a kamrában tartják, a falhoz támasztva. (Falba vert szegre akasztott mángorlót — bár több darab nyelének vége át van fúrva — nem találtam.) A mángorlót másodlagosan is használják — ha a mángorlás már megszűnt, akkor csak másodlagosan — mégpedig gyúrt tészta, hús és dohány vágására, babcséplésre, továbbá a zsúptetős házak gerincén lévő kévesor, a *tora* leverésére. Ha már erre sem jó, akkor a padlásra dobják, vagy tüzre vetik.

1. kép. A mángorló részei.

Gyűjtőterületünk kézi mángorlói — a mángorlógép zalai népünk körében ismeretlen! — túlnyomórészt egyszerűek, díszítetlenek, csak használati tárgyak, nem dekoratív igényvel készültek. Viszont aránylag sok diszes, évszamos és feliratos mángorlót is találunk itt — főleg a régi anyagban —, ezek már népművészeti szempontból is figyelemreméltók. Az egyszerű darabokat bármelyik parasztember el tudja készíteni és valóban maguk is faragják azokat. Keményfából — többnyire bükkfából — kihasítják, szekercével kinagyolják, majd sziószéken, vonókéssel (újabbban gyalupadon, gyaluval) letisztítják. A tárgy elnevezése változatos: *lapicka* (vagy *lapocka*), *dörgülőlapicka*, *dergáló*, *dergálólapicka*, *sikáló*, *sikálólapocka*, *mángorló*, *mángorlófa*, *mángorlódeszka*, a hullámos aljú: *redes mángorló*. Gyakori az egy községben lévő többféle elnevezés. Leggyakoribb név a *dörgülőlapicka*. A *mángorló* elnevezés újabbban terjedt el. Részeneinek (1. kép) — a *nyéltől* és a *válltól* eltekintve — nincs népi neve. Még azokban a községekben is viszonylag ritkán készül, ahol él a mángorlás, mivel egy-egy keményfából készített darab hosszú évtizedekig (néha évszázadokig) eltart. Díszített mángorló készítőjére már nem találtam. A továbbiakban látni fogjuk, hogy utóbbiak készítői elsősorban a fafaragás mesterei, a zalai pásztorok közül kerültek ki.

A Göcseji Múzeum gazdag, jelenleg 73 darabból álló mángorlógyűjteménnyel rendelkezik, gyűjtőterülete különböző községeiből. (2. kép.)

2. kép. A mángorlók gyűjtőhelye.

1. Barlahida (3: 43, 44, 53.) — 2. Becsvölgye (3: 22, 29, 73.) — 3. Bocfőldé (1:20.) — 4. Boncodfőldé (1:26.) — 5. Böde (5: 10, 42, 47, 57, 66.) — 6. Bödeháza (1:21.) — 7. Budafa (6: 3, 13, 14, 36, 63, 64.) — 8. Csácsbozsok (1: 12.) — 9. Csátár (1: 2.) — 10. Csonkahegyhát (2: 4, 68.) — 11. Csőde (1: 45.) — 12. Egervár (2: 19, 27.) — 13. Esztergály (1: 48.) — 14. Gáborjánháza (1: 49.) — 15. Gellénháza (1: 1.) — 16. Gomboszeg (1: 72.) — 17. Hottó (2: 25, 71.) — 18. Kálócfa (1: 80.) — 19. Kávás (1: 61.) — 20. Kemendoliár (1: 18.) — 21. Keménfa (1: 6.) — 22. Kozmadombja (2: 10, 28.) — 23. Kustánszeg (1: 11.) — 24. Kustány (1: 58.) — 25. Ligetfalva (1: 39.) — 26. Milejszeg (2: 38, 70.) — 27. Nagypáli (1: 9.) — 28. Nemeshetés (1: 69.) — 29. Nemesszentandrás (2: 41, 46.) — 30. Pálfiuszeg (1: 23.) — 31. Pókaszepetk (1: 62.) — 32. Pusztaszentlászló (1: 59.) — 33. Resznek (1: 50.) — 34. Salomvár (1: 65.) — 45. Sénye (1: 35.) — 30. Szentgyörgyvölgy (6: 5, 24, 34, 51, 54, 67.) — 37. Teskánd (1: 56.) — 38. Vaspör (3: 15, 16, 17.) — 40. Vorhota (1: 55.) — 41. ? Zalabaksa (3: 8, 31, 32.) — 42. Zalalövő (1: 60.) — 43. Zalakoppány (1: 32.) — Ismeretlen (2: 36, 37, sz.). — Összesen 73 db.

Ezekből 9 darab még a felszabadulás előtt került be — adataik részben ismeretlenek —, 64 darab pedig 1950 utáni saját gyűjtés. Az alábbiakban darabonként ismertetem anyagunkat.¹⁴

1. — 52. 7. 29. — Gellénháza. — H: 67 (49); Sz: 8,2—13; V: 2,7 cm. — Nyele átfúrt oválisban végződik. Vállán félkörívesen bevágott. Átmetszete téglalap alakú. Lapján zsúfoltan faragott. A bevágott, zömökben mértani minták (rozetta, svasztika, félkörívek, rácsminta, stb.) szimmetrikus elrendezésűek. A főmotívumot két szív alak képezi, benne tulipánnal. Vállá közelében GI monogrammal és 17.. (befejezetlen) évszámmal ellátott. (I. T. 1.)

2. — 55. 27. 7. — Csatár. — H: 63,3 (45); Sz: 11 — kb. 17,7; V: 2,9 cm. — Átfúrt, deformált korongban végződő nyele az egyenes váll felé keskenyedek. Lapjának szélei — oldalt kb. 4, a vállnál 7, végén 9 cm szélességben — elkeskenyítve. Az így adódó, és a lappal azonos alakú kisebb sima felületen — 3 részre tagolt mezőben — mértani dísz van: zegzúgos keretelővonalak között párhuzamos átlós vonalak, szív és deltoid alak. A lap átmetszete koporsófedélszerű. (I. T. 2.)

3. — 51. 27. 2. 1. — Budafa. — H (vége elkorhadtt!): 58 (44); Sz: 9,5 — 13,5; V: 3,5 cm. — Nyele átfúrt oválisban végződik, kiálló pecekkel. Átmetszete háztető alakú. Nyél felőli vége közepén félkör alakban bemélyített. Mértani elemekből (svasztika, három- és négyszögek, rács- és szilvamághoz hasonló minta, körök és oválisok virág alakban) összetevődő stilizált növényi dísszel, egyenes vonalkerettel határolva. Atmenet a geometrikus és a növényi díszítés között. (I. T. 3.)

4. — 58. 23. 1. — Csonkahegyhát. — H: 56,9 (42); Sz: (csonka, tehát közepén): 10,8; V: 2,4 cm. — Nyele átfúrt háromszögben végződik. Átmetszete háztető alakú. Vége felé szélesedő lapjának bevágott dísz: szívek, szilvamághoz hasonló idomok, körök, stilizált tulipán. A minták — hasonlóan az előző darabhoz — rácsszerűen bevágdosottak. A bevágásokban helyenként piros és fekete színezés nyomaival. Szélén egyenes vonalkerettel, mely a sarkokon átlós vonalakkal összekötött.

5. — 60. 16. 2. — Szentgyörgyvölgy. — H: 52,6 (41,9); Sz: 11,2—14; V: 2,4 cm. — Nyele hengeres. Átmetszete téglalap alakú. Lapján beégetve — szív alakú keretben — ST betűk (eladó helyi őse: Szabó Tamás) és befaragva 1800-as évszám. Egyébként díszítetlen.

6. — 60. 31. 1. — Keménfa. — H: 63 (44); Sz: 11—14; V: 2,5 cm. — Nyelének átfúrt vége hármas tagolású (lóherelevél alakú), elő- és hátoldalán bevágott levél-

¹⁴ A leírás sorrendje a következő: sorszám, leltári szám, gyűjtőhely, méretek, anyag (ha közelebből ismeretes), leírás (végén a kép számára való utalás). Az 52.7.-tel kezdődő leltári számú (ltsz.) mángorlók 1945 előtti anyagunkból származnak, részben közelebbi adatok nélkül. A régi anyag egyes darabjainál a „Zalabaksa környéke” megjelölés arra utal, hogy ezeket a darabokat Bödei János volt zalabaksai tanító gyűjtötte e községben, vagy környékén. A méreteknel H = hosszúság (zárójelben a lap hossza), Sz = szélesség (a vállnál és a lap végén), V = vastagság. A bizonytalan méretekre a kb. rövidítés utal. Mivel szinte összes darabunk díszé faragókéssel bevágott, a bár ismertebb, de megtevesztő „vésett” megjelölés helyett a találhatóbb „bevágott” terminológiát használjuk. Erre azonban — éppen általános volta miatt — a leírásnál külön nem hivatkozunk. A többi díszítőtechnikára (vésés; spanyolozás; színezés, azaz festés, stb.) azonban tárgyaként utalunk. Az anyagot — lehetőség szerint — időrendben ismertetjük. Kivételt csak ott teszünk, ahol az azonos típushoz tartozó darabok együtt-tartása ezt indokolja. Azokat a darabokat, melyek közelebbi kormeghatározása évszám és dísz hiányában nem volt lehetséges (39—52. és 54—58. sz.), különböző megfontolások alapján a múlt század második felére datáltuk, és ennek megfelelő sorrendben közöljük. — É. n. = évszám nélkül. — A mángorlók fényképfelvételeinek elkészítéséért őszinte köszönetemet fejezem ki dr. Schlemmer Tamás zalaegerszegi orvosnak.

mintákkal. Domborodó lapja erősen vásott. Dísz: közepén szívkoszorú,¹⁵ vagyis 4 szív, csúcsával — lóherelevél alakban — egymáshoz fordítva, ettől kétoldalt stilizált leveles növényi dísz, mely tulipánhoz hasonló. A bevágásokban helyenként piros színezés nyomai láthatók.

7. — 51. 23. 1. — Vasboldogasszony. (A zalaegerszegi Egerszeg-hegyről került ide.) — H: 66 (49); Sz: 10,2—16,5; V: 3 cm. — Nyele korongban végződik, melyből átfúrt pecék áll ki. Lapja domborodó. Lapja, valamint a korong pirossal és feketével spanyolozott. A korong közepén svasztika, körülötte levél- és fonásdísz. Lapja levél-sorral keretelt, a sarkokban egy-egy svasztika van. A lap közepén szívkoszorú, kétoldalt leveles tulipánok, és svasztika-díszek, szimmetrikus elrendezésben. Zömében mértani minták, geometrikus kivitelezésben. A lap két hosszanti oldalán spanyolozott felirat látható: a) AZÉRT HAT EB KÉRI EB ADIA EBADTA BOLONDIA¹⁶ 1816; b) IANZSO GYÖRGY TSINALTA HITVES TÁRSÁNAK MAIOR IULINAK. A felirat szavai váltakozva pirossal és feketével spanyolozottak. (I. T. 4).

8. — 52. 7. 290. — Zalaaksa környéke. — H: 66,5 (50); Sz: 11 — kb. 16; V: 3,3 cm. — Bükkfá. Nyele svasztikaszerűen faragott korongban végződik. Vállán félkörívesen bevágott. Domborodó lapjának díszítése rovott és sekélyen bevágott. Szélén zeggúgvonalas keretelősáv. Vállán és közepén leveles virágdísz, — a stilizált virágok mértani kivitelben — végén kétéjú sasos címer.¹⁷ Középen tulipán is, és két madár, mely lábával virágot tart, felettük MJ betűk és 1824-es évszám van. (I. T. 5.)

9. — 59. 62. 1. — Nagypáli. — H: 70 (53,3); Sz: 13,3 (középen); V: 2,9 cm. — Nyelének végét átfúrt korong képezi. A lyuk körül bevágott szív, és kettős keretelővonal, mely a nyélen is végigfut. A nyél és a lap között vállszerű kiszögellés van. Alapszíne téglalap alakú. A 3 sávra osztott lap szélén párhuzamos keretelővonal. A két keskeny szélső sáv és környéke díszet rozetták képezik. A lap zömét szívekből

¹⁵ E minta népi nevét *Tüttő György*, 76 éves csácsbozsoki fafaragó, volt juhász közölte velem, aki a svasztikát (forgórózsa) *malomkerekek*nek, a spirálst *csigának*, az egyenlőszárú keresztet *medáliának* nevezte. A (stilizált) virágminták közül csak a *tulipánt* és a *makkot* ismerte fel.

¹⁶ E tréfás közmondást több, egykorú népművészeti tárgy is megörökítette. A szombathelyi múzeum (a továbbiakban Sz. M.) 1833-ban készült, 59.45.1. ltsz. mángorlóján is olvashatjuk. A mángorlókön néha még hosszabb szöveget is találunk, pl. a MNM. Néprajzi Múzeum (a továbbiakban N. M.) 69.463 ltsz., zalai darabján Egyedülállóan értékes volt az a virágdíszes évszám, az egerszegi börtönbe zárt juhász által a múlt sz. első felében (?) faragott mángorló, melyen az egerszegi rabballada alábbi, bevágott szövege volt olvasható:

Hallottátok hírét Zalaegerszegnek,
Annak a rémséges fekete börtönnek?
Mikor építették, nagyon esett a hó,
Jaj, de sokan mondták: nem is lesz abból jó!

Annak a padlója az én vetett ágyam,
Annak a négy fala beszélgető társam,
Annak a teteje takarózó párnám,
Kígyók, békák szeme világító gyertyám!

E népművészeti és népköltészeti szempontból egyaránt értékes darabra eddig sajnos még nem sikerült rábukkanunk. (Az 1888-ban szül. Borsos Géza zalaegerszegi lakos közlése: Gy. N. 1951. IV. 60.)

¹⁷ Meglehetősen gyakori motívum a múlt század közepe előtti mángorlókön. — N. M.: 60.635 (1777. év) és 103.688 (1835. év) ltsz. — Sz. M.: 59.41.1. (1835. év) és 59.43.1. (1842. év) ltsz. — Valamennyi Nyugat-Magyarország területéről. A N. M. 103.688 ltsz., 1835-ben készült szombathelyi spanyolozott darabján a címer alatt az alábbi magyar szöveg olvasható: *Magyar Orsz. Cím.*

kinövő leveles virágdísz tölti ki. Oldalt kereszt is látható. A váll mentén felirat: „Vida Vera — 1827 — Vidacsi István”. A bevágások az egész felületen pirossal és kékekkel festettek. A díszítés a lap két végétől a középpont felé halad. (II. T. 1.)

10. — 54. 16. 1. — Kozmadombja. — H: 60,3 (46); Sz: 10,5—17,5; V: 2,2 cm. — Nyele átfúrt oválisban végződik. Vállja kissé felálló. Domborodó, gerinces, két vége közepén kissé bemélyített lapját két vonal kereteli, mely a sarkokon félkörívesen levágott. Bevágott dísz: közepén választósáv, BERTALAN REGYINA: 1828 névvel és évszámmal. Az így kialakított két mező díszítése hasonló: lent egy-egy szívből kinövő, és rácsosan bevágdosott stílizált virág, felette mértani motívumok, a végén stílizált templomok. Helyenként piros és fekete színezés nyomaival. (II. T. 2.)

11. — 52. 28. 1. — Kustánszeg (Parasza). — H: 57,3 (42); Sz: 12 — kb. 16,5; V: 2,8 cm — Bükkfából faragott. Nyele a végén ovális alakra kiszélesül. Domborodó lapja végén korhadt. A vállak között félkör alakú bemélyítés, ezen háromszög, és az egész felület rácsszerűen bevágdosva. A lap szélén kettős vonalkeret. Közepén haránt futó, félkörívsoros keretelésű választósávban JENESE KATALIN — NEMES FERENTZ felirat. Az így kialakított két mezőben hasonló dísz van: szívből kinövő, kettéágazó, stílizált leveles növény (tulipán, makk, négyszirmú virág). Vége közelében 1831-es évszám. (II. T. 3.)

12. — 51. 15. 4. — Csácsbozsok. — H: 57,5 (43,4); Sz: 14,5—17; V: 2,4 cm. — Bükkfa. Nyelének vége oválisalakú. Lapja domborodó. Díszítésében nagyon hasonlít az előbbihez: annak változata. A felület felosztása, díszítése, a keretelés, a lap két végén lévő félkörív alakú bemélyítés díszje lényegében ugyanaz. A különbség mindössze annyi, hogy a választósáv itt bordázott, tehát párhuzamosan bevágott vonalakból áll, felette 1833 évszám, a lap végén pedig egy-egy, csőrében virágos ágat tartó madár látható. A bevágások pirossal és feketével festettek. (II. T. 4.)

13. — 54. 19. 12. — Budafa. — H: 62 (44,3); Sz: 14,3—20; V: 2,7 cm. — Bükkfa. Ovális nyélvég, kiálló átfúrt pecekkel. Két vége közepén félkör alakban elkeskenyített lapjának átmenetese háztető alakú. Díszítése az előbbiéhez hasonló: annak a típusa. (Bordázott választósáv; a két mezőben szívből kinövő virág, a lap két végén a félkör azonos díszítése.) Vége közelében középen kereszt. A mélyítésekben helyenként piros (? és fekete) színezés nyomaival.

14. — 55. 73. 1. — Budafa. — H: 57,7 (42); Sz: 13,5—15; V: 3,5 cm. — Bükkfa. Formára és díszítésre nézve majdnem teljesen megegyezik az előbbivel: annak típusa. A különbség mindössze annyi, hogy a kialakított két felület kerete a sarkokon ívelt, a virágok nagyobbak, az előbbin meglévő kereszt pedig itt hiányzik. A mélyítések némelyikében piros színezés nyomai láthatók.

15. — 54. 30. 1. — Vaspör. — H: 61,5 (45,5); Sz: 16—19,5; V: 2,7 cm. — Bükkfa. Formára és díszítésre nézve majdnem teljesen azonos az előbbivel: annak típusa. A különbség csupán annyi, hogy a növényi díszítőelemek között makkok és kereszt is előfordulnak. A mélyítésekben piros és fekete színezés nyomaival. A nyélvég a pecék letörése után, utólag átfúrt. (II. T. 5.)

16. — 53. 51. 1. — Vaspör. — H: 57,5 (44); Sz: 11,5 (vállán, mivel szélesebb végének egyik sarka elkorhadt, csonka); V: 2,6 cm. — Bükkfa. Formára és díszítésre nézve az előbbihez hasonló: annak típusa. A különbségek nem lényegesek. Nyele a váll felé szélesül. A lap négy sarkában egy-egy tulipán. A lap felülete keresztalakban osztott: a rácsosan bevágdosott virágok nem szívből, hanem a szárra kialakított hossztengeyből ágaznak ki. A mélyedésekben piros és fekete színezés nyomaival.

17. — 54. 30. 5. — Vaspör. — H: 60 (44,5); Sz: 11,5—14; V: 2,5 cm. — Bükkfa. Formára és díszítésre nézve az előbbihez hasonló; annak típusa. A nyél korongos végén bevágott rozetta. A bevágott (nem színezett) díszítés: szívből kinövő leveles-makkos tulipán a bordázott választósávtól indul ki, két irányban. A két felület sarkaiiban szívek és tulipánok. A félkörös bemélyítések díszje: szív, illetve rácsminta.

18. — 59. 59. 1. — Kemendölir. — H: 56,5 (40,5); Sz: 12—15,5; V: 2,1 cm. — Bükkfa. Formára és díszítésre nézve az előbbihez hasonló: annak a típusa. A típuson belül közelebb áll azonban a 12—15. sz.-hoz. A lap vége korhadt, csonka. A nyélvég korongalakú. Vége közelében — a szívből kinövő, kettéágazó tulipánbokr között — kereszt. A mélyítésekben pirossal (? és feketével) színezett.

19. — 53. 7. 1. — Egervár. — H: 56,5 (42,6); Sz: 12 — kb. 15; V: 2,8 cm. — Bükfka. A nyél vége letörött, hiányzik, vége pedig — két szélén — korhad. Formára és díszítésre nézve az előbbihez hasonló: annak típusa, csupán abban különbözik attól, hogy egyrészt nem színezett, másrészt a tulipánok szárai között két-két, sávval összekötött szívet találunk.

20. — 53. 57. 1. — Bocsfölde. — H: 59 (43); Sz: 14,8 — kb. 16,5 (csonka!); V: 2,7 cm. — Bükfka. A korongalakú nyélvégéből sérült pecék áll ki. Formája és díszítése az előbbihez hasonló: típusuk azonos. A két mező tulipánjainak szárai között egyenlő-szárú kereszt van. A bevágásokban piros és fekete színezés nyomaival.

21. — 60. 43. 1. — Bödeháza (Szentistvánlak). — H: 64 (49,5); Sz: 15 — kb. 16,5; V: 3,2 cm — Bükfka. Nyele átfúrt oválisban végződik. Formára és díszítésre nézve az előbbihez hasonló: annak típusa. A két mező szívből kinövő tulipánjai között valódi szimbólumok: kereszt és szentségtartó. A bordázott választósáv alatt bevágott felírat: „1841 Németh Rozsi...” (utána olvashatatlan szó). A mélyítésekben piros és fekete színezés nyomai láthatók.

22. — 58. 21. 1. — Becsvölgye (Pajzsszeg). — H: 56,8 (41,8); Sz: 11—12,5; V: 3 cm. — Bükfka. Nyele hegyével kifelé álló szív alakban végződik. Átmetszete és a díszítés kompozíciója az előbbihez hasonló: annak a típusa. A bordázott választósávval nem közepen osztott felület dísz: három- és négyszögek, stilizált és rácsozott felületű leveles virágok: tulipán, „lóherelevél”. Egészében véve növényi dísz részleteiben mértani elemekből tevődik össze. Rácsmintás félkör csak a nyél tövében van. A mélyedések piros színnel festettek.

23. — 58. 25. 1. — Pálfiszeg. — H: 43,2; Sz: 13—16,5; V: 2,3 cm. — Bükfka. Nyele letörött, hiányzik. A lap szélesebb vége sarkain csorba. Díszítésre nézve az előbbihez hasonló: annak típusa, közelebb áll azonban a 10—21. sz. mángorlókhoz. A lap két végén félkörös keskenyítés, benne háromszöggel, az egész rácsozott felülettel. A lap közepén kétrészes választósáv: felső felében Salamon Erzsé név, alatta pedig szélesebb zegzugvonal. A két mezőben az e típusban általános, szívből kinövő kettéágazó tulipán, közöttük mértani díszek. A név pirossal spanyolozott, a többi bevágás pirossal és feketével festett. (III. T. 1.)

24. — 60. 16. 1. — Szentgyörgyvölgy. — H: 62,6 (46); Sz: 15—20,7; V: 3,5 cm. — Nyele hegyével kifelé álló, átfúrt szív alakban végződik. Átmetszete, tagolása és a két mező ornamentikája az előző csoporthoz kapcsolja. Két hosszanti oldala kissé homorúan ívelt. Keretelődísz: zegzugvonal, mely a sarkokon ívelt. A lap két középső, elkeskenyedő végén félkörív, mely átlókkal négy részre osztott. Középen választósáv, ez azonban nem bordázott, hanem kettős, rátolható fedéllel ellátott ablakká alakított. Az egyik ablakban tükrös van, a másikban pedig egykorú papírszelet, az alábbi tintafelirattal: *Nemes Szabó Theresiának emlékéül készítette Nagy István Zala Egerszeghen 1833-dik Evben.* A fedeleken tulipános ág, a két mezőben pedig szívből kinövő, kettéágazó virágbokor van (tulipán, szív makk, ? rózsza). A növény két indás szára között cserepes virág, és stilizált dísz. Pirossal és feketével spanyolozott. A mángorlót — melyhez romantikus szerelmi történet fűződik — az utódok körében élő családi hagyomány szerint Nagy István a zalaegerszegi börtönben készítette. (III. T. 2.)

25. — 52. 7. 26. — Hottó. — H: 71,5 (53,5); Sz: 11,5—17,3; V: 3,5 cm. — Tölgyfa. A nyélvég korongalakú. Dísz: keretben rozetta. Vállán enyhe ívben bevágott. Átmetszete háztető alakú. Lapjának dísz: zegzugos keretelővonal, mely a lap két végén széles keretelősávvá bővül. Ez szélesebb végén több sáv mértani motívumokból (keresztek, harántvonalak, svasztika, háromszög- és félkörív sor) áll, a vállnál pedig az alábbi szöveg olvasható: *N. Torda Ferentz — Simon Rózsa — Anno 1836. 26-ik Fe (bruár).* Felületének nagy részét leveles virág — fent tulipán, oldalt százszorszép, lent makkok — borítja. A bevágásokban piros és fekete spanyolozás nyomaival. (III. T. 3.)

26. — 50. 02. 2. — Boncodfölde. — Nyelének vége a 24. sz.-hoz hasonló, de zömkebb szív alak. Vállán ívelten levágott. Átmetszete téglalap alakú. Keretelése egyenes. Kezdetlegesen bevágosított, és vésett dísz zegzugvonalakkal négy mezőre osztott felületen helyezkedik el. A mezők dísz, a lap végétől kezdve: stilizált virág; kupás

vésővel kivágott kettős keretelősáv (vésőnyom) között toronyszerűség; BL betű, köztötte egyenlőszárú kereszt; 1837 évszám. (V. T. 5.)

27. — 54. 36. 3. — Egervár. — H: 66,5 (48,5); Sz: 12,4—13; V: 2,6 cm. — Akácfa. Nyele aránytalanul nagy, átfúrt korongban végződik. Vállán ívelten bevágott. A téglalap átmetszetű, díszítetlen lap közepe táján keretbe foglalt és pirossal spanyolozott 1838 évszám van.

28. — 52. 38. 1. — Kozmadombja. — H: 59,3 (44); Sz: 14—15,5; V: 3 cm. — Szilvafa. Nyelének vége — hegyével kifelé álló — átfúrt szív alak. Vállán kis ívben lecsapott. Domborodó átmetszetű. Hosszanti oldalai homorúan íveltek. A lap két vége közepén elkeskenyített. Bevágott és karcolt díszű, pirossal és feketével spanyolozott. Keretelése stilizált levélsor, mely két végén szélesebb. A felületet középen keresztbenfutó sáv osztja két részre, ezekben vázából kinövő leveles virágok (tulipán, stb.) láthatók. A választósáv részben szívkoszorúkból áll, részben feliratos: 3 kivehetetlen betű alatt KIS JAN—OS—1838 név és évszám olvasható. (III. T. 4.)

29. — 60. 37. 1. — Becsvölgye (Pajzsszeg). — H: 60 (44,4); Sz: 10,8 — kb. 16; V: 3,1 cm. — A szívalakú, átfúrt nyelvégen rácsmintás szív van. Átmetszete háztetőszerű. Térbeosztására, díszítőelemeire és a díszítés technikájára nézve nagyon hasonló az előbbi darabhoz (szívkoszorús választósáv, a két mezőben cserepes tulipán, azonos színű spanyolozás és karcolás, stb.): annak típusa, a különbség lényegében csak annyi, hogy ezen egyrészt nincs név és évszám, másrészt pedig a díszítés itt a nyél felől indul ki. Darabunk az ajándékozó pásztorcsalád révén Kozmadombja községből került Becsvölgyére.

30. — 52. 38. 4. — Kálócfa. — H: 54,5 (40,5); Sz: 12,7—14; V: 2,7 cm. — Tölgyfa. A nyelvégen ovális alakú. Alakra és díszítésre nézve (szívkoszorús választósáv, a keret kiszélesedése a lap két végén, és a két mezőben cserepből kinövő virág) az előbbihez hasonló: annak típusa. A különbség — a nyelvégen eltérő formáján kívül — lényegében csak annyi, hogy ez nem spanyolozott.

31. — 52. 7. 289. — Zalabaksa környéke. — H: 66,5 (47); Sz: 9,5 — kb. 13; V: 2,6 cm. — Tölgyfa. Nyele végén rozettával díszített korong, melyből átfúrt pecek áll ki. Vállán kissé tagolt. Téglalap alakú, kissé homorú átmetszettel. Lapja bevágott, és főleg finoman karcolt díszű. Keretelése zengővonal és rácsminta. Díszé két sávban — vékony kerettel elválasztva — a vállnál 18 PJ 40 évszám és monogram, felette vallási szimbólumok (keresztek és misegyertyák között szentségtartók); a másik mezőben pedig edényből kinövő hatalmas tulipán, alatta stilizált virágok. (III. T. 5.)

32. — 52. 56. 1. — Zalakoppány. — H: 61 (44,3); Sz: 13,5 — kb. 15,5; V: 2,5 cm. — Bükkfa. A nyelvégen korongos, kiálló átfúrt pecekkel. Átmetszete háztetőszerű. Gazdagon faragott, pirossal és feketével spanyolozott. A nyelvégen tulipán, a nyélén mértani díszek. Lapján szívalakú alakú elemekből álló keretelősáv. Ugyanígyen díszítésű keskeny sáv osztja két részre a lap felületét. A felső mezőben piramis alakból kinövő stilizált leveles-virágos növény, a nyél felőli mezőben pedig vázából kinövő virágok (tulipán, stb.) alatt alakos ábrázolás: lovon ülő szélesgatyás, nagykalapos, kezében pisztolyt tartó betyár látható. A datált ábrázolás a betyárvisélet, a lószerszám és a nyeregforma megőrkítése miatt jelentős. A lap végén — tülkőr beillesztésére — utólag téglalap alakban kivágott. A lap két oldalán — szintén spanyolozott — felirat: 1841-BEN KÉSZÜT OKTOBER... és... (csinál)TA NITRAI KATINAK. (IV. T. 1.)

33. — 52. 7. 24. — Ismeretlen. (A Göcseji Múzeum régi anyagából). — H: 55 (41); Sz: 11,9—10,3; V: 3,5 cm. — Bükkfa. Nyelvégen és átmetszet, mint az előbbi. Zsúfoltan — de művészien — faragott és karcolt, a minták köze pirossal és feketével spanyolozott. Szélein több sávban zengővonal. Középen választósáv, benne *Benkő Anna 1844* név és évszám látható. A két mezőben piramis formából kinövő stilizált leveles virágok: rozetták és szívek vannak. (IV. T. 2.)

34. — 55. 94. 1. — Szentgyörgyvölgy. — H: 53,5 (42,3); Sz: 10,5—11; V: 3 cm. — Bükkfa. Nyele lapított gombban végződik, alatta átfúrás van. Átmetszete (de felülnézetben is) téglalap alakú. A nyél közelében bevágott 1849 évszám látható.

35. — 57. 52. 1. — Sénye. — H: 70 (53); Sz: 13,8 — kb. 14,5; V: 3,5 cm. — Bükffa. Nyelének vége háromszöges, oldalról átfúrva. Átmetszete háztető alakú, két vége közepén félkör alakban elkeskenyítve. A tulipános díszű nyél tövében lévő félkörben 1850 évszám, a másikban pedig JÉZU KER JÁN... (= Jézus; Keresztelő Szt. János) rövidített felirat olvasható. Gazdagon faragott, karcolt, pirossal, zölddel és feketével spanyolozott. Felületét három — átlós vonalakkal tagolt négyszögekből álló — választószáv több részre bontja. Az évszám alatti mezőben két levélkoszorú, benne rozettával; sáv; fa alatt egy-egy bárány; sáv; alakos jelenet: nő borral kínálja a szélesgatyás, cifraszűrös, pörgekalapos juhászt, aki baljában juhászkapót tart; sáv; alakos jelenet: két gyermek, az egyik bárányal, a másik keresztes gömböt tart kezében; alattuk rózsák, majd végül a már említett felirat. A lap vége korhadt, hiányos. Finoman faragott és karcolt. További jelentősége az 1850 körüli női- és juhászvisélet megörökítésében rejlik.¹⁸ (IV. T. 3—5.)

36. — 54. 28. 1. — Budafa. — H: 61,4 (46); Sz: 12,5—16,7; V: 3,5 cm. — Bükffa. A nyél átfúrt oválisban végződik. Átmetszete mint előbbié. A lap két végén lévő félkör rozettákkal díszített. A lap szélén levélmintás keretelősáv. A felület három fő részre osztott. Az osztószáv saktáblamintás. A középső mezőben alakos jelenet: fák alatt asztal, rajta borosüveg, pohár, mellette nő és férfi, népviseletben. A nőn színes ruha, vállkendő, a férfin szélesgatyá, pörgekalap, baljában juhászkapó. A két szélső, zegzugos sávval kettéosztott mező díszítése lényegében azonos: szívből kinövő leveles virágot (százszorszép, tulipán) ábrázol. Pirossal, zölddel és feketével spanyolozott. Jelentősége, mint az előbbié. (V. T. 1.)

37. — 52. 7. 28. — Ismeretlen. (A Göcseji Múzeum régi anyagából.) — H: 63 (46); Sz: 12,5; V: 2,8 cm. — Tölgyfa. A nyélvég korongos. Átmetszete mint előbbié. Felületben téglalap alakú. A keretelősáv harántvonalakból és V alakú bevágásokból áll. Felülete sávval két mezőre osztott. A nyél felőli rövidebb mezőben alakos dísz: szembenálló férfi és nő, népviseletben. A nő baljával virágot, jobbával borosüveget nyújt a szélesgatyás, cifraszűrös, Sobri-kalapos, hosszúfurulyával zenélő férfinak. A nagyobb felső mező díszítése: cserépből kinövő stilizált leveles virágok, fent — a lap végén — nagyméretű tulipán. Alakos ábrázolása miatt jelentősége az előbbiekhöz (32, 35, 36. sz.) hasonló. (V. T. 2—4.)

38. — 51. 20. 2. — Milejszeg. — H: 60,7 (44,6); Sz: 10,8 — kb. 15,6; V: 2,5 cm. — Tölgyfa. Nyele csúcsával kifelé álló, oldalról átfúrt szív alakban végződik. Átmetszete, mint előbbié. A keretelősáv zegzugos és levélmintás. Középen választószáv, tulipános dísszel. A két mező dísze hasonló: vázából kinövő leveles tulipán és más, stilizált virágok. Pirossal, zölddel és sárgával spanyolozott. (VI. T. 1.)

39. — 52. 24. 3. — Ligetfalva. — H: 57 (41); Sz: 12,5—11,5; V: 4 cm. — Bükffa. A nyél vége kétoldalt bütykös. A vége felé keskenyedő lap átmetszete háztető alakú, két végén lecsapva. A gerinctől kétoldalt, valamint vége felé, középen egy-egy cserepes virág látható.

40. — 60. 6. 3. — Böde. — H: 61,8 (42,1); Sz: 14,6—17,2; V: 3,8 cm. — Bükffa. Nyele ovális alakú. Vállá kissé felálló. Domborodó lapján kezdetlegesen bevágott leveles — tulipános dísz, helyenként fekete spanyolozás nyomaival.

41. — 59. 44. 2. — Nemesszentandrás. — H: 64,5 (47,5); Sz: 12,5—16,5; V: 3,4 cm. — Bükffa. A nyél végén átfúrt korong. Átmetszete domborodó. Dísze: vésett és bevágott, szívből kinövő tulipán. A lap vége félkör alakban elkeskenyített. Szélén egyenesvonalú vályatkeret.

¹⁸ Feltűnő e darabunknál az alakos ábrázolások közötti stíluskülönbség. A mángorló egészének hagyományos díszítésétől élesen elüt az alsó kép naturalizmusra törekvő, és nyilván valahonnan másolt vallási témája. A ritka ábrázolás azonosságából következően, mángorlónkat ugyanaz a faragó készítette, mint *Malonyay* Dezső: A magyar nép művészete, III. (balatonmelléki) kötetének VIII. tábláján látható, 1851-es évszámú spanyolozott borotvatartókat.

42. — 55. 127. 2. — Böde. — H: 69 (50,3); Sz: 10,7—14; V: 3 cm. — Bükkfa. — Ovalis nyélvég, koporsófedélszerű átmetszet. A végén elkeskenyített lap közepén kezdetlegesen beütögetett, végigfutó zezgúgvonalak: körök és egyenesek.

43. — 55. 31. 10. — Barlahida. — H: 63,5 (42); Sz: 12,6—13,8; V: 3,4 cm. — Bükkfa. Nyele átfúrt korongban végződik. Átmetszete téglalap alakú. Lapján — egyenes és hullámos keretelővonalak között — indás szárú, stilizált, vésett növény látható.

44. — 60. 34. 1. — Barlahida. — H: 57 (43,5); Sz: 13,5—13,7; V: 2,9 cm. — Nyele egyenes. Díszé lényegében megegyezik az előbbivel: azonos típusuak.

45. — 59. 93. 1. — Csöde. — H: 60,5 (45,8); Sz: 15—17; V: 2,2 cm. — Bükkfa. Nyelének vége deformált korongalak. Díszítetlen lapja domborodó.

46. — 59. 46. 9. — Nemesszentandrás. — H: 66,8 (48,5); Sz: 11—16; V: 3,6 cm. — Bükkfa. Nyele a végén kiszélesedik és széles lyukkal átfúrt. Vállán ívelten bevágott. Átmetszete koporsófedélszerű. A lap végein elkeskenyített.

47. — 60. 14. 8. — Böde. — H: 66,5 (49,8); Sz: 11,4—16; V: 3,8 cm. — Bükkfa. A nyélvég kiöblösödő. Felálló válla tagoltan sarkított. Átmetszete koporsófedélszerű. Végén trapéz alakban lecsapott.

48. — 57. 72. 1. — Esztergály. — H: 61 (46,5); Sz: 13,7 — kb. 20,5; V: 5 cm. — Bükkfa. Az alsó lapján hullámosra, redésre faragott lap átmetszete koporsófedélszerű. Takácsmunka.

49. — 60. 40. 2. — Gáborjánháza. — H: 63,8 (50); Sz: 12,2—14,4; V: 2,9 cm. — Bükkfa. Nyele vége felé szélesül. Vállá közelében kétoldalt V alakban befűrészelt. A téglalap alakú átmetszetű, két szélén kissé elkeskenyített lap végén keresztbefutó domborulat van.

50. — 52. 7. 27. — Resznek. — H: 63,3 (42); Sz: 12,5—14; V: 2,8 cm. — Tölgyfa. A nyélvég átfúrt ovális. Átmetszete domborodó. A váll kialakítása az előbbihez hasonló, de hangsúlyozottabb: a háromszöghöz hasonló rész a nyél és a lap közé ékeződik.

51. — 57. 41. 10. — Szentgyörgyvölgy. — H: 56 (38,5); Sz: 17 (nem szélesül); V: 3,1 cm. — Bükkfa. A nyélvég és a vállkiképzés az előbbihez hasonló, azonban a háromszöghöz hasonló rész itt kisebb és kifejezettebb a nyélhez tartozik. Lapja domborodó.

52. — 52. 7. 291. — Zalabaksa környéke. — H: 64,8 (52,3); Sz: 11,5—13,5; V: 2,3 cm. — Az átfúrt vége felé szélesedő nyél és a lekerekített váll között az előbbihez hasonló kis kiszögellés van. A végein sarkított és szélein hornyolt keretelő vonalas lap átmetszete téglalap alakú.

53. — 55. 31. 17. — Barlahida. — H: 70,7 (54); Sz: 11,5—14,2; V: 2,8 cm. — Tölgyfa. Négyzetes nyélvég, koporsófedélszerű átmetszet (levágott szélek, a végén is). Rácsmintás keretelődísz. Középen F — JO — S Zs — 1869 monogram és évszám, alatta virágok, felette sakktábla minta, majd cserepes virág, végén pedig hatágú rozetta.

54. — 57. 41. 11. — Szentgyörgyvölgy. — H: 58 (44,5); Sz: 12,5—13; V: 3,7 cm. — Bükkfa. Az átfúrt nyélvég félköríves. Vállá felhajló. Domborodó lapja szélén egyenesen hornyolt keretelővonal.

55. — 57. 28. 1. — Vorhota. — H: 66 (51,7); Sz: 11,3—14,5; V: 2,1 cm. — Bükkfa. Nyele szív alakban végződik. Felhajló válla sarkított. Átmetszete téglalap alakú. A lap szélein egyenes hornyolt keretelővonal, vége pedig vállához hasonló kiképzésű (kettős félkörív).

56. — 50. 01. 22. — Teskánd. — H: 70 (53,5); Sz: kb. 10—14; V: 3,5 cm. — Körtefa. Nyelének vége átfúrt szív alak. Vállá ívelten lehajló. Enyhén domborodó lapján bevágott dísz van: cserépből kinövő leveles növény.

57. — 59. 108. 1. — Böde. — H: 65,5 (50); Sz: 12,7—17,2; V: 3,3 cm. — Tölgyfa. A nyélvég kettétagolt, átfúrt ovális. Vállán ívelten bevágott. Lapja koporsófedél átmetszetű, végén lecsapott, szélein keretelésként hornyolt.

58. — 57. 56. 1. — Kustány. H: 72 (57,6); Sz: kb. 6 — 13,5; V: 4 cm. — Hengeres pálcaalakú nyéllel, ívelten lehajló vállal. Lapforma: mint előbbié. A lap egész felületét köralakban beütögetett rovátkák díszítik.

59. — 58. 45. 1. — Pusztaszentlászló. — H: 72,5; kb. 11,5—15; V: 3—3,8 cm. — Bükkfa. — A Veszprém megyei Megyerről került Zalába. — Az átfűrt nyélvég letörött. Válla tagolt, félkörívesen lehajló. Domborodó lapja végén keresztbéfutó domborulat van. Lapján szívből kinövő indásszerű növény van, mellette N — EL — T (és 3 kivételten) betű, valamint a lap sarkain egy-egy (?év) szám: 1—8—7—6 (A számok sorrendje 1—6—8—7 is lehet. Dísze, és kétféleképpen olvasható évszáma nem tipikus, így kora bizonytalan. Inkább 1876-ban készültnék tartjuk.) Erősen szuvas, helyenként korhadt. Alsó lapján hullámos (redes) felületű.

60. — 55. 79. 1. — Zalalövő. — H: 63,5 (43); Sz: 12 — 17; V: 3,5 cm. — A nyél korongban végződik. Válla lehajló, háromszorosan tagolt. A koporsófedél átmetszetű lapon festett felírat van: *Csinyáltam Tamás Mihály, 1883-ban, Május elsején.*

61. — 54. 31. 1. — Kávás. — H: 64 (49: a nyél tövéénél); Sz: 13—16,5; V: 2,4 cm. — Bükkfa. A nyél végén átfűrt korong. Válla felálló. Átmetszete téglalap alakú. Lapja közepén — hosszanti irányban — bevágott felírat: KUSTÁN JÁNOS — 1888 NOVEMBER 9 — TAKÁCS ÖRZSÉBET.

62. — 56. 39. 1. — Pókaszeptek. — H: 62 (47,5); Sz: 13,5—17; V: 3,1 cm. — Bükkfa. Nyelének kiszélesedő vége szegletesre faragott. Rajta bevágott levéldísz. Kissé felálló vállán kis ívben bevágott. Domborodó lapja gazdagon faragott. pirossal és zölddel spanyolozott. Középen két szembenálló szív, ezekből egy-egy stilizált tulipán emelkedik ki. Közben levelek és rozetták, szimmetrikus elrendezésben. Keretét rozettasor képezi. Az egyik keretelés mellett *Bölcz Babi 1889* név és évszám olvasható. (VI. T. 2.)

63. — 55. 72. 1. — Budafa. — H: 60,5 (45); Sz: 8,7—kb. 15; V: 2,3 cm. — Bükkfa. Nyele korongos, válla felálló. Négyzöges átmetszetű lapján, párhuzamos keretelővonalak között stilizált növényi (inda) és sakktáblaszerű díszítés, végén pedig 1895 évszám látható. Tornyos Farkas készítette 1895-ben Budafán. (VI. T. 3.)

64. — 51. 27. 3. 1. — Budafa. — H: 57,4 (44,4); Sz: 9,5—13,4; V: 2 cm. — Bükkfa. Formára és díszítésre nézve nagyon hasonló, szinte azonos az előbbivel — még évszámuk is egyezik —: azonos típusúak. A különbség csak annyi, hogy ez pirossal spanyolozott, és a nyélgomb átfűrt. Tóth Gergely készítette 1895-ben Budafán.

65. — 51. 06. 2. — Salomvár. — H: 52,5 (41,5); Sz: 7,2—kb. 12,2; V: 1,4 cm. — Bükkfa. Ovális nyélvég, felálló váll, négyzöges átmetszetű lap, melynek bevágott dísze lényegében azonos az előbbi darabéval: egy típusúak.

66. — 50. 03. 59. — Böde. — H: 57 (41); Sz: 11,5—17; V: 2,5 cm. — Bükkfa. Nyele félkör alakban végződik, melyből egyik sarkába állított és oldalról átfűrt, négyzögalakú pecék áll ki. A négyzöges átmetszetű lap bevágott dísze: közepén kereszt, felette tulipán, mindkettő stilizált, levelekkel övezett. Keretelése: félkörív-sorral szegélyezett párhuzamos vonalak. Egyes motívumai, és azok elrendezése révén rokonságban áll a 63—65. sz. csoporttal.

67. — 55. 90. 1. — Szentgyörgyvölgy. — H: 62,5 (47,3); Sz: 15,5—16; V: 3,5 cm. — Nyelének vége átfűrt szívalak. Átmetszete koporsófedél-szerű. A lap szélein gyalult keretelősáv, a nyél közelében pedig 1896 ÉV — Cs P bevágott évszám és monogram látható.

68. — 56. 24. 1. — Csonkahegyhát. — H: 37,3 (28)!!; Sz: 10—11; V: 1,9 cm. — Lapos, gombnélküli nyél, négyzöges átmetszet. Lapján és nyelén kezdetleges stilizált növényi dísz (leveles keretelésben tulipán), TM betűk és 1911. III. 14. dátum van. Tuboly Márton faragta 1911-ben.

69. — 52. 61. 2. — Nemesbétes. — H: 66,5 (50); Sz: 11,4—12; V: 2,7 cm. — Bükkfa. Nyelének vége szívalakú. Koporsófedél átmetszetű, végén trapézalakban lecsapott lapján — gyalult keretelősávok között — vésett leveles ág és B GY betűk láthatók. Asztalosmunka, 1910 körül készült.

70. — 51. 20. 3. — Milejszeg. — H: 63,5 (45); Sz: 13,8—16,5; V: 3,4 cm. — Nyele sarkain levágott háromszögben végződik. A nyélvég aránytalanul nagy a nyélhez képest. Rajta — hullámos keretben — festett *Domján* név. A lap széle levágott, így átmetszete koporsófedélre emlékeztet. Dísz: szívből kinövő leveles tulipán, a mélyedésekben feketére festve. A lap végén bevágott 1912 évszám, és festett *Domján*

József név. Utóbbit részben fedi egy ráragasztott papírlap, ráírt *Egyed Etel* névvel. A lap két oldalán festett rácsminta. Sellakkal bevont. (VI. T. 4.)

71. — 50. 03. 9. — Hottó. — H: 60 (43); Sz: 10—15,5; V: 2 cm. — Bükkfa. Nyele kigyófejszerű: lekerekített sarkú háromszögben végződik. Válla sarkán levágott, végén lekerekített. Átmetszete koporsófedélszerű, a lap két végén elkeskenyítve.

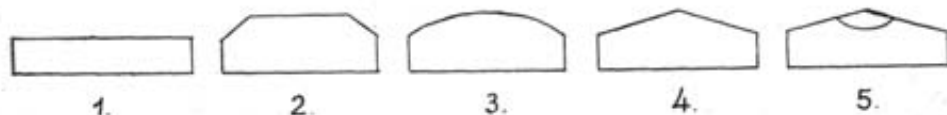
72. — 52. 41. 8. — Gombosszeg. — H: 71 (58,5); Sz: 7,9—8,6; V: 5,6 cm. — Körtefa, Gombnélküli nyele csavarmenetesre, lapja pedig lent hullámosra (redesre) faragott. Hossztengelyben ívelt. Erősen domborodó, átmetszete félköríves. Lapján — rácsszerű keretben — hosszában bevágott 1923 évszám látható.

73. — 52. 41. 10. — Becsvölgye (Vargaszeg). — H: 60,7 (47); Sz: 11,6—14,5; V: 2,7 cm. — Szilvafa. A nyélvég közepén kicsücsösödő ovális alak. Átmetszete koporsófedélszerű. Lapján mélyen bevágott, és helyenként feketére festett stilizált növényi és mértani dísz, valamint 1923 évszám látható. Kerete gyalult. (VI. T. 5.)

Anyagunkról összefoglalóan az alábbiakat állapíthatjuk meg:

Elterjedés (2. kép: térkép). — Bár legtöbb darabunkat Göcsejben gyűjtöttük, gyűjtőterületünk többi része is arányosan képviselve van, kivéve a déli területeket. A díszített mángorlók hiánya itt feltűnő, hiszen kutatás ezen a vidéken is folyt, így az említett különbség nem a kutatás esetleges hiányából, hanem speciális táji adottságokból adódik. Megegerősíti ezt a nyakánizsai múzeum igazgatójának közlése is, mely szerint szorgos kutatás ellenére sem talált díszes mángorlókat Dél-Zalában. A Thury György Múzeum mángorlógyűjteménye mindössze hét daraból áll, és ebből csak egy a némileg díszített.¹⁹ Északi irányban, Vas megye felé viszont nincs táji különbség az elterjedésben: a szombathelyi múzeum gazdag — jelenleg 59 darabból álló — mángorlógyűjteménnyel rendelkezik.²⁰ A díszes mángorlók elterjedésében éppen megyénk területén megmutatkozó regionális különbség okának megállapítása további kutatásokat igényel.

Anyag. — Mind keményfa, amit a vele folytatott művelet indokol. 55 darabunk anyaga közelebbről is megállapítható: 41 bükk, 8 tölgy és 6 egyéb. Túlnyomórészt tehát bükkfából faragottak.

3. kép. Átmetszet.

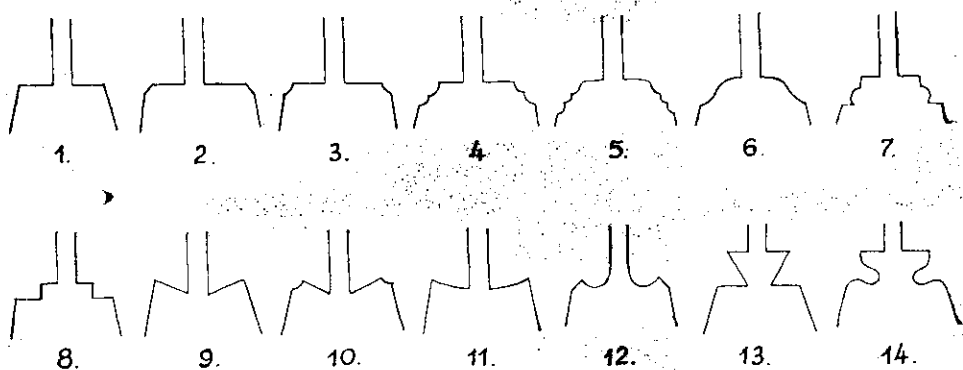
Forma. (1. kép és táblák.) — Hosszmetszetben (a 72. sz. kivételével mely homorú) mind egyenes. Keresztmetszetben szintén, csupán a 31. sz. enyhén homorú, — ez azonban lehet a fa vetemedése is. A lap alsó felülete általában sima, mindössze 3 darabé (48, 59. és 72. sz.) redes, vagyis hullámos. Felülnézetben a lap túlnyomórészt tarpézalakú, néhány esetben azonban — miként a megadott méretekből ez kitűnik — alig szélesedő. Téglalap alakú 2 db (9. és 37. sz.) Vége felé csak egy keskenyedő (39. sz.) Homorúan ívelt oldalú négy darabunk (15, 24, 28 és 29. sz.)

Átmetszet (3. kép). — Öt típust találunk. Téglalap alakú (1.) 19 db; koporsófedélszerű (2.) 11 db; domborodó (3.) 16 db; háztetőszerű (4.) 2 db;

¹⁹ A G. M. irattára, 207/1960. sz.

²⁰ A G. M. irattára, 212/1960. sz. — A Sz. M.-ban folytatott kutatásomat készséggel előmozdító Bárdosi János muzeológusnak köszönetemet nyilvánítom segítségért.

utóbbihoz hasonló, de a végén levágott (5.) 25 db. A típusok gyakorisága tehát az alábbi: 5. (25); 1. (19); 3. (16); 2. (11); 4. (2). — Az utolsó szinte csak az 5. típus változatának látszik. Az 1., 2. és 3. típus *zömében* újabban fordul elő. (Az 1. a 26—70., a 3. a 28—72. sz. között, vagyis kb. 1837-től; a 2. típus pedig — a korai 2. sz.-tól eltekintve — a 42—69. sz. között, vagyis a múlt század második felétől.) Az 5. típus — a 71. sz.-tól eltekintve — csak a múlt század közepéig terjedő anyagban (3—39. sz.) mutatható ki. A lap két vége közepének — többnyire félköríves — elkeskenyítése gyakorlati célzatú: a nyél tövénél a hüvelykujj, a lap végén pedig a bal tenyér

4. kép. Vállforma.

elhelyezését, a mángorló jobb fogását biztosítja. Elterjedését mutatja, hogy 39 darabunk vége elkeskenyített, ebből 28 darabé a lap mindkét végén. Már itt megemlítem, hogy e felületet az egyik típusnál önállóan díszítették.

Vállforma. (4. kép.) — 14 típust mutathatunk ki. A vállkiképzés viszonylag egyszerű, a típusok egymásból fejlődnek, gazdagon tagolt vállat — ami inkább a korai, XVIII. századi formákra jellemző²¹ — nem találunk. Leggyakoribb, és teljes anyagunkon áthúzódik a legegyszerűbb vállkiképzés (1.: 44 db). A 3 típusból — ívelten bevágott — 7, a 9.-ből — felálló váll — 6, a többiből 1—3 db fordul elő.

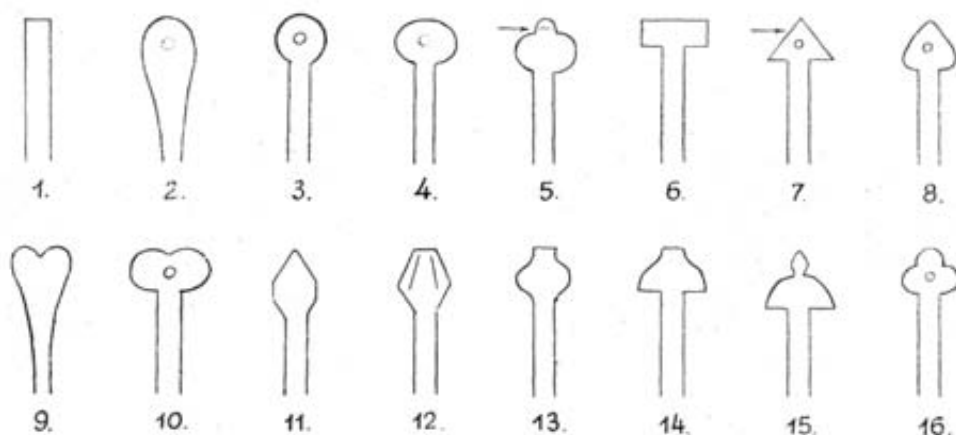
Nyélvég (5. kép). — Nagy formagazdagság jellemzi: 16 típus mutatható ki. Leggyakoribb az ovális (4.: 18 db); a korongos (3.: 11 db) és az átfúrt pecekkel ellátott (5.: 10 db) nyélvégződés. 24 db az 1—2. és 6—9. típusok között oszlik meg, a 10—16. típusra pedig csak 1—1 db esik. Három mángorlónk nyélvége már hiányzik. Gyakori az átfúrt forma, pl. a 3.-nál 7, a 4—5-nél 8—8 db.

A 3. és 4. típus — korong és ovális — végighúzódik egész anyagunkon. Az 5. — kiálló pecek — csak a régi anyagra (3—33. sz. között) jellemző. A 8. — fordított szív — zömében korai (22—28. sz.); ugyancsak korán fordul elő a lóherelevél alak (16.: 6. sz.). A 9—15. típus csak az újabb anyagban (55—73. sz.) található.

A formakiképzés tehát gazdag, és ez az egyébként díszítetlen darabokra is vonatkozik.

²¹ Hivatkozom itt a N. M. XVIII. századi, datált anyagban is gazdag mángorlógyűjteményére, melyben a korai, tagoltan faragott vállformálás tipikusnak tekinthető.

Díszítés. — A 73 darabból 12 díszítetlen, 61 darabon viszont több-kevesebb díszítést találunk. A 61 darabból 32 mángorlón van név (monogram), évszám, vagy e kettő együtt. Datált darabjaink az alábbi években készültek: 17... 1800, 1816, 1824, 1827, 1828, 1831, 1833 (2 db), 1836, 1837, 1838 (2 db), 1840, 1841, (2 db), 1844, 1849, 1850, 1869, ? 1876, 1883, 1888, 1889, 1895 (2 db), 1896, 1911 és 1923 (2 db): 1, 5, 7—12, 21, 24—28, 31—35, 53, 59—64, 67, 68, 70, 72. és 73. sz. — 31 évszamos és díszített darabunk biztos támpontot nyújt a nem datált, csak díszített mángorlók hozzávetőleges korának meghatározásához.

5. kép. Nyélvég-típusok.

A feliratoktól eltekintve 54 darabunk ténylegesen is díszített: 4 db csekély, 50 db viszont nagyobb mértékben. A díszítés általában a lap egész felületére kiterjed. A 32. és 35. sz. (1841 és 1850. évekből) nyele is díszített. Legszebb darabjaink a 7. (1816), 24. (1833), 25 (1836), 32. (1841), 35. (1850) és 36. (é. n.) számuk, tehát főleg a múlt század első felének spanyolozott darabjai.

Zömében mértani díszít a legkorábbi darabokon (1—4. sz.), alakos díszítést a 8, 12 és 32. (1824, 1833 és 1841. év: madarak és ló), illetve a 35—37. számon (1850 és é. n.: emberábrázolás; a 35. sz.-on bárányok is) találunk. Leggyakoribb a virágos növényi díszítés, ez már a 7. számtól (1816) végig (73. sz.: 1923) sűrűn előfordul. Gyakori a növényi és mértani díszítőelemek keveredése (6, 8, 9, 22, 25. stb. sz.) és általános a növényi motívumok stilizálása.

A díszítmény 35 darabon nem tagolt, hanem végigfutó. E csoportba tartoznak a korai, geometrikus díszű, lazán összefüggő motívumokból felépített darabok éppúgy, mint a növényi díszű mángorlók egy újabb csoportja (39. számtól).

E különböző jellegű motívumokból álló, de végigfutó (osztatlan) díszítésű csoportot időben megszakítja egy már növényi díszítőelemekből felépülő csoport, melyet keresztcsáv, harántcsáv, vagy választócsáv csoportnak nevezhetünk. Jellemzője, hogy a mángorló közepe táján keresztbefutó csáv van, mely a lap hosszú felületét két arányos mezőre osztja, és

ezen növényi dísz azonos, vagy hasonló. E korai csoportba 23 darabunk tartozik (10—38. számok, illetve 1828—1850-es évek között).

A választósáv csoport több alcsoportra oszlik. Élesen elhatárolható benne a *bordázott választósáv csoport* (vagy stílus), melynek jellemzője a lap közepén keresztbefutó bordázott sáv, az így kialakított két mezőben szívből kinövő, kettéágazó leveles virág (tulipán, stb.), a lap két végén a már említett, gyakorlati rendeltetésű félköríves bemélyítés recézett félkörrel és háromszöggel való díszítése, a bevágott díszek festése és a nyélvég peckes kiképzése. Ebbe az alcsoportba sorolhatók a 12—22. sz. darabok,²² melyek hozzávetőleges korát meghatározza az 1833-ban és 1841-ben készült 12. és 21. sz. mángorló. E díszítésmód — a növényi díszítéshez mérve túl hosszú felület tagolása, egyben a név és évszám legszembetűnőbb elhelyezése céljából — nyilván az 1820-as években alakult ki, és a következő évtizedekben (kb. a század derékig) virágzott, szórványosan azonban később is előfordul. Sajátságosan zalai (Vas megyére is átnyúló) csoportnak látszik.²³

Változatának tekinthetők azok a darabok, ahol a bordázott sáv mellett vagy helyén név, évszám fordul elő, festettek, vagy spanyolozottak, egyébként azonban a két mező díszítése fenti alcsoportéval megegyező. Ide sorolhatjuk a 11, 23 és 24. sz. darabokat. A 11. sz. festett, 1831-ből való, a 23. sz. festett és spanyolozott, a 24. sz. — 1833-ban készült — pedig spanyolozott. Az alcsoport tehát — tágabb értelemben véve — a 11—24. sz. darabokat (1831—1841 közötti évszámokkal) foglalja magában.

Külön alcsoportot képez a 28—30. sz., melynél a választósáv kis szívkoszorúkból áll, a két mezőben pedig cserépből kinövő virágok vannak. E tájilag *Kozmadombja* környékéhez köthető *szívkoszorús választósáv csoport* hozzávetőleges korát meghatározza a 28. sz.-on lévő 1838-as évszám.²⁴

További választósáv darabjaink a 32. (1841), 33. (1844), 36, 37. és 38. sz. A 33, 36. és 38. sz., spanyolozott daraboknál mindkét mezőben — nem kettéágazó — virágokat látunk. Választósávjuk: a 33. sz.-nál név és évszám, a 36. sz.-nál alakos jelenet, a 38. sz.-nál pedig tulipán. A 32. sz.-nál az egyik mezőben alakos jelenet, a másikban cserepes virág van. A 10. sz.-nál a választósávban név és 1828 évszám, két oldalán pedig stilizált — főleg növényi — dísz látható.²⁵

²² A 22. sz. szintén bordázott, bár ornamentikája és térbeosztása némileg eltér a 12—21. számúaktól.

²³ Vonatkozó darabok a N. M.-ban: 69.446 (1854), 127.414 (é. n.), 127.415 (1835), 130.637 (é. n.), 131.666 (1904!), és 132.437 (é. n.) — A Sz. M.-ban: 59.21.1. (1828), 59.38.1. (é. n.), 59.45.1. (1833) ltsz. — Mind Zala és Vas megyéből. Évszámhatárok: 1828—(1854, és a típus egy egészen késői darabja) 1904.

²⁴ A 28. sz. *Kozmadombjáról*, a 29. sz. innen Becsvölgyére költözött juhászcsaládtól, a 30. sz. pedig a *Kozmadombjával* szomszédos Kálócfa községből került a múzeumba.

²⁵ Gyűjtőterületünkéről nem ismerjük e típus több példányát, de a N. M.-ból és a Sz. M.-ból igen. N. M.: 72.335 és 97.958 ltsz. — Sz. M.: 59.30.1., 59.35.1. és 59.53.1. ltsz. — Mind dunántúli!

A közkedvelt választósávós csoportba tehát 23 darabunk tartozik (10—24, 28—30, 32, 33, 36—38. sz.). Évszámhatárok: 1828 és 1844.

Az osztatlan felületűeknél is kirajzolódik két, földrajzilag is meghatározható alcsoport. Az egyik a *barlahidai* (43, 44. sz.), melynél az alig szélesedő lapot — hullámos keretelővonalak között — elnagyolt, indás-szárú stilizált és vésett növény díszíti. A másik alcsoport (63—66. sz.) jellemzője — a szintén stilizált növényi díszeken kívül — a félkörívek és a csigavonalak alkalmazása. Tipikus darabjai az 1895-ben Budafán készült 63—64. sz. mángorlók. A 63—66. sz. darabok tehát a *budafai* alcsoportéhoz tartoznak.

A *díszítés iránya*. — A 61 díszített darabból 36-nál a nyéltől, 6-nál a lap végétől indul ki a díszítés, 19 darabnál pedig közömbös, vagy a lap közepétől kiindul a dísz. A legtöbb darab díszítése tehát a nyéltől indul ki, vagyis a díszítmény nézőpontja a mángorló használat közbeni helyzetének megfelelő. A nem határozott (közömbös) irányú díszítés jellemző egyrészt a korai, geometrikus díszű darabokra (1—7, 9. sz.), de az újabb anyagban is előfordul. A lap végétől kiinduló dísz 1838—?1876 között fordul elő, zömében 1850 körül (34—36 sz.).

Szimmetria. — Valamennyi díszített darabunk szimmetrikus, vagy arra törekvő. A szimmetria azonban nem teljes, részleteiben szabad. Érdekes példája ennek a 19—20. sz., ahol a szimmetrikusan elhelyezett virágok nem teljesen azonosak, különböző sziromszámúak.

A minták — a növényiek és a mértaniak egyaránt — *változatosak*. Több darabon vallási szimbólum — a 35. számon e tárgyú alakos ábrázolás — is előfordul. A *növényi* dísz általában *stilizált*. A bordázott választósávós csoportban ez különösen szembetűnő: a szívből kiágazó növény tulipánt, de rozettát, makkot, stb. is terem.

Az *alakos* dísznél mángorlóink faragói *reális* ábrázolásra törekedtek. Allatábrázolást (madár, ló, bárány) a 8. (1824), 12. (1833), 32. (1841) és a 35. (1850), emberábrázolást pedig a 32. (1841), 35. (1850), 36. és 37. (é. n.) számú darabokon találunk. Az első betyarábrázolás, az utóbbi három ábrázolás tárgya pedig borozó férfi (pásztor) és nő, a múlt század derekáról, a 37. sz. a század első feléből. E négy darab viselettörténeti szempontból is jelentős. A páros jelenetet ábrázolók egy típusnak tekinthetők.

Szinte összes díszített darabunk mintája faragókéssel — *bizsók*kal — befaragott, ennek megfelelően a keskeny bevágások átmetszete ékalakú. A széles levél-, stb. minta kimélyítését csupán 9 spanyolozott — vagy annak szánt — mángorlónkon tapasztaljuk (24, 25, 32, 33, 35—38, 62. sz.: 1833—1889 között; az utolsó kivételével a múlt század derekáig terjedő időből). Gyalu és véső használata csak szórványosan, újabban fordul elő, inkább a lap keretelésére szorítkozva. Négyyszögös átmetszetű vésett dísz csak 3 darabunkon (43, 44, 69. sz.) látható. Befelé szélesedő — átmetszetben trapézalakú — bevágott dísz egyetlen darabunkon sincs. Néhány mángorlón karcolás és beütögetett dísz észlelhető. 13 darabunk spanyolozott (1816—1895 között); 13 darabon a mélyítések kifestése látható: a 6—22. számok között, tehát zömében a bordázott választósávós csoportnál, de ez még 1912-ben és 1923-ban is előfordul; egy darab (23. sz.) pedig részben festett, részben spanyolozott.

Végso soron mángorlóink díszítésmódja jól beleillik a dunántúli magyar díszítőművészet, illetőleg pásztorművészet²⁶ egészébe. Ez a megállapítás a díszítőelemekre is vonatkozik: megtaláljuk azokat a korabeli helyi népművészet széles körében, különböző használati tárgyakon, faragott és festett bútorokon, tükrösökön, borotvatartókon, de még a szűrhimzésben is.

A feliratokból világosan kitűnik, hogy a mángorlókat régen is férfiak készítették nők: leányok vagy feleségük (7. sz.) számára. Készítőikről — a némelyiken bevágott néven és évszámon kívül — általában nincsenek részletesebb adataink. A 24. és 25. sz. rabimunka, börtönben készült. E darabokról azt is tudjuk — a családi hagyomány alapján —, hogy a lapjukon megörökített férfinév nem a készítő, hanem a készítettő, a megrendelő nevével azonos. A 48. sz.-ot (redes) takács, a 69. sz.-ot pedig asztalos faragta. A feljegyzett családi hagyomány szerint pásztorfaragvány a 18., a 21. (kanásmunka, 1841-ből), a 35. és a 70. (kanásmunka, 1912-ből) sz. Az alakos ábrázolásból következtetve pásztormunka a 35. (1850) és a 36. (é. n.) sz. — mindkettő juhásmunka —, valamint a 37. sz. (é. n.). Adataink alapján bizonyosra vehető, hogy általában az egyszerűbb darabokat parasztemberek, a szépen díszítetteket pedig a fadaragás mesterei, a zalai pásztorok készítették.²⁷ Az évszámok egykorúak, éppen ezért korhatározók is.

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy az egyes csoportok (típusok) néha szinte teljesen egyező darabjait nem egyetlen faragó készítette-e, aki esetleg nemcsak saját családja számára, hanem másoknak is faragott?!... Alátámasztani látszik ezt a feltevést az a körülmény, hogy a szinte azonos darabok néha egy, — vagy néhány szomszédos — községből származnak.²⁸ A földrajzi elterjedést magyarázhatná az a körülmény, hogy a díszes mángorlók mesterei, a pásztorok — uradalmi, vagy községi alkalmazottak lévén — gyakran változtatták lakóhelyüket. Anélkül, hogy ennek a magyarázatnak lehetőségét, sőt esetenkénti érvényesülését tagadnánk, az esetek zömére nézve nem fogadhatjuk el érvényesnek, tehát tipikusnak. Néha egy-egy csoporton belül is — apró, de jellemző — különbségeket látunk, főleg a díszítmény irányát, nézőpontját tekintve,²⁹ de a színezésben is (63. és 64. sz.). Utóbbi, 1895-ben készült, és szinte teljesen azonos budafai darabok különösen hasznos útmutatással szolgálnak: név szerint tudjuk, hogy a két mángorlót két különböző személy készítette. A stílusazonosság tekintetében egy-egy faragó szélesebbkörű tevékenységén kívül

²⁶ Az alábbiakban csak néhány fontosabb munkára hivatkozunk: MN I és II (Mesterkedés és a Díszítőművészet fejezetek); Malonyay Dezső: A magyar nép művészete, III (A Balatonmellék), Bp. é. n.; Ortutay Gyula: A magyar népművészet. Bp. é. n.; Magyar népi díszítőművészet. Bp. 1954.; K. Csilléry Klára: A Néprajzi Múzeum pásztorművészeti kiállítása. Szabad Művészet, VI. 1952. 30—33.; Manga János: Egy dunántúli faragópásztor. Bp. 1954.; Domanovszky György: A két faragó Kapoli. Bp. 1955. stb.

²⁷ Allításunkat igazolja a keszthelyi Balatoni Múzeum mángorlógyűjteménye is. A 14 díszes, 1912 körül készült mángorló közül 12 darabról biztosan megállapítható a leltárkönyv segítségével, hogy pásztormunka. (A múzeum régi anyaga 1945-ben megsemmisült.)

²⁸ Budafa: a 13—14. sz., valamint a 63—64. sz.; Vaspör: 15—17. sz.; Kozmadombja (környéke): 28—30. sz.

²⁹ A bordázott választósávú csoportnál a 17. sz. és a csoport többi darabja, a 28—30. sz.-nál a 28., ill. a két utóbbi sz. közötti eltérések.

még nagyobb jelentőséget tulajdonítunk a faragók — közvetlen, vagy közvetett — személyi kapcsolatának, az utánpótlásnak, a jeles faragóktól való tanulásnak, amire a paraszt- és pásztoréletben bőven nyílt alkalom. Ezzel az alkalommal pedig bizonyíthatóan éltek és élnek is faragóink.³⁰

Legszebb darabjaink a múlt század első felében készült pásztor-faragványok. A század második felében feltűnően megcsappan a szépen díszített mángorlók száma. Ezt a jelenséget — vászonruha és a mángorlás fokozatos megszűnésén kívül — bizonyára vonatkozásba hozhatjuk a falusi kapitalizálódás egyik fő velejárójával: a tagosítás (1850-es évek) utáni gazdasági változásokkal. Ekkor a földművelés fejlődésével arányosan szűnt meg a legeltető állattartás, ami viszont a régi pásztorélet elsorvadását vonta maga után.³¹

A technikai fejlődés folytán a vászonruha és a mángorlás lassanként megszűnik, hovatovább már a múlté lesz. Vele együtt a mángorlók száma is egyre csökken. A zalai magyar nép szívét-lelkét tükröző, a névtelen fafaragók művészetét megőrző díszes göcseji mángorlók azonban maradandó értékei a magyar népművészetnek.³²

Szentmihályi Imre

³⁰ Tűrjén Kiss Mihály és Konrád István juhászok faragványai majdnem teljesen azonosak. Amikor ennek okáról érdeklődtem Kiss Mihálytól, ő közölte velem, hogy korábban együtt pásztorokodtak és együtt faragtak, ezért hasonlóak faragványaik. (Gy. N. 1960. I. 217.)

³¹ Gönczi i. m. 587 kk.

³² Az értékes népművészeti forrásanyagot tartalmazó mángorlók kutatása hazánkban — érthetetlen módon — elhanyagolt stádiumban van. Mi nem büszkélkedhetünk olyan alapos, és széles körre kiterjedő mángorlótanulmánnyal, mint pl. a csehszlovákok (*Ant. Václavík: Trádie ľudovej dřevorezby. Bratislava, 1936*). A szórványos anyagközléseken kívül (pl. Pálos Ede: A Rábaköz és Győr vidékének népművészete. NE XII (1911) 163, 168., továbbá *Malonyay* i. m., melyben eléggé bőven közöl ábrákat a balettonvidéki, anyagunkkal is kapcsolatban lévő díszes mángorlókról) a mángorlásról *Beke* (i. m.), a mángorlókról pedig csupán *Bátky* több, mint fél évszázaddal ezelőtt írt cikkét (i. m.) említhetjük meg. Gönczi Ferenc, Göcsejt és Hetést tárgyaló nagy művében (i. m.) említést sem tesz népművészetünk e kiemelkedő területéről. Ha e dolgozat múzeumunk és múzeumaink mángorlóanyagának további gyarapodását, a gazdag téma szélesebbkörű kutatását, és ezzel kapcsolatban újabb anyagközléseket eredményez, akkor egyik célkitűzésünket máris elértük.

DIE MANGELSAMMLUNG IM GÖCSEJI MUSEUM

Die Mangel dient zum Plätten, „Bügeln“ der Leinensachen. Seitdem aber der Gebrauch hausgewebter Leinwand immer mehr und mehr zurückgeht, gehört auch das Mangeln des Leinenzeuges langsam der Vergangenheit an.

Eingangs gibt Verfasser an Hand der Mangelsammlung aus dem Komitat Zala eine allgemeine Übersicht über das Mangeln und das dazugehörige Gerät und führt dann die einzelnen Exemplare der 73 Stück zählenden Sammlung vom Ende des 18. Jahrhunderts bis 1923 vor. Anschliessend folgt dann die Zusammenfassung der Erkenntnisse, die sich aus der Betrachtung der einzelnen Stücke ergeben hatten.

Verzierte Mangeln fanden sich nur in den nördlichen Teilen des Sammelgebietes. Der Grund, warum in den übrigen Teilen des Komitates verzierte Mangeln nicht vorkommen, muss erst erforscht werden.

Die Mangeln wurden aus Hartholz angefertigt. Von oben gesehen sind die Platten zumeist trapezförmig. Dem Durchschnitt nach können fünf Typen festgestellt werden. Die am häufigsten vorkommende und zugleich auch die älteste Form ist Typ 5, (25 Stück). Die Vertiefungen an den beiden Enden des Holzes bezwecken eine geschicktere Handhabung des Gerätes. Bei dem einen Typ ist diese Vertiefung verziert.

Bei der Absonderung der Schultergestaltung nach können 14 Typen festgestellt werden. Die einfache Schulter (Nr. 1) ist die gebräuchlichste, (44 Stück).

Auch die Gestaltung des Griffes ist äusserst unterschiedlich: es lassen sich 16 Typen nachweisen. Die häufigste Art ist Typ 4, der mit 18 Stück vertreten ist, dem dann Typ 3 und 5 folgen. Die Typen 3 und 4 sind die allgemeinen. Die Typen 5 und 8 sind die frühesten; die übrigen Typen sind für die neueren Stücke kennzeichnend.

Unter den 61 verzierten Stücken sind 50 besonders schön. Auf 31 Mangeln sind Name der Besitzerin und auch eine Jahreszahl angebracht, (aus den Jahren von 17... bis 1923), der Mehrzahl nach aber stammen die Mangeln aus der ersten Hälfte des vergangenen Jahrhunderts.

Mit Schnitzmesser angefertigte Kerbschnittornamente zieren die Mangeln. 13 Stück sind mit Siegelack inkrustiert, bei weiteren 13 Stücken sind in den Kerben noch die Spuren von Farbe vorhanden.

Die Ornamentik ist wahrhaftig sehr abwechslungsreich. Auf den ältesten Stücken finden wir geometrische Muster. Den überwiegend grösseren Teil der Mangel schmücken aber stilisierte Pflanzen, (Tulpen). Doch begegnen wir auf einigen Stücken, die um die Mitte des vergangenen Jahrhunderts angefertigt wurden, auch naturgetreuen Darstellungen von Hirten und Betyären, was trachtengeschichtlich von Bedeutung ist, (Nr. 32, 35—37). Die letztgenannten drei Darstellungen können als typisch angesehen werden.

Auf den frühesten Stücken und jenen, die aus der Zeit um 1850 stammen, ist das Ornament nicht gegliedert, sondern bedeckt fortlaufend die ganze Oberfläche der Mangel. In dieser Gruppe können zwei, wenn auch nicht allgemeine Typen, unterschieden werden, (Nr. 43—44 und 63—66).

Bei 23 Exemplaren — der Gruppe mit dem Trennungstreifen — wird die verzierte Fläche durch einen quer verlaufenden Mittelstreifen in zwei Hälften

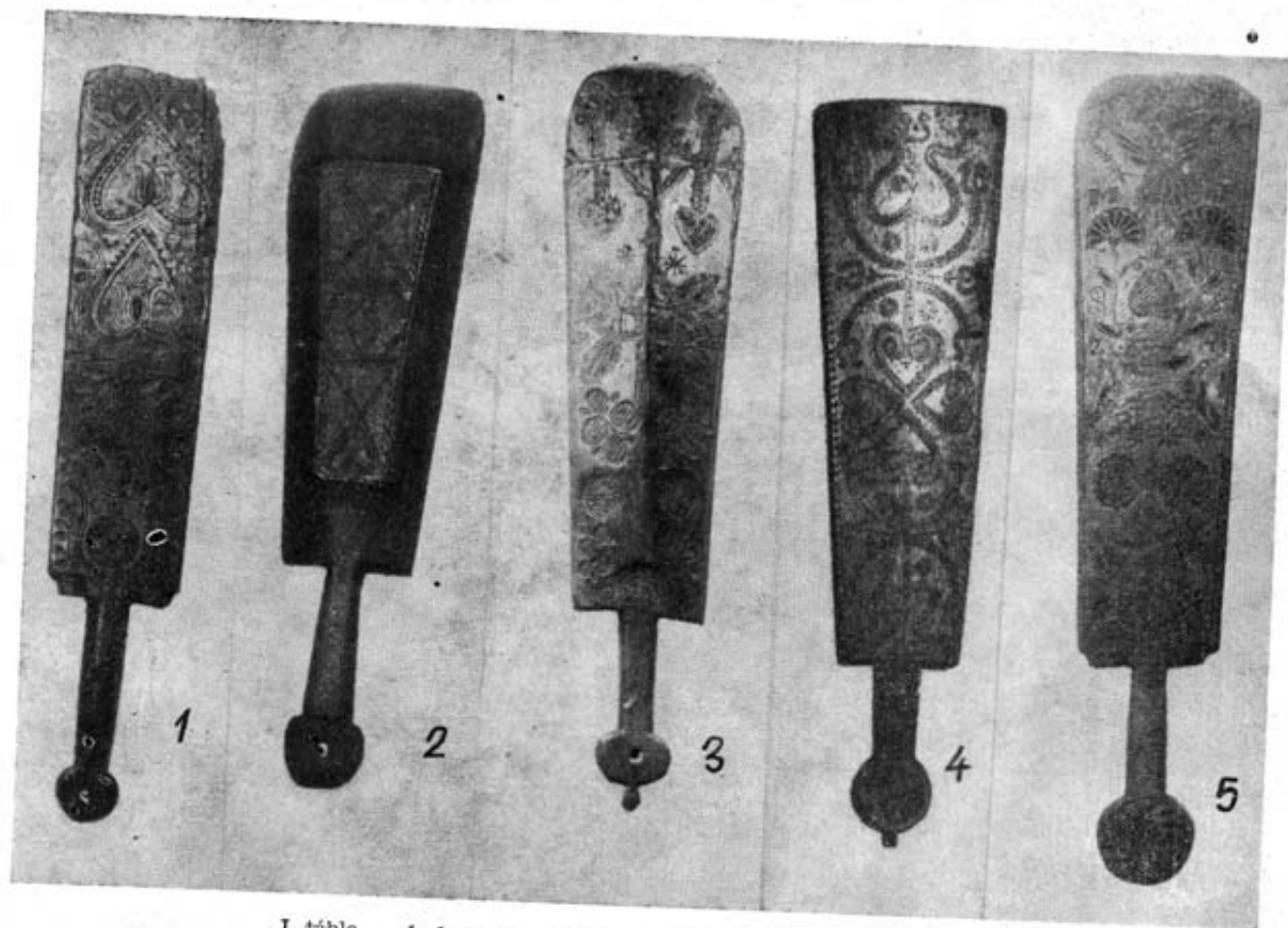
geteilt. Innerhalb dieser Gruppe sondern sich wiederum mehrerer unterschiedliche Typen ab. Bei den Mangeln mit geripptem Mittelstreifen befindet sich an beiden Seiten des Streifens eine aus einem Herzen spriessende Blumenzier, die in den meisten Fällen auch bemalt ist. (Nr. 12—22). Hier finden wir mehrere Varianten vor, (Nr. 11, 23, 24). Die Nr. 28—30 scheinen Typen für sich zu sein, bei denen der Querstreifen aus Gruppen von je vier Herzen besteht. Die Stücke mit Querstreifen finden wir fast durchweg unter den Stücken Nr. 10 bis 24. Auf Grund der datierten Stücke — 1828—1844 — kann dieser Typ auf die erste Hälfte des vergangenen Jahrhunderts gesetzt werden.

Bei der überwiegenden Mehrzahl der Stücke beginnt die Verzierung beim Griff (36 Stück). Die Ornamentik aller Stücke ist symmetrisch, oder strebt mindestens die Symmetrie an. Die Elemente der Dekoration stimmen zum Grossteil mit den Mustern der transdanubischen Volkskunst überein.

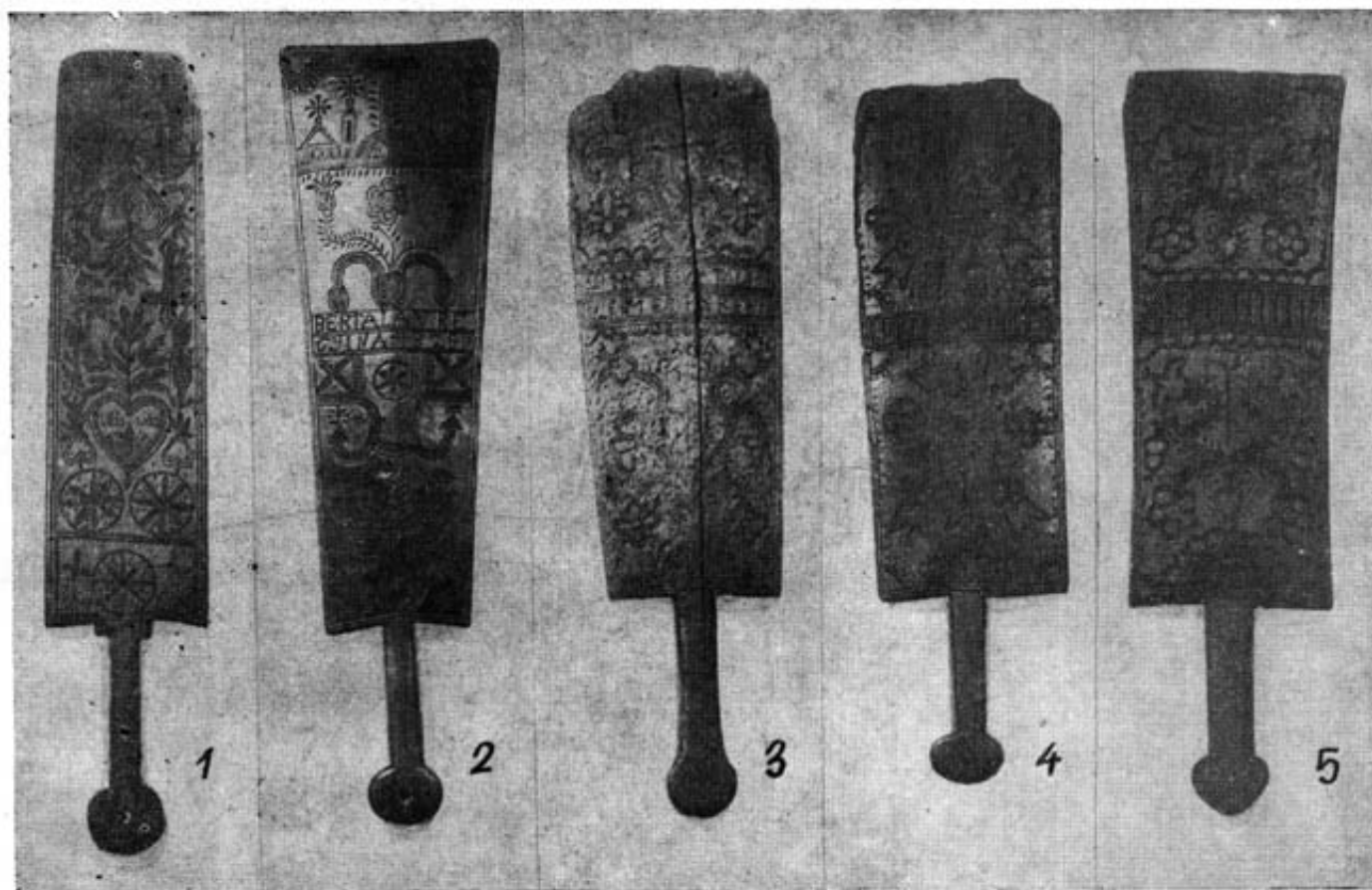
Die Inschriften, Darstellungen und die Familienüberlieferungen bieten einen Hinweis auf die Erzeuger der Mangeln. Vorwiegend sind es Hirten, die die schönsten Stücke ihren Geliebten oder ihren Frauen geschnitzt hatten.

Abschliessend erörtert die Studie Stilprobleme und die Frage, dass mit dem Aufhören des Mangels auch die Mangel dem Verfall entgegengeht. Dass die Mangeln in den letzten Zeit unverziert sind, mag wohl auf den Untergang des Hirtenlebens zurückzuführen sein.

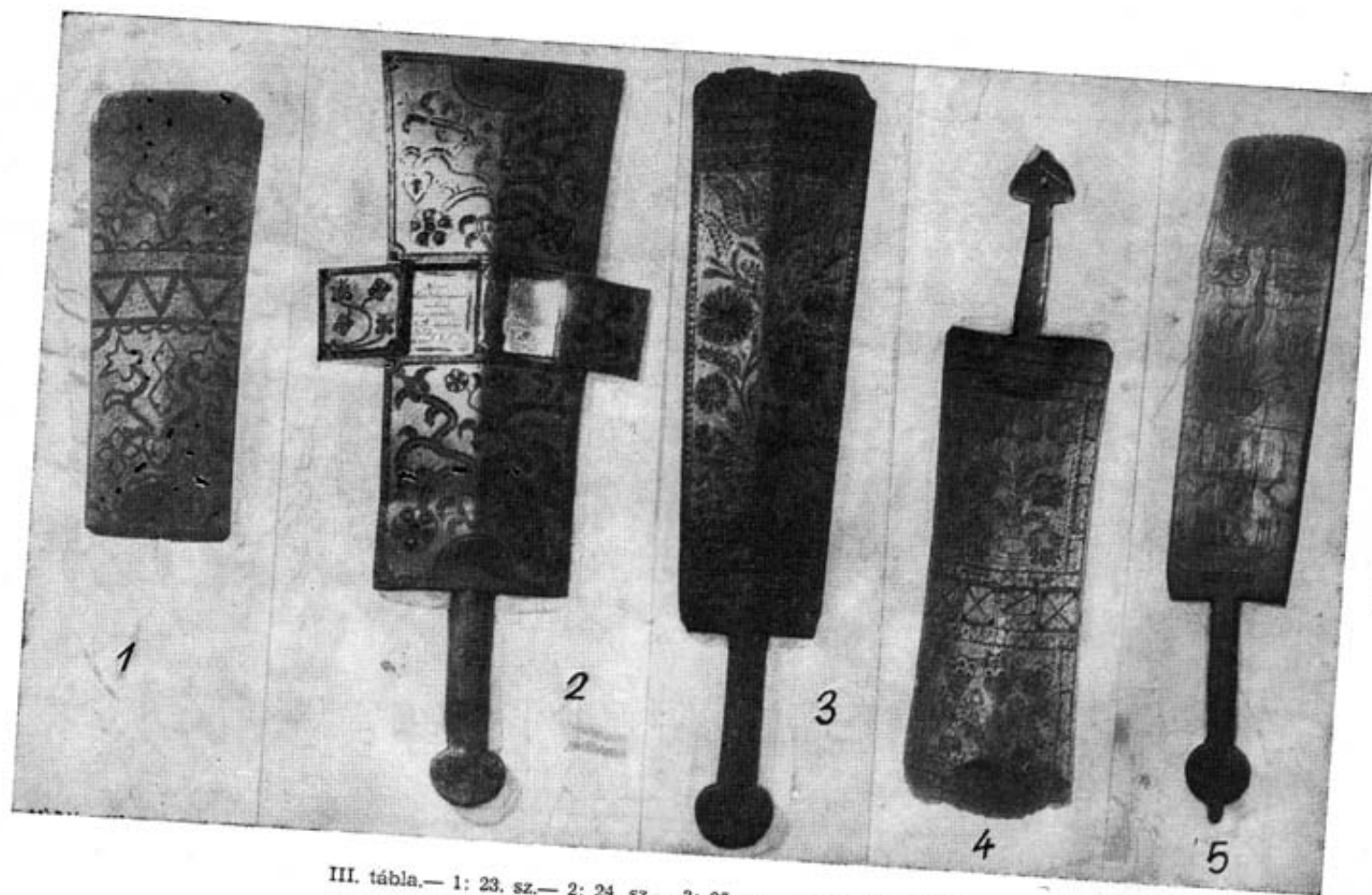
Imre Szentmihályi

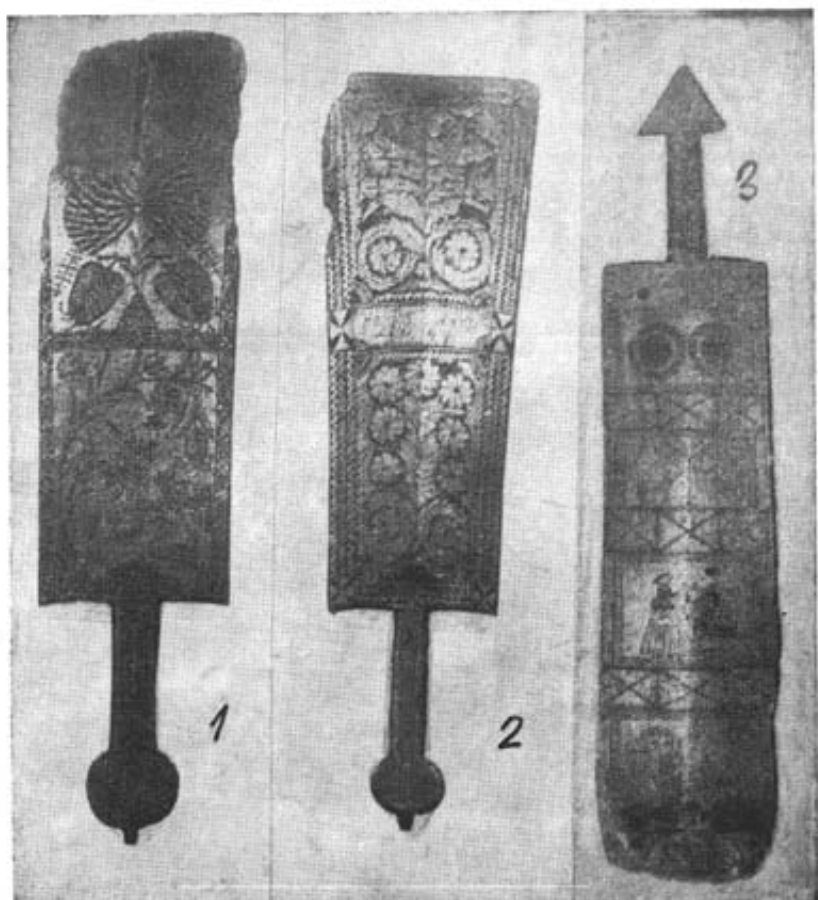
I. tábla. — 1: 1. sz. — 2: 2. sz. — 3: 3. sz. — 4: 7. sz. — 5: 8. sz.

II. tábla.— 1: 9. sz.— 2: 10. sz.— 3: 11. sz.— 4: 12. sz.— 5: 15. sz.

III. tábla.— 1: 23. sz.— 2: 24. sz.— 3: 25. sz.— 4: 28. sz.— 5: 31. sz.

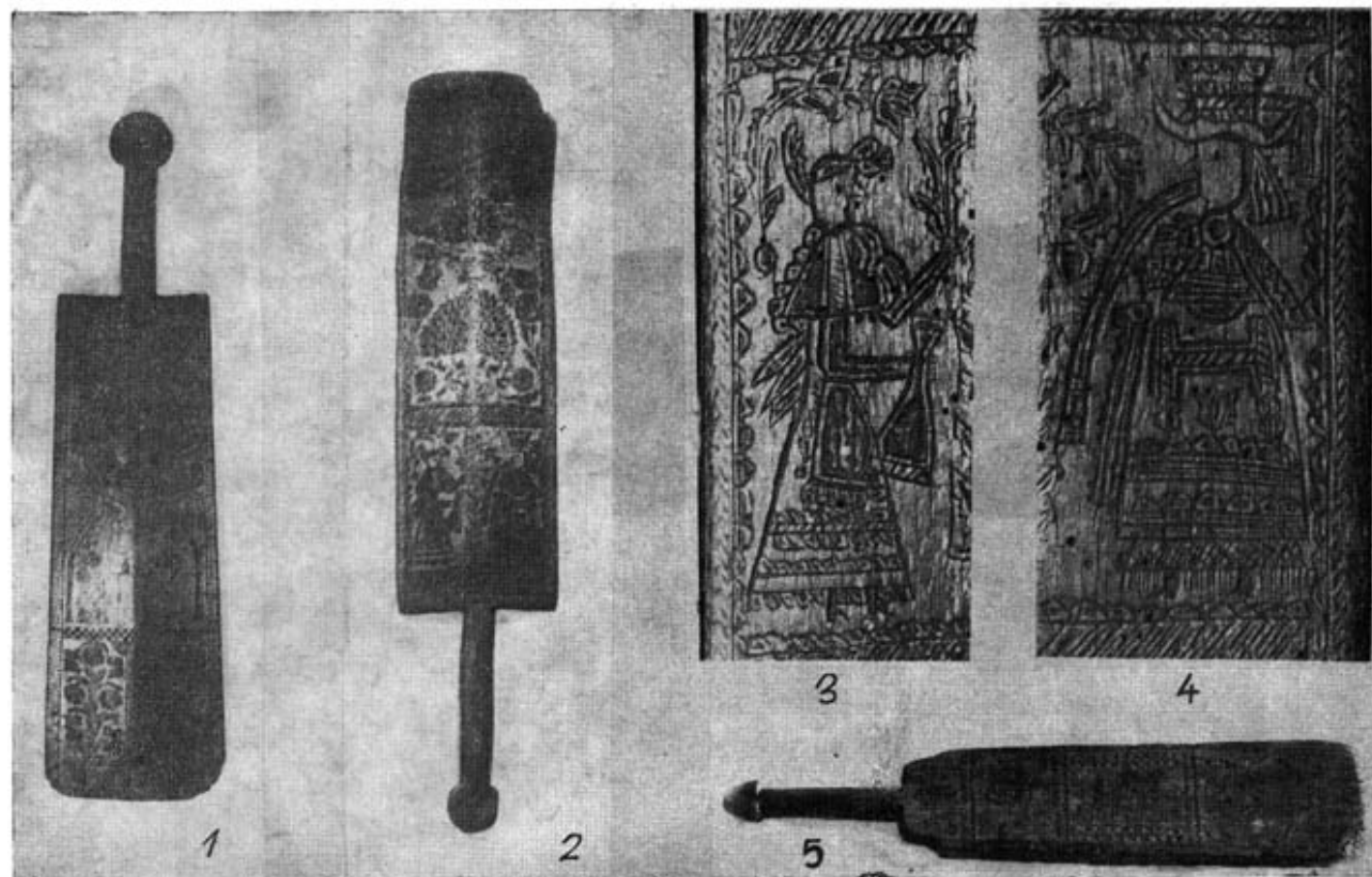

IV. tábla.— 1: 32. sz.— 2: 33. sz.— 3 : 35. sz.

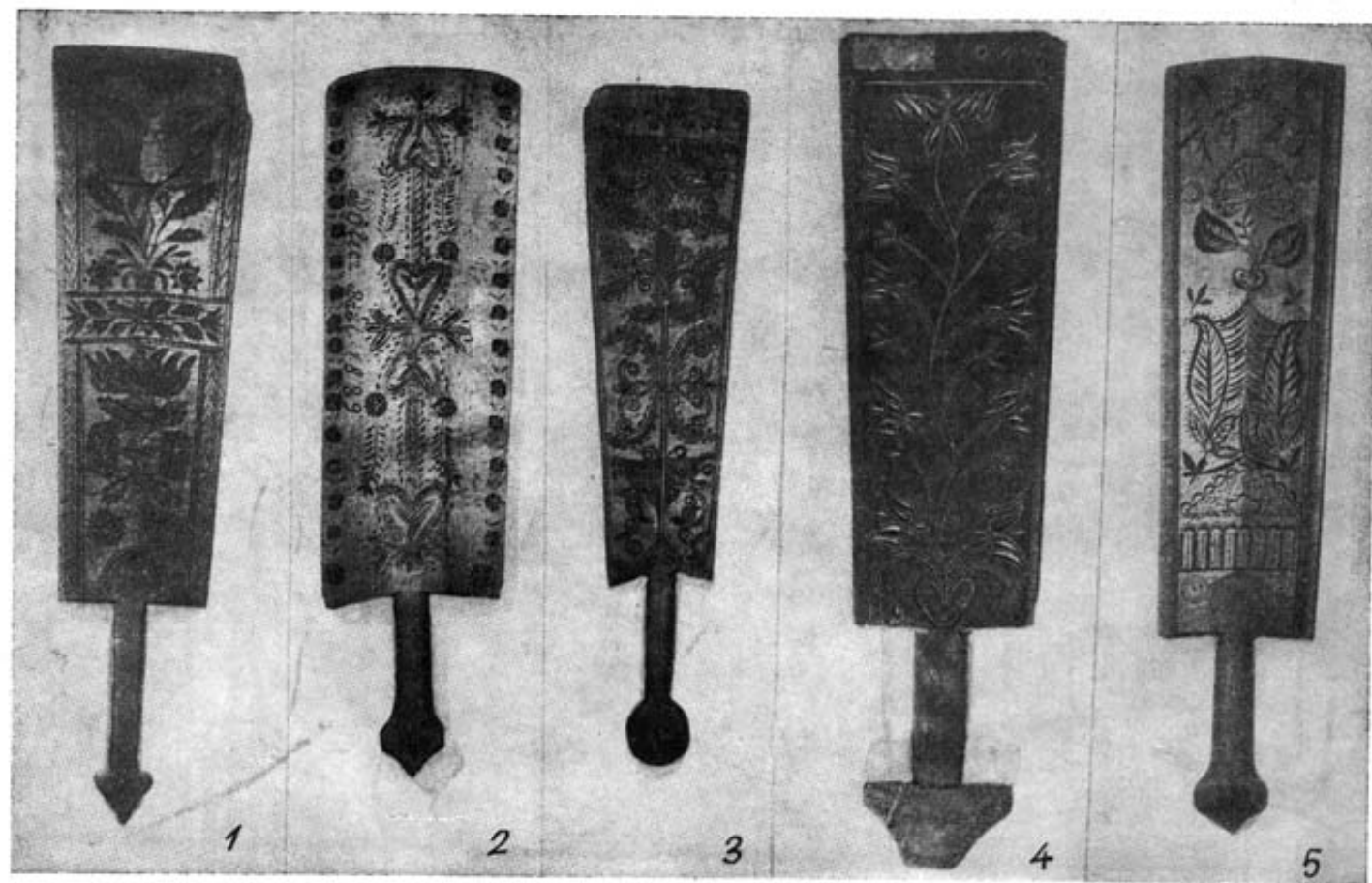

IV. tábla 4—5.; részletek a 35. sz. mángorióról.

V. tábla.— 1: 36. sz.— 2—4: 37. sz.— 5: 26. sz.

VI. tábla. — 1 : 38. sz. — 2 : 62. sz. — 3 : 63. sz. — 4 : 70. sz. — 5 : 73. sz.

